

RINGO RINGVEE

Riik ja religioon
nõukogudejärgses Eestis 1991–2008

TARTU ÜLIKOOLI KIRJASTUS

Usuteaduskonna nõukogu otsusega 18. aprillil 2011 on Ringo Ringvee doktori-
töö „Riik ja religioon nõukogudejärgses Eestis 1991–2008” (State and Religion
in the Post-Soviet Estonia from 1991 to 2008) lubatud kaitsmisele TÜ usu-
teaduskonna nõukogus *doctor theologiae* kraadi saamiseks.

Juhendajad: prof dr Tarmo Kulmar (Tartu Ülikool)
prof dr Riho Altnurme (Tartu Ülikool)

Eelretsensendid: dr Martin Kala (Université Paris de Sud)
dr Merilin Kiviorg (University of Oxford)

Oponent: dr Merilin Kiviorg (University of Oxford)

Kaitsmine toimub 29. juunil 2011 kell 16.15 TÜ nõukogu saalis

Uurimistööd on toetanud Eesti Vabariigi Haridus- ja Teadusministeerium (siht-
finantseeritav teadusteema SF0180026s11) ja Euroopa Liit Euroopa Regionaal-
arengu Fondi kaudu (Kultuuriteooria Tippkeskus).

Euroopa Liit
Euroopa
Regionaalarengu Fond

Eesti tuleviku heaks

ISSN 1406–2410
ISBN 978–9949–19–661–6 (trükis)
ISBN 978–9949–19–662–3 (PDF)

Autoriõigus Ringo Ringvee, 2011

Tartu Ülikooli Kirjastus
www.tyk.ee
Tellimus nr 272

SISUKORD

SISSEJUHATUS.....	7
1. Sissejuhatavad märkused. Probleemi asend kiriku- ja religiooniloos	7
2. Teemapüstitus	8
3. Mudelid ja mõisted.....	9
4. Teematutvustus	10
5. Eesmärk.....	12
6. Allikad, meetodid ja probleemid.....	13
7. Valdkonna senisest uurimisseisust.....	13
8. Struktuur	15
9. Ajalooline sissejuhatus: Perioodi ajalooline perspektiiv ning kujunemiseeldused	16
9.1. Sissejuhatavad märkused lähiajalukku	16
9.2. Võõrvõimude haardes.....	17
9.3. Religioon ja riik iseseisvas Eestis 1918–1940.....	21
9.4. Riik ja religioon nõukogude Eestis – Paralleelmaailmad	30
9.5. Üleminekuaeg.....	35
9.6. Kokkuvõtte ajaloolisele sissejuhatusele	41
I. RELIGIOON JA USULISED ÜHENDUSED TAASISESEISVUNUD EESTIS.....	43
1. Religiooni naasmine ühiskonda ja uskkonnad	43
1.1. Religioon ja usulised ühendused taasiseseisvunud Eestis	43
1.2. Usuline mitmekesisus ja ükskõiksus	44
1.3. Usuühenduste paljusus	48
2. Erinevad ühendused ja uskkonnad ning nende seosed riigiga	50
2.1. Interkonfessionaalsed ühendused.....	51
2.2. Luterlased.....	56
2.3. Õigeusklikud.....	60
2.4. Katoliiklased	63
2.5. Vabakirikud – baptistid, metodistid ja teised.....	64
2.6. Jehoova tunnistajad	69
2.7. Juudiusu kogudus.....	71
2.8. Islam.....	72
2.8. Hindu	76
2.9. Budism	77
2.10. Taarausku ja maausku.....	78
3. Kokkuvõtte – perioodi suundumused ja tulevikuväljavaated.....	79
II. RIIK JA RELIGIOON ÕIGUSRUUMIS.....	82
1. Õigusruum – lähiajalooline perspektiiv ja seadusraamistik	82
1.1. Usuvabadus inimõigusena.....	82
2. Lähiajalooline perspektiiv tänase Eesti õigusruumi kujunemisele	86

2.1. Uus riik, uus seadus.....	86
3. Usuvabadus ja õigusruum.....	101
3.1. Põhiseaduslik õigus.....	101
3.2. Usuvabaduse teostamine – Kirikute ja koguduste seadus.....	104
3.3. Teised õigusaktid.....	111
3.3.1. Võrdsed õigused.....	111
3.3.2. Usuline vaen.....	112
3.3.3. Usulised veendumused ja isikuandmed.....	113
3.3.4. Pihisaladus.....	114
3.3.5. Kinnipeetavate õigused usuvabaduse teostamiseks.....	115
3.3.6. Kaitseväe- ja asendusteenistus.....	118
3.3.7. Üldhariduskool.....	119
3.3.8. Abielu.....	121
3.3.9. Loomakaitse.....	123
4. Kokkuvõte.....	123
III. POLIITIKA, RELIGIOON JA RIIK. KAKS KAASUST.....	125
1. Õigeusu kirik Eestis – ühe konflikti anatoomia.....	125
1.1. Sissejuhatus. Konflikti ajalooline taust.....	125
1.2. Õigeusu kirik muutunud õiguslikus ja poliitilises olukorras.....	127
1.3. Kirikute ja koguduste seadus, Siseministeerium ja õigeusu kirikud.....	131
1.4. Piiskopkonnast ei saa kirikut.....	134
1.5. Vene Õigeusu Kirik ja vene vähemus.....	138
1.6. Riik, õigeusk ja välispoliitika.....	142
1.7. Pühtitsa klooster.....	149
1.8. Piiskopkonna jätkuvad katsed õigusjärgluse saavutamiseks.....	151
1.9. Lõppmäng.....	155
1.10. Kirikutüli lahenemine?.....	158
1.11. Kokkuvõte.....	161
2. Satanism ja riiklik registratsioon.....	164
2.1. Sissejuhatus. Religioosne satanism.....	164
2.2. Satanism Eestis.....	167
2.2.1. Musta Veenuse Ordu.....	171
2.3. Satanism, usuvabadus ja avalikkus.....	179
2.4. Kokkuvõte.....	185
KOKKUVÕTE.....	186
LÜHENDID.....	191
KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS.....	192
SUMMARY.....	223
State and Religion in Post-Soviet Estonia 1991–2008.....	223
CURRICULUM VITAE.....	229

SISSEJUHATUS

I. Sissejuhatavad märkused. Probleemi asend kiriku- ja religiooniloos

Religioon on mitmetahuline nähtus, mis leiab väljenduse inimese erinevates valdkondades, nii sügavalt isiklikes ja individuaalsetes kui avalikes ning kollektiivsetes. Järgnev uurimus on riigi ja religiooni, täpsemalt taasiseseisvunud Eesti Vabariigi ja usuliste ühenduste vahelistest suhetest ajavahemikul 1991 kuni 2008.

Riigi ja religiooni suhted on interdistsiplinaarne valdkond, kus uuritakse riigi suhteid religiooni ja selle institutsioonidega. Neid suhteid käsitletakse erinevates distsipliinides. Traditsioonilisele kiriku- või usundiloole kui ajaloolistele distsipliinidele on lisandunud kirikuõiguse kõrval religiooniõigus, aga samuti religioonisotsioloogia, mis puudutab religiooni rolli ühiskonnas ning suhet riigi institutsioonidega. Viimase kümnendi jooksul on esile tõusnud ka religiooni käsitlemine politoloogias ning rahvusvahelistes suhetes, samuti erinevate poliitika rakendamises, näiteks turvalisus- või immigratsioonipoliitikas.

Arusaam, mille kohaselt riik on religiooni puudutavates küsimustes neutraalne, on suhteliselt uus. Seda ka Läänemaailmas. 18. sajandi lõpu kaks poliitilist mullistust – Briti kolooniate iseseisvumine Ameerika Ühendriikidena 1775–1783 Põhja-Ameerikas ning revolutsioon Prantsusmaal 1789. aastal – tõid enesega kaasa sekulaarse riigi mudeli. Riik ja religiooni lahutati teineteisest. Euroopas on selline arusaam valdavalt rakendunud viimase sajandi vältel.

Tänases multikultuursuse ja –religioossuse paradigmas olevas Läänemaailmas ei vaja riigi institutsioon oma legitiimsuse tagamiseks religiooni institutsiooni. Hoopis riiklikud, sekulaarsed institutsioonid (nt Euroopa Inimõiguste Kohus, Ameerika Ühendriikide Ülemkohus) määratlevad, mis on aktsepteeritav religioonina ning mis mitte, seades raamid religiooni tegevusruumile ja väljendusvormidele. See tähendab ühtlasi mõiste *religioon* pidevat konstrueerimist ja rekonstrueerimist, mida mõjutavad üksikisikute, institutsioonide ja teiste osapoolte moraalsed tõekspidamised, õiguslikud, poliitilised, samuti filosoofilised religiooni puudutavad arusaamad.¹ Need võivad puudutada religiooni üldiselt (nt religioon avalikus ruumis) või mõnda religiooni eriliselt (nt traditsionaalsed religioossed institutsioonid) ning nõnda võib *cuius regio, eius religio* põhimõtte realiseeruda tänapäeval õigusaktides, mis annavad mõnele religioosle institutsioonile teistega võrreldes eeliseisundi, põhjendades seda ajaloolise traditsiooni, liikmeskonna suuruse või muude asjaoludega.

Riigi suhte mõistmises religiooni ja selle institutsioonidesse, on vajalik teada antud riigi religioosset olukorda ning selle religiooni- ja ajaloolist tausta. Nii on nt Euroopa kohalikud religiooniloolised eripärad läbi ajaloo mõjutanud riikide ja religioonide suhteid. On öeldud, et Euroopas on riigi ja religiooni suhted alati

¹ Beckford 2003, 214–215.

primaarselt poliitilised ning tänases Euroopa õigussüsteemis on tavaks – nagu osutavad mh Euroopa Inimõiguste Kohtu lahendid – aktsepteerida erinevate riikide ajaloolistest ja ühiskondlikest eripäradest tulenevaid riigi ja usuliste ühenduste vahelisi koostöövorme, kui need ei kahjusta ega piira teiste ühenduste või selle järgijate südametunnistuse, veendumus- ega usuvabadust.² Nii tunnistas Euroopa Liit 1997 allkirjastatud Amsterdami lepingu lõppaktile lisatud deklaratsioonis 11, mis puudutas kirikute ning usuliste ja mitteusuliste organisatsioonide staatust liikmesriikides, et siseriikliku õigusega kehtestatud liikmesriikide kirikute ja usuliste ühenduste staatust austatakse ega kahjustata ning sama põhimõte hõlmab ka filosoofiliste ja mitteusuliste organisatsioonide staatust.³ Sama põhimõtte sätestati ka 2009. aastal jõustunud Lissaboni lepinguga Euroopa Liidu toimimise lepingu artiklisse 17:

1. Liit austab ega piira staatust, mis siseriikliku õiguse kohaselt on liikmesriikides kirikutel ja usuühendustel või -kogukondadel.
2. Liit austab staatust, mis siseriikliku õiguse kohaselt on samavõrra ka filosoofilistel ja mitteusulistel organisatsioonidel.
3. Tunnustades nende identiteeti ja erilist panust, peab liit nende kirikute ja organisatsioonidega avatud, läbipaistvat ja korrapärast dialoogi.⁴

Euroopa Liidu Põhiõiguste Hartale ja Lissaboni lepingule viidates on Euroopa religiooniõiguse põhiprintsiibid sõnastatavad kaheksa põhimõttena: religioosse mitmekesisuse austamine, subsidiaarsuspõhimõtte rakendamine religiooni-valdkonnas, riigi dialoog ja koostöö religiooniga, usuvabaduse, samuti usuliste ühenduste autonoomia põhimõtte, mittediskrimineerimine, religioonile erisuste sätestamine seadusandluses.⁵

2. Teemapüstitus

Käesolev uurimus on riigi ja religiooni vahelistest suhetest nõukogudejärgses siirdeühiskonnas, täpsemalt taasiseseisvunud Eesti Vabariigis. Ajaliselt hõlmab käsitletav periood ajavahemikku Eesti Vabariigi taasiseseisvumisest 1991 ning radikaalsete ühiskondlik-poliitiliste reformide läbiviimisest kuni globaalse majandussurutiseni, mis saabus Eestisse 2008. aastal.⁶ Käsitletava perioodi vältel on religiooni tähendus ja tähenduslikkus olulisel määral teisenenud nii Eestis,

² Martinez-Tórron ja Navarro-Valls 2004, 216–217.

³ RT II 2004, 3, 8.

⁴ Euroopa Liidu Teataja 30. 3. 2010 C 83/47

⁵ Doe 2009, 148–158.

⁶ Eesti siirdeühiskonna ajaloo perioodiseerimisest vt nt Marju Lauristin ja Peeter Vihalemm (2009), kes on eristanud Eesti siirdeühiskonna viis perioodi: 1988–1991 („Laulev revolutsioon”), 1991–1994 (radikaalsed reformid, uus poliitiline, majanduslik ja sotsiaalne kord), 1995–1998 (majanduse stabiliseerumine; NATO ja EL integratsioon), 1999–2004 (EL liitumisprotsess), 2005–2008 (EL liitumise järgsete uute väljakutsete otsingud, identiteedikriis, majanduskasvu muutumine majanduslanguseks).

Euroopas kui maailmas tervikuna. Religiooniga seonduvad muutused on selle ajavahemiku jooksul olnud tähelepanuväärsed kõikides nõukogudejärgsetes ühiskondades, kelle lähiminevikku kuulub nii nõukogude ateistlik riiklik religioonipoliitika kui uute riigi ja religiooni vaheliste suhete korraldamise põhimõtete rakendamine nõukogude-bloki lagunemise ja selle järgsel perioodil. Sellisena on uurimus riigi ja usuliste ühenduste õiguslik-institutsionaalse korralduse lähiajaloo.

3. Mudelid ja mõisted

Riigi ja religiooni vaheliste suhete kirjeldamiseks on kasutatud erinevaid mudeleid ja mõisteid. Ameerika Ühendriikide sotsioloog N. J. Demerath III on kirjeldanud erinevaid ühiskondi ning neis viljeldavat poliitikat mõistetepaaridega religioosne riik/religioosne poliitika, religioosne riik/sekulaarne poliitika, sekulaarne riik/religioosne poliitika ning sekulaarne riik/sekulaarne poliitika.⁷ Viimaste hulka kuulub enamik Euroopa riike, välja arvatud riigikirikutega Skandinaaviamaad Norra, Taani ja Soome ning Suurbritannia, kus kirik on ühelt poolt küll riigi institutsioon, kuid kus riiklik poliitika lähtub sekulaarsetest ning mitte religioossetest huvidest.

Lisaks riigikiriku traditsioonile on Euroopas esindatud mitmed erinevad riigi ja religiooni lahutatuse mudelid. Otsese riigi ja religiooni lahutatuse näide Euroopas on Prantsusmaa ning sealne riiklik ilmalikkuse (*laïcité*) poliitika. Sagedi leiab institutsionaalse lahutatuse kontekstis riigi ja religiooni institutsioonide vahel aset koostöö või partnerlus, mis on mõnikord vormistatud lepingutega, mõnikord järgivad aga ajalooliselt välja kujunenud tavadid ja reegleid neid seadusandluses sõnastamata.

Leuveni Katoliikliku Ülikooli (Katholieke Universiteit Leuven) kanoonilise õiguse ning riigi ja kiriku vaheliste suhete professor Rik Torfs on toonud eripäraselt euroopalikuna esile kahetasandilise religiooni õigusliku reguleerimise, kus esimesel tasandil tagatakse usuvabadus, mida garanteerivad erinevad rahvusvahelised lepingud ja teised dokumendid. Teisel tasandil tagatakse kollektiivne usuvabadus siseriiklike õigusaktidega. Sellel tasandil seatakse usulise ühendusena riikliku tunnustatuse saamiseks ka riigipoolsed tingimused ning antakse kõigile või mingitel põhjustel üksnes osadele teatud privileege, mis võivad ulatuda maksuvabastustest vaimulike töötasu maksamiseni.⁸

Siiski ei kohta Euroopas sellist „müüri riigi ja kiriku vahel” – arusaam, mille tegi tuntuks Thomas Jefferson – nagu Ameerika Ühendriikides, mille Põhiseaduse esimene täiendus 1791. aastast sätestab föderaaltasandil riiklike ja religioossete institutsioonide lahutatuse põhimõtte.⁹ See põhimõte ning selle põhi-

⁷ Demerath 2003, 197–201.

⁸ Torfs 2002, 131–137.

⁹ “Congress shall make no law respecting an establishment of religion, or prohibiting the free exercise thereof; or abridging the freedom of speech, or of the press; or the right of the

mõtte rakendamine on tähendanud riigi neutraalsust religiooni puudutavates küsimustes. Riigi ja usuliste ühenduste vahelist suhet Ameerika Ühendriikides on Derek H. Davis iseloomustanud kolme sõnaga: lahutatus, integratsioon ja kokkulepe.¹⁰ Kui *lahutatuse* põhimõte on aluseks riigi ja usuliste ühenduste vahelistes suhetes, siis *integratsioon* tähendab võimalust religioossetel (nagu ka mitte-religioossetel) ühendustel osaleda poliitilistes protsessides ning *kokkulepe* märgib ühist alust nn ameerika kodanikuusundis.¹¹

Euroopa on traditsiooniliselt jagunenud katoliiklikuks Lõuna-, õigeusklikuks Ida- ning protestantlikuks Põhja-Euroopaks. 20. sajandi viimasest veerandist alanud usuline mitmekesisus ei ole seda religioonigeograafilist kaarti põhijoontes muutnud. Politoloog John T. S. Madeley on pakkunud riigi ja religiooni suhete analüüsi objektideks monokonfessionaalseid blokke (katoliiklus, protestantlus, õigeusk) ning nende vahel kulgevaid multi-konfessionaalseid võid (protestantism/katoliiklus, katoliiklus/õigeusk, protestantism/õigeusk).¹² Ühte sellisesse multikonfessionaalsesse võösse, mis kulgeb põhjast lõunasse, kuulub ka Eesti, olles koos Soomega ainus riik, kus protestantlus (luterlus) eksisteerib kõrvuti üksnes õigeusuga, kuna luterlus Läti territooriumil on olnud üheaegselt multikonfessionaalne territoorium, olles puhvertsoon luterliku Eesti ja katoliikliku Leedu vahel.

Tänasele Euroopale omast riigi ja religiooni institutsioonide, usuliste ühenduste, vaheliste suhete mitmekesisust tunnustavad, nagu eelpool märgitud, ka Euroopa Liidu alusdokumendid sealhulgas Lissaboni leping, mis sätestab, et igal riigil on õigus järgida riigi ja religiooni vaheliste suhete korraldamisel riigis väljakujunenud traditsioone. Nii esinevadki Euroopas kõrvuti nii riigikirikud kui mitmed teised ajaloolistel põhjustel kujunenud kooseksisteerimise vormid.

4. Teematutvustus

Ida-bloki lagunedes toimunud ühiskondlik-poliitilised ümberkorraldused puudutasid mh teiseva riigi ja religiooni vaheliste suhete mõtestamist ja kujundamist.¹³ Religioon ei olnud enam riigi vaenlane, vaid pigem partner või koguni liitlane rahvusliku (ja riikliku) eneseteadvuse kujundamisel. Eelkõige leidsid

people peaceably to assemble, and to petition the Government for a redress of grievances.” The United States Constitution, Amendment 1. (Internetis http://www.usconstitution.net/xconst_Am1.html (Külastatud 12. aprill 2011.)

¹⁰ Davis 2002, 169.

¹¹ Ameerika kodanikuusundist vt Robert Bellah “Civil Religion in America” *Dædalus, Journal of the American Academy of Arts and Sciences*, Winter 1967, Vol. 96, No. 1, lk 1–21. Kodanikuusundist üldiselt vt Jean-Jaques Rousseau “Du Contrat Social (1762; e.k. „Ühiskondlikust lepingust”, 1998)

¹² Madeley 2003.

¹³ Nõukogudejärgse Kesk- ja Ida-Euroopa religioosset olukorrast vt nt Irena Borowik (Ed.) *Religions, Churches, and Religiosity in Post-Communist Europe*. Kraków: Nomos, 2006.

sellised protsessid aset valdavalt õigeuskliku ja rooma-katoliikliku enamusega maades, kuigi põhjused selleks olid erinevad.¹⁴

Nõukogudejärgsetes riikides hakati välja töötama ja rakendama uusi usulisi ühendusi ja organisatsioone puudutavaid seadusi, samuti asendati senised religioonivaldkonda kureerinud riiklikud institutsioonid uute ametkondadega. Paljudes nõukogudejärgsetes ühiskondades tähtsus religiooni roll, seda nii heas kui halvas.¹⁵ Religioon sai oluliseks transformeeruvale ühiskonnale nii Eestis kui ka teistes nõukogudejärgsetes ühiskondades. Kuigi religioon ja sellega seonduv kaotas ajapikku oma esialgse uudsuse, salapära ja ligitõmbavuse, sõltus religiooni ühiskondlik tähendus ja tähenduslikkus selle seostest rahvusliku identiteediga. Samas tõstus küsimustering, mis puudutas riigi ja selliste usuliste traditsioonide vahelisi suhteid, mis saabusid riiki nõukogudejärgsel perioodil ja/või ei toetanud riiklikke eesmärke religiooni kasutamisel ühiskondliku või rahvusliku sidususe kujundamisel ning asusid võistlema traditsionaalsete usuliste ühendustega religiooniturul.

Kui 1990. aastate *samet-revolutsioonide* ja üleüldise demokraatia ning liberalismi võidukäigus tähtsusid usu- ja veendumusvabadusega seonduvad küsimused nõukogudejärgsetes riikides, siis 21. sajandi esimene kümnend tõi tähelepanu keskmesse uute usuliste ühenduste ja traditsioonide asemel islamiga seotud küsimused ning usuliste-etniliste vähemuste usutavadega seonduvad probleemid. Samuti teadvustusid riigi kui institutsiooni suhestumise probleemid selliste usuliste ühenduste ja traditsioonidega, mille sisemine struktuur ja ülesehitus erinesid Läänemaailmas tavaks saanud nn riigi ja kiriku vaheliste suhete korraldamisel aluseks võetud kristlike kirikute omast.¹⁶

Oma põhimõtelt järgisid nõukogudejärgsed riigid oma suhte kujundamisel religiooni ja religioossetesse institutsioonidesse nii kohalikke ajaloolisi traditsioone kui rahvusvaheliselt üldtunnustatud usuvabaduse norme. Enamuses nõukogudejärgsetes ühiskondades rakendas riik religiooni diferentseeritud õiguslikku regulatsiooni, mis andis teatud kriteeriumitele vastavatele usulistele ühendustele teatava riigipoolse eeliskohtlemise (nt konfessionaalse usuõpetuse riiklik rahastamine, erisused maksustamises jne), mis on euroopalikus riigi ja religiooni vahelistes suhetes pigem tavapärane kui erandlik praktika. Selles kontekstis oli taasiseseisvunud Eesti Vabariigi praktika rakendada vabaturu põhimõtteid ka kujuneval religiooniturul, pigem erandlik. Sellise praktika rakendamine peegeldas laiemaid (uus)liberalistlikust ideoloogiast kantud ühiskondlik-majanduslikke reforme taasiseseisvunud Eestis.

¹⁴ Õigeusu rollist poliitilise, kultuurilise ja rahvusliku identiteedi kujundamisel vt Borowik 2006, 272–275. Õigeusu ja rahvusluse ning poliitika seostest vt Radu 1998, 285–286, 292–300.

¹⁵ Casanova 1994, 27. Religioossete institutsioonide keskest rollist 1990. aastate Balkani sõjas vt Vjakoslav Perica *Balkan Idols. Religion and Nationalism in Yugoslav States*. New York: Oxford University Press, 2002.

¹⁶ Soper ja Fetzer 2002, 170, 178.

Kuigi uusliberalismi mõttemudel ei ole oluline, et rahvas või riik jagaksid üht kultuuri või tsivilisatsiooni, on religioon ja religioonidesse suhestumine (taas)kujunenud oluliseks ning sageli pakiliseks poliitiliseks küsimuseks, lõimudes samaaegselt paljude teiste Lääne ühiskondade ees seisvate küsimustega (immigratsioon, tööhõive, iive, turvalisus, vähemused, sõna- ja väljendusvabadus jne).¹⁷ Euroopa religiooniõiguse üks juhtivatest ekspertidest Rik Torfs on tõdenud, et riigi ja religiooni suhetes ei ole täielikku võrdsust kõikide religioonide vahel võimalik saavutada ning riik eeliskohtleb alati kedagi kellegi teise arvelt.¹⁸ Selles kontekstis kerkib esile riigi ja religiooni vaheliste suhete poliitiline mõõde.¹⁹

5. Eesmärk

Käesoleva uurimuse eesmärk on kirjeldada ning analüüsida nõukogudejärgse Eesti Vabariigi religiooni puudutava poliitika kujunemist ning seda kujunemist mõjutanud tegureid, samuti selle poliitika väljendusvorme, sest nagu on tabavalt märkinud John Gray: „Tänapäeva poliitika on peatükk religiooniloos.”²⁰ Tore Lindholm on väitnud, et kausaalsed seosed religiooni ja poliitika, rahvuste, poliitiliste parteide, etniliste vähemuste, sotsiaalse kontrolli või protesti vahel on keerukad, sageli olulised ning harva puuduvad sootuks.²¹ Millised on need seosed riigi ja religiooni vahelistes suhetes ning kuidas need peegeldavad enamusühiskonna suhtumist religiooni ja religiooni institutsioonidesse Eesti Vabariigis?

Keskne küsimus käesolevas uurimuses on, kuidas nõukogudejärgne Eesti riik on end positsioneerinud religiooni suhtes ning kuidas see positsioneerimine on aset leidnud riigi kui institutsiooni ja religiooni institutsioonide ehk eraõiguslike usuliste ühenduste vahel poliitiliste protsesside tulemusena usuvabaduse kontekstis kujunenud seadusandlikus raamistikus. Uurimus kirjeldab nõukogudejärgse Eesti religioonivälja selle ajaloolises kontekstis, avades põhjus-

¹⁷ Thomas 2005, 66.

¹⁸ Torfs (2007, 71–72) eeldab diferentseeritud kohtlemise rakendamisel viie tingimuse täitmist. Need tingimused puudutavad nii järgijaskonna hulka, ajalugu, aga samuti veendumust, et usurühm ei julgusta kuritegevust, piisavalt pikka olemasolu riigis ning riigi demokraatlike väärtuste jagamist.

¹⁹ Leedu õigusteadlased (Glodenis 2005, Vaišvilate 2001) on kritiseerinud diferentseeritud kohtlemise praktikat Leedus, juhtides tähelepanu asjaolule, et vahetegemine eri religioonide (traditsioonilised, riiklikult tunnustatud, mittetraditsioonilised) vahel toetub ajaloolis-kultuurilistele ning mitte õiguslikele kriteeriumidele ning riiklikult tunnustatud religiooni staatuse andmisel või sellest keeldumisel on tahes-tahmata poliitiline värving, johtudes asjaolust, et see toimub parlamendi otsusega. Samu väiteid võib kasutada ka teiste riikide puhul, kus on rakendunud diferentseeritud kohtlemine ning mille aluseks tuuakse sageli ajaloolised või kultuurilised põhjused.

²⁰ Gray 2008, 1.

²¹ Lindholm 2004, 43.

likke seoseid, tõlgendades lokaalseid sündmusi globaalses kontekstis ning tuvastades globaalsete trendide mõju lokaalsetele protsessidele. Uurimuse fookus asub riigi kui institutsiooni suhestumisel religioossetesse institutsioonidesse, riigi ja religiooni vaheliste suhete õiguslik-institutsionaalsel korraldusel.

6. Allikad, meetodid ja probleemid

Uurimuse allikad on nii Eesti Vabariigi religiooni puudutavad õigusaktid, mida vaadeldakse käsitletaval ajaperioodil (1991–2008) kehtinud redaktsioonides. Doktoritöö valmimise protsessis tekkis vajadus osaliselt arvestada ka hilisemaid arenguid seadusandluses. Selliste arengutega on arvestatud olenevalt teema olulisusest riigi ja religiooni suhetes (nt religiooniõpetus). Selliste arengute sissetoomine oli vajalik teemakäsitluse terviklikkuse seisukohast.

Allikate hulka kuuluvad ka valdkonda puudutavad arhiividokumendid, Riigikogu stenogrammid ning statistilised religiooni puudutavad andmed, samuti uudisteagentuuride materjalid, aga ka ajakirjanduslikud ning internetis leiduvad teemat puudutavad materjalid.²² Sekundaarseteks allikateks võib pidada varasemaid nõukogudejärgse Eesti religioonivaldkonda puudutavaid uurimusi. Allikavälise teabena tuleb osutada vaatlusele, mis on aset leidnud alates 1998. aasta detsembrist. Allikate puhul kasutan ajaloolist meetodit ning toon välja valdkonnaga seotud sündmused ja nendega seotud tegurite omavahelised seosed.

Käesoleva uurimuse jaoks ei ole viidud läbi intervjuusid. Intervjuudest loobumise peamine põhjus on töötamine riigi ja religiooni vaheliste suhete vahendamisele keskendunud Eesti Vabariigi Siseministeriumi usuasjade osakonnas alates 1998. aasta detsembrist. Intervjuudest loobumisega ennetasin eetilist probleemi, kus intervjuud võidaks intervjuueeritava poolt kogeda ametnikupoolse ülekuulamisenä. Uurija ning uuritavas valdkonnas töötajaja rollide erinevuse teadvustamine on olnud üks keskne väljakutse käesoleva käsitluse valmimise vältel, mõjutades nii allikate valikut nagu ka nõukogudejärgse Eesti Vabariigi ja religiooni vaheliste suhete taustsüsteemi käsitlust. Seega põhineb järgnev käsitlus nii dokumenteeritud allikatel kui empiirilisel vaatlusel.

7. Valdkonna senisest uurimisseisust

Riigi ja religiooni institutsionaalsed suhted tänases Eesti Vabariigis on kohalike uurijate seas leidnud suhteliselt tagasihoidlikku käsitlemist. Valdavalt on seda tehtud ajaloo ja õigusteaduse distsipliinides. Esile peab tõstma Merilin Kiviorgi, kes on käsitlenud riiklikku religiooni puudutavat õigusruumi ja õiguslikke

²² Kehtivate seaduste ja teiste õigusaktide puhul viitan sisulise selguse huvides redaktsioonidele, mis on kehtinud või vastu võetud seisuga 31. detsember 2010. Olulisematele muudatustele õigusaktides, mis on jõustunud pärast aastat 2008 osutan allviidetes.

küsimusi.²³ Riigi suhet mittekristlikesse usulistesse ühendustesse on käsitlenud Priit Rohtmets ja Triin Vakker.²⁴

Nõukogudejärgse Eesti religiooni on puudutatud nii sotsioloogia²⁵, ajaloo- kirjutuse²⁶, politoloogia²⁷, psühholoogia²⁸, haridusteaduse²⁹ jt raames. Olulise lähiajalugu käsitleva koguteosena tuleb esile tõsta 2009. aastal ilmunud Eesti Kirikute Nõukogu ja Tartu Ülikooli koostöös ilmunud koguteost „Eesti oikumeenia lugu”, milles mh riigi ja kristlike usuliste ühenduste suhteid käsitlevad Riho Altnurme jt autorid.³⁰

Eesti inimese usklikkust individuaaltasandil on nõukogudejärgses Eestis käsitlenud Lea Altnurme.³¹ Tema juhendamisel on valminud ka mitmed tänapäeva Eesti religiooni käsitlevad diplomi-, bakalaureuse- ja magistritööd, millest osad on publitseeritud vastavates kogumikes.³²

Nõukogudejärgse Eesti religiooni puuduvat olukorda on käsitlenud ka mitmed välisautorid, sageli laiemas nõukogudejärgsete ühiskondade kontekstis.³³ Samas on välismaised uurijaid käsitlenud ka üksnes nõukogudejärgse Eesti usulist olukorda.³⁴

²³ Vt nt Kiviorg 2005a. Juriidilisest perspektiivist on religiooniga seonduvaid teemasid käsitlenud ka nt Tanel Kalmet (2001), Erik Salumäe (1993, 1994, 1996a, 1996b).

²⁴ Vakker ja Rohtmets 2008.

²⁵ Liiman 2001, Hansen 2002, Kilemit ja Nõmmik 2002, Riistan ja Altnurme 2005.

²⁶ Erinevate usutraditsioonide lähiajalugu käsitlevaid publikatsioone on ilmunud kirikuloolest. Luterlusega seotud teemasid on käsitlenud Riho Altnurme (2007, 2009). Äärmärkimist nõuab Toomas Paul (2005), kelle nii nõukogude kui 1990. aastate religiooni puudutavad käsitlused on olnud tänuväärseks reflektsoonimaterjaliks. Vabakirikute lähiajalugu on käsitlenud Toivo Pilli (vt nt Pilli 2007b), kes on olnud toimetaja ka vabakirikute ajalugu käsitlevatele kogumikele (Pilli ja Linder 2009). Nii piirkondlikult kui ka laiemas nõukogudejärgses kontekstis on usutraditsioone Eestis käsitlenud Jaanus Plaat (vt nt 2001, 2003a, 2003b).

²⁷ Kilp 2009.

²⁸ Nt Tõnu Lehtsaar “Why do people join the churches in Estonia?” *Religion in Eastern Europe*, 4, 1997, lk 1–9.

²⁹ Religiooniõpetusega seotud küsimusi Eesti koolides on käsitlenud arvukates publikatsioonides Eesti religiooniõpetuse kontseptsiooni väljatöötaja ja rakendaja Pille Valk (vt nt Valk 2002, Valk 2008), samuti Olga Schihalejev (2009).

³⁰ Altnurme 2009.

³¹ Altnurme 1999, Altnurme 2001, Altnurme 2005.

³² Altnurme 2004, Altnurme 2007.

³³ Nt Bruce 2000, Krumina-Konkova 2004, Črnič 2007, Gill 2008, Ketola 2009.

³⁴ Vt nt Luboš Belka “Buddhism in Estonia”, *Religion, State and Society* 27, 2 (1999), lk 245–248; Huub Vogelaar “Ecumenical Relationships in Estonia” *Exchange. Journal of Missiological and Ecumenical Research*, 37 (2008), 2, lk 190–219. Egdunas Raciūnas “Estonia” – Jørgen S. Nielsen (Ed.) *Yearbook of Muslims in Europe Vol 1*, Leiden: Brill, 2009, lk 111–116. Aysha Özkan “Estonia” – Göran Larsson (Ed) *Islam in the Nordic and Baltic Countries*. London & New York: Routledge, 2009. Andrew Hart “The Role of the Lutheran Church in Estonian Nationalism”, *Religion in Eastern Europe* 3, 1993, lk 6–12, Janis Čakars “Religion in Estonia, Research in English” *Religion in Eastern Europe* 3, 2003, lk

8. Struktuur

Käesolev uurimus koosneb sissejuhatastest, kolmest peatükist ning kokkuvõttest. Sissejuhatastest antakse ülevaade Eesti usundilisest ajaloost, mille käigus on kujunenud eeldused tänase, nõukogudejärgse sekulaarse ühiskonna kujunemisele Eestis. Olulisi tänase Eesti usundilise maailma ning riigi ja religiooni vahelisi suhteid mõjutanud protsesse leiab erinevatest ajalooperioodidest.

Esimene peatükk keskendub Eestis tegutsevatele usulistele ühendustele ja nende naasmisele nõukogudejärgsesse Eesti ühiskonda, samuti usuliste institutsioonide tegevuskeskkonnale ning –väljunditele.

Teises peatükis on tähelepanu keskmes riigi ja religiooni vahelised suhted nõukogudejärgses Eestis, samuti nende suhete kujunemiseeldused ning -protsessid. Käesoleva käsitluse kontekstis puudutab see eelkõige õigusliku raamistuse seadmist usuvabaduse teostamisele uues ühiskondlik-poliitilises situatsioonis ning riigi ja usuliste ühenduste vaheliste omavahelisi vastasmõjus kujunevaid suhteid.

Kolmas peatükk esitab kaks juhtumiuuringut. Nõukogudejärgse Eesti riigi ja religiooni vahelistes suhetes väärivad erilist tähelepanu kaks teineteisest sõltumatut juhtumit, milles vastandusid riik ja religioon. Üks neist on riigi ja Eestis tegutseva Moskva Patriarhaadi õigeusu kiriku vaheline vastasseis ajavahemikul 1993–2002, mis puudutas õigusliku järjepidevuse küsimust ning selle järelmeid omandireformi raamistikus. Konflikti keskne küsimus puudutas riikliku sekulaarse seadusandluse suhestumist kirikuõiguslikesse käsitlustesse järjepidevusest, kanoonilistest territooriumitest õigeusu maailmas jne. Konflikt haakus ka Venemaa süüdistustega, nagu rikuks Eesti Vabariik Eestis elavate venelaste ja venekeelse elanikkonna inimõigusi, sh vene õigeusklike usuvabadust. Teine lähemat tähelepanu vääriv juhtum on seotud Eesti satanistidega, kes soovisid saada riiklikult registreeritud usuliseks ühenduseks. Nimetatud kaasusega haakuvad 2002. aastal Riigikogus vastu võetud Kirikute ja koguduste seaduse menetlemise käigus tõstatatud küsimused usuvabaduse teostamisele seatavate piirangute piiridest ja piirangutest. Mõlemad juhtumid osutavad sellele, kuidas lokaalsed religiooni puudutavad protsessid peegeldavad globaalseid religiooni puudutavad poliitikaid.

21–33, Internetis: <<http://www.georgefox.edu/academics/undergrad/departments/soc-swk/ree/2003/cakars236.pdf>> (Külastatud 20. 10. 2010).

9. Ajalooline sissejuhatus: Perioodi ajalooline perspektiiv ning kujunemiseeldused

9.1. Sissejuhatavad märkused lähiajalukku

Eesti kaugemast ja lähemast usundilisest ajaloost leidub vaste enamusele Lääne tsivilisatsioonis religiooniga seotud märksõnadele, olgu nendeks siis risticõjad, munga- ja nunnaordud, rooma-katoliiklus, õigeusk, reformatsioon, vastu-reformatsioon, jesuiidid, luterlus, nõiaprotsessid, sekularisatsioon, inimõigused ja usuvabadus, satanistid, usuäratused jne. Kuna Eesti on usuliselt pluralistlik ühiskond, siis on see andnud alust Eesti usumaastiku kirjeldamiseks mosaiigi või kollaažina.³⁵ Tõsi küll, see kollaaž on suhteliselt monokroomne, kuna valdav enamik usulistest kogukondadest on erinevad kristlikud kogudused.

Nõukogude-järgse Eesti usuline maastik on, võrreldes seda nii nõukogude kui nõukogude-eelse ajaga, märksa mitmekesisem. Valdav osa tänases Eestis tegutsevatest usutraditsioonidest ja -ühendustest on saabunud Eestisse alates taasiseseisvumisperioodist ehk teisisõnu viimase paarikümne aasta vältel.³⁶ Samas tuleb tõdeda, et hoolimata üle poole tuhande registreeritud tegutseva usulise ühenduse, on vaid mõnel üksikul neist rohkem kui tuhat liiget. Elanikkonna enamus ei ole isiklikul tasandil seotud ühegi usutraditsiooniga ning on religiooniga seotud küsimustes valdavalt ükskõikne. Sarnaselt teiste nõukogudejärgsete ühiskondadega on ka Eesti elanikkonna religiooniga seotud teadmised napid.³⁷

Teisalt on tänase Eesti ühiskonna religioosne situatsioon oma ükskõiksuses üsna ainulaadne nii Euroopa kui globaalses kontekstis. Ükskõiksusena kirjeldab sekularisatsiooni Steve Bruce, üks tänane keskne sekularisatsiooni-paradigma esindaja, märkides, et ükskõiksuse põhjus on religioosse sotsialisatsiooni ning ühiselt jagatud ja kinnitatud usuliste tõekspidamiste puudumine.³⁸ Eesti puhul võib tõdeda, et religioosne sotsialisatsioon on ühiskonnas ebaoluline, kuna

³⁵ Kiviorg 2001b, 43. Samas muidugi võib väita, et Eesti ei ole usuliselt mitmekesine ühiskond, kuna nt 2000. aasta rahvaloenduse andmete kohaselt ligikaudu 98% end usuliselt määratlevatest elanikest on kristlased. Ning kuigi ka kristlased jagunevad paljudeks erinevateks uskkondadeks, on sellest hoolimata end luterlasteks või õigeusklikest pidavate osakaal üle 90% kindlat usku tunnustavatest inimestest. Tõsi küll, see on vaid ligikaudu veerand kogu elanikkonnast. Debatist, mis puudutas küsimust, kas ja kui palju võib väita, et Ameerika Ühendriigid on religiooselt pluralistlik vt *Journal for the Scientific Study of Religion* 3, 2003.

³⁶ Aastal 1989 oli NSV Liidu Ministrite Nõukogu juures asuva usuasjade voliniku arhiivi andmetel registreeritud 371 usulist ühendust. Vt ka Plaata 2005a, 98, Liiman 2001, 85–86, Plaata 2000, 17–25.

³⁷ Ramet 1991, 263, Altnurme 2005, 89, Valk 2008, 96, Rimmel 2008, 279.

³⁸ Bruce 2002, 240–241. Steve Bruce (2002, 37–44) märgib, et sekularisatsiooni paradigma ei pea sekularisatsiooni üldkehtivaks mudeliks või teooriaks, vaid pigem seostatud seletuseks Euroopas 16. sajandi reformatsioonist alanud pikaajalistele protsessidele, mille käigus on religioossed uskumused ja tavad oma tähenduslikkust kaotanud.

institutsionaliseeritud religioonil on kadunud roll tihedama ühiskondliku sidu-
suse tekitajana.

Maailmas ei ole palju ühiskondi, kus usulistel talitustel osalejate hulk oleks
nii tagasihoidlik kui Eestis.³⁹ Samuti ei ole palju ühiskondi, kus end usutradit-
sioonide järgijaks pidajad moodustaksid elanikkonnast alla kolmandiku, nagu
see 2000. aasta rahvaloenduse kohaselt oli Eestis. Kuigi Eesti elanikud usuvad
kõige vähem Jumala olemasollu, võrreldes teiste Euroopa riikidega, siis võrrel-
des ülejäänud Euroopaga usutakse siin kõige enam mingit elu juhtivat jõudu või
vaimu.⁴⁰

9.2. Võõrvõimude haardes

21. sajandi alguse Lääne tsivilisatsiooni maailmamõistmist oluliselt mõjutanud
Samuel Huntingtoni tsivilisatsioonide kokkupõrke teooria kohaselt on Eesti
piiririik lääne-kristliku ja ida-kristliku tsivilisatsiooni vahel – Eestist ida pool
algab teine tsivilisatsioon, õigeusu traditsioon.⁴¹ Piiririigiks olemine on peegel-
dunud ka Eesti usundilises ajaloos. Millal eestlaste esivanemad kristlusega
kohtusid, pole täpselt teada, küll aga oli 1224. aastaks ristisõja tulemusena
eestlaste esivanemate asualad liidetud Lääne-kristliku tsivilisatsiooniruumiga.
Lõpliku piiri kahe tsivilisatsiooni vahele mööda Peipsi järve ja Narva jõge sea-
dis sisse 1242. aasta Jäälahing. See tähendas, et hoolimata varajastest kokku-
puudetest õigeusu traditsiooniga jäi õigeusk kuueks sajandiks valdavalt koha-
liku vene vähemuse usutraditsiooniks.⁴² Ainult Ida ja Lääne hämaratsoonis elava
setode juures kinnistus õigeusk, elades sümbioosis kohalike usundiliste
traditsioonidega. Eelkristlikud uskumused ja tavad hakkasid kaduma ja teise-
nema 15. sajandi lõpul, püsidis samas elujõulistena veel 18. sajandil ning
Setomaal veel 20. sajandilgi.⁴³

Kuigi vormiliselt olid eestlaste esivanematest saanud kristlased juba 13.
sajandil, said põlisrahva seas kristlikud isikunimed valdavaks alles 15. sajandi

³⁹ Sellele osutab nt Euroopa Sotsiaaluuring 2004 Eesti Raport, vt Kilp 2005, 128.

⁴⁰ Eurobaromeeter 2005, 9.

⁴¹ Huntington 1999, 206.

⁴² Omaette usulis-etnilise rühma moodustavad vene vanausulised, kes oma usulistest
veendumustest kinni hoides põgenesid tsaarivõimu eest, jõudes välja Lõuna-Eestisse ja
Peipsi järve läänekaldale, olles säilitanud oma eripärase usu- ja kultuuritraditsiooni tänaseni.
Vanausulistest Eestis ning nende kogudustest Galina Ponomarjova ja Tatjana Šor *Eesti vana-
nausulised. Väike kirikuloo teatmik*. Tartu: Eesti Vanausuliste Kultuuri- ja Arendusühing,
2006.

⁴³ Nii märgib nt 1928. aastal ilmunud Setumaa koguteoses Johan Kõpp (1928, 90) setodest
kirjutades: „Ristusulistel pidustustel tulevad setode paganlikud kujutlused ning vaated avalikuks.
Kloostri Nikolai kirikus leiduv puust püha Nikolai tahumata kuju kaetakse pühuri
mälestuspäeval täielikult igasuguste annetustega, eriti või- ja kohupiima-lännikutega; alles
aasta 10 eest võidsid usklikud palvetajad mainitud kuju huuled või ning kohupiimaga. Püha
Anna päeval (25. juulil) pannakse mainitud pühuri kuju ette Pangevitsa valla Sulbil ja
Lobotka valla Väike-Rõsnas oina päid, jalgu ja villu.”

lõpul.⁴⁴ 1524. aastal jõudsid luterliku reformatsiooni eeskõnelejad Põhja-Liivimaale ja Lätisse ning luterlusest sai järgnevateks sajanditeks tänase Eesti territooriumil enamususund. Kui luterlik reformatsioon oli rooma-katoliku kiriku Eestist välja tõrjunud, naasis katoliku kirik vastureformatsiooni käigus, kui aastail 1582–1625 oli Lõuna-Eesti katoliikliku Poola kuningriigi koosseisus.⁴⁵ Rootsi kuningriigi võimu kehtestamine Lõuna-Eestis tõrjus taas katoliku kiriku Eestist ning kuni 1770. aastani puudub teave katoliiklaste kohta tänase Eesti territooriumil.⁴⁶

1625. aastaks oli kogu tänase Eesti territoorium liidetud Rootsi kuningriigiga. 1686 Rootsis kehtestatud uus kirikuseadus rakendati Eestis 1692 ja Liivimaal 1694, mis pani kindlakujulisema aluse luterliku kiriku ja ilmaliku võimu vahelistele suhetele. Kuigi Eesti- ja Liivimaa liideti Vene tsaaririigiga Põhjasõja tulemusel, olid kiriklikud küsimused jäänud kohaliku balti-saksa aadli eridiiguste hulka ning 1686. aasta Rootsi kirikuseadus kehtis neil aladel 1832. aastani.⁴⁷ 1819 hakati Vene tsaaririigis tsentraliseerima luterlike kirikute valitsemist, asutades selleks Peterburis riigi-kindralkonsistoriumi ning töötades välja kõikidele Vene keisririigis tegutsevatele luterlikele kirikutele ühe seaduse, mis jõustus 1832. aastal.⁴⁸

Põhjasõja-järgsesse Eestisse saabusid esimesed uue äratusliikumise, herrnhutluse (vennastekoguduse) misjonärid 1729. aastal. Nende hulgas Herrnhuti Vendade Uniteedi rajaja Böömi puusepp Christian David.⁴⁹ Uus usu liikumine leidis endale toetajaid nii pietistlike luterliku kiriku vaimulike, aadli kui põliselanike seas. Vennastekoguduse liikumine oli üks olulisemaid ja mitmetahulisemaid usulisi liikumisi Eestis, mõjutades alates 18. sajandist tähelepanuväärsel määral põlisrahva usulist, rahvuslikku ning kultuurilist enesemõistmist.⁵⁰

Pärast tsaaririigiga liitmist administreeris Eestis asuvaid õigeusu kogudusi Vene Õigeusu Kiriku (VÕK) Sinod ning aastast 1725 kuulusid siinsed kogudused Pihkva piiskopkonna koosseisu. 1764–1850 kuulusid õigeusu kogudused Peterburi ning aastast 1850 VÕK-u Riia piiskopkonda.⁵¹

⁴⁴ Palli 1961, 116–117.

⁴⁵ Antud perioodi kohta vt Vello Helk *Jesuiidid Tartus 1583–1625: vastureformatsiooni eelpost Põhja-Euroopas*. Tartu: Ilmamaa, 2003.

⁴⁶ Salo 2002, 281.

⁴⁷ 1686. aasta Rootsi kirikuseaduse tähendusest Eestis vt Kõpp 1940, 76–80, Andresen 2008, 69–73.

⁴⁸ Kõpp 1940, 82, Andresen 2008, 164–173.

⁴⁹ Ilja 1995, 47–52.

⁵⁰ Rudolf Põldmäe „Eesti vennastekoguduse kirjandusest XVIII sajandi keskel,” *Eesti Kirjandus* nr. 6,7 1936, Gustav Suits „Vanemast vennastekoguduse kirjandusest.” – Daniel Palgi (Toim) *Raamatu osa Eesti arengus*, Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1935, Jaanus Plaat „Kristlike usuliikumiste mõju eestlaste ja eesti-rootslaste rahvakunstile ja kultuurile.” *Mäetagused* 42/2009, lk 7–32.

⁵¹ Aleksius II 2009, 220.

Vene Õigeusu Kiriku misjonitegevuse alguseks Eestis võib pidada 19. sajandi esimest poolt. 1843 ilmus trükist esimene eestikeelne õigeusu kiriku katekismus ning kaks aastat hiljem hakkasid eestlastest talupojad lahkuma luterlikust kirikust, et saada tsaaririigi riigikiriku, Vene Õigeusu Kiriku liikmeteks. Selle usu- või kirikuvahetusliikumise põhjuseid on leitud nii usulisi kui ühiskondlikke. Õigeusu traditsiooni esindavad autorid näinud kirikuvahetusliikumist eelkõige usulistest põhjustest lähtuvana.⁵² Sekulaarsete ajaloolaste ning luterliku kiriku taustaga kirikuloolaste jaoks on kirikuvahetusliikumise taga olnud valdavalt majanduslikud ja ühiskondlikud põhjused. Nii on esimese laine kirikuvahetusliikumise olulise osategurina esile tõstetud 1840. ja 1844. aasta näljahädade raskeid tagajärgi talupoegadele, kes lisaks sellele olid peale 1819. aasta pärisorjuse kaotamist sattunud rasketesse majanduslikesse tingimustesse.⁵³ Samuti levisid õigeusu vaimulike vahendusel kuuldused, mille kohaselt riigikirikusse, so Vene Õigeusu Kirikusse kuulujatel oli võimalus saada maad („hingemaa”) ning muid kergendusi, mh nähti riigikirikuga liitumist ka võimalusena saada kaitset balti-saksa mõisnike vastu ning tsaari nähti ainsa lootusena üsnagi lootusetus olukorras olevale rahvale.⁵⁴ Ajavahemikus 1845 kuni 1848 jõudis kirikuvahetuse liikumine Lõuna-Eestisse, kus õigeusklike arv kasvas mõne aasta jooksul 60 tuhande kirikuliikmeni.⁵⁵ 1883 algas sarnane kirikuvahetusliikumine Läänemaal, Hiiumaal ning Põhja-Eestis ning 1897. aastaks oli õigeusklike elanike osakaal tänase Eesti territooriumi elanikest 14%, olles Saaremaal koguni 39%.⁵⁶

Õigeusu kiriku tähenduslikkuse tõus 19. sajandi teisel poolel langes kokku Vene tsaaririigi administratiivvõimu enesekehtestamisega. 1878. aastal ilmuma hakanud Carl Robert Jakobsoni ajalehe Sakala valitseva luterliku kiriku suhtes kriitilist hoiakut toetas Vene Õigeusu Kirik.⁵⁷ Nendessee nn venestamispoliitika aastatesse jääb ka valdava osa õigeusu kirikute rajamine Eesti- ja Liivimaal.

⁵² Samon ja Salasoo 1990, 159–160. Pikemalt on kirikuvahetusliikumise õigeusu kiriku perspektiivi esitanud patriarh Aleksius II, kes seda protsessi kirjeldades on märkinud: „Esimisel etapil väljendus see kõik veel ähmaselt, ebamäärastes unistustes töötatud maast, kuid piisas vaid ühestainsast sõnast, et inimhulk teadvustaks endale, mida ta tahab, ning ümberasumisliikumine Venemaa sisekubermangudesse kasvaks üle religioosseks usuvahetusliikumiseks, ja mitte 1845. aastal, nagu väidab H. Kruus, vaid juba 1841. aastal, paari-kolme kuu vältel alates liikumise algusest. Ainult usuliste põhjuste ja mitte millegi muuga võib seletada luterlusega rahusolematute hernhuutlaste õigeusku siirdumist, mis 1840. aastaks oli saanud massilise iseloomu – 22 500 inimest. Liivimaa Eesti osas läks 49 hernhuutlaste palvemaja üle õigeusku. [...] Oma osa etendas ka tõik, et 1839. aastast oli luterlastel keelatud hernhuutlaste kogudustesse astumine. Rahulolematutel jäi vaid üle otsida endale uus usk.” (Aleksius 2009, 210).

⁵³ Kruus 1927, v.

⁵⁴ 1860. aastatel oli 88% õigeusklikest eesti ja läti talupoegadest varanduse ja töötava vabadikud (Aleksius II, 220).

⁵⁵ Kruus 1927, v–xvi.

⁵⁶ Plaat 2001, 132.

⁵⁷ Aleksius 2009, 338–339.

Vene Õigeusu Kiriku osale tsaaririigi poliitikas osutab ilmekalt Aleksandr Nevski katedraali püstitamine Tallinnas sümboolseks võimukeskuseks kujunenud Toompea mäele 20. sajandi alguses. Kirikuvahetusliikumise kontekstis tuleb osutada ka seigale, et Vene Õigeusu Kirikuga liitunutel puudus kuni 1905. aasta ususalivuse manifesti väljakuulutamiseni võimalus õigeusu kirikust lahkumiseks. Teisalt ei saa aga unustada õigeusu kiriku Riias asunud vaimuliku seminari rolli eesti rahvusliku intelligentsi kasvulavana.⁵⁸ Samaaegselt kirikuvahetusliikumisega 19. sajandi teises pooles leidsid Eestis sarnaselt ülejäänud kristlikule maailmale aset ka vabakiriklikud usuärkamised.⁵⁹

Tänapäevases mõistes vabakogudusliku liikumise alguseks võib pidada 1870. aastate lõpul Läänemaa usuärkamist ning sellest nn Ridala ärkamisest kujunenud traditsioon on säilinud tänaseni.⁶⁰ 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi alguses saabusid Eestisse mitmed tollases mõistes uued usuliikumised, mille kohta võib kasutada mõistet vabakogudused või vabakirikud. Nende uute liikumiste hulka kuulusid niihästi baptistid (1884), seitsmenda päeva adventistid (1897), evangeeliumi kristlased (1905), metodistid (1907) kui ka näiteks neli-pühilased (1909).

Eestis toimuv õigeusu kirikuga liitumine ning venestuspoliitika tõid kaasa Rootsi misjoniseltside mure oma Eesti rannikul elavate rahvusaaslaste usulis-rahvusliku identiteedi pärast. Tsaaririigi poliitikale vastukaaluks hakkasid Rootsi misjoniseltsid saatma Eestis elavate rannarootslaste sekka kooliõpetajaid-misjonäre. Eesti usundilises ajaloos on olulised neist kaks: 1874. aastal saanud Thure-Emmanuel Thorén (1843–1930) ja Lars-Johan Österblom (1837–1932), kes on olulised võtmekujud 18. sajandi usulise ärkamise laine käivitamisel Eestis. Paslepas õpetajaseminari juhatanud Thoréni ja Vormsil tegutsenud ning 1887. aastal tsaarivõimu poolt saarelt minema saadetud Österblomi misjonitöö tõi kaasa usulise ärkamise rannarootslaste seas.⁶¹ Peagi jõudis usuline ärkamine ka eestlaste sekka. Läänemaalt alguse saanud usuline ärkamine läi pinnase uute usuliste äratusliikumiste kujunemiseks ja vastuvõtuks eestlaste seas. Järgneva paarikümne aasta jooksul saabus Eestisse mitmeid uusi protestantlikke usuliikumisi ja kirikuid – oli alanud Eesti usuline mitmekesisustumine, mida toetas omalt poolt 1. oktoobril 1905 välja antud tsaaririigi ususalivuse manifest, mis lubas mh lahkuda riigikirikust. 1917. aasta Veebruarirevolutsioon tõmbas joone alla ühele peatükile Eestis usuelus. 28. märtsil 1917 kinnitas Venemaa Ajutine Valitsus Eesti autonoomse staatuse.

⁵⁸ Riia Vaimuliku Seminari osast eesti rahvusliku eliidi kujunemises vt Anu Raudsepp *Riia Vaimulik Seminar 1846–1918*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 1998.

⁵⁹ Plaat 1999, 304.

⁶⁰ Vabakirikliku traditsiooni ajalugu Eestis vt näit R. Kaups (toim.) *50 aastat apostlite radadel. Jooni baptisti koguduste eluarengust Eestis*. Keila: E.B.K.Liidu Kirjastus, 1934, Plaat 2001, 231–233, samuti Toivo Pilli (Toim.) *Teekond teisenevas ajas. Peatükke Eesti vabakoguduste ajaloost*. Tartu: Kõrgem Usuteaduslik Seminar ja OÜ Sõnasepp, 2005, lk 9–28.

⁶¹ Plaat 2001, 68–70, Plaat 1999, 282–290. T-E. Thoréni ja L-J. Österblomi kohta vt ka Kaups 1935, 102–105.

9.3. Religioon ja riik iseseisvas Eestis 1918–1940

Riigi ja religiooni ning selle institutsioonide suhted on varieerinud tänase Eesti territooriumil läbi aegade. Eestlaste kaasaraäkimine selles suhete valdkonnas muutus võimalikuks alates Eesti Vabariigi väljakuulutamise 1918. aastal. Siiski leidsid mõningad olulised muutused kiriku sisemises korraldamises aset juba pärast 1917. aasta Veebruarirevolutsiooni.

Venemaa tsaarimpeeriumi lagunemine tõi Vene Õigeusu Kiriku jaoks kaasa tõsiseid tagajärgi ka Eestis. 1917. aasta mais peeti Tartus Riia piiskopkonna konverents, kus osalesid piiskopkonna eesti-, läti- ja venekeelsete koguduste esindajad. Eestlaste esindajad rõhutasid soovi, et eestikeelsed kogudused koonduksid oma piiskopi ja kirikuvalitsuse ümber, ning samuti vajadust rahvusliku kooskõla järele erinevatest rahvusest koguduste vahel, kinnitades samas, et eestikeelsetel kogudustel ei ole kavatsust Vene Õigeusu Kirikust lahkuda.⁶² Õigeusklike pikka aega küpsenud soov oma piiskopkonna loomiseks teostus 31. detsembril 1917, kui Tallinna ja kogu Eesti piiskopiks pühitseti Peterburi eesti õigeusu koguduse eestlasest ülempreester Platon (Paul Kulbusch).⁶³

1917. aasta 31. maist 1. juunini toimus eestikeelsete evangeelsete luterlike koguduste kirikukongress Tartus.⁶⁴ Koguduste saadikud mõistsid luterlikku kirikut vaba rahvakirikuna ning alustati iseseisva kiriku põhikirja väljatöötamist.⁶⁵ End 1917. aastal „vaba rahvakirikuna” mõtestanud ja määratlenud kiriku liikmeskonda kuulus enne II maailmasõda valdav osa Eesti elanikest: 1934. aasta rahvaloenduse kohaselt oli 77,6% Eesti elanikkonnast luterlased.⁶⁶ See ajalooline taust on andnud aluse ka luterluse kujutamiseks eestlaste *normaalreligiooni* või koguni *rahvusreligioonina*. Luterlust on nähtud ka eestlaste *tsiviilreligiooni* või *kodanikuusundina*.⁶⁷

Eesti iseseisvumine Venemaast ning sellega kaasnenu ühiskondlik-poliitilised ümberkorraldused tõid enesega kaasa tähelepanevaid muutusi nii usuliste institutsioonide enesekorralduses kui ka suhetes riigiga: senise „riikliku võimu eriülesannetega osa” lahutati riigist.⁶⁸

⁶² Eesti õigeusu koguduste Ühisuse põhjuskirja projekt 1917, 13–18.

⁶³ Piiskop Platon oli poliitiliselt aktiivne, osaledes Eesti Maapäeva töös ning kutsudes vaimulikke ja kogudusi toetama Eesti Ajutist Valitsust. Piiskop Platonile lõppes poliitilises elus osalemine noore Eesti Vabariigi poolel 14. jaanuaril 1919, kui punaväelased ta Tartus Krediidikassa keldris hukkasid. Piiskop Platoni märtrisurm jättis kohalikud õigeusu kogudused ilma ülemhinge karjast ning kiriku juhtis Eesti piiskopkonna Ajutine Nõukogu. Aastal 2000 kanoniseerisid märterpiiskop Platoni nii Moskva Patriarhaat kui Oikumeeniline Patriarhaat. EAÕK-u kujunemisest vt Saard 2008, Aleksius II 2009, 348–349. Patriarh Aleksius II käsitus EAÕK-ust 1920.–1930. aastatel väärrib tähelepanu keskendumise pärast vene rahvusest õigeusklike tegevusele.

⁶⁴ Veem 1988, 197–201.

⁶⁵ Kõpp 1940, 108–109. EELK kujunemisest vt ka Saard 2010a.

⁶⁶ *Rahvastiku koosseis ja korteriolud* 1935, 118–127.

⁶⁷ Kilp 2009, 70–71.

⁶⁸ Salumaa 1962, 13.

1918 algas Eesti Vabadussõda. 1919. aastal hakati Vene tsaaririigi seaduste asemele kehtestama uusi, Eesti Vabariigi õigusakte. Uued seadused puudutasid otseselt ka Eestis tegutsevaid kirikuid ja kogudusi. Eesti Ajutine Valitsus võttis vastu luterlikku ning õigeusu kirikut puudutavad korraldused.⁶⁹ Ülejäänud usu- lisi ühendusi hakati registreerima samadel alustel teiste seltside, ühistute ja nende liitudega.⁷⁰ Ajutise Valitsuse seaduste ja määrustega määratleti riiklikud institutsioonid, kelle haldusalasse kuulusid usuliste ühendustega seotud küsi- mused: Vene tsaaririigis keisrile kuulunud õigused anti Ajutisele Valitsusele ning siseministri õigused Eesti Vabariigi siseministrile, kellele alluv siseminis- teerium hakkas tegelema usuliste ühendustega seotud küsimustega.⁷¹ Usuliste ühenduse autonoomia põhimõtte kohaselt ei sekkunud riik ühenduse sisesse korraldusse.⁷²

1919. aastal said selgema struktuuri nii õigeusu kui evangeelse luterliku kiriku enesekorralduslikud põhimõtted. 18.–21. märtsini toimunud Eestimaa Apostlik-Õigeusu koguduse Täiskogu koosolekul määratles end autokefaalse kogudusena, millele sooviti saada kanooniline tunnustus teistelt õigeusu kiri- kutelt. Samuti võeti vastu Eesti Apostliku Õigeusu koguduse põhikiri ning otsustati toetada Eesti riiklikku iseseisvust.⁷³ Eesti Evangeeliumi Lutheri Usu Kiriku põhikiri võeti vastu 10.–12. septembril 1919 Tallinnas toimunud luter- like koguduste 2. kirikukongressil.⁷⁴

1919–1920 muutus luterliku ja õigeusu kiriku olukord, võrreldes varasemate aegade ka majanduslikult. 1919 võõrandati Maaseadusega kirikumaad, kuigi samas jäeti need suures osas koguduste kasutada. Antud olukord püsis kuni 1925. aastani, mil Riigikogu võttis vastu otsuse, mis andis igale usuühingule õiguse kuni 75-hektarilisele maaomandile.⁷⁵ 1920 muudeti Asutava Kogu otsu- sega usulise ühenduse ülalpidamine usulise ühenduse liikmete vabatahtlikel annetustel põhinevaks.

1920. aastal vastu võetud esimene Eesti Vabariigi põhiseadus sõnastas usu- ja südametunnistusevabadust puudutavad põhimõtted vägagi sarnaselt täna- päevastele rahvusvahelistele õigusaktidele ja lepingutele. 1920. aasta Põhisea- duse paragrahv 11 sätestas:

⁶⁹ Ew-Lutheri usu koguduste omavalitsuse ajutine korraldus (RT 1919, 28/29, 71), Ajutise Valitsuse määrus Ew-Lutheri usu konsistooriumi asjus (RT 1919, 12, 30), Greeka-katoliku (Wene õigeusu) kiriku walitsuse ja koguduste omavalitsuse ajutine korraldus (RT 1919, 28/29, 72).

⁷⁰ Seltside, ühisuste ja nende liitude registreerimisseadus (RT 1919, 18, 44).

⁷¹ Kõpp 1940, 109–110.

⁷² Usuliste ühenduste autonoomias Eestis vt Kiviorg 2001a, 287–297.

⁷³ Eestimaa Apostliku Õigeusu koguduse Täiskogu koosolekul 21-sel märtsil 1919. a vastu võetud resolutsioonid „Kiriku valitsemise küsimuste kohta.” Paphomas ja Palli 2002, 110–112, Heljas 2007, 3.

⁷⁴ Kõpp 1940, 110–113.

⁷⁵ RT 1925, 31/32, 10.

Eestis on usu- ja südametunnistuse vabadus, keegi ei ole kohustatud korda saatma usutunnistuslikke tegusid, olema usutunnistusliku ühingu liige ega kandma selle kasuks avalikke kohustusi. Usuliste talituste täitmine on takistamatu, kui see ei käi avaliku korra ja kõlbluse vastu. Usutunnistus ega ilmavaade ei või olla vabanduseks kuriteo kordasaatmisele või kodaniku kohuste täitmisest kõrvalehoidmisele. Riigiusku Eestis ei ole.⁷⁶

Pärast Tartu rahu allkirjastamist Eesti Vabariigi ja Nõukogude Venemaa vahel 1920 oli Eestis asuvate õigeusu koguduste suhtlus Moskva Patriarhaadiga keeruleine mitmel põhjusel: lisaks riigipiirile Eesti ja Nõukogude Venemaa vahel oli õigeusu kirik Venemaal toetamas enamlaste vastast võitlust ning noor nõukogude võim püüdis kirikut tasalülitada. Sellises olukorras andis patriarh Tihhon 1920 autonoomia mitmetele Tsaari-Venemaast eraldunud uutes iseseisvates riikides asuvatele õigeusu kogudustele, nende hulgas Eestis asuvatele.⁷⁷ Septembris 1920 kogunenud Eesti õigeusu kiriku täiskogu valis uueks piiskopiks Pärnu Issandamuutmise koguduse ülempreestri Aleksander Pauluse.

1922 arreteriti Venemaal patriarh Tihhon ning nõukogude võim alustas Vene Õigeusu Kiriku jõulist ümberkorraldamist. Selles olukorras pöördusid Eesti ja Soome õigeusu kirikute esindajad Oikumeenilise Patriarhaadi poole sooviga, et Patriarhaat võtaks need kaks kirikut oma kanoonilise eestkoste alla autokefaalsete kirikutena.⁷⁸ Nii kirjutas ülempiiskop Aleksander 14.aprillil 1923 Konstantinoopoli patriarhile Meletius IV:

Nüüd on aga ka senini üle wenemaaline kirikuwalitsus eesotsas Patriarh Tihoniga kõrwaldatud, asemele uus kirikuwalitsus seatud; astuda kokku uus kirikukogu, kes pidada praegu wangistatud Patriarh Tihoni ametist lahti mõistma. Uus liikumine nimetab end „elavaks kirikuks.” Eesti Ap.-õigeusu kirik, kui kanoonilisel alusel püsiw, Wene uut liikumist, mis nähtawasti Wene poliitilistel mõjudel wõimule pääsenud on, ka formaalselt oma emakirikuks tunnistada ei või, kuna aga kuna seaduslikku emakirikut enam olemaski pole; praegu on seal weel üksikud seaduslikud piiskopid kohtadel ja kui kaua needki püsiwad, on teadmata. Niisama ei wõi keegi ettenäha, kui kaua Wenemaal alanud kirikusgadused kestwad ja kuhu nad wiimaks wälja jõuawad. Eesti kiriku seisukoht

⁷⁶ RT 1920, 113/114, 243.

⁷⁷ Vene Õigeusu Kiriku Püha Sinodi otsus nr 183, 10. mai 1920. Dokumendi venekeelne tekst vt Prekup 1998, 61–62.

⁷⁸ Kanoonilise jurisdiktsiooni vahetust on nähtud ka poliitilise otsusena. Soome õigeusu kiriku kanoonilise jurisdiktsiooni vahetuse poliitilistest tagamaadest vt Loima 2004. Nii Eesti kui Soome õigeusklike enamuse moodustasid revolutsioonijärgsel ajal kohalik põlisrahvus. Sellel asjaolul oli kahtlemata oma osa kanoonilise alluvuse muutmisel. Lätis, kus õigeusklike enamuse moodustasid venelased, jäi kohalik õigeusu kirik Moskva Patriarhaadi kanoonilisse jurisdiktsiooni kuni 1936. aastani, mil kanooniline seotus Moskvaga vahetus Oikumeenilise Patriarhaadi jurisdiktsiooniga. Läti Õigeusu Kiriku kohta kahe maailmasõja vahelisel perioodil vt Dreifelds 2003.

on aga kõige selle tõttu, ilma formaalse autokephaalia tunnistusest, tegelikult väga raske [...].⁷⁹

Juunis 1923 siirdusid Eesti ja Soome õigeusu kirikute esindajad Istanbuli läbi-rääkimisteks Oikumeenilise Patriarhaadi esindajatega kirikute autokefaalia küsimustes. Nii nagu oli pinev poliitiline olukord Venemaal, oli olukord poliitiliselt keerukas ka vastses Türgi Vabariigis, mida okupeerisid Briti väed, kus olukorda pingestasid Lausanne'i rahulepingu järgsed suhted Kreekaga ning kus noore vabariigi valitsus oli andnud korralduse, mille kohaselt pidi Konstantinoopoli oikumeeniline patriarh poliitilistel põhjustel riigist lahkuma.⁸⁰ Rootsi saatkonna pingutuste tulemusena jäi Konstantinoopoli patriarhi lahkumine viibima.⁸¹ 7. juulil 1923 andis Konstantinoopoli patriarh Meletius IV tomosega nr.3348 Eesti Apostlik-Õigeusu Kirikule (EAÕK) autonoomse kiriku õigused Konstantinoopoli Oikumeenilise Patriarhaadi kanoonilises jurisdiktsioonis. Samal aastal moodustati EAÕK-us kaks piiskopkonda: eestikeelsed kogudused hakkasid kuuluma EAÕK-u Tallinna metropooliasse, venekeelsed kogudused EAÕK-u Narva piiskopkonda.⁸²

1925. aastal võttis Riigikogu vastu Eestis tegutsevaid kirikuid ja teisi usuühinguid puudutava õigusakti – Usuühingute ja nende liitude seaduse.⁸³ 1. jaanuaril 1926 kehtima hakanud seaduse paragrahv 1 kohaselt olid kõik usulised ühendused seaduse ees võrdsed, sõltumata liikmeskonna arvukusest või tegutsemisaja pikkusest, ning õiguslikus kontekstis kasutati kõikide kohta nimetust *usuühing* või mitme usuühingu liitumise korral *usuühingute liit*. Viimaste hulka kuulus ka suurim kirik, Eesti Evangeeliumi Lutheri Usu Kirik. Samuti oli usuühingute liit Eesti Apostlik-Õigeusu Kirik, samuti Piiskoplik Metodisti Kirik Usuühingute Liit. Usuühingud said juriidilise isiku staatuse pärast registreerimist Siseministeriumis. Selline õigus oli seaduse paragrahvi 13 kohaselt vähemalt kolme liikmega usulistel ühendustel. Usuühingu või usuühingute liidu registreerimistaotlus võis seaduse paragrahvi 18 alusel jääda rahuldamata, kui põhikiri ei vastanud ettenähtud nõuetele või kui ühenduse õpetus või praktika olid vastuolus kriminaalseadusega. Seaduse paragrahv 20 andis õiguse registreerimispalvest keeldumise korral otsus edasi kaevata Riigikohtusse.

Kuigi 1920. aasta Põhiseadus oli kehtestanud riigi ja usuliste institutsioonide lahususe põhimõtte, säilitasid luterliku ja õigeusu kiriku vaimulikud oma rolli perekonnaseisu registreerimisel, mille tõttu andis riik EELK-u konsistooriumile

⁷⁹ UAOA, EAÕK I, Ülempiiskop Aleksandri kiri Patriarh Meletiusesele Nr.1276; 17.04.1923. (Ärakiri).

⁸⁰ Lausanne'i lepigü järgse Oikumeenilise Patriarhaadi poliitiliselt keerukast olukorrast sekularistlikus Türgis vt Chrysostomos Konstantinides "The Ecumenical Patriarchate and the Ecumenical Patriarchs from the Treaty of Lausanne (1923) to the Present." *The Greek Orthodox Theological Review*, Vol 45/1–4, 2000, lk 5–22.

⁸¹ Metropolitan John of Helsinki 1988, 279–280, Saard 2008, 1563–1564.

⁸² Põld 2002, 280.

⁸³ RT 1925, 183/184, 96.

rahalist toetust.⁸⁴ Alates 1923. aastast võis mitte-kiriklike abielusid sõlmida vallavalitsuste juures ning abielulahutusi registreerisid avalikud kohtud.⁸⁵

Olulisem muutus saabus koos 1926 jõustunud Perekonnaseisu seadusega, mille paragrahv 7 määratles perekonnaseisuametnikud.⁸⁶ Seaduse paragrahv 7 lõike 2 kohaselt võisid perekonnaseisu registreerimise ametnikena tegutseda ka registreeritud usuühingute vaimulikud, kellele selle õiguse andis Siseministeerium usuühingu või usuühingute liidu taotluse alusel.

Esimene islami kogudus Eesti Vabariigis registreeriti 1926. aastal Narvas. Narva Muhamedi Kogudusele lisaks registreeriti 1940. aastal teine kogudus Tallinnas. Samal ajal tegutsesid Eestis aktiivselt mitmed juudi organisatsioonid. Sünagooge tegutses renditud ruumides Tallinnas kui Tartus, lisaks sellele tegutsesid palvemajad Valgas, Pärnus ja Viljandis.⁸⁷ Suurtest maailmausunditest oli 1920. aastatel Eestis esindatud ka budism, mille esindajaks oli Karl Tõnisson (ka Karlis Tennissons; 1873–1962), esimene eestlasest budistlik munk vend Vahindra, kes lahkus Eestist 1930. aastal.⁸⁸ Kaasaegsete vaimsete suundumuste peegeldusena Eestis võib näha ka 1920. aastatel rajatud taarasku. Võõrmõjudede, eelkõige kristlusele vastanduva uue usuliikumise eesmärk oli kujuneda eestlaste rahvuslikuks usundiks.⁸⁹ 1930. aastal õnnestus liikumisel peale mitmeid keelduvaid otsuseid registreerida oma usuühing „Hiis”.

Rooma-katoliku kirikul oli Eestis Vabariigi väljakuulutamise ajal neli kogudust. Eelkõige kuulusid sinna välismaalased, peamiselt leedu ja poola rahvusest.

⁸⁴ Kõpp 1940, 113. Põhjaliku ülevaate vaimulikest perekonnaseisuametnikena vt Kask 2001. Tähelepanuväärne on, et hoolimata võimalusest sõlmida abielusid väljaspool kirikut, sõlmiti siiski valdav enamus kirikutes. Nii näiteks sõlmiti 1924. aastal 148 nn kodanlikku abielu, sellal kui kiriklike abielude arv oli 8588 ning väidetavalt sõlmiti kuni 1940. aastani 90% abieludest kiriklikult (Kask 2001, 24).

⁸⁵ RT 1922, 138, 88.

⁸⁶ RT 1925, 191/192, 110.

⁸⁷ Gurin-Loov 1990. Juudi kogukonnast sellel perioodil vt samuti Tõnu Parming “The Jewish Community and Inter-Ethnic Relations in Estonia 1918–1940” *Journal of Baltic Studies* 3, 1979, lk 241–261.

⁸⁸ Talts 2008, 69. Vend Vahindra elust ja tegevusest vt ka Mait Talts “Veidi valgust hämarakohtadele vend Vahindra elus” *Viljandi Muuseumi Aastaraamat 2003*. (Viljandi: Viljandi Muuseum, 2003, lk. 85–98;

internetis <<http://muuseum.viljandimaa.ee/aastaraamat/2003/talts.pdf>> Külastatud 29. juuni 2009; Mait Talts ““Esimene buda preester Baltimere rannikul...”: Karl August Tennison ja eestlaste esmatutvus budismiga.” *Akadeemia* 7, 2003, lk 1421–1443; nr 8, lk 1618–1645, samuti Gennadi Gerodnik „Vend Vahindra: satiirilise dokumentaaljutustus” (Tallinn: Eesti Raamat, 1973).

⁸⁹ Taarausulistest vt Külle Arjakas „Taaralastest ja Kustas Utuste kirjakogust” *Looming* 7, 1987, lk 999–1001; Kaupo Deemant „Taarausulistest” *Edasi* 30.04.1988, 07.05.1988, taarausust vt ka Taarausuliste ja Maausuliste Maavalla Koja kodulehekülj <http://www.maavald.ee/taarask.html>. Põhjaliku ülevaate taaralaste kujunemist ning tegevusest enne 1940. aastat annab Triin Vakker oma magistritöös „Taaralastest ja nende tegevusest okupatsioonieelses Eestis” (Tartu Ülikool, usuteaduskond, magistritöö, 2007).

Sellest johtuvalt tunti kirikut ka nn *poola kirikuna*.⁹⁰ Esimese iseseisvusperioodi ajal oli oluline 1931–1941 Eesti apostelliku administraatori ametikohal olnud ning 1936 piiskopiks pühitsetud jesuiit Eduard Profittlich, kelle juhtimisel hakkas kirik suunama oma tegevust ka eestlastele.⁹¹ Rooma-katoliku kiriku eesmärk oli suhetes riigiga sõlmida konkordaat Vatikani ja Eesti Vabariigi vahel.⁹² 1924 hakkasid seni Riia piiskopkonda kuulunud katoliku kogudused kuuluma apostellikku administratuuri. 1933 seati sisse diplomaatilised suhted Eesti Vabariigi ja Vatikani vahel.⁹³ Läbirääkimised konkordaadi sõlmimise üle Eesti Vabariigi ja Vatikani vahel ei olnud edukad. Riik ei olnud huvitatud kiriku poolt esitatud nõudmistest, mis puudutasid nii erakoolide asutamist, kirikliku abielu tunnustamist tsiviilõiguslike tagajärgedega, riigi järelevalvest ja kontrollist vaba kirikuelu sisemist korraldust.⁹⁴ Läbirääkimised lõppesid II maailmasõja algusega 1939.

1920.–1930. aastatel esines eesti- ja venekeelsete õigeusu kogukondade pingeid, mille põhjus oli venelastest õigeusklike ajalooline-rahvuslik side Moskva Patriarhaadiga või uues olukorras sidemete otsimine Vene Õigeusu Kirikuga väljaspool Venemaad (VÕKVV) ehk Karloveci sinodiga.⁹⁵ Venekeelsete koguduste, eelkõige aga Petseri kloostri munkade vene rahvuslus oli probleem nii Eesti Vabariigi riigivõimule kui EAÕK-u juhtkonnale. Eesti ametivõimude eesmärk oli tugevdada eesti rahvustunnet Eesti edelapiirikonnas, eelkõige traditsioonilistel setu aladel. Nendele püüdlustele astusid vastu Petseri kloostri mungad ning piirkonna venekeelsed vaimulikud, kes tõlgendasid seda soovina muuta piirkonna rahvuslikku identiteeti ning katsena hävitada olemasolevat vene õigeusklikku traditsiooni. Kloostrielanike arusaam oli, et regionaal- ja rahvuspoliitika on vahend kloostri allutamiseks riigi ja EAÕK-u administratsiooni senisest suuremale kontrollile.⁹⁶ See, ka Petseri kloostriõjana tuntud vastasseis riigi, EAÕK-u kirikuvalitsuse ja kloostri vahel vaibus alles 1930. aastatel.

⁹⁰ Klinke 2000, 863–865, Salo 2002, 282.

⁹¹ Eduard Profittlichist vt Lambert Klinke 'Peapiiskop Eduard Profittlich: Elu ja saatus' *Akadeemia* 2, 2002, lk 288–297.

⁹² Salo 2002, 286.

⁹³ Klinke 2000, 866.

⁹⁴ ERA.957.5.922.

⁹⁵ Lõuna 1999, 58. Sarnased protsessid toimusid ka Soomes, kus soomlastest ja venelastest õigeusklike vahelise pinge keskpunktiks oli Valamo klooster (Riikonen 2007, 44–48, Loima 2004). Rahvuslikku aspekti on nähtud olulisena tegurina 1920.–1930. aastatel ka Läti Õigeusu Kirikus (Sidjakov 2003, 154–156, Drefelds 2003). Rahvusküsimus oli pingete allikas ka luterliku kiriku vaimulikonnas, kus seisid vastakuti eesti ja balti-saksa pastorkond. Rahvusküsimustest evangeelses-luterlikus kirikus antud perioodil vt Mikko Ketola *The Nationality Question in the Estonian Evangelical Lutheran Church, 1918–1939*. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran toimituksija 139. Helsinki: Suomen Kirkkohistoriallinen Seura, 2002.

⁹⁶ Lõuna 1999, 63.

Üldised poliitilised muutused Euroopas 1930. aastatel ei jätnud puudutamata ka Eestit, kus parlamentaarne valitsussüsteem asendati presidentaalsega.⁹⁷ 1934. aasta jaanuaris kehtima hakanud Põhiseadus ei toonud kaasa muutusi usuvabadust puudutavates küsimustes ning kordas 1920. aasta Põhiseaduse põhimõtteid. Küll aga andis 1934. aasta Põhiseadus riigivanemale senisest suuremad volitused, peegeldades selliselt üldist suundumust Euroopas võimu tsentraliseerimisele ja autoritaarsusele – 12. märtsil 1934 kehtestas riigivanem K. Päts Kaitseseisukorra seaduse.⁹⁸

24. detsembril 1934 asendas riigivanem oma dekreediga Usuühingute ja nende liitude seaduse uue, Kirikute ja usuühingute seadusega, mis võttis mõistete *usuühing* ja *usuühingute liit* kõrval kasutusele ka mõiste *kirik*.⁹⁹ See muudatus ei tähendanud üksnes uue mõiste kasutusele võtmist, vaid peegeldas muutusi usuliste ühenduste üldisemas enesekorralduses. Kirikutele laienesid õigused, mida teistel usuühingutel ja nende liitudel ei olnud. Seaduse paragrahvi 2 kohaselt kinnitas üle 100 000 liikmega kirikute põhimäärused Vabariigi Valitsus siseministri ettepanekul, alla 100 000 liikmega kirikutel, usuühingutel ja usuühingute liitudel siseminister.¹⁰⁰

Uus seadus peegeldas üldisi tendentse tollases Euroopas, mis tähendas mh riigivõimu kasvavat kontrolli usuliste ühenduste üle. Samuti suurenes koos uue seadusega kirikuvalitsuste kontroll ka kirikusse kuuluvate koguduste üle.¹⁰¹ Elmar Salumaa on oma EELK ajalookäsitluses märkinud, et 1934. aasta Kirikute ja usuühingute seadusega oli EELK saavutanud oma eesmärgi – „kirikuvälise abi riigivõimu näol.[...] Teisisõnu: kiriku organite poolt langetatud otsuse täitmist tagab kirikule riigivõim.”¹⁰²

Seaduse paragrahv 4 lõike 2 alusel oli siseministeril õigus keelduda usulise ühenduse registratsioonist, kui selle tegevus võis osutada riigile kahjulikuks.¹⁰³ Kiriku või usuühingute liidu kõrgeima vaimuliku juhi kandidaatidest

⁹⁷ Üldkäsitlust 1930. aastate ühiskondlik-poliitilistest protsessidest Eestis vt nt *Eesti ajalugu VI. Vabadussõjast taasiseseisvumiseni*, Tartu: Ilmamaa, 2004, lk 92–106, samuti Magnus Ilmjärv *Hääletu alistumine. Eesti, Läti ja Leedu välispoliitilise orientatsiooni kujunemine alates 20-ndate aastate keskpaigast anneksioonini*. Tallinn: Argo, 2010. Uuemaist poliitika ja religiooni vaheliste suhete käsitlustest antud perioodil vt nt Plaat 2001, 144–178, Vihuri 2008, Saard 2009c, Zettenberg 2009, 452.

⁹⁸ RT 1934, 22, 156.

⁹⁹ RT 1934, 107, 840.

¹⁰⁰ Üle 100 000 liikmega kirikuid oli tollal kaks – Eesti Evangeeliumi Lutheriusu Kirik ja Eesti Apostlik-Õigeusu Kirik.

¹⁰¹ Vt Meder 1938, 17–18.

¹⁰² Salumaa 1962, 26., vt ka Meder 1938, 20–21. Omamoodi ajaloo ironiana oli just 1934. aasta Kirikute ja usuühingute seadus, millele EELK piiskop H. B. Rahamägi oli tugevat poolehoidu avaldanud, sai aluseks Vabariigi Valitsuse 1939. aastal piiskop Rahamäe ametist tagandamisele (Vihuri 2007, 101, 265–314).

¹⁰³ Antud paragrahvi problemaatilisele küljele osutab mh W. Meder (1938, 16) märkides, et kui 1925. aasta usuühingute ja nende liitude seadus andis registratsioonist keeldumise korral

pidi seaduse paragrahv 18 alusel teavitama siseministrit, kes edastas kandidaadi andmed riigivanemale, kellele anti seadusega õigus nõuda kiriku või usuühingute liidu juhi kandidaadi või kandidaatide väljavahetamist. Siseminister sai ka õiguse nõuda paragrahvi 19 alusel vaimuliku ametist vabastamist, kui viimane ei täitnud oma seadusest tulenevaid ametiülesandeid, ning keelata vaimulikul oma ülesannete täitmise juhul, kui see peaks olema vajalik riigi või avaliku korra huvides.

Nagu mujalgi tollases Euroopas algas ka Eestis Jehoova tunnistajate tegevuse piiramine. 1934. aastal pidid Jehoova tunnistajad lõpetama raadiosaadete edastamise, samuti konfiskeeriti usulist kirjandust. 18. juulil 1935 lõpetati Vahi-Torni, Piibli ja Traktaatide Seltsi tegevus Kaitseseisukorra seaduse alusel ning seltsi vara arestiti. Vastava siseministri otsuse nr 290-SK kohaselt oli Jehoova tunnistajate selts arendanud riigile nii sise- kui välispoliitiliselt kahjulikku tegevust, põhjutanud asjatut ärevust vähemateadliku rahva hulgas maailmasõja ennustustega ning ignoreerinud riigivõimu korraldusi, soovitades oma kirjanduse levitajatel keelatud trükiseid varjata.¹⁰⁴

Võrreldes 1925 ja 1934 usulisi ühendusi puudutavaid seadusi, tuleb nentida, et kui 1925. aasta Usuühingute ja nende liitude seadus järgis riigi ja kiriku lahutatuse ning usuliste ühenduste võrdse kohtlemise põhimõtet omas kontekstis suisa piinliku täpsusega, siis 1934. aasta Kirikute ja usuühingute seadus andis riigile suuremad võimalused usuliste ühenduste enesekorraldusse sekkumiseks ning tõstis suuremad kirikud eriolukorda. Nii on neid kahte seadust võrreldes tõdetud, et kui 1925. aasta seadus lähtus detsentraliseerituse ja liberaaldemokraatia põhimõtetest, siis 1934. aasta kehtima hakanud seadus kajastas autoritaarset ja tsentraliseeritud suunitlust usuliste ühenduste tegevuse korraldamisel.¹⁰⁵ Muuhulgas oli seadus andnud suuna usuühingute koondumiseks liitudeks, kuna seaduse paragrahv 6 sätestas põhimõtte *üks usutunnistus, üks usuühing*, mis andis mh evangeelsele luterlikule kirikule võimaluse taasliita enesega EELK-ust lahkunud liberaalprotestantlikud kogudused, kes olid 1925. aasta Usuühingute ja nende liitude seaduse alusel end iseseisvateks kuulutanud.¹⁰⁶

Kui 1934. aastal kehtima hakanud Põhiseaduse paragrahv 11 ei toonud muutuseid usu- ja südametunnistuse vabaduse käsitlusele, siis 1938. aastal kehtima hakanud Põhiseaduse paragrahv 14 kordas ühelt poolt usu- ja südame-

võimaluse usuühingule või nende liitudele pöörduda kohtu poole positiivse lahendi saamiseks, siis 1934. aasta kirikute ja usuühingute seadus sellist võimalust enam ette ei näinud.

¹⁰⁴ ERA.14.11.1342. Sarnaselt oli Jehoova tunnistajate tegevus lõpetatud aasta varem Lätis (Gills 2000). Järgneva 56 aasta jooksul tegutsesid Jehoova tunnistajad n-õ põranda all, kuni Eesti taasiseseisvumine 1991 võimaldas taas alustada avalikku tegevust juriidilise isiku õigustes oleva organisatsioonina.

¹⁰⁵ Meder 1938, 26–27, Kiviorg 1997a, 470.

¹⁰⁶ Protestantlikust liikumise ajaloost Eestis vt Riho Saard *Kultuurprotestantismi ja teoloogilise liberalismi ajalugu Eestis: peatükk XX sajandi Eesti teoloogilises mõtteloos*. Tallinn: R. Saard, 2008.

tunnistuse vabaduse põhimõtteid nagu need olid sätestatud eelnevates põhi-seadustes, kuid sätestas ka olulise uuenduse, mille kohaselt suurematele kirikutele, mis tollases kontekstis tähendasid evangeelset luterlikku kirikut ja õigeusu kirikut, oli võimalik anda õigused avalik-õiguslikel alustel tegutsemiseks.¹⁰⁷ Paragrahv 14 oli sõnastatud järgnevalt:

Südametunnistuse- ja usuvabadus on kindlustatud. Kuulumine kirikuisse ja usuühingusse on vaba. Suuremaile kirikuile võidakse seadusega anda avalik-õiguslikke aluseid. Riigikirikut ei ole. Usuliste talituste täitmine on vaba, kui see ei kahjusta avalikku korda ega kõlblust. Usutunnistus ei või olla süüteo toimepanemise ega kodaniku kohuste täitmisest keeldumise vabanduseks.¹⁰⁸

Põhiseaduse paragrahvi 84 lõike 1 alusel hakkasid kahe suurema ja tähtsama kiriku juhid kuuluma oma ameti poolest Riiginõukogu koosseisu.

Uuenenud riigi ja kiriku vahetõrge peegeldus ka vähem nähtavates otsustes. 1919. aasta maareformi käigus luterliku ja õigeusu kirikute kogudustelt võõrandatud maa eest tasumise oli Riigikogu 1926 otsustanud jätta eriseaduse lahendamata.¹⁰⁹ Selleks eriseaduseks sai riigivanem Konstantin Pätsi 7. septembril 1934 dekreedina antud „Kirikutelt ja kogudustelt võõrandatud maade eest tasumise seadus”, mille elluviiva määruse kohaselt oli tehtud otsus hüvitada riigistatud maad pantkirjadega EELK-ule ja EAÕK-ule.¹¹⁰ Sellal kui suuremate kirikute ühiskondlik positsioon tõusis, tundsid väiksemad vabakiriklikud ühendused end ahistatutena Kirikute ja usuühingute seaduse uudest põhimõttest *üks usutunnistus, üks kirik*.¹¹¹

20. sajandi alguses lisandus Eesti äratuskristlikku usuruumi nelipühilus. Esimene iseseisev nelipühi kogudus, Tallinna Vaba Evangeeliumi Kogudus, asutati aastal 1926.¹¹² 1930. aastate lõpul ühinesid mitmed nelipühi kogudused evangeeliumi kristlaste katusorganisatsiooniga, Eesti Evangeeliumi Kristlaste Vabakoguduste Liiduga. Ühinemise põhjus oli Kirikute ja usuühingute seaduse paragrahvis 6 sätestatud põhimõte *üks usutunnistus, üks usuühing* rakendamine.¹¹³ Nõukogude perioodil ühendas riigivõim nelipühikogudused evangeeliumi kristlaste ja baptistide ühendorganisatsiooniga.

¹⁰⁷ Mida täpselt avalik-õiguslike aluste seadmine 1938. aasta Põhiseaduse alusel suurematele kirikutele tähendas või mida tulnuks selle all mõista, oli EELK-u jaoks üsna ebaselge veel 1939. aastal (vt Kõpp 1940, 141–143).

¹⁰⁸ RT 1937, 107, 840.

¹⁰⁹ RT 1926, 26, 249–250.

¹¹⁰ RT 1934, 74, 367, RT 1935, 6, 48.

¹¹¹ 1930. aastate koondumistest ja koostööst vabakirikutes uue seadusandluse tingimustes vt Pilli 2009, 85.

¹¹² Kiil 1997, 13.

¹¹³ Pilli 2009, 95.

9.4. Riik ja religioon nõukogude Eestis – Paralleelmaailmad

Nõukogude võimu kehtestamine ning Eesti inkorporeerimine Nõukogude Liidu koosseisu 1940. aastal muutis olulisel määral ka Eestis tegutsevate usuliste ühenduste olukorda. Ainsad, kelle jaoks olukord olulises mõttes ei muutunud, olid Jehoova tunnistajad, kelle ametlik tegevus oli lõpetatud juba 1935. aastal.

Koos Vene NFSV kriminaalkodeksi kehtestamisega Eestis detsembris 1940 jäid usulised ühendused ilma juriidilise isiku staatusest.¹¹⁴ Usuliste ühenduste vara natsionaliseeriti ning usuliste ühenduste tegevusele seati ranged piirangud. Nõukogude võim keelustas mitmed senised usuliste ühenduste töövormid (näit. laste- ja noorsootöö, sotsiaalhoolekanne), samuti „natsionalistlikud” ja „kosmopoliitsed” usulised ühendused (näit. taarausuliste usuühing „Hiis”, Päästarmee, Noorte Meeste Kristlik Ühing jt) ning sulges Tartu Ülikooli usuteaduskonna ja usuühingutele kuulunud õppeasutused. Ka alustati usulise ja religiooni käsitleva kirjanduse hävitamisega raamatukogudest.¹¹⁵ Läbi nõukogude perioodi oli usulise kirjanduse trükkimine Eestis praktiliselt välistatud.¹¹⁶ Muuhulgas usuliste ühenduste väikese trükiarvuga laulehtede, kalendrite ning muude trükiste, näiteks EELK peapiiskopi karjasekirjade, trükkimine nõudis erinevaid nõukogude instantside kooskõlastusi ja heakskiite.¹¹⁷

Koos nõukogude võimu saabumisega saabusid Eestisse ka Moskva Patriarhaadi esindajad, kes käsitlesid Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku siirdumist Konstantinoopoli Oikumeenilise Patriarhaadi kanoonilisse jurisdiktsiooni 1923. aastal kirikulõhe tekitamisena ning EAÕK-u metropoliit Aleksander oli sunnitud võtma osa 30. märtsil 1941 Moskvast aset leidnud sellekohasest patukahetsuse riitusest.¹¹⁸ Nõukogude võimu asendumine Saksa okupatsioonivõimudega võimaldas metropoliit Aleksandril 1942 taastada kiriku iseseisvus EAÕK-u Tallinna Metropooliana.¹¹⁹ Samas jäi EAÕK-u Narva (Vene) piiskopkond Saksamaa poolt okupeeritud territooriumil tegutseva Moskva Patriarhaadi Riia eksarhaadi osaks. Nende kahe Eesti territooriumil tegutsenud õigeusu struktuuri suhted püsisid problemaatilised läbi saksa okupatsiooniperioodi.¹²⁰

¹¹⁴ VNFSV Kriminaalkodeks, 1941.

¹¹⁵ Lotman 1995. Vt ka

http://www.okupatsioon.ee/1940/okupatsiooniaeagne_trykistsensuur.html

¹¹⁶ Üks erand oli EELK-u aastaraamatu trükkimine aastal 1957, mille ilmumispõhjus peitus pigem Nõukogude Liidu välis- kui religioonipoliitilistes eesmärkides (Salo 2000, 33). Regulaarsem EELK-u aastaraamatute ilmumine sai teoks alates 1982. aastast

¹¹⁷ Usuliste ühenduste väljaannete trükikotta jõudmise protseduurist, mis püsis praktiliselt muutumatuna kuni nõukogude võimu lõpuni, vt Sõtšov 2008, 45.

¹¹⁸ Sõtšov 2002, 293.

¹¹⁹ Metropoliit Aleksander 1942.

¹²⁰ Religioonist Eestis 1941–1944 vt Altnurme 2009, 100–103, Andrei Samoldin „Usuelu Eestis Saksa okupatsiooni ajal 1941–1944.” Tartu Ülikool, usuteaduskond, bakalaureusetöö, 2007, Riho Altnurme „Religioon Eestis 1940–1991”

<<http://okupatsioon.ee/1940/religioon.html>> (Külastatud 17. märts 2010)

Koos Nõukogude vägede naasmisega Eestisse 1944 lahkus Eestist ligikaudu 70 000 inimest. Nende hulgas olid ka kahe suurema kiriku juhid EELK-u piiskop Johan Kõpp ja EAÕK-u metropoliit Aleksander. Lisaks neile lahkus 1944 Eestist ka 72 EELK-u ning 23 EAÕK-u vaimulikku.¹²¹ Piiskop Kõpp ja metropoliit Aleksander asusid kirikuelu korraldama eksiilis vastavalt oma kirikute põhikirjadest tulenevatele õigustele. EAÕK säilitas oma põhikirjalise järjepidevuse EAÕK-u 1935. aasta Põhimääruse paragrahvide 9 ja 16 alusel.¹²²

Nõukogude Liidu range religioonipoliitika jätkus Eestis 1944 kui kehtestati NSV Liidu Rahvakomissaride nõukogu määrus usukultuste palvemajade kohta.¹²³ 1945 kehtestati Eesti NSV-s usuühingute tegevuse korraldamise ajutine juhend.¹²⁴ See juhend reguleeris usuliste ühenduste tegevust Eesti NSV-s kuni aastani 1977, mil see asendati Usukoondiste põhimäärusega.¹²⁵

Nõukogude võimu kehtestamine Eestis 1940. aastal ning sellega kaasnenud religiooni puudutavad piirangud mõjutasid olulisel määral EELK-u tegevust ja asendit Eesti ühiskonnas. Peale II maailmasõda oli Nõukogude võimu üks keskne eesmärk religiooniküsimustes luterliku kiriku tasalülitamine.¹²⁶ Siiski säilitas EELK oma laiema sotsiaalse tähenduslikkuse ka nõukogude perioodil kuni 1960. aastate alguseni, kui hakkas vilja kandma aktiivne riiklik ateistlik agitatsioon, mis peegeldus nii kiriku liikmeskonna kui kiriklike talituste vähenemises, mis saavutasid madalaseisu 1980. aastatel.¹²⁷ Olukord muutus koos rahvusliku ärkamisega 1980. aastate lõpul ja 1990. aastate alguses.

Pärast II maailmasõja lõppu ja uute mõjupiirkondade väljakujunemist Nõukogude Liidu ja Läänemaailma vahel külastasid VÕK-u esindajad 1945. aastal Nõukogude Liidu poolt okupeeritud alasid eesmärgiga viia kohalikud õigeusu kirikud Moskva Patriarhaadi kanoonilise jurisdiktsiooni alla.¹²⁸ 5. märtsil 1945 viidi Eestis täide Moskva Patriarhaadi sinodi 10. detsembri 1944 otsus nr 2074,

¹²¹ Veem 1988, 347, Sõtšov 2004, 37.

¹²² 1978 peatas Konstantinoopoli patriarh 1923. aasta tomose kehtivuse Eestis. Selle otsuse taustal oli ühelt poolt Moskva Patriarhaadi kirikukaanonitele toetuv soov, mille aluseks on arusaam ühest kirikust ühel territooriumil, teisalt aga muud poliitilised tegurid (Bartholomeus 1996). Otsus 1923. aasta tomose peatamisest puudutas samas üksnes Eesti territooriumi ning eksiilis asuv EAÕK püsis Oikumeenilise Patriarhaadi kanoonilises alluvuses.

¹²³ Eesti NSV Teataja 1944, 1, 172.

¹²⁴ Eesti NSV Teataja 1945, 28, 439.

¹²⁵ Eesti NSV Teataja 1977, 19, 222.

¹²⁶ Nõukogude võimu poliitikast EELK-u suhtes 1944–1949 vt Altnurme 2000.

¹²⁷ Kui aastal 1959 ristiti EELK-us 5726 inimest, siis kümme aastat hiljem, aastal 1969 oli ristitud 990. Veelgi suurem kiriklike talituste arvu langus toimus leeritatute (1959. aastal 6418, 1969. aastal 452) ja kiriklikult laulatatute osas (vastavalt 2780 ja 239). Samuti peegeldus langus annetajaliikmete vähenemises (vastavalt 173 770 ja 97 356) (UNVA, EELK statistika 1947–1960, 1959 luteri kirik; UNVA, 1969 luteri kirik.) Muutustest samades kategoriates vt ka Liiman 2001, 28, 30, 32, Paul 2003, 202–209, Plaat 2005a, 100.

¹²⁸ Loima 2004, 185; Sõtšov 2004, 48–49, Sõtšov 2005, 212–213, Metropolitan John of Helsinki 1988, 283. Põhjaliku käsitlemise Moskva Patriarhaadi püüdlustest Soome Õigeusu Kiriku endale allutamiseks pärast II maailmasõda on avaldanud Juha Riikonen (2007).

mis puudutas Eesti Apostlik-Õigeusu Metropoolia sinodi tegevuse lõpetamist. Autonoomse kiriku asemele loodi piiskopkond ning moodustati piiskopkonna nõukogu.¹²⁹ 9. märtsil 1945 EAÕK-u Metropoolia sinodi ja Narva piiskopkonna nõukogu ühiskoosolekul teataski Novgorodi ja Porhovi metropoliit Grigori (Tšukov) EAÕK-u Sinodi laialisaatmisest ning selle tegevuse lõpetamisest. Samal koosolekul määrati ametisse VÕK-u Eesti ja Tallinna piiskopkonna nõukogu, kes võttis üle EAÕK-u asjaajamise ja varad.¹³⁰ VÕK-u administratsiooni suhtumine teistesse kirikutesse ja kogudustesse oli negatiivne. Nii on 1978. aastal kirjeldanud II maailmasõja järgset olukorda Lembit Raid:

Neis sõjajärgseil aastail ilmnenu VÕK ühe osa vaimulike püüdlustes riiklik-administratiivsete vahendite abil lõpp teha luterlaste, baptistide jt. usukoondiste konkurentsile või seda piirata kajastus ilmselt arusaam, nagu oleks NSV Liidus VÕK-le antud analoogiline positsioon Tsaari-Venemaa riigikiriku seisundiga.¹³¹

Alates 1950. aastatest hakkas seoses ekstensiivse sisserände poliitika tulemusena muutuma niihästi õigeusu koguduste kui vaimulikkonna rahvuslik koosseis, ajapikku moodustasid erinevatest Nõukogude Liidu piirkondadest Eestisse saabunud venelased õigeusklike enamuse. 3. septembril 1961 pühitseti Tallinnas sündinud arhimandriit Aleksius (Ridiger) piiskopkonna valitsejaks ning sellel ametikohal püsis ta kuni aastani 1990, mil ta valiti Moskva patriarhiks ning uueks piiskopkonna valitsejaks sai samuti Eestis sündinud piiskop Kornelius (Jakobs).

1945. aastal seati Eesti NSV-s sisse Nõukogude Liidu Rahvakomissaride Nõukogu¹³² juures asuvate Vene Õigeusu Kirikuasjade Nõukogu ning Usukulturasjade Nõukogu volinike ametikohad. 1965 ühendati eelnimetatud NSVL Ministrite Nõukogu juures asuvad nõukogud üheks Usuasjade Nõukoguks ühe volinikuga Eesti NSV-s.¹³³ Kohalike Tööraha Saadikute Nõukogude Täitevkomiteede juurde loodi ususeaduse järelevalve kaastöökomisjonid, kelle ülesanne oli rajoonide usuelu monitooring usuasjade voliniku tarbeks.

Nõukogude Liidu religioonipoliitika üks jõulisem näide on Eesti Baptisti Liidu, Eesti Evangeeliumi Kristlaste Vabakoguduste Liidu ja Eesti Jeesuse Kristuse Evangeeliumi Usuühingute Liidu ühendamine Evangeeliumi Kristlaste-Baptistide Koguduste Liiduks 1945. aastal. Ühtlasi hakkas Liit kuuluma Evangeeliumi Kristlaste-Baptistide Üleliidulisse Nõukogusse.¹³⁴ 1980. aastatel lõdvenes Liidu suhe Moskvast asuva Üleliidulise Nõukoguga.¹³⁵ Tähelepanu-

¹²⁹ Sõtšov 2004, 36.

¹³⁰ 6. märtsil 1945 toimus Tallinnas Nikolai kirikus patukahetsusteenistus, kus loeti ette meeleparandus- ja taasühinemisakt Vene Õigeusu Kiriku kui emakirikuga. Seda piiskoplikku jumalateenistust osa eesti õigeusu vaimulikkonnast eiras (Sõtšov 2004, 46–48).

¹³¹ Raid 1978, 163.

¹³² A-st 1946 Ministrite Nõukogu.

¹³³ Altnurme 2000, 23. Eesti NSV-s tegutsenud volinike nimekiri vt Salo 2000, 82.

¹³⁴ Laks 1965, 81–87, Pilli 2001, 31–34, Pilli 2007a, 14–44, Pilli 2007b, 24–26, Pilli ja Valk 2005, 91–96.

¹³⁵ Pilli 2007a, 107.

väärne on, et nõukogude perioodil kujunenud eriilmeliste ja erinevate usuliste rõhuasetustega Liit ei lagunenud ühiskondlike ja poliitiliste tingimuste vabanedes. 1989. aasta detsembris iseseisvus Liit Moskva keskusest ning võttis nimeks Eesti Evangeeliumi Kristlaste ja Baptistide Koguduste Liit (EEKBKL). Sellisena ühendab EEKBKL ka täna eriilmelisi usulisi tõekspidamisi ja traditsioone.¹³⁶

Üks usurühm, kes nõukogude võimu tähelepanu pälvis olid Jehoova tunnistajad, kelle organisatsiooni tegevuse oli Eesti Vabariik 1935. aastal sise- ja välispoliitilistel põhjustel.¹³⁷ Nõukogude võimu perioodil rakendati Eestis Jehoova tunnistajate suhtes erinevaid repressiivmeetodeid alates vangistamistest 1948. aastal kuni 1951. aasta 1. aprilli öösel läbiviidud 281 inimese, neist 54 Jehoova tunnistaja ja 227 nendega seotud inimese massküüditamiseni.¹³⁸ Nõukogude võimude repressioonid Jehoova tunnistajate vastu jätkusid läbi nõukogude perioodi. 1967. aastal oli Eestis Jehoova tunnistajate eneste hinnangul ligi kuuskümmend tunnistajat.¹³⁹

Nõukogude võim mõjus üsna laastavalt ka adventistide tegevusele Eestis. Juba 1897. aastast Eestis tegutsenud adventistide koguduste liidu tegevus peatati 1961. aastal. Tegevuse peatamise põhjus oli koguduste liidu juhi isiku küsimus. Peale võimudele sobiliku juhi valikut lubati seitsmenda päeva adventistidel oma tegevust jätkata 1969.¹⁴⁰

Nõukogude perioodil tegutses mitteametlikult ka islami kogukond. Usutavasid järgiti perekonnaringis ning vaimulike ülesandeid täitsid vanad, usukombeid tundvad mehed.¹⁴¹ Kuigi erinevalt islami kogudusest oli judaistidel võimalik nõukogude perioodil oma kogudus registreerida juba 1946 (Tallinna Juudi Usuühing), ei olnud siinsel kogudusel kogu nõukogude perioodi vältel oma rabi.

Nõukogude Eesti sekulariseerimisel oli oluline nõukogude ateistlik kasvatustöö haridusasutuses, samuti traditsiooniliselt religioossete siirderiituste asendamine nõukogudelike tavanditega.¹⁴² Samas võib 1960. aastate religioonist

¹³⁶ Pilli 2007b, 17–18, 215–236.

¹³⁷ ERA.14.11.1342, lk 18–19.

¹³⁸ Silliksaar 2001, 280; *RIR* 6 2001, 870–879, Õispuu 2007, 17. Aigi Rahi-Tamm (2003, 48) annab küüditatud Jehoova tunnistajate arvuks 259. 1. aprilli 1951 Jehoova tunnistajate küüditamisest vt ka Rahi-Tamm 2004, 37–38, Ojatalu 2001, 868–869. Jehoova tunnistajate küüditamine operatsioon „Sever” raames puudutas lisaks Eestile ka teisi II maailmasõja eelselt ja järgselt Nõukogude Liiduga liidetud territooriume (Läti, Leedu, Lääne-Ukraina, Lääne-Valgevene, Bessaraabia), kust 1.–2. aprillil 1951 küüditati Siberisse kokku 8576 Jehoova tunnistajat ja nendega seotud inimest (Polian, 2003, 169–171).

¹³⁹ Zängov 2000, 36

¹⁴⁰ SPA Eestis 1997, 14–15, tabel 2.

¹⁴¹ Linnas 2002, lisa 17 (Intervjuu Dajan Ahmetiga, 13. oktoober 2001), Linnas 2002, lisa 18 (Intervjuu Rāšit Ismailoviga, 15. juuni 2002), Abiline 2008, 72.

¹⁴² Baturin 1970, Valk ja Lehtsaar 2002, 59–64, Paul 2003, 187–207, Rimmel 2004. Atko Rimmel (2009, 279) toob esile viis nõukogude ateismi peamist tulemust (ükskõikne võhiklikkus, religioosse käitumise kui „normaalse käitumise” puudumine, religioosse keele puu-

võõrdumist näha ka globaalsemas 1960. aastate kultuurimurrangus, mille üks ilming oli noorema linna-elanikkonna võõrandumine traditsionaalsetest kirikutest. Sarnased protsessid leidsid aset samaaegselt nii Ameerika Ühendriikides kui Lääne- ja Ida-Euroopas.¹⁴³ Siiski oli Nõukogude bloki maades muutuste teostamisel tegemist teadliku nõukogude ideoloogia religioonivaenuliku poliitika, mis avaldus erinevates riikides erinevalt ning tõi erinevates ühiskondades erinevatele usutraditsioonidele kaasa erinevaid tagajärgi.¹⁴⁴ Eriti haavatavateks riiklike repressiivmeetodite suhtes osutusid protestantlikud, eelkõige luterlikud kirikud nii Saksa DV-s, Eestis kui Lätis, samuti reformeeritud kirik Tšehhoslovakkias.¹⁴⁵ Alates 1970. aastate teisest poolest hakkas aeglaselt, kuid järjekindlalt tähtsustuma Eesti kultuurimaastikul rooma-katoliku kirik, kui katoliku kirikuga liitus noorema kultuuritegelaste põlvkonna esindajaid ning kui katoliku kirikuga liitumine kujunes vaimse vastupanu vormiks nõukogude võimule.¹⁴⁶

Samas ei jäänud Eesti usuelu puudutamata mujal maailmas aset leidvatest muutustest. Selle üheks näiteks oli karismaatilise kristluse esiletõus Eesti usu- maastikul 1970. aastatel EKBKL-u Tallinna Oleviste koguduses usulise äratusena, mida tuntakse Effataa-ärkamise nime all, kuna selle ärkamisliikumise juures oli keskseks samanimeline gospelkoor.¹⁴⁷ 1968. aastal Tallinna metodisti koguduses asutatud gospelansambel Sela oli samuti oluliseks tollases Eesti NSV vabakiriklikus ruumis. Mõlema muusikarühma populaarsuse oluliseks elemendiks oli elektriinstrumentide ning kaasaegse noortepärase helikeele kasutamine.¹⁴⁸

20. sajandi alguses Eestisse jõudnud metodisti kirik oli ainus metodisti kirik kogu Nõukogude Liidus. 1940. aastate lõpul ning 1950. aastate algul liitus metodisti kirikuga nii nelipühi, vennastekoguduse kui baptisti traditsioonidesse kuulunud inimesi, kelle kogudused oli aga nõukogude võim likvideerinud. See

dumine, religioonile negatiivse kuvandi loomine, religiooni samastamine kristlusega), mis ka religioon ning religioosus (usklikkus) muutusid "millekski võõraks ja veidraks."

¹⁴³ Radu 2002, 38.

¹⁴⁴ Anthony Gill (2008, 188–189) esitab usutava põhjenduse Nikita Hruštšovi religiooni- vastase kampaania käivitamisele 1959. aastal – kolm aastat varem aset leidnud nõukogude- vastases Ungari ülestõus (ning samuti 1956. aastal Poolas aset leidnud rahutustes) oli oluline osa ka kirikutel, mis muutus poliitiliselt mõttekamaks nõukogude ideoloogiale võõra religiooni tasalülitamine muutunud geopoliitilises olukorras. Hruštšovi religioonipoliitika rakendamisest vt Sõtšov 2008, 144–149. Erinevustest evangeelse luterliku kiriku, õigeusu kiriku ja vabakirikute nõukogude võimu repressiivmeetmetele vastupanu kohta märgib Jaanus Plaat (2005b, 156), et vabakirikute tugevus on suhteline, sest kahe suurema kiriku mugandumine survestatud oludesse oli äärmiselt suur.

¹⁴⁵ Gautier 1997, 290–292, 295, Pollack ja Müller 2006, 23–28.

¹⁴⁶ Õunapuu 1993, 7, Klinke 2000, 876–877, Ringvee 2004, 16, Altnurme 2005, 74.

¹⁴⁷ Vt Saard 2010b, samuti Haljand Uuemõis *Mäletamised ja vaatenurgad* (Tallinn: H. Uuemõis, 2010), Enno Tuulik "Effataa-ärkamine ja selle mõju Eestis ja väljaspool Eestit aastail 1968–1985." EEKBL Kõrgem Usuteaduslik Seminar, diplomitöö, 2005; Allan Kroll „Effataa ärkamine.” Eesti Metodisti Kiriku Teoloogiline Seminar, diplomitöö, 2006.

¹⁴⁸ Saard 2010b, 7.

küll kasvatas kiriku liikmeskonda, kuid sellega kaasnesid ka sisemised õpetuslikke küsimusi puudutavad pinged ning muutused, mis puudutasid mh ümberistimise tava sissetoomist ning nelipühilike ja karismaatiliste suundade tugevamat mõju.¹⁴⁹

Hare-Krishna liikumine jõudis Eestisse Moskva kaudu 1977. aastal. Eesti esimesed krišnaiidid said pühitsused 1978. aastal kui Nõukogude Liitu külastas Krishna Teadvuse Rahvusvahelise Ühingu (International Society for Krishna Consciousness) rajaja A. C. Srila Bhaktivedanta Prabhupada õpilane Harikesa Swami.¹⁵⁰

Ligi pool sajandit peale eesti esimese budisti vend Vahindra ja tema õpilase Friedrich Lustingi ehk Ašin Ananda lahkumist Eestist tärkas budism kui religioon siinsele usumaastikule koos Eesti Budistliku Vennaskonna tegevusega.¹⁵¹ Vennaskonna tegevuse lõpetasid nõukogude võimu repressioonid ning vennaskonna juhi Vello Väärtnõu väljasaatmine Nõukogude Liidust 1988. aastal.¹⁵²

9.5. Üleminekuaj

1980. aastatel algas nõukogude religioonipoliitika pehmenemine, mida Vello Salo on nimetanud vastavalt „väsiva käe” (1982–87) ja „jõuetu käe” (1988–91) perioodideks.¹⁵³ Viimase algus langeb enam-vähem kokku nn uutmispoliitika (perestroika) ja avalikustamispoliitika (glastnost) rakendamisega Nõukogude Liidus alates aastaist 1985–1986. Nõukogude ühiskonna järk-järguline desintegratsioon uutmis- ja avalikustamispoliitika käigus tõi kaasa muutuseid riigi ja religiooni suhetes. Need muutused väljendusid mh aruteludes võimaliku uue nõukogude religiooni puudutava seadusandluse üle, aga samuti aastal 1988 Venemaa ristiusustamise tuhandenda aastapäeva tähistamises üle kogu NSV Liidu. Muutused peegeldusid ka kirikute liikmeskonna ning ühiskondliku presitiivi kasvus. 1988. aastal ristiti EELK-us 4 535 inimest. Kaks aastat hiljem, nn kirikubuumi kõrghetkel 1990. aastal ristiti EELK-us 18 608 inimest, leeritatuid oli 11 691 ning laulatati 7571 abielu.¹⁵⁴ Annetajaliikmete arv saavutas lae 1992. aastal, kui liikmeannetuse tegi 76 132 EELK-u liiget.

¹⁴⁹ Tamm 1998, 18–20, 35–38.

¹⁵⁰ Ellermäe-Reimets 2004, 103. Hare Krishna liikumise ajaloost Nõukogude Liidus vt David V. Jakupko „The Persecution of the Hare Krishna Movement in the U.S.S.R.” (1987) <<http://www.hkussr.com/hkdoc01sec1p1.htm>> Külastatud 30. juuli 2008.

¹⁵¹ Eesti Budistliku Vennaskonna ehk Taola kohta vt Eesti Njingma Budismi Entsüklopeedia <www.nyingma-buddhism.com> Külastatud 22. detsember 2010

¹⁵² Põlenik 2004, 74.

¹⁵³ Salo 2000, 40.

¹⁵⁴ Sarnast luterliku kirikuga liitumise kasvu samal ajaperioodil täheldati ka Ida-Saksamaal. Sarnaselt Eestile puudutas nn kirikubuum ka Ida-Saksamaal eelkõige luterlikku kirikut, vt Pollack 2002, 380–381. Samal ajaperioodil leidsid samasugused sündmused aset ka Läti luterlikus kirikus (Tomka 2006, 39).

Samas oli religioonifaktor olemas ka taasiseseisvumise protsessides, olgu nendeks näideteks Elu Sõna vastandumine nõukogude võimustruktuurile, esimese NSV Liidu territooriumil asutatud mittekommunistliku poliitilise partei, Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei asutamine EELK Pilistvere pastoraadis, luterliku kiriku vaimulike ja koguduste osalemine muinsuskaitseliikumises jne.

1986. aastal toimus Tallinnas Oleviste koguduses ning Mere puiesteel adventkogudusega ruume jaganud metodisti koguduses usuärkamine, mille kesksed isikud olid mõlema koguduse töös osalenud Rein Mets ja Hubert Jakobs.¹⁵⁵ Elu Sõna nime all tuntuks saanud usuline ärkamine leidis aset üheaegselt tärkavate ühiskondlik-poliitiliste muutustega Eestis. Elu Sõna ühendas palve- ja poliitilise võitluse – Nõukogude Liit oli Johannese Ilmutusraamatu metsaline, ronald-reiganlik *kurjuse imperium*. 1987. aastal koostasid Mets ja Jakobs deklaratsiooni Harta 87, mis oli adresseeritud ENSV Ülemnõukogu presiidiumi esimehele Arnold Rüütlile, NLKP Keskkomitee peasekretärile Mihhail Gorbatšovile ning Ameerika Ühendriikide presidendile Ronald Reaganile ning millele oli alla kirjutanud 412 inimest.¹⁵⁶ Elu Sõna liikmed soovisid mh loobuda Nõukogude Liidu kodakondsusest ning olid esimestena toomas avalikkusesse sini-must-valget rahvuslippu.¹⁵⁷ Siiski ei mõjunud tollel perioodil enam varasem nõukogude religioonivastane propaganda – meedias avaldatud Elu Sõna vastu suunatud artiklid ja saated andsid liikumisele pigem märtrioreooli. Nii nähti Rein Metsa tabamist oma töökohal koos samasoolise seksuaalpartneriga nõukogude miilitsa ja meedia provokatsioonina.¹⁵⁸ Kui palju mõjutas nõukogude ateistlik religioonipoliitika ning nõukogude massimeedia üldisemalt Eesti ühiskonna kriitilisust meedias avaldatavate uusi usuliikumisi puudutavate materjalide suhtes, on omaette küsimus.

Uutmisperioodil 1980. aastate teisel poolel leidis aset usuelu elavnemine ning üldine ühiskondlik vabanemine peegeldus muuhulgas usuliste rühmade ja koguduste tegevuses. Nii hakkasid usulised ühendused nõudma muutunud ühiskondlik-poliitilist olukorda arvestava usulise seadusandluse kehtestamist senise asemele. Mais 1988 saatis EELK-u Tallinna Pühavaimu koguduse liikmetest koosnev „Rahvarinde Perestroika toetuseks Pühavaimu tugirühm” 30 allkirjaga avaliku kirja usuasjade volinikule Eesti NSV-s. Kirjas esitatud nõudmised oli laiaulatuslikud. Nii nõuti usklike suhtes eelarvamusliku ja diskrimineeriva suhtumise kaotamist ning usuühenduste tegevusse riigipoolse sekkumise lõpetamist, aga samuti usuühendusi puudutavat uut seadust ning usulistel põhjustel tsiviilteenistuse võimaldamist. Lisaks sellele sooviti vaimuliku töö võimaldamist sõjaväeosades, haiglates ja hoolekandeesutustes ning nendeks vajalike

¹⁵⁵ Eier 2000, 57.

¹⁵⁶ Hermaküla 2007, 24–26. Dokument Harta 87 materjalid on leitavad veebilehelt www.harta.ee/87/. Veebilehel olevate nimekirjade kohaselt kirjutas pöördumisele alla 404 inimest.

¹⁵⁷ Laar, Ott ja Endre 1996, 201, Niitsoo 2002, 46, Hermaküla 2007, 52–54.

¹⁵⁸ Hermaküla 2007, 56.

ruumide andmist, õigust koguduste raamatukogudele ja meediakanalite kasutamisele, laste- ja noortetöö lubamist.¹⁵⁹

1989 juulis märkis usuasjade nõukogu volinik ENSV-s Rein Ristlaan oma kirjas ENSV Ministrite Nõukogu esimehele Indrek Toomele, et kuuldused uue üle Nõukogude Liidulise ususeadusandluse ettevalmistamisest, veelgi enam aga kuuldused, et Leedu NSV Ülemnõukogu on peatanud üleliiduliste seaduste toime kohalikele usulistele ühendustele on põhjustanud rahulolematust nii usuliste institutsioonide kui koguduste liikmete seas.¹⁶⁰ Samal aastal juhtis ENSV siseminister tähelepanu, et EELK vaimulikud on astunud nõukogude korra vastu ning NSVL MN Usukultusajade Nõukogu esimees K. Hartšev süüdistas kõiki Balti liiduvabariike leninlike kiriku ja riigi ning kiriku ja kooli lahutatuse printsiipide rikkumise pärast.¹⁶¹

Nõudmisi ususeadusandluse muutmiseks tuli ka kohalikelt rahvasaadikute nõukogudelt. Üks värvikam sellistest on Võru rajooni Rahvasaadikute Nõukogu täitevkomitee kiri 3. märtsist 1989, mis ühtlasi esitas ka aktiivselt ühiskondlikus ja poliitilises elus tegeva EELK-u Urvaste koguduse pastori Villu Jürjo „Kirikute ja usuühingute seaduse” projekti. Usuasjade volinikule esitatud nõudmised ja seisukohad olid selged ja lihtsad: „lõpetada ära see iga-aastane aruandlus täitevkomiteedele ja volinikule”, „usutegevus usuasjade nõukogu alt vabaks”, „[m]illeks eksisteerivad usuasjade nõukogu ja voliniku amet, seda ei ole vaja.”¹⁶²

Üsna kokkuvõttev ja iseloomustav nõukogude perioodi lõpuaastaile on viimase NSVL MN usuasjade nõukogu voliniku ENSV-s kokkuvõtte aastate 1988–89 kohta, mis osutab ka nõukogude perioodil kasutusel olnud erinevatele repressiivmeetoditele usuliste ühenduste suhtes. Nii märgib volinik 1989. aasta kohta kokkuvõtet tehes, et riiklike organisatsioonide poolt organiseeriti kirikuis kontserte ning vaimuliku muusika kontserte lubati korraldada väljaspool kirikuid, lubati vaimuliku kirjanduse sissevedu ja väljaandmist, kirikuhoonete remondiks eraldati vahendeid kohalike nõukogude eelarvetest, usutegelased esinesid vabalt kõigis massiteabevahendites, tühistati usuühingute töötajate ja usuorganisatsioonide repressiivne maksustamine, oldi asutud samme vaimulike võrdsustamisele sotsiaalkindlustuse osas teiste kodanikega, anti lubasid uute kirikute ja palvelate rajamiseks, usuorganisatsioonidele tagati teiste organisat-

¹⁵⁹ UNVA, Üldine kirjavahetus usuasjade küsimustes 1988–1990, toimik nr 345 (1990). Rahvarinde Perestroika toetuseks Pühavaimu tugirühma avalik kiri NSVL MN j. a. Usuasjade nõukogu volinikule Eesti NSV-s sm Rein Ristlaanele. 23. mai 1988.

¹⁶⁰ UNVA, Üldine kirjavahetus usuasjade küsimustes 1988–1990, toimik 345 (1990), R. Ristlaan kiri Eesti NSV Ministrite Nõukogu esimehele sm. Indrek Toomele 10. 07. 1989 nr 3/198.

¹⁶¹ UNVA, Üldine kirjavahetus usuasjade küsimustes 1988–1990, toimik 330 (1989) R. Ristlaan, Informatsioon EKP Keskkomitee sekretärile M. Titmale 02. 03. 1989 nr 3/60.

¹⁶² UNVA, Üldine kirjavahetus usuasjade küsimustes 1988–1990, toimik 345 (1990), Võru raj. Rahvasaadikute Nõukogu Täitevkomitee Usuasjade volinikule Eesti NSV-s 03. 03. 1989 nr 85/76.

sioonidega võrdsed õigused välissuhete arendamiseks ning esimene jõulupüha tunnistati töövabaks päevaks.¹⁶³

25. juunil 1989 tegi ENSV Ministrite Nõukogu Presiidium protokollilise otsuse nr 16, mille punkt 5 osutas vajadusele uue religiooni puudutava seaduse järgi. 16. jaanuaril 1990 esitas usuasjade nõukogu volinik Eesti NSV riigiminister Tiit Järvele läbivaatamiseks uue seaduse eelnõu Eesti NSV religioossetest ühingutest ja ühendustest, mille aluseks oli kaaskirja kohaselt rahvusvahelise õiguse usuvabadust puudutavad põhimõtted, 1934. aasta Kirikute ja usuühingute seadus ning NSV Liidu erinevate uue ususeadusandluse projektid. Seaduse eelnõu kohaselt oli kõik usulised ühingud ja ühendused seaduse ees võrdsed. Koguduste registreerimise puhul oli nõudeks, et koguduses peab olema vähemalt 20 liiget. Oma kaaskirjas märkis volinik, et eelnõu on heaks kiitnud kõik Eesti Kirikute Nõukogu liikmed ning eelnõus on arvestatud kõiki EELK-u Konsistooriumi märkusi.¹⁶⁴ Kuigi seaduse projekt avaldati ajalehe Eesti Kirik veergudel 25. märtsil 1990, jäi eelnõu arutamine ENSV valitsuses usuasjade voliniku Rein Ristlaane sõnul ära „subjektiivsetel põhjustel”.¹⁶⁵

Märtsis 1990 kaotati Eesti NSV-s NSV Liidu Ministrite Nõukogu juures asuva usuasjade voliniku institutsioon, mille asemele moodustati ENSV Riiklik Usuamet, mis aga tegelikkuses tegevust ei alustanudki.¹⁶⁶ Usulised ühendused said juriidilise isiku staatuse, registreerides oma põhikirja Eesti NSV seaduse Kodanike ühenduste kohta alusel.¹⁶⁷

16. mail 1990 võttis Eesti Vabariigi Ülemnõukogu vastuse seaduse „Eesti valitsemise ajutistest alustest”, mille paragrahv 9 sätestas:

Eesti Vabariik tagab kõigile elanikele usuvabaduse, sealjuures vabaduse tunnistada oma usku, saada ja anda usuõpetust, kuuluda kirikutesse või usuorganisatsiooni ja täita selle tavasid.¹⁶⁸

17. mail 1990 korraldas Kultuuriministeerium ümarlauri riigi kui kirikute esindajatele. Kohtumise teema oli riigi ja usuliste ühenduste võimalikud koostöö valdkonnad. Lisaks Kultuuriministeeriumi esindajatele olid esindatud ka Haridus-, Sise-, Sotsiaalhooldus-, Tervishoiu- ning Sotsiaalministeerium, samuti Riigikantselei. Usulistest ühendustest olid esindatud kõik Eesti Kirikute Nõukogu liikmeskirikud, väljaarvatud õigeusu kiriku esindajad, kes küll osalesid hilisemas töös. Koosolekul viibijate üksmeelne otsus oli, et on vajalik

¹⁶³ UNVA, Eesti Kirikute Nõukogu, Seoses Eesti Kirikute Nõukogu liikmete vastuvõtuga peaminister I. Toome juures 27. 12. 89.

¹⁶⁴ UNVA, Üldine kirjavahetus usuasjade küsimustes 1988–1990, toimik 345 (1990), Rein Ristlaan Eesti NSV riigiminister Tiit Järvele 16. jaanuar 1990 nr 3/17.

¹⁶⁵ UNVA, Üldine kirjavahetus usuasjade küsimustes 1988–1990, toimik 345 (1990), Rein Ristlaan 23.07.90 kiri Enn Põldroosile.

¹⁶⁶ ENSV Teataja 1990, 10, 163. SMA, Kirikute ja koguduste liitude seadus 1996, Riigi Usuasjade Ameti põhimäärus (Eelnõu). Altnurme 2009, 284.

¹⁶⁷ ENSV ÜVT 1989, 18, 255. RT 1990, 1, 14.

¹⁶⁸ ENSV ÜVT 1990, 15, 247.

valdkonnaga tegeleva konsultatiivorgani moodustamine.¹⁶⁹ See kohtumine märkis ühtlasi konsultatiivnõukogu moodustamist Kultuuriministeeriumi juures ning täiesti uut suhete algust riigi ja usuliste ühenduste vahel, mis väljendus sama aasta sügisel aset leidnud vastandumises endise ja uue võimu vahel religioonivaldkonnas.

Septembriks oli Riigikantselei ette valmistanud projekti riikliku usuelu korraldamiseks. Projekti, mis kandis pealkirja „Eesti Vabariigi Konfessioonide Nõukogu ja Eesti Vabariigi Riikliku Usuasjade sekretariaadi moodustamise kohta”, kohaselt koosneuks Vabariigi Valitsuse juures asuv Konfessioonide Nõukogu erinevate ministeeriumite ning konfessioonide esindajatest, olles nõuandva funktsiooniga institutsioon.¹⁷⁰ Eesti Vabariigi Riiklikku Usuasjade Sekretariaati nähti Vabariigi Valitsusele alluva ning riigiministri valitsemisalas tegutseva valitsusorganina, mille ülesanne on riikliku religioonipoliitika teostamine ning mida juhtinuks riiklik usunõunik.¹⁷¹ See kavatsus, mis oli Vabariigi Valitsusele esitatud ilma usuasju korraldava Kultuuriministeeriumiga kooskõlastamata, kutsus esile Kultuuriministeeriumi protesti, osutades mh et kavandatava Konfessioonide Nõukogu ülesannet juba täidab usuasjade talituse juurde loodud konsultatiivnõukogu. Samuti pööras kultuuriminister tähelepanu, nagu kinnistaks usuasjade sekretariaadi loomine nõukogulikud mudelid usuliste ühendustega suhtlemisel senise usuasjade voliniku institutsiooni vormilise ümbernimetamisega sekretariaadiks.¹⁷²

Kultuuriministeeriumi protesti tagajärg oli, et 4. oktoobril 1990 lõpetas Vabariigi Valitsus oma määrusega Eesti NSV Riikliku Usuameti tegevuse ning moodustas religiooniga seotud küsimustega tegelemiseks Eesti Vabariigi Konfessioonide Nõukogu. Valitsuse ja kirikute suhete vahendamine jäi Kultuuriministeeriumi ülesandeks.¹⁷³

Konfessioonide Nõukogu moodustamine häiris 1989. aastal moodustatud Eesti Kirikute Nõukogu, kes nägi ennast Eestis tegutsevate kristlike kirikute esindajana: „Eesti kristlaste ühiseid huve esindab institutsionaalselt Eesti Kiri-

¹⁶⁹ UAOA, EV Kultuuriministeerium, Usuasjade talitus, Konsultatiivnõukogu materjalid, Peeter Kaldur EELK Konsistooriumile, 19. mai 1990. UAOA, EV Kultuuriministeerium, Usuasjade talitus, Konsultatiivnõukogu materjalid, Eesti NSV Sotsiaalhooldusministeerium, minister S. Oviir 28. 05. 1990 No 1–25/2829 Eesti Kultuuriministeerium, hr. Lepo Sumerale.

¹⁷⁰ UAOA, EV Kultuuriministeerium. Usuasjade Talitus. 19–1, Kirjavahetus EV Valitsuse ja EV Ülemnõukoguga maj. org. küsimustes. 1990, Eesti Vabariigi Konfessioonide Nõukogu Põhimäärus (Projekt).

¹⁷¹ UAOA, EV Kultuuriministeerium. Usuasjade Talitus. 19–1. Kirjavahetus EV Valitsuse ja EV Ülemnõukoguga maj. org. küsimustes. 1990, Eesti Vabariigi Riikliku Usuasjade Sekretariaadi Põhimäärus (Projekt).

¹⁷² UAOA, EV Kultuuriministeerium, Usuasjade Talitus, toimik 19–1, Kirjavahetus EV Valitsuse ja EV Ülemnõukoguga maj. org. küsimustes 1990, L. Sumera 1. okt 1990 nr 1–20/II-45/ Märgekiri. EV Valitsuse esimehele E. Savisaarele. (Kirjal märke „Arutatud läbi minister Varega 1. okt ja otsustatud ajutiselt mitte käiku anda.”)

¹⁷³ RT 1990, 12, 133; RT 1991, 3, 54; RT 1993, 3, 46.

kute Nõukogu.”¹⁷⁴ Konfessioonide Nõukogu rajamine ei leidnud toetust ka Eesti Komiteelt, kes rõhutas põhimõtet, et enne religiooni puudutavate otsuste tegemist tuleks konsulteerida usuliste ühendustega ning samuti vajadust lähtuda usulisi ühendusi puudutavas poliitikas okupatsioonieelsest seadusandlusest.¹⁷⁵

1990. aasta novembris moodustati kultuuriministri käskkirjaga ministeeriumis osakonna õigustes olev usuasjade talitus. Talituse juurde nähti ette ministeeriumite, riigikantselei ning usuliste ühenduste esindajatest koosnev konsultatiivnõukogu, mis oli alustanud tegevust juba juunis. Konsultatiivnõukogu eesmärk oli taastada riigi ja usuliste ühenduste koostoitmine ühiskonnale vajalikul moel, lähtudes riigi ja kiriku lahususe põhimõttest.¹⁷⁶

Lea Altnurme on nn usubuumi perioodi kirjeldanud tabavalt, öeldes: „Valitses joovastus, vabanemisetunne, ärevus, teadmatus ning kirjeldamatu segadus.”¹⁷⁷ See „kirjeldamatu segadus” religioonivallas iseloomustas lisaks üksikisikutele ka nii riiklikke kui religioosseid institutsioone. Riiklikul tasandil peegeldus usuasju puudutav kirjeldamatu segadus muuhulgas kolme religiooniga tegeleva institutsiooni – usuameti, konfessioonide nõukogu ning usuasjade talituse – järjestikuses rajamises. Vajadust ühtse riikliku struktuuri loomiseks põhjendati uute usuliste liikumiste saabumisega Eestisse ning kuna usuliste ühenduste registreerimine toimus omavalitsuste juures, siis puudus riiklikul tasandil ülevaade Eestis tegutsevatest usuorganisatsioonidest.¹⁷⁸

¹⁷⁴ UAOA, EV Kultuuriministeerium, Usuasjade Talitus, toimik 19–3, Kirjavahetus EV Valitsuse ja EV Ülemnõukoguga konfessionaalsetes küsimustes 01.01.1992–01.02.1993, Eesti Kirikute Nõukogu president K. Pajula ja EKN sekretär Karin Jaani EV Valitsuse esimehele Edgar Savisaarele. 12. 11. 1990.

¹⁷⁵ UAOA, EV Kultuuriministeerium, Usuasjade Talitus, toimik 19–3, Kirjavahetus EV Valitsuse ja EV Ülemnõukoguga konfessionaalsetes küsimustes 01.01.1992–01.02.1993, Eesti Komitee kiri Eesti Vabariigi Valitsusele 29.11. 1990 nr 210–EK.

¹⁷⁶ UAOA, EV Kultuuriministeerium, usuasjade talitus 01.01.91–01.02.92, 19–11, Eesti Vabariigi Kultuuriministeeriumi juures asuva Usuasjade Talituse põhimäärus (Projekt).

¹⁷⁷ Altnurme 2005, 80–83. 1980. aastate lõpul ja 1990. aastate alguses valitsenud emotsionaalsest seisundist annab kõneka pildi Valdek Lõhmuse artikkel ”Piibli kommentaar TRÜ raamatukogus” 20. detsembril 1988 ajalehes Edasi: „Tänapäeva maailm januneb halastuse ja lepitusmoraali järele. Seda tõendab asjade kulg nii poliitiliste lahenduste otsimisel kui ka üldinimlike katastroofide mõistmisel. Pole siis ime kui halastusreligiooni raamat Piibel on taas rahvale lähemale jõudmas. Piibli kommentaari ilmumine meie ühisele raamatariiuile on juubeli märk; 250 aastat möödub Piibli ilmumisest eesti keeles (1739). See sai eesti rahva üldise ja täieliku kirjaoskuse aluseks.” (Lõhmus 1988).

¹⁷⁸ SMA, Kirikute ja koguduste liitude seadus 1996, Seletuskiri Eesti Vabariigi koguduste ja kirikute seaduse eelnõu juurde. Nii pöördus 26. oktoobril 1992 Riikliku Migratsiooni ameti peadirektor Vabariigi Valitsuse poole probleemistatusega, kuidas suhtuda usuliste ühenduste taotlustesse elamis- ja töölubade vormistamiseks. Peadirektor märkis: „Migratsiooni amet vajab elamis- ja töölubade andmise otsustamiseks täielikku informatsiooni Eestis tegutsevate koguduste, kirikute ja muude usuühingute kohta.” Lisades, et „[p]ole normaalne, et Eesti ei tea, milline ideoloogia siin levib ja seda eriti noorte hulgas ning seetõttu võib Migratsiooni amet teha vigu nii sissesõiduvõisade, kui ka elamis- ja töölubade andmisel.” (UAOA, EV Kultuuriministeerium, Usuasjade Talitus, toimik 19–1. Kirjavahetus EV

Üldise riigi ja usuliste ühenduste vaheliste suhete korraldamise kohta Eesti Vabariigis märkis usuasjade talituse juhataja Andra Veidemann veebruaris 1991:

Selge on muidugi see, et kirikud ja kogudused jäävad Eesti riigist lahutatuks. Riigi- või rahvakirikut Eestis ei tule, kõik konfessioonid on võrdsed. Muidugi vajavad väiksemad kirikud rohkem toetust ja abi, kuid usuasjade talitusele on kõik võrdsed.¹⁷⁹

9.6. Kokkuvõtte ajaloolisele sissejuhatusele

21. sajandi alguseks on selgunud, et Euroopas aset leidvad religiooni puudutavad protsessid ei ole universaalsed ning ülejäänud maailmaga võrreldes on need pigem erandlikud. Nagu kõik Euroopa ühiskonnad, nii on ka Eesti religiooni puudutavalt erandlik juhtum. Tänapäevase Eesti religiooni-olukorra kujundamise ja kujunemise juures on olnud oluliseks paljud erinevad protsessid nii kaugemast kui lähiajaloo ajaloost.

Vaadates Eesti usundilist ajalugu, tuleb tõdeda, et sinne usuelu on olnud vaba vahetust riigipoolsest sekkumisest vaid kahel suhteliselt lühikesel perioodil: pärast Eesti Vabariigi väljakuulutamist kuni nn vaikiva ajastu saabumiseni 1934 ning taas alates Eesti iseseisvumise taastamisest aastal 1991. Need on olnud ka kaks põgusat hetke, mille vältel on usuühenduste ja riigi vahelisi suhteid korraldanud eestlastest põliselanikud. Rahvusliku ja religioosse identiteedi lahusus on iseloomustanud eestlaste rahvuslikku identiteeti 20. sajandi vältel ning on väljendunud põhiseaduslikus religiooni puudutavas liberaalses traditsioonis, mille algus ulatub 1920. aastal kehtima hakanud Eesti Vabariigi esimese põhiseaduseni.

Eesti ja eestlased ning nende esivanemad ei ole elanud vaakum-maailmas, vaid nagu Eesti usundiline ajalugu osutab, on maailmas aset leidnud sündmused mõjutanud oluliselt sinise maa ja rahva saatust. Erinevate võimude ja erinevate usutraditsioonide saabumisega Eestisse on kaasnenud ka eestlaste usuliste eelistuste muutumine: mõned usutraditsioonid on andnud võimaluse põliselanikel omakeskis usutraditsioone järgida, teistelt on loodetud ühiskondlik-majandusliku kitsikuse leevendamist. Võõrrahvusest vaimulike domineerimine suuremate kirikute vaimulike seas veel 20. sajandi alguses ei soodustanud rahvuslik-religioosse identiteedi kujunemist. Nii rahvuslik kui religioosne identiteet sai nõukogude võimu ideoloogilise võitluse sihtmärkideks Eestis alates 1940. aastast. Järgnevate nõukogude kümnendite jooksul tõrjuti religioon ühiskondlikust ruumist välja ning selle ühiskondlikku tähenduslikkust minimeeriti nii seadusandluse, nõukogulike tavandite kui negatiivse religioonikuvandi loomise kaudu ateistliku poliitika rakendamise käigus.

Valituse, Ülemnõukogu ja ministeeriumitega maj. ja org. küsimustes. 01.01.92–01.02.93. A. Kollist 26. 10. 1992 nr 525/2–1. Eesti Valitsus. Ärakiri: Usuasjade Talitus.)

¹⁷⁹ Veidemann 1991.

Koos nõukogude võimu lagunemisega tähtsus religioon kui side, mis ühendas nõukogudejärgset ühiskonda nõukogude-eelse Eesti Vabariigiga. Selles seoses tähtsus EELK-u roll, kelle vaimulikud olid, võrreldes teiste usutraditsioonide esindajatega, ühiskondlikult ja poliitiliselt aktiivsemad. Taasiseseisvumisele viinud protsessides teines ka religiooniga tegelev riigi institutsioon. NSV Liidu Ministrite Nõukogu juures asuva Usuasjade nõukogu voliniku institutsiooni teisenenud kujul jätkamine Eesti Vabariigis ei osutunud võimalikuks, kuna ühiskondlike muutuste käigus oli religioonivaldkonnaga tegelemiseks loodud Kultuuriministriesse vastav talitus. Nõukogude võimu lõpuaastateks oli religioonivaldkonnas tegutsemine võimalik praktiliselt piiranguteta.

I. RELIGIOON JA USULISED ÜHENDUSED TAASISESEISVUNUD EESTIS

I. Religiooni naasmine ühiskonda ja uskkonnad

Eesti taasiseseisvumiseks 1991. aastal oli religioon saavutanud oma ühiskondliku tähenduslikkuse kõrghetke. Kirikud, kelle tegevus oli nõukogude perioodil süstemaatiliselt takistatud, seisid olukorras, kus neil mitte ainult ei olnud võimalus osaleda ühiskondlikus elus ning pühenduda usulise sõnumi kuulutamisele, vaid selleks oli ühiskondlik-poliitiliste muutuste kütkeis olnud ühiskonnas selge nõudlus.¹⁸⁰ Kirik oli 1990. aastal World Values Survey küsitluse kohaselt Eesti ühiskonnas usaldatavuselt kolmas institutsioon parlamendi ja ajakirjanduse järel.¹⁸¹

Riigi suhet religiooni ja religioossetesse institutsioonidesse mõjutavad paljud tegurid, mh usuliste ühenduste ühiskondlik kandepind ja ühiskonnas osalemise aktiivsus. 20. sajandil kujunes Eestist äärmiselt sekulaarne ühiskond, kus religioossete institutsioonide, uskumuste kui tavade tähenduslikkus ja mõju ühiskonnas on, võrreldes teiste Euroopa riikidega, üpris tagasihoidlik ning Eesti elanike enamus ei pea end ühegi usutraditsiooni järgijaks.¹⁸²

I.1. Religioon ja usulised ühendused taasiseseisvunud Eestis

1991. aasta 20. augustil taastati Eesti Vabariigi iseseisvus.¹⁸³ Religiooniga seonduvas ei toonud see esialgu kaasa mingeid olulisi muudatusi, kuna olulised riigi ja religiooni vaheliste suhete muutused olid aset leidnud juba enne vormilist iseseisvumist. Nii jäi riigi ja usuliste ühenduste suhete korraldamine ka pärast taasiseseisvumist Kultuuriministeeriumi valitsemisalasse, samuti jäid kehtima senised religiooni puudutavad õigusaktid – usuühendused said juriidilise isiku

¹⁸⁰ Paul 2003, 226–227.

¹⁸¹ *Eesti Inimarengu Aruanne 2009 2010*, 113.

¹⁸² Pollack ja Müller (2006) kasutavad Tšehhi, Ida-Saksamaa ja Eesti puhul ka mõistet *de-churched*, mis, arvestades nõukogude perioodi religioonivaenulikku poliitikat, on igati õigustatud. Analoogselt peaks Eesti ühiskonna sekulaarsusest kõneledes nimetama nõukogude perioodil aset leidnud sekularisatsiooni *sekulariseerimiseks* (vrdl *kollektiviseerimine*). Berger, Davie ja Fokas (2008, 57) märgivad, et ainsad kohad, kus elanikkonnas valdavaks on uskmatuse (*unbelief*), on Ida-Saksamaa ja Eesti. Pollack ja Müller (2006, 24) osutavad 2000. aastal teostatud küsitlusele, mis viidi projekti "Political Culture in Central and Eastern Europe" käigus läbi Venemaal, Poolas, Ungaris, Tšehhis, Slovakkias, Sloveenias, Rumeenias, Ida-Saksamaal, Eestis, Bulgaarias ja Albaanias. Vastavalt tulemustele oli kirikuliikmete hulk Eestis 22%, Ida-Saksamaal 24%; vähemalt kord kuus usutalitusel osalejaid 7%, Ida-Saksamaal 6%; usk jumalasse või elujuhtivasse jõudu või väkke Eestis 59%, Ida-Saksamaal 28%; ennast väga või üsna religioosseks pidas Eestis 22% ja Ida-Saksamaal 20% vastanuist.

¹⁸³ RT 1991, 25, 312.

staatuse analoogselt teiste kodanikuühendustega. Ühiskonnas valitses endiselt usuline elevus.

Usulised ühendused olid alustanud juba nõukogude võimu lõpuaastail tegevust valdkondades, mis olid küll veel kehtiva seadusandluse kohaselt keelatud, kuid millesse nõukogude võimu „jõuetu käsi” enam ei sekkunud. Eelkõige puudutas see noorte- ja lastetööd (leeriõpetus ja pühapäevakoolid). Samuti tungis ühiskondlik-poliitilisel murranguperioodil religioon avalikku ruumi ning institutsioonidesse, mis olid varem religioonile ligipääsmatud – kool, vangla, haigla jne ning see tegevus jätkus seal ka pärast taasiseseisvumist. Erinevatesse institutsioonidesse, sh kinnipidamisasutustesse saabus erinevaid usukuulutajaid, nii entusiaste kui avantüriste, nagu on kirjeldanud olukorda üks kauaaegsemaid vanglakaplaneid Rein Kask.¹⁸⁴

Sarnane olukord valitses koolides, kus silmitsi seisti samade probleemidega nagu kinnipidamisasutusteski – vaimuliku töö tegijate entusiasm ületas sageli nende pädevust. Nii on iseloomustanud taasiseseisvumisjärgset perioodi üldhariduskoolides Pille Valk, öeldes:

Kui koolid avasid religiooniõpetusele ukсед, tõttasid paljud innukad, kuid pedagoogiliste oskusteta inimesed kooli tunde andma. Mõned koolid kutsusid religiooniõpetuse tunde andma kohalikke kirikuõpetajaid, ent paljudel pastoritelgi puudus pedagoogiline ettevalmistus. Olukorra tegid veelgi keerulisemaks negatiivsed juhtumid, mil üksikud läbikukkumised pandi suure kella külge ning omandasid üldistuste mõõtme.¹⁸⁵

I.2. Usuline mitmekesisus ja ükskõiksus

Hoolimata religiooni taasavastamisest 1980. aastate lõpul ja 1990. aastate alguses, ei kuulu enamik Eesti elanikkonnast ühegi usulise ühenduse liikmeskonda ega loe end mõne religiooni järgijaks, nagu osutas ka näiteks 2000. aasta rahvaloendus.¹⁸⁶ Rahvaloenduse üks küsimus puudutas üle 15-aastaste inimeste

¹⁸⁴ Jürjo 2007, 12. 16. septembril 1992 pöördus Riikliku Kinnipidamiskohtade Ameti peadirektor EELK-u peapiiskopi Kuno Pajula poole sooviga vahetada välja senine EELK Konsistooriumi Kriminaaltöö keskuse koordinaator. Peadirektori ettepanek oli, et Kriminaaltöö keskust juhiks parteitu, kõrgema teoloogilise haridusega inimene, kes arvestaks ka teiste usutunnistuste huvidega ning aitaks stabiliseerida olukorda kinnipidamisasutustes (UAOA, EV Kultuuriministeerium, Usuasjade Talitus, Kirjavahetus EV Valitsuse, Ülemnõukogu ja ministeeriumitega maj. ja org. Küsimustes. 01.01.92–01.02.93, EV Riikliku Kinnipidamiskohtade Ameti peadirektor Rein Laid EELK peapiiskop K. Pajulale. Nr II/1–605. 16. 09. 1992). 29. detsembril 1992 kohtus siseminister EKN-u esindajatega vanglates tehtava usulise töö asjus. Kohtumise tulemusena suleti nädalaks vanglad vaimuliku töö tegijatele (Jürjo 2009, 370–371).

¹⁸⁵ Valk 2008, 99.

¹⁸⁶ Põhjaliku ülevaate religioossusest Eestis, võrreldes teiste Euroopa riikidega, aga samuti globaalses kontekstis, toetudes *The World Values Survey* andmetele, on andnud Jaanus Plaat (2005a). Vt ka Liiman 2001, Plaat 2001, Hansen 2002, Lambert 2004, Nõmmik ja Kilemit 2004, Altnurme 2005, Halman ja Draulans 2006.

usulist enesemääratlust ning sellele vastamine oli vabatahtlik.¹⁸⁷ 2000. aasta rahvaloendusel määratles end mõne kindla usutraditsiooni järgijana 31,8% üle 15-aastastest usku puudutavale küsimusele vastanutest (29, 2% kogu vanuserühmast). Samal, 2000. aastal Eesti Kirikute Nõukogu, Eesti Piibliseltsi ja Eesti Evangeelse Alliansi korraldatud religioonisotsioloogiline küsitlus „Elust, usust ja usuelust II” osutas, et iganädalaselt osales jumalateenistustel või teistel usulistel talitustel 3% vastanud eestlastest ja 5% venelastest ning kord-paar kuus vastavalt 4% ja 9%.¹⁸⁸

2002. aastal Riigikogu poolt tellitud ja Ariko Marketing poolt läbi viidud avaliku arvamuse uuringus selgus, et vastanutest üks kümnendik pidas religiooni oma elus väga oluliseks. Veidi üle veerandi ehk 26% vastanutest pidas religiooni oma elus küllaltki oluliseks, 30% mitte eriti tähtsaks ning 21% üldse mitte tähtsaks.¹⁸⁹ Eurobaromeeter 2005 küsitlus osutas, et kõige vähem Euroopas usutakse isikulise Jumala olemasolu Eestis: 16% Eesti valimist.¹⁹⁰ Samas 54% vastanuist ütles end uskuvat teatavat vaimu või elu juhtivat jõudu. Seda arvestades võib öelda, et Eestile ning ennekõike eestlastele näib olevat omane „uskumine ilma määratlemiseta”, kui parafraseerida Grace Davie paradigmaatilist väidet „*believing without belonging*” Briti religioossuse kohta.¹⁹¹

Ilmselt on õigus Raigo Liimanil, kui ta ütleb, et nõukogudejärgsele eestlasele oli lihtsaim valik jätta end usuliselt määratlemata.¹⁹² Nõustuda võib ka

¹⁸⁷ 2000. aasta rahvaloenduse religiooni puudutav küsimus oli formuleeritud järgmiselt: „Milline on Teie suhe religiooni (usku)?” Vastusevariantideks oli „kindlat usku tunnista”, „usu suhtes ükskõikne”, „ateist”, „ei oska vastata”, „ei soovi vastata.” Kindlat usku tunnistava isiku puhul oli ette antud kaheksa usku (luterlus, õigeusk, katoliiklus, baptism, neli-pühilus, metodism, adventism, islam) ning „muu usu” korral võimalus panna see kirja küsitluslehele. (Küsitluse isikuleht vt <<http://www.stat.ee/20371>> Külastatud 18. märts 2008)

¹⁸⁸ Hansen 2000, 6, vt ka Pilli 2005, 57. EKN korraldatud uuring „Usust, elust ja usuelust 2010” küsitluse tulemused osutasid, et iganädalaselt osales usulistel talitustel 3,2% vastanuist (eestlastest 2,7%, mitte-eestlastest 4,3%) ning kord-paar kuus 2,8% vastanuist (eestlastest 2,1%, mitte-eestlastest 4,3%) (UEU 2010) Küsimused, mis puudutavad usulistel talitustel osalemist, on osutanud peegeldavat pigem ühiskonnas levinud hoiakuid kui tegelikkust. Ameerika Ühendriikides läbi viidud vastavad küsitlused on osutanud, et hoolimata oma tegelikust käitumisest, vastavad küsitlustes osalejad küsimusele „Kas olete osalenud usulistel talitustel möödunud nädala jooksul?” jaatavalt ka siis kui nad tegelikkuses seda teinud ei ole, peegeldades ühiskonnas valitsevaid norme, mis näevad religioosset tegevust pigem positiivse kui negatiivse. Erinevalt Ameerika Ühendriikides läbi viidud küsitlustest osutavad küsitlused, mis puudutavad eurooplaste osalemist usutalitustel, viimaste märgatavat tagasihoidlikkust.

¹⁸⁹ Ariko 2002, 9. EKN 2010. aastal korraldatud uuring „Usust, elust ja usuelust” kohaselt pidas usku eriti tähtsaks 4,3% ning tähtsaks 16,3% vastanutest (eestlastest 4,3% ja 12,4%, mitte-eestlastest 4,3% ja 24,4%).

¹⁹⁰ Eurobaromeeter 2005, 9.

¹⁹¹ Davie 2000, 3, Valk 2008, 93–94. Harman ja Draulans (2006, 283) on 1999/2000 *European Values Study* andmete toetudes leidnud selle suhtumise olevat Euroopas eriti levinud lisaks Eestile veel Hollandis ja Lätis. Samuti osutavad nad Eestile ja Tšehhile kui Euroopa kõige sekulaarsematele ühiskondadele.

¹⁹² Liiman 2001, 54, Hansen 2002, 20.

Hans Hanseni tõdemusega, et tänapäeva Eesti ühiskonnast peab üks kolmandik end mõne usutraditsiooni järgijaks (valdavalt luterlaseks või õigeusklikuks), üks kolmandik on usu suhtes ükskõikne ning üks kolmandik ei oska või ei taha end religiooni suhestada.¹⁹³ Sellisele jaotusele viitavad nii aasta 2000 rahvaloenduse andmed kui teised küsitlused ning umbes sama suurusjärku osutab valdavalt ka suuremate usuliste ühenduste oma statistika.¹⁹⁴

Nii ei ole tänases Eestis ühtki religioosset institutsiooni ega traditsiooni, mis ühendaks elanikkonna enamust ning oleks elanikkonna enamuse kollektiivse identiteedi lahutamatu osa. Enamik religiooniga seonduvaid vastandumisi Eestis ei ole aset leidnud niivõrd erinevate usurühmade vahel, kuivõrd usurühmade/religiooni ja sekulaarse enamuse vahel. Nii võib pidada paika pidavaks Detlef Pollacki ja Olaf Mülleri Kesk- ja Ida-Euroopa religioosust puudutav väidet, mille kohaselt sekulaarses riigis, kus puuduvad tugevad religioossed traditsioonid, moodustavad erinevad religioonivormid üldise sekulaarse ühiskonnafooniga kontrastis olles sünkretistliku terviku.¹⁹⁵

Usuliste ühenduste liikmeskondade tegelikku suurust on raske hinnata, kuna erinevad usulised ühendused arvestavad oma liikmeskonda erinevate kriteeriumite alusel.¹⁹⁶ See muudab probleemseks ka usuliste ühenduste liikmeskonna statistika võrdlemise.¹⁹⁷ Lisaks sellele on usuliste ühenduste liikmeskondadega seonduv poliitiline küsimus: kui suurt hulka inimesi üks või teine ühendus esindab? Hoolimata üle poole tuhande ametlikult tegutseva usulise ühenduse, on neist vaid mõnel üksikul tuhat või rohkem liiget.

Nii usuliste ühenduste endi arvandmete kui erinevate loenduste ja küsitluste põhjal võib väita kindlalt vaid seda, et ainult kahe kiriku puhul võib kõneleda liikmeskonnast, mis ületab sadat tuhandet inimest. Need kaks kirikut on EELK ja MPEÕK. Siiski ka nende kahe puhul on tähelepandav vahe nominaalsete ja

¹⁹³ Hansen 2002, 12–17.

¹⁹⁴ Usuliste ühenduste endi pakutud liikmeskonna arvandmeid võib leida näit EKN liikmeskirikute puhul EKN aastaaruannetest. Samas järgivad suuremate kirikute (EELK, EAÕK, MPEÕK) liikmeskonna-arvestused omaloogikat ning väiksemad, äratuslikku elementi enam rõhutavad usulised traditsioonid üksnes nn aktiivseid liikmeid. Nii nagu mujalgi maailmas on kõige täpsem ülevaade oma liikmeskonnast Jehoova tunnistajatel, mis leidis kinnitust aasta 2000 rahvaloendusel (vrld andmeid Au ja Ringvee 2000, *2000. aasta rahva ja eluruumide loendus*. 2002, 292).

¹⁹⁵ Pollack ja Müller 2006, 27.

¹⁹⁶ Liikmeskondade arvandmeid puudutavatest probleemidest vt ka Liiman 2001, 86.

¹⁹⁷ Sellal kui mõni usuline ühendus, nagu näiteks EEKBKL, loeb oma liikmeteks täiskasvanud ristitud koguduseliikmeid, siis osad kirikud loevad oma liikmeteks ka lapsi ning osad kirikud hindavad oma liikmeskonna arvukust visuaalselt, suurematel kirikupühadel jumalateenistustel käijate arvu järgi, millest johtuvalt võib liikmeskonna arv kõikuda pluss-miinus viiekümne tuhande liikmega, mis Eesti kontekstis, kus üle kümne tuhandelise liikmeskonnaga usulisi ühendusi on vaid kolm, on tähelepanuväärne. Vt näit EKN tegevusaruanne 2005, 5.

aktiivsete liikmete vahel.¹⁹⁸ Erinevatele uuringutele, hinnangutele ja muule kaudsele andmestikule toetudes võib oletuslikult väita, et erinevate usuliste ühenduste formaalne liikmeskond ei ületa 20% Eesti elanikkonnast.¹⁹⁹

Kuigi rahvaloenduse andmed ei peegelda otseselt usuliste ühenduste formaalset liikmeskonda, annab see ettekujutuse Eesti elanike usulisest enesemääratlusest. Nagu mainitud, pidas aastal 2000 end mõne usutraditsiooni järgijaks alla kolmandiku Eesti elanikest. Nii nagu on osutanud teisedki küsitlused ja uuringud, osutasid ka rahvaloenduse tulemused, et mitte-eestlaste seas on usuline enesemääratlus olulisem kui eestlaste seas. Nii sarnaneb Eesti nende paljude teiste maailma maadega, kus religioonil on oluline koht immigrantide identiteedis, andes sellega religioonile ja religiooniga seonduvatele küsimustele ka laiema tähenduslikkuse.²⁰⁰ Lisaks sellele puudutavad üldised demograafilised protsessid ühiskonnas – eelkõige elanikkonna vananemine – ka traditsionaalseid kirikuid ja uskkondi Eestis. Viimase poolsajandi tähelepanuväärseks muutuseks Eesti usulisel maastikul on eestlaste etnilise rühma jäämine vähemusse õigeusu kogudustes nõukogude perioodil.

1990. aastate keskpäigast alates võib täheldada traditsioonilise kristluse mõjusfääri ahenemist: eestlaste usumaailma moodustasid üha enam erinevad religioossed ja maailmatunnetuslikud arusaamad, mis ei vajanud suhestumist ühegi konkreetse usulise traditsiooniga, ning nii peegeldab Eestis aset leidnud religioosse identiteediga seotud protsesse üsna tabavalt Lea Altnurme eestlaste religioossust käsitleva monograafia pealkiri – „Kristlusest oma usuni.”²⁰¹ Põhjendatult võib väita, et eestlaste religioossus on (äärmiselt) individualistlik ning religioon ja religiooni järgmine kuulub privaatsfääri.²⁰²

¹⁹⁸ Eriti selgelt on see nähtav evangeelse luterliku kiriku puhul, kus liikmeskonna statistikas tehakse vahet nn hingede (luterlikus kirikus ristitute) ning annetajaliikmete vahel, kelle hulk on läbi aastate moodustanud keskmiselt veidi üle viiendiku nominaalsest liikmeskonnast.

¹⁹⁹ Bruce 1999, 272, Ringvee 2000, 116, Pilli 2005, 55. Eesti Kirikute Nõukogu, Eesti Piibliseltsi ning Eesti Evangelisatsiooni Alliansi korraldatud küsitlused "Elust, usust ja usu-elust" I ja II vastavalt aastatel 1995 ja 2000 osutasid, et kogudustesse kuulus vastavalt 24,3% (1995) ja 24,2% (2000) vastanud eestlastest ning 12,5% (1995) ja 24,6% vastanud venelastest (Hansen 2000, 6). 2010. aasta „Usust, elust ja usu-elust” küsitluse kohaselt kuulus kogudustesse ja usuliikumistesse 16,4% vastanuist (eestlastest 15,9%, mitte-eestlastest, 176,6%) (UEU 2010). Pollack ja Müller viitavad 2000 läbiviidud küsitlusele, mille kohaselt on koguduse liikmeid Eestis 22% (Pollack ja Müller 2006, 24). World Values Survey andmetel luges Eesti elanikest ennast mõne usulise ühenduse liikmeks 1990. aastal 12,8%, 1996. aastal 27,3% ning 1999. aastal 24,8% vastanutest (www.worldvaluessurvey.org; Külastatud 28. mai 2008).

²⁰⁰ Liiman 2001, 103, Plaat 2003b, 590, Plaat 2003c, Plaat 2005a, 129–130, Nõmmik ja Kilemit 2004, 23–33.

²⁰¹ Altnurme 2005. Nõukogudejärgse perioodi eestlaste uskumusmaailmast, sh suhteliselt suurest nn paranähtustesse uskujate protsendist võrreldes näit Põhjamaadega vt ka Altnurme 1999, Plaat 2001, 375–380, Plaat 2003a, 234, Plaat 2005a, 132.

²⁰² Eesti keeles religiooni individualiseerumisest vt Altnurme 2005, 31–39.

1.3. Usuühenduste paljusus

1989. aastal tegutses Eestis ametlikult 371 usulist ühendust. Neist üheksa oli registreeritud ajavahemikul 1988–1989.²⁰³ 2008. aasta detsembris oli usuliste ühenduste registris 563 kannet.²⁰⁴ Neist üheksa olid Kirikute ja koguduste seaduse mõttes kirikud ning üheksa koguduste liidud, millest kaks – Taarausuliste ja Maausuliste Maavalla Koda ja Eesti Baha'i Koguduste Liit – esindasid mitte-kristlikke traditsioone.²⁰⁵ Samuti oli usuliste ühenduste registris registreeritud kuus rooma-katoliku ja üks õigeusu kloostrit. Traditsioonilises mõttes kloostrikena tegutsesid neist kaks: Moskva Patriarhaati kuuluv Pühtitsa Jumalaema Uinumise Stavropigiaalne Naisklooster Kuremäel ning rooma-katoliku Pühima Päästja Püha Birgitta Ordu Klooster Pirital.²⁰⁶

Kirikutesse ja koguduste liitudesse ei kuulunud 71 kogudust. Neist enamus olid erinevad karismaatilised kristlikud kogudused, nende hulgas ka Viimse Aja Pühade Jeesuse Kristuse Kiriku Eesti Kogudus ning Sun Myung Mooni rajatud traditsiooni esindav Eesti Kristlik Ühinemise Kogudus. Mitte-kristlikke traditsioone esindasid üksteist kogudust: neli budistlikku kogudust, kolm taarausuhit, kaks islami, üks Krišna Teadvuse ja üks juudiusu kogudus.²⁰⁷

Ühelt poolt võib usuliste ühenduste lisandumist näha nii inimeste religioosuse kasvu kui usulise maastiku killunemise ja mitmekesisustumise peegeldusena. Samas ei kajasta usuliste ühenduste register usuliste ühenduste tegevuse geograafilist areaali ega ka usuliste kogukondade hulka, vaid üksnes juriidiliste isikutena registreeritud usulisi ühendusi. Mida see tähendab? Näiteks otsustas 2005. aastal Eesti Jehoova Tunnistajate Koguduste Liit vähendada usuliste ühenduste registrisse kantud koguduste hulka üheteistkümnelt neljale. Ülejäänud kogudustest said harukogudused ning kokku tegutses Eestis 2008. aastal 51 Jehoova tunnistajate kogudust.²⁰⁸ Samuti on Viimse Aja Pühade Jeesuse Kristuse Kiriku Eesti Kogudusel (a-ni 2004 VAPJKK Tallinna Kogudus) lisaks Tallinnale harukogudused ka Tartus, Pärnus ja Narvas ning Krishna Teadvuse

²⁰³ UNVA, Aruanded ja ülevaated kirikute tegevusest ENSV-s 1988–1990, Toimik 3 (1990) R. Ristlaan venekeelne statistiline ülevaade 1989. aasta kohta ENSV-s NSVL MN juures asuvale usuasjade nõukogule. Vt ka Plaat 2005a, 98 Liiman 2001, 85–86, Plaat 2000, 17–25.

²⁰⁴ Äriregistri teabesüsteem <<https://ar.eer.ee/>> (Külastatud 06. 12. 2008). Võrdluseks olgu osutatud, et 30. juunil 2002 oli Siseministeeriumi usuasjade osakonna juures peetud registris registreeritud 580 usulist ühendust.

²⁰⁵ KKS paragrahv 2 mõistes on *kirik* kolme üldkirikliku usutunnistusega õpetuslikult seotud ning episkopaalse struktuuriga vähemalt kolme vabatahtlikult liitunud koguduse või vähemalt kolmeks koguduseks jaotatud ühendus; *kogudus* on põhikirja alusel tegutsev ühte usku tunnustavate füüsiliste isikute vabatahtlik ühendus ning *koguduste liit* põhikirja alusel vähemalt kolme ühte usku tunnustavate vabatahtlikult liitunud koguduste ühendus.

²⁰⁶ Ülejäänud kloostrid olid rooma-katoliku munga- ja nunnaordud. Aastal 2010 kanti usuliste ühenduste registrisse kloostriena ka juba pikemat aega ettevalmistatud EAÕK skiita mis asub Öörikul, Saaremaal.

²⁰⁷ Eestis registreisse kantud usuliste ühenduste kohta saab teavet Äriregistri teabesüsteemi veebilehelt <https://ar.eer.ee/>

²⁰⁸ 2008 Report of Jehovah's Witnesses Worldwide.

Eesti Kogudus tegutseb lisaks Tallinnale ka Tartus. Nendel nn harukogudustel puudub juriidilise isiku staatus ning selliselt ei kajasta usuliste ühenduste register kogu usumaastikku, kus lisaks registrisse kantud usulistele ühendustele tegutsevad ka usuühingud, samuti usulise taustaga mittetulundusühingud.²⁰⁹ Mõned usulised kogukonnad ei ole pidanud vajalikuks enda tegevust juriidilise isikuna vormistada. See ei ole Eesti seaduste kohaselt aga ka eeldus usuvabaduse teostamiseks.²¹⁰

1980. aastate lõpul ja 1990. aastate algul alustasid Eestis tegevust mitmed uued ja seni tundmatud usurühmad, kelle suhtes nn traditsionaalsed kirikud võtsid suhteliselt kriitilise hoiaku. Uued usurühmad leidsid endale järgijaid eelkõige noorema põlvkonna seast, millele osutab ka 1992. aastal läbiviidud uurimus kirikute külastatavuse kohta Tallinnas, mille kohaselt oli noorte osakaal traditsionaalsete kirikute jumalateenistustel 16,1% ning uute koguduste jumalateenistustel vastavalt 33,2%. Kõikidest kirikukäijatest käis 21% uute koguduste jumalateenistustel.²¹¹ Kristlikus usuruumis leidis endale koha karismaatiline liikumine nii nelipühilikus kui teistes vabakiriklikes vormides.

Eesti usumaastiku dominantne religioon on kristlus – 2000. aasta rahvaloenduse andmetel moodustasid kristlased 98% kindlat usku tunnistavatest üle 15-aastastest inimesest. Valdav enamik neist ehk 90% kindlat usku tunnistavatest määratles end kas luterlaste või õigeusklikena.²¹² Nagu mujalgi Euroopas on ka Eestis kristlikud kirikud suuremateks kodanikuühendusteks, kuid samas on nende ühiskondlik aktiivsus suhteliselt madal, samuti on nõrk ka sidusus ülejäänud ühiskonnaga. See on andnud põhjust ka kahelda, kas religioossed organisatsioonid koondavad endasse kõige suuremat hulka inimesi, nagu mõnikord väidetud.²¹³ Siiski ei pea eeldama, et usuliste ühenduste puhul on liikmeskonna suuruse ja ühiskondliku aktiivsuse vahel otsene seos. Sageli määravad koostöövormid ja -partnerid ära usulise ühenduse enesekuvandi ning usulised veendumused.²¹⁴ Usuliste ühenduste tagasihoidlik osalemine sotsiaalsetes võrgustikes

²⁰⁹ Nende hulka kuuluvad näiteks sellised mittetulundusühingud nagu Lääne Budistliku Vennaskonna Sõbrad, Üliõpilaste Printsiiuurimisühendus, teosofia traditsiooni kandev H. P. B. Loož, Eesti Antroposoofiline Selts, aga samuti Maharishi Maailmaarengu Suunamine Loodusseaduse kaudu Eesti Sihtasutus.

²¹⁰ Ajavahemikul 1993 kuni 2004 peetud Eesti kirikute, koguduste ja koguduste liitude registris oli mitmeid usulisi ühendusi, mis on tänaseks religioonimaastikult kadunud või muutnud oma õiguslikku vormi. Selliste usuliste ühenduste hulka kuuluvad niihästi tänaseks oma tegevuse lõpetanud Eesti Kveekerlik Püha Miikaeli Ilmutuse Kogudus (Au ja Ringvee 2000, 79–81), aga samuti progressiivse ja liberaalse judaismi kogudused (Au ja Ringvee 2000, 90).

²¹¹ Vimmsaare 1992.

²¹² 2000. aasta rahva ja eluruumide loendus. *Haridus. Usk*. 2002, 292–294.

²¹³ Grasmann 2007, 50.

²¹⁴ Grasmann (2007, 41–44) on viidanud, et nii MPEÕK-u kui Eesti Islami Koguduse esindajad näevad end eelkõige võõrkeelsete ja rahvusvähemuste esindajate ja eestkõnelejatena. Grasmann viitab samuti asjaolule, et usulistel organisatsioonidel on koostööpartnerite valikul sageli oluliseks parteri sarnased usulised vaated. See peegeldub ka muuhulgas selliste inter-

ei ole aga üksnes Eestile iseloomulik nähtus, vaid seda võib kohata ka teistes nõukogudejärgsetes ühiskondades.²¹⁵ Omaette küsimus on, kas ja millisel määral tunnevad usulised ühendused end teiste kodanikeühenduste seas tõrjutud positsioonil olevatena, arvestades ühiskonna üldist võõrdumust religioonist.²¹⁶ Teisalt jällegi on religioossetel organisatsioonidel nähtud olevat kodanikuühiskonnas suur ja laiapõhjaline roll, kuna nende tegevusse on kaasatud inimesi erinevatest sihtrühmadest ja tegevusvaldkondadest, samuti on nende tähenduslikkust nähtud kogukonnatunde loomises.²¹⁷

2. Erinevad ühendused ja uskkonnad ning nende seosed riigiga

Mõistetavalt on erinevatel usulistel ühendustel ja traditsioonidel erinevad suhted ka riigiga ning erisused tulenevad üldjuhul ajaloolistest põhjustest. Ühiskonnas olemasolevad ja tegutsevad usulised ühendused on seotud nii kaudselt kui vahetult ka õigusliku raamistuse seadmisega usuvabaduse teostamisele. Tava-pärane on, et suuremad ja pikema ajaloolise traditsiooniga usulised ühendused eeldavad riigipoolset eeliskohtlemist. Kuivõrd võib pidada eeliskohtlemiseks teatud mõttes *traditsionaalseid* kristlikke kirikuid ühendava Eesti Kirikute Nõukogu riigieelarvelist rahastamist, on küsimus, millele ei ole võimalik anda ühest vastust, kuna teist nii laiapõhjalist, erinevaid usutraditsioone koondavat ühendust Eestis ei ole. Taoline lähenemine on kooskõlas Anthony Gilli väitega, et riigi religioonipoliitika kujundamise juures on oluliseks haldus-administratiivne tasuvus ehk valitsemiskulude kokkuhoid, aga samuti religiooni või mõne usulise ühenduse tähenduslikkus poliitilise kapitalina.²¹⁸

konfessionaalsete ühenduste nagu näiteks Eesti Evangeelne Allianss puhul. Samas ei tuleks aga tähelepanuta jätta ka selliseid ühiseid murepunkte, mis võivad tuua kokku erinevaid usulisi traditsioone. Selliseks näiteks on usu-/religiooniõpetuse problemaatikast ajendatud Usuliste Ühenduste Ümarlaua teke, mis koondas eneses niihästi maausulisi, islami ja juudi kogukonna esindajaid, budiste, bahaisid ning hare-krišna kogukonna esindajaid. Samuti ei saa Eesti kontekstis unustada ka puht isiklike suhete pinnalt tekkinud koostööd või selle välistamist.

²¹⁵ Nt. Tamas Kodacsy (2004, 36) juhib Ungari näitel tähelepanu, et riiklik toetus, mille põhjuseks oli nõukogudejärgsete riikide soov hüvitada usuühendustele nõukogude perioodi kannatused, on toonud kaasa "ajalooliste" kirikute passiivsuse.

²¹⁶ Milliseid tulemusi annab 2009 riiklikul tasandil käivitunud kodanikuühiskonna arendamise projekt seoses usuliste ühenduste kaasamisega, selgub ilmselt lähiaastatel. Praegune olukord meenutab siiski ülalkirjeldatud vastastikuste stereotüüpide kohtumist.

²¹⁷ Grasmann 2007, 45–46, Ringvee ja Üprus 2010.

²¹⁸ Gill 2008, 47. Anthony Gill näeb religiooni mh poliitilise vahendina ning riiklik religiooni regulatsioon sõltub selle poliitilisest kasumist. Gilli (2008, 232) kohaselt on poliitikud esmaselt huvitunud enda isiklikust poliitilisest ellujäämisest, kuid samuti riigi tulude suurendamisest, majanduse edendamisest ning ühiskondliku rahutuse minimeerimisest, aga ka valitsemiskulude vähendamisest. Gilli kohaselt sõltuvad poliitikute religiooni puudutavad otsused eelkõige poliitilisest kapitalist, mis vastavate otsustega kaasneb.

Sarnaselt ülejäänud Euroopale toimub ka Eestis religiooni kaudne rahastamine nii usulistele ühendustele seatud maksusoodustuste kui projektipõhiste või üksiktoetuste vormis nii riigi kui kohaliku omavalitsuse tasandil, ning seda võib pidada euroopalikuks tavaks.²¹⁹ Kohaliku omavalitsuse tasandil sõltub koostöö omavalitsuse ja usulise ühenduse vahel tavapäraselt isiklikest suhetest.²²⁰ See asjaolu võib, sõltuvalt olukorrast, olla usuliste ühenduste jaoks niihästi positiivne kui negatiivne. Riiklikul ja kohaliku omavalitsuse tasandil on toetus- kõlbulike valdkondade hulka loetud näiteks sotsiaalset rehabilitatsiooni, sotsiaalhoolekannet, samuti muinsuskaitse all olevate sakraalobjektide restaureerimist või ennistamist.

Kui usuliste ühenduste töötajatele maksab palka usuline ühendus, siis kaitseväge- ning politsei- ja vanglakaplanid saavad kaitseväelaste ning ametnikena töötasu riigilt.²²¹ Nii Kaitseväge ohvitserid kui Justiitsministeeriumi ametnikena töötavad kaplanid on kaheses alluvussuhtes. Nii on Kaitseväge kaplaniteenistuse üks rajajatest Tõnis Nõmmik osutanud: „Kuigi kaplan on vaimulik, on ta kaitseväes eeskätt ohvitser ja seda temas kaitseväelased näevadki.”²²² Samast põhimõttest lähtuvalt võib käsitleda ka teistes kaplaniteenistustes ametis olevate kaplanite alluvussuhteid.

2.1. Interkonnaalised ühendused

Kõige mõjukam usuline organisatsioon Eestis on 1989. aastal Nõukogude Liidu uutmispoliitika raames usuasjade voliniku heakskiidul ja toetusel asutatud Eesti Kirikute Nõukogu (EKN), mille asutajaliikmeteks olid Vene Õigeusu Kirik, Eesti Evangeelne Luterlik Kirik, Eesti Metodisti Kirik, Evangeeliumi Kristlaste ja Baptistide Koguduste Liit ning Seitsemenda Päeva Adventistide Liit. Lisaks neile kirjutas vaatlejaliikmena asutamiskokkuleppe alla ka Rooma-Katoliku Kiriku esindaja.²²³ EKN kujunes koheselt oma eesmärgi kohaselt peamiseks dialoogipartneriks religiooniküsimustes tollal veel eksisteerinud nõukogude

²¹⁹ Tawil 2008, 126.

²²⁰ Grasmann 2007, 35.

²²¹ Kuigi peamiseks koostööpartneriks nii kaitseväelaste kui kinnipeetavate usulisel teenimisel on vastavate ministeeriumite jaoks Eesti Kirikute Nõukogu, on mõlema institutsiooni kaplanite ülesandeks kaitseväelaste ja kinnipeetavate usulise teenimise korraldamine vastavalt isikute usulistele tõekspidamistele.

²²² Nõmmik 2005, 27.

²²³ Saard 2009a, 229–232. Kuremäe kloostri toimunud asutamiskoosolekul esindatud Rooma-Katoliku Kirik jäi kuni aastani 1994 vaatlejaliikmeks. Ajavahemikul 1989–1992 oli EKN-u liikmeks Eesti (Evangeelne) Nelipühi Kirik (Rohtmets 2009, 251–254). EKN-u roll religioosse survegropina oli tollases kontekstis tähelepanuväärne. EKN-u esimese tegevusaasta saavutuste hulka võib lugeda nii vaimulike kui usuliste ühenduste teiste töötajate maksumäärade ühtlustamine teiste isikutega ning usuliste saadete edastamise raadios ja televisioonis. Samuti esimese jõulupüha kuulutamise riiklikuks puhkepäevaks (vt ENSV ÜVT 1989, 35, 535). Kirikute Nõukogu loomise ja liikmeskonna kujunemise kohta vt ka Saard 2009b.

võimule.²²⁴ Sellise positsiooni on EKN säilitanud tänaseni. Oluliseks enese positsioneerimisel riigi kõige olulisema partnerina religioonivaldkonnas oli 2002. aastal EKN initsiatiivil Vabariigi Valitsusega sõlmitud ühishuvide protokoll, mis andis üldraamistiku aastaid erinevates vormides toimunud riigi ja EKN vahelisele koostööle.²²⁵

Vabariigi Valituse ja EKN vahel sõlmitud raamdokumendis käsitletakse põhimõtteid ja tegevusvaldkondi, mille teostamises mõlemad osapooled leidsid ühiseid huvisid. Juba 1990. aastate alguseks olid nendeks valdkondadeks nii religiooniõpetus üldhariduskoolides, kaplaniteenistus erinevates institutsioonides, aga samuti muinsuskaitsega seotud küsimused ning nende valdkondade arendamisel on allkirjastatud dokumendil olnud oluline roll.²²⁶ Reaalse ühistegevuse edendamiseks määratleti dokumendis ka erinevad ministeeriumid, mis oma valdkonna piires on EKN-le koostööpartneriteks.²²⁷ Kõike eelöeldut arvestades tasub siiski pöörata tähelepanu asjaolule, et hoolimata iga-aastastest riigieelarvelistest toetustest ning riigile peamise partneri rollist religiooniküsimustes ei ole EKN kujunenud n-ö riigi suuwoodriks religiooni valdkonnas.²²⁸ Samas ei saa ka öelda, et EKN arvamust või huve riikliku poliitika kujundamisel oleks eriliselt arvestatud, kuigi sarnaselt teistele nõukogudejärgsetele riikidele pöördusid ka Eestis riiklikud institutsioonid 1990. aastate alguses uusi usurühmi puudutavate ekspertarvamuste saamiseks traditsioonilisi usulisi ühendusi esindavate organisatsioonide poole, kelleks Eestis olid EKN ja EELK.²²⁹

2008. aastal ühendas EKN seitset kirikut, kaht koguduste liitu ja üht üksikogudust – Eesti Evangeelset Luterlikku Kirikut, Eesti Evangeeliumi Kristlaste ja Baptistide Koguduste Liitu, Rooma-Katoliku Kiriku Apostellikku Administratuuri Eestis, Eesti Metodisti Kirikut, Adventistide Koguduste Eesti Liitu, Eesti Kristlikku Nelipühi Kirikut, Eesti Karismaatilist Episkopaalkirikut, Eesti Apostlik-Õigeusu Kirikut, Moskva Patriarhaadi Eesti Õigeusu Kirikut ja

²²⁴ Saard 2009a, 247–248.

²²⁵ Põhjaliku ülevaate ühishuvide protokollis saamisloost vt Altnurme 2009, 298–299.

²²⁶ Jürjo 2009, 385.

²²⁷ Ühishuvide protokoll 2002. Protokollis sõlmimine kutsus esile terava kriitika Maavalla Koja esindajatelt. Nii tões Maavalla kirjutaja Ahto Kaasik 13. detsembri 2002 *Õpetajate Lehes* ilmunud artiklis „Usuvabadus Eesti moodi”: „[P]rotokoll kohustab ministeeriume EKN-ga kristluse arendamisel koostööd tegema. Enam ei sõltu riigikristluse saatus sellest, kas siseminister või peaminister on parasjagu luterlased. Pärast ühishuvide protokollis sõlmimist on kristlike struktuuride arendamine ja kristliku ideoloogia levitamine terve valitsuse asi. Kristlike lobistide ja valitsuse koostöö võib viia usulise apartheidini.” Siiski ei ole taoline kriitika takistanud protokollis sätestatud ühishuvide elluviimist (nt kaplanaatide arendamine).

²²⁸ Vogelaar 2008, 198.

²²⁹ Klassikalise näitena sellest valdkonnast võib pidada siseministeeriumi poolset arupärimist aastast 1997, kui sooviti EKN arvamust Viimse Aja Pühade Jeesuse Kristuse Kiriku surnute kasuks ristimise praktika kohta. EKN hinnangul oli tegemist okultistliku ja maagilise praktikaga, mis ei austata surnute õigust rahule (Paas 2009, 399).

Armeenia Apostliku Kiriku Eesti Püha Gregoriuse Kogudust.²³⁰ Võttes arvestada 2000. aasta rahvaloenduse andmeid, võib väita, et EKN esindab oma liikmeskirikute kaudu rohkem kui 95% kindlat usku tunnustavatest inimestest. EKN võtab uusi liikmeid, nagu ka teisi otsuseid, vastu konsensuse alusel ning kuigi aastate jooksul on liikmeskond kasvanud poole suuremaks, on ka olnud eitavaid otsuseid.²³¹ Asutajaliikmetest on oma liikmestaatust aja jooksul muutunud nii õigeusu kirik, olles esindatud tänaseks kahe kirikuga – nii EAÕK-u (1994–2000 vaatlejaliige) kui MPEÕK-uga (liige aastast 2002), kui ka seitsmenda päeva adventistid, kelle liit oli 1993–2001 vaatlejaliige.²³² Alates 1992. aastast on EKN-le eraldatud riigieelarvest rahalist toetust, mis 2008. aasta riigieelarves moodustas 8,21 miljonit krooni.²³³

EKN rahastamise põhjus peitub 1990. aastate alguse Eesti ühiskonna religiooni puudutavas emotsionaalses seisundis, kus riiklike institutsioonide esindajad nägid oma kohusena nõukogude perioodil usuliste ühenduste teostatud kahju hüvitamist. Juulis 1990 pöördus EKN Rahandusministeeriumi ja Maksuameti poole sooviga, et kirikutele ja kogudustele seataks sisse maksusoodustused. Oktoobris 1991 tegi Rahandusministeerium omapoolse ettepaneku: hakata toetama usuorganisatsioone riiklikust maksutulust, mis 1991. aasta ettepaneku kohaselt oleks olnud 1% laekunud ettevõtete tulumaksust.²³⁴

Kultuuriministeeriumi usuasjade talituse hinnangul kulunuks riigieelarveline eraldi eelarvereaal kajastuv toetus kirikutel ja kogudustel vaimulike ja kogudusetöötajate palkade maksmiseks, hoonete ülalpidamis- ja remondikuludeks, kirikute ja koguduste õppeasutuste rahastamiseks, rajatavate sotsiaalhoolekande asutuste rajamiseks ja ülalpidamiseks jne. Siiski leidis usuasjade talituse juhataja, et –

[K]ui riik eetilistel kaalutlustel püüab riigieelarve vahendite kaudu doteerida kirikuid ja kogudusi sooviga heastada eelnevatel aastatel neile osaks saanud ülekohut, siis ka nende summade jaotamise põhimõtteliste aluste määramise õigus peab kuuluma riigile.²³⁵

²³⁰ Liikmeskonna ja liikmeskirikute laiahaardelisus teeb EKN-st üpris ainulaadse oikumeeniline organisatsiooni maailmas, ühendades niihästi pika ajalooga traditsioonilisi kirikuid, mis oikumeenilisest koostööst tavapärastel huvitatud ei ole (näiteks rooma-katoliku ja õigeusu kirikud), kui ka väga lühikese ajalooga kirikuid (näiteks karismaatiline episkopaalkirik).

²³¹ Vt nt Rohtmets 2009, 280–281.

²³² Eesti Kirikute Nõukogu tegevusaruanne (2005) 2006, 6–7.

²³³ Riigieelarvelise eraldise kasutamise leping nr 7.1-9-1/25, 21. 01. 2008.

<<http://www.siseministeerium.ee/file.php?36337>> Külastatud 18. 07. 2010. 2011. aasta riigieelarves oli EKN eraldise suurus 8 099 994,50 krooni. Vt www.siseministeerium.ee/30468/

²³⁴ Rohtmets 2009, 252, Altnurme 2009, 287.

²³⁵ UAOA, EV Kultuuriministeerium, Usuasjade Talitus, Kirjavahetus EV Valitsuse ja EV Ülemnõukoguga maj. org. küsimustes, 1990. A. Veidemann kiri Eesti Vabariigi Rahandusministeeriumile 11.10.91 nr. 19–1/71.

Usuasjade talituse juhataja tegi ettepaneku väliseeskujudele viidates, et võimalike rahajaotamise probleemide vältimiseks oleks otstarbekas jätta koguduste ülalpidamine inimeste kanda, kelle kogudusele tehtud annetus on maksuvaba, viidates, et „[n]ii talitab enamus demokraatlikke riike maailmas”.²³⁶

Peamine probleem oli toetuse jaotusmehhanism, mille ühe võimalusena pakkus Kultuuriministeeriumi usuasjade talitus jaotada see suuremaid Eestis tegutsevaid usulisi ühendusi koondava Eesti Kirikute Nõukogu kaudu.²³⁷ Selline riigieelarvelise toetuse süsteem EKN-le rakendus 1992. aastal. Riik toetuse kasutamise suhtes piiranguid ega ettekirjutusi ei seadnud.²³⁸

Peagi pärast sellise rahastamise mudeli rakendamist protesteerisid väiksemad kristlikud kirikud ja kogudused taolise mudeli vastu ning kuigi ka Siseministeeriumi esindaja leidis, et toetuste jaotuspõhimõte peaks olema teine, ei ole seda süsteemi tänaseni muudetud.²³⁹ Selles kontekstis peab siiski pidama silmas ka praktilist aspekti: 1990. aastate alguses esindas EKN valdavalt enamikku läbi nõukogude perioodi tegutsenud usulisi ühendusi ning EKN-ule suunatud eraldist kasutati ka teiste, EKN-sse mitte-kuuluvate usuliste ühenduste toetamiseks, mille puhul on võimalik tuua küll vaid üks näide, kus toetati juudi-usu kogudust.²⁴⁰

Lisaks EKN-le tegutseb Eestis ka teisi interkonnessionaalseid organisatsioone. Üks selline on 2000. aastal asutatud evangeelseid protestantlikke kirikuid ja koguduste liite ühendav mittetulundusühing Eesti Evangeelne Allianss (EEA), kus on esindatud Eesti Evangeeliumi Kristlaste ja Baptistide Koguduste Liit, Eesti Evangeelne Luterlik Kirik, Eesti Evangeelsete ja Vabakoguduste Liit, Eesti Karismaatiline Episkopaalkirik, Eesti Kristlik Nelipühi Kirik ning Eesti Metodisti Kirik. EEA-i tegevuste hulka on kuulunud erinevate evangelisatsiooniuurituste korraldamine. Aastast 2001 on EEA koos EKN-ga korraldanud

²³⁶ UAOA, EV Kultuuriministeerium, Usuasjade Talitus, Kirjavahetus EV Valitsuse ja EV Ülemnõukoguga maj. org. küsimustes, 1990. A. Veidemann kiri Eesti Vabariigi Rahandusministeeriumile 11.10.91 nr. 19–1/71.

²³⁷ UAOA, EV Kultuuriministeerium, Usuasjade talitus 1991-19-4/1. T. Sepp K. Pajulale 29. 07. 1991.

²³⁸ 1993. aasta riigieelarve aruteludel Riigikogus tõstati küsimus, kas ühiskondlike (sh usuliste) organisatsioonide riigieelarveline rahastamine on õigustatud. Arutelu tõi enesega kaasa EKN eraldise vähenemise algselt kavandatud 1,3 miljonilt kroonilt 600 000 kroonini. Kultuurikomisjoni seisukoht oli, et kirikutesse tuleb nende kultuuriajalooliste väärtuste seisukohalt suhtuda nii, nagu suhtutakse muuseumidesse ja teatritesse. Riiklikku toetust nähti vajalikuna sellises ulatuses, et see tagaks kirikute vara hoidmise ja säilitamise, kuid mitte kirikute töötajatele palga maksmiseks. (VII Riigikogu stenogramm I istungijärk. 16. november 1992, VII Riigikogu stenogramm II istungijärk, 26. jaanuar 1993).

²³⁹ 1995. aastal asutasid Eesti Kristlik Nelipühi Kirik, Elu Sõna ning täisevangeelsed kogudused Eesti Kristlike Koguduste ja Ühingute Nõukogu, mis peale EKNK-u vastvõtmist EKN liikmeks kaotas oma tähenduse. Siseministeeriumi kommentaari antud küsimuses vt Jõgeda 1995, 14. Juba 1992 oli EKN-s olnud arutlusel võimalus, et eraldised ei laekuks EKN arvele, vaid suunataks otse usulistele ühendustele (Altnurme 2009, 289).

²⁴⁰ Altnurme 2009, 290.

rahvuslikke palvushommikusööke nii riiklikul kui kohalikul tasandil, kuhu on kutsutud ning kus on osalenud nii poliitikuid, ühiskonna-, kultuuri- ja kirikutegelasi.²⁴¹ Erinevalt EKN-st ei ole võimalik täheldada, et EEA-il oleks otsene mõju riiklikule religiooni puudutavale poliitikale.

Peale kristlikele oikumeenilistele organisatsioonidele oli Eesti usulisel maastikul 2000. aastate algupoolel olulisel määral tegev ka Usuliste Ühenduste Ümarlaud, mille asutasid 2001. aastal Taarausuliste ja Maausuliste Maavalla Koda, Eesti Budistlik Kogudus Drikung Kagyu Ratna Shri Keskus, Tiibeti Budismi Nyingma Eesti Kogudus, Eesti Islami Kogudus, Krishna Tunnetuse Tallinna Kogudus, Tallinna Baha'i Kogudus ning Eesti Juudi Koguduste ja Organisatsioonide Liit erinevate usuliste ühenduste omavahelise foorumina ning suhtlemiseks riigiga.²⁴² Ümarlauri loomise tõukejõuks oli diskussioon religiooni käsitleva õppeaine (usuõpetus, usundiõpetus, religiooniõpetus) kohustuslikuks muutmisest üldhariduskoolides uue, Eesti Usuõpetajate Liidu poolt koostatud ainekava alusel. Sellele kavatsusele oli muuhulgas oma positiivse hinnangu andnud ka siseminister, märkides siiski, et usuõpetus ei peaks olema usuline propaganda.²⁴³ Samuti oli oma põhimõtteliselt positiivset suhtumist religiooni-alase õppeaine kohustuslikuks muutumise suhtes avaldanud Haridusministeeriumi nõustav usuõpetuse ainenõukogu.²⁴⁴

Usuliste Ühenduste Ümarlauri esindajate hinnangul oli 2001. aastal valminud ainekava kristlusekeskne ning religiooni puudutava õppeaine kohustuslikuna sisseseadmine ennatlik, kuna puudus vastav õppematerjal, antud aine õpetajaid oli vähe ning nende sisuline ettevalmistus oli kallutatud kristluse kasuks. Sellekohane pöördumine edastati Vabariigi Valitsusele, haridusministrile, siseministrile, Haridusministeeriumi usuõpetuse ainekomisjonile, Siseministeeriumi usuasjade osakonnale, Riigikogu põhiseadus- ning kultuurikomisjonidele.²⁴⁵ Usundi-/Usuõpetus on Ümarlauri tähelepanu objektiks olnud ka hiljem.²⁴⁶ 2003. aasta jaanuaris esitas Ümarlaud sooviavalduse kohtumiseks peaministriga arutlemaks religiooni valdkonda puutuvaid küsimusi. Kohtumist Ümarlauri esindajate ja Vabariigi valitsusjuhi vahel antud küsimuses siiski aset ei leidnud.²⁴⁷ Pärast kohustusliku religiooniõpetuse temaatika vaibumist võib pidada vaibunuks ka Ümarlauri avalikku tegevust. Ümarlauri ja riigi vaheliste suhete üks probleemne aspekt oli nende õiguslik staatus. Ümarlaud on tegutsenud juriidilise isiku staatusega seltsinguna ning tavapäraselt ei ole riik alustanud dialoogi seltsingutega ning see ei ole puudutanud üksnes religioonivaldkonda.

²⁴¹ www.allianss.ee, EEA-ist vt ka Kurg 2009, 432–438.

²⁴² Usuliste Ühenduste Ümarlauri tegevemispõhimõtted 2001.

²⁴³ BNS 2000-04-27.

²⁴⁴ BNS 2000-05-22.

²⁴⁵ Maavalla Koda, avaldus usuõpetuse asjus 2001.

²⁴⁶ Usuliste Ühenduste Ümarlauri pressiteade 14. jaanuar 2003.

²⁴⁷ Usuliste Ühenduste Ümarlaud peaministrile 14. jaanuar 2003.

2.2. Luterlased

Alates 16. sajandist on Eestis olnud domineerivaks uskkonnaks luterlus ning ajaloolistel põhjustel on siiani kõige mõjukam usuline ühendus Eesti Evangeelne Luterlik Kirik, kelle kogudused katavad kogu Eesti territooriumi ning keda võib pidada oma liikmeskonnalt tänaseni suurimaks usuliseks ühenduseks.²⁴⁸ Luterliku traditsiooniga seostas end 2000. aasta rahvaloendusel 13,57% Eesti üle 15-aasta vanusest elanikkonnast ehk 46% sama vanuserühma kindlat usku tunnustavatest inimestest. Mis puudutab eestlaste osakaalu luterlaste seas, siis üle 15-aastatest luterlastest olid 95,71% eestlased ning vastavalt üks viiendik (19,54%) üle 15-aastastest eestlastest pidas end luterlaseks.²⁴⁹

1992. aastal saavutas lae EELK-u annetajaliikmete hulk, kui aasta jooksul tegi annetuse 76 132 EELK-u liiget. Järgnevatel aastatel on annetajaliikmete hulk stabiilselt vähenenud, olles 2008. aastal 38 683 annetajaliiget, nominaalne liikmeskond oli samal ajal 160 418 ristitud inimest.²⁵⁰ Tähelepanuta ei saa jätta EELK-u liikmeskonna vananemist.²⁵¹ Viimane on andnud põhjust Lea Altnurmel märkida, et „[k]ui kiriku liikmeskonna langus ei pidurdu, on oht, et luterlus hääbub koos oma liikmete surmaga.”²⁵²

Nõukogudejärgsel perioodil on riigi ja EELK-u suhted järginud üldiselt pragmaatilist mudelit, seda hoolimata asjaolust, et poliitilises retoorikas võib teatud kontekstis kuulda evangeelset luterlikku kirikut kui Eesti rahvusliku identiteediga seotud kirikut toetavaid seisukohavõtte.²⁵³ Osaliselt sellest johtuvalt võib tavamõtlemises kohata tihtipeale tegelikkusele mittevastavat arusaama, mille kohaselt EELK on riigikirik.²⁵⁴ Samas peab tõdema, et EELK on olnud mitmel põhjustel (mh liikmeskonna arvukus, omandis või kasutuses olevad ajaloo ja kultuuriväärtused, üleriiklik kogudustevõrk, aga samuti eelmainitud seos eestlaste rahvustundega jt) üks peamine üksikpartner riigile usuliste ühenduste seas, samuti suurim riiklike ja kohalike omavalitsuste eraldiste saaja. Selle näide on 1995 asutatud Eesti Vabariigi Valitsuse ja EELK ühiskomisjon.²⁵⁵ 1999. aastal moodustati Vabariigi Valitsuse määrusega asjatundjate

²⁴⁸ Plaat 2005a, 99–100, Altnurme 2007, Ketola 2007. EELK andmetel oli 2007. aastal kiriku liikmeskond 157 168 (EELK Arengukava 2008, 9), 180 000 (EKN Tegevusaruanne 2008, 5) või 161 110 inimest (EELK Intranet; Külalastud 20. 06. 2008).

²⁴⁹ 2000. aasta rahva ja eluruumide loendus 2002, 328.

²⁵⁰ 2007. aastal oli annetajaliikmete hulk 38 519 inimest (EELK Arengukava 2008, 9). EELK-u statistika kohaselt oli 2005. aastal oli 161 144 nominaalsest kiriku liikmest annetajaliikmeid 39 879. <www.eelk.ee/tab_eelk.php?aa=2005> (Külalastud 29. 07. 2007). EELK-u andmetel oli 2007. aastal kiriku liikmeskond kas 157 168 (EELK Arengukava 2008, 9), 180 000 (EKN Tegevusaruanne 2008, 5) või 161 110 inimest (EELK Intranet; Külalastud 20. 06. 2008).

²⁵¹ 2000. aasta rahvaloenduse andmetel oli 70% end luterlastena määratlenud inimestest üle 50-aastased.

²⁵² Altnurme 2005, 94.

²⁵³ Ketola 2007, 76.

²⁵⁴ Vt ka Kiviorg 2005a, 768–769.

²⁵⁵ RT I 1995, 71, 1171.

komisjon Vabariigi Valitsuse ja Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku vahelise koostöö arendamiseks.²⁵⁶ Selle komisjoni kultuurimälestiste programmist kujunes 2003. aastal Kultuuriministeeriumi hallatav riiklik programm „Pühakodade säilitamine ja areng”.²⁵⁷ Alates 2004. aastast kuni 2008 aastani rahastati programmi riigieelarveliselt 88,73 miljoni krooni ulatuses.²⁵⁸ Siinjuures tuleb tähelepanu pöörata asjaolule, et pühakodade programmi raames ei teostata töid üksnes EELK-u, vaid ka teiste usuliste ühenduste pühakodades ning programmi raames on rahastatud ka õigeusu kirikute, vanausuliste, Evangeeliumi Kristlaste ja Baptistide Koguduste Liidu, Rooma-Katoliku Kiriku ja Eesti Evangeelse Vennastekoguduse mandis või kasutuses olevaid pühakodasid.²⁵⁹ Siiski tuleb mõnda, et valdava osa eraldiste saajaks on EELK.²⁶⁰

1980. aastate lõpul 1990. aastate alguses alustas EELK mitmete erinevate kiriklike töövaldkondade arendamisega välisrahastuse ja –mudelite toel (diakoonia-, laste- ja noortetöö, kriminaaltöö, misjonitöö jm).²⁶¹ Seda võetud suunda võib pidada ühest küljest ebaõnnestunud püüdeks otseselt kopeerida Lääne toimimismudeleid nõukogudejärgses Eestis, kus kandepind sellistele struktuuridele puudus.²⁶² Teisalt andis aga selline institutsionaalsete struktuuride olemasolu partnerstruktuurid riigile ning veelgi enam partnerstruktuurid kohalikele omavalitsustele koostöö arendamiseks kohalike EELK-u koguduste ja EELK-u allstruktuuridega. Evangeelse luterliku kiriku koguduste koostööd kohalike omavalitsustega võibki ilmselt pidada tihedamaks kui koostööd riigiga. Nii on märkinud muuhulgas juba taasiseseisvumisperioodist aktiivselt poliitikas

²⁵⁶ RT I 1999, 15, 250; RTL 2004, 155, 2352.

²⁵⁷ Pühakodade programmi alusdokumendid vt <<http://www.muinas.ee/3340>> Külastatud 25. veebruar 2008. Vt ka Au ja Ringvee 2007, 37–38.

²⁵⁸ Vt Muinsuskaitseameti koduleheküljel olevad programmi eelarved 2004–2008 (<http://www.muinas.ee/3342>, Külastatud 12. märts 2008). 2008. aasta programmi eelarve oli kokku 28,63 miljonit krooni, millest 25, 75 miljoni krooni eest teostati töid 44 objektil. Aastatel 2004–2010 on programmi raames tehtud investeeringute eelarve kogusumma 102,1 miljonit krooni ning erinevaid restaureerimistöid teostati kokku 101 pühakoja juures.

²⁵⁹ Muinsuskaitseameti koduleheküljel. <http://www.muinas.ee/vvfiles/0/progr_pyhakojad_lisa2.xls> Külastatud 23. mai 2010. Pikka aega vajaliku, kuid rahaliste võimaluste puudumise tõttu teostamata jäänud kavatsuse korraldada muinsuskaitsealast koolitust vaimulikele ja koguduste töötajatele käivitas EELK-u Vigala Maarja kiriku 17. sajandist pärineva meister Christian Ackermanni valmistatud altari ja kantsli värvimine tänapäevaste värvidega oktoobris 2005, mis põhjustas Muinsuskaitseameti hinnangul üle 2 miljoni kroonise kahju (BNS 2007-03-15). Siseministeeriumi ja Muinsuskaitseameti korraldamisel alustati 2006. aastal muinsuskaitsealase koolituse läbiviimist ning 2007. aastal ilmus riikliku programmi „Pühakodade säilitamine ja areng” raames Muinsuskaitseametilt „Kirikute hooldusraamat”, mille koostas Mari Loit. Nimetatud raamatust ilmus ka venekeelne tõlge.

²⁶⁰ Muinsuskaitseameti peadirektor Kalev Uustalu (2011, 14) on osutanud, et pühakodade riiklikust programmist restaureerimistoetusi saanud 101 pühakojast 61 on EELK-u kirikuhooned. Samas on see mõistetav arvestades asjaoluga, et enamuse muinsuskaitsealase väärtusega pühakodadest kuulub EELK-ule.

²⁶¹ Vt ka Paul 2003, 229–232.

²⁶² Plaat 2001, 375, Kiivit 2004.

osalenud EELK-u Viru praostkonna praost ja Iisaku vallavanem Avo Kiir, et kirikuga koostöö suhtes on kohalikud omavalitsused palju avatumad kui riik.²⁶³ Avo Kiir on öelnud:

Kuna olen ise Iisaku vallavanem, siis olen suhelnud küllaltki aktiivselt praostkonna idapoolsete omavalitsusjuhtidega. Kõne all on olnud koguduste suhted omavalitsustega ja võimalused koguduste toetamiseks. Omavalitsuste poolset tõrjuvat hoiakut Kiriku suhtes pole märganud.²⁶⁴

Sellal kui mõned 1990. aastatel asutatud kiriklikud sotsiaalpunktid, hooldekeskused ja teised kohalikul tasandil tegutsenud asutused on oma tegevuse lõpetanud (näit EELK Räpina diakoonia-hooldekeskus), jätkavad teised oma tegevust (näit EELK Hageri koguduse ja Kohila valla poolt asutatud MTÜ Hageri Kodu).

1980. aastate lõpu 1990. aastate alguse kiirete ühiskondlike muutuste perioodil seisis EELK vastakuti tõsiste küsimuste ja väljakutsetega. Ühelt poolt olid ühiskonnas ootused, et EELK oleks nii majakaks moraali ja eetika küsimustes kui „Vabariigi rituaalide” läbiviija. Teisalt oli muutunud olukord keerukaks EELK-ule, kus nii kiriku kui vaimulike jaoks tõstusid küsimused kiriku rollist ühiskonnas: kas tegemist peaks olema avaliku institutsiooniga või on kiriku esmane ja ainus ülesanne evangeeliumi kuulutamine? Nii võiks lihtsalt esitada dilemma, millega EELK vastakuti seisis kiirete ühiskondlike muutuste perioodil 1980. aastate lõpul 1990. aastate alguses.²⁶⁵ Veel 13 aastat pärast taasiseseisvumist tõdes EELK-u peapiiskop Jaan Kiivit: „Meie keskel on kirikuõpetajaid, kes ei vasta praegusaja vajadustele, kes töötavad, nagu nad töötasid nõukogude ajal.”²⁶⁶

Suurima liikmeskonna ja ka suurima ajaloolise pagasiga evangeelse luterliku kiriku suhe Eesti Vabariigiga on olnud ühtaegu nii ta tugevuseks kui nõrkuseks. Ühelt poolt rahvusliku kiriku maine ning EELK-u enesemõistmine *rahvakirikuna*, teisalt levinud ettekujutus, et EELK on *riigikirik* kui just mitte *de iure*, siis vähemalt *de facto*. Sellise arusaama põhjusteks on ilmselt nii eelmainitud koostöö riigiga kui traditsionaalse tseremoniaalse rolli kandmine riigirituaalides.²⁶⁷ Ühiskonnas levinud käsitlust EELK-ust võttis EELK Valga praostkonna praosti kohusetäitja Vallo Ehasalu tõdedes: „[Ü]hiskonna ühisosa on aga näiteks mõte, et kirikut peab ülal riik või kohalik omavalitsus. Kerge on loobuda oma osa andmisest.”²⁶⁸

²⁶³ Kiir 1998.

²⁶⁴ Kiir 2006. Vt ka Grasmann 2007, 41.

²⁶⁵ EELK-ust välismaises perspektiivis vt Lahtinen, Laitila ja Suttner 1991, 328–333.

²⁶⁶ Kiivit 2004.

²⁶⁷ Vt näit Elo Liiv „Usuvabadusest Eesti moodi ehk elame luterlik-kristlikus riigis” *Kultuur ja Elu* 4, 2002, lk 29–31.

²⁶⁸ Ehasalu 2007.

Taasiseseisvumisprotsessides ei asunud EELK ametlikult toetama otseselt ühtegi poliitilist liikumist, kuigi seos eestlaste rahvustundega oli tugev.²⁶⁹ EELK-u vaimulikud osalesid erinevate ühenduste tegevuses, mis viisid iseseisvuse taastamiseni. Üldisest sekkumatuspoliitikast erinevalt tegi 1990. aastal EELK-u Konsistoorium 100 000 rublase annetuse Eesti Komiteele.²⁷⁰ Taasiseseisvunud Eestis on ametlik EELK olnud poliitilistes protsessides neutraalne ning see on andnud aluse Alar Kilpile osutada, et see poliitiline neutraalsus on taganud EELK-ule ligipääsu valitsusele valimistulemustest sõltumatult ning tänu aktiivsele lobi-tööle valitsuse tasandil on EELK oma institutsionaalseid huvisid kaitsnud üllatavalt edukalt.²⁷¹

Sellises avalikust poliitikast hoidivas suhtumises on olnud üks tähelepanuväärne erand – Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku Konsistooriumi ja Piiskopliku Nõukogu pöördumine Eesti ühiskonna ja EELK-u liikmete poole seoses 14. septembril 2003 toimunud Euroopa Liiduga liitumisküsimuse rahvahääletusega, kus asuti selgelt toetama Euroopa Liiduga liitumist.²⁷² Samas on olnud EELK-u kui institutsiooni jätkuv käitumismudel päeva- ja parteipoliitilistes küsimustes sõna- ja seisukohavõttudest hoidumine. Teisalt aga on EELK positsioneerinud end Eesti poliitikamaastikul parteiülese tegurina, korraldades poliitilise parteide esindajatele konverentse pealkirjaga „Kristlikud väärtused Eesti poliitikas” (2005, 2006, 2008).²⁷³ EELK „müüdiline” mõju poliitikas peegeldub riiklike ja

²⁶⁹ 1990 kirjutas Toomas Paul: „Algusest peale on luterlik kirik kaasa läinud radikaalse rahvuslusega, olgu see Eesti Muinsuskaitse Seltsi teedrajavatel talgutel või ERSP loomisel 20. augustil 1998 Pilstvere kirikus.” (Paul 2003, 211).

²⁷⁰ Paul 2003, 211. Rohtmets 2004, 12.

²⁷¹ Kilp 2002, 88, 93, Kilp 2004, 109–110. Probleemidele, mis kaasnevad või võivad kaasneda usulise ühenduse jaoks enda sidumisega ühe poliitilise jõuga vt Gill 2008, 54–55. Samas võib mõningaid EELK-u ühiskondlik-poliitilistest taotlusi pidada ka pikemas perspektiivis ebarealistlikeks. Selliseks ebarealistlikuks sooviks võib pidada näiteks EELK-u 2005. aasta väljaandes „Kiriku sotsiaalne sõnum. Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku ühiskondlik-poliitilised taotlused” (Tallinn: EELK Konsistoorium, 2005) punktis 5.12 sedastatu – „Koguduste ja kohalike omavalitsuste koostöös tuleks igas linnas ja kihelkonnakeskuses luua ja finantseerida organist-kirikumuusiku ametikoht. Samuti on ühiselt võimalik kindlustada vaimuliku palga-, elu- ja töötingimused, et ka väiksemates maakohtades võiksid kirikud tegutseda ja saaks tagatud kodanike põhiseaduslik õigus võtta osa usutalitustest.” Osundatud idee teostamine tähendaks uute finantskohustuste võtmist, mis olemasolevas majanduskeskkonnas ei ole realistlik ning samas võimaldaks pingete tekkimist ühiskonnas kristliku (antud kontekstis EELK) ja olemasolevate kristlusele vastanduvate maailmavaadete (sh maausuliste), aga samuti vähemuskirikute vahel. Võttes arvesse olemasolevaid riigieelarvelisi vahendeid, aga samuti valitsevat ühiskondlik-poliitilist religiooni puudutatavat reaalsust, võib märgitud eesmärki pidada ebarealistlikuks.

²⁷² EELK pöördumine 2003.

²⁷³ Konverentsidel käsitletud teemadest vt <http://www.eelk.ee/kristlikud.vaartused.php> (Külastatud 01. 12. 2008). 2010. aastal toimus EELK korraldamisel Kristlike väärtuste konverents ”Kultuurifoorum 2010: Kristliku rahvuskultuuri tulevikust”.

kohalike omavalitsuste rahaeraldistes. Samas on selgunud, et sellised seosed ja tulemid on võimalikud mitte üksnes EELK-l, vaid ka teistel usuühendustel.²⁷⁴

2.3. Õigeusklikud

Suuruselt teise uskkonna Eestis moodustavad õigeusklikud. 2000. aasta aprillis läbi viidud rahvaloenduse ajal elas Eestis 143 554 õigeusklikku, moodustades 12,8% elanikkonnast ning 43,78% kindlat usku tunnistavatest üle 15-aastastest inimestest.²⁷⁵ Suurim rahvusrühm õigeusklike seas on venelased, kes moodustasid Eesti õigeusklikest käesoleva sajandi alguses 72,93%. Eestlaste osakaal üle 15-aastaste õigeusklike seas oli 12,89%.²⁷⁶ Need rahvuslikud momendid peegeldavad Nõukogude perioodi rahvuspoliitikat, millega kaasnesid demograafilised muutused Eestis üldiselt.²⁷⁷ 2000. aasta rahvaloenduse andmetel oli 47% Eestis elanud vene rahvusest inimestest sündinud väljaspool Eestit.²⁷⁸

Õigeusu kogukond jaguneb tänases Eestis kahe erinevatesse õigeusu patriarhaatidesse kuuluva õigeusu kiriku – Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku (EAÕK) ja Moskva Patriarhaadi Eesti Õigeusu Kiriku (MPEÕK) – vahel. 2008. aastal oli kirikute eneste andmetel EAÕK-ul 64 kogudust ühtekokku umbes 27 000 liikmega ning MPEÕK-ul vastavalt 30 kogudust umbes 200 000 liikmega.²⁷⁹ Moskva Patriarhaati kuuluvad ka stavropigiaalsed ehk otseselt Moskva patriarhiale alluvad Tallinna Aleksander Nevski Stavropigiaalne Kogudus ning Pühtitsa Jumalaema Unumise Stavropigiaalne Naisklooster Kuremäel.

²⁷⁴ Selle näide on pooleteist miljoni kroonine eraldis Taarausuliste ja Maausuliste Maavalla Koja poolt 2008 asutatud sihtasutusele Hiite Majale 2010. aasta negatiivse riigieelarve raames maausulise initsieeritud ajalooliste looduslike pühapaikade riikliku arengukava elluviimiseks Riigikogus riigieelarve vastuvõtmisel kaalukeeleks olnud Rohelise Erakonna kaudu. Riigikogu rahanduskomisjoni istungi protokoll nr 152, 7. detsember 2009.

²⁷⁵ 2000. aasta rahva ja eluruumide loendus 2002, 292.

²⁷⁶ Eestlaste pöördumisest õigeusku vt nt Kruus 1927.

²⁷⁷ Kui 1934. aasta rahvaloenduse kohaselt elas Eestis 92 656 etnilist venelast, siis 1959. aastaks oli vene rahvusest elanike arv kasvanud 240 227 ning aastaks 1989 474 834 inimeseni (Issakov 1999, 532). Siinkohal ei ole arvestatud Eesti territoriaalseid muutusi nõukogude perioodil, mil suure vene elanikkonnaga alad Kirde- ning Kagu-Eestis liideti Vene NFSV-ga.

²⁷⁸ Statistikaameti andmebaas <<http://pub.stat.ee>> Külastatud 12.märts 2007. Demograafiliste muutuste mõjust õigeusu kirikule Eestis vt Sõtšov 2008, 72–73.

²⁷⁹ Eesti Kirikute Nõukogu 2008. aasta tegevusaruanne, 7. Kuna Siseministerium edastab avalikkusele mh religiooni puudutatavat statistikat, siis leiduvad Siseministeriumi veebilehel ka EKN liikmeskirikute andmed, mida liikmeskirikud ise Kirikute Nõukogule esitavad. Selles kontekstis võib tähelepanu pöörata patriarh Aleksius II (2009) teosele kirjutatud lisale, mis puudutab ajavahemikku 1993–2009. Tundmatu autor märgib: „EV Siseministeriumi ametliku statistika järgi, mis vaevalt on huvitatud „Moskva” jurisdiktsiooni liikmete arvu tegelikkusest suuremana näitamisest, kuulub MPEÕK alla 7/8 riigi õigeusulisest elanikkonnast. Siseministeriumi andmetel moodustab see umbes 170 000 usklikku. Paljud ekspedid peavad aga seda arvu oluliselt vähendatuks.” (Aleksius 2009, 487)

Ajaloolistest ja (kiriku)poliitilistest põhjustest tingituna on nende kahe kiriku vahelised suhted olnud suhteliselt jahedad.²⁸⁰ Eesti rahvusliku ja riikliku taasärkamisega leidis aset ka mitmete nõukogude eelsete institutsioonide ja organisatsioonide taastamine. EAÕK-u taastamiseks asutati 1991. aastal piiskop Korneliuse teadmisel Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku Fond, mida juhtisid piiskopkonna majandusjuht Henn Tosso, Tallinna Issandamuutmise peakiriku ülempreester Emmanuel Kirss ning diakon Aifal (Aivar) Sarapik. EAÕK-u Fondi tegevuse tulemusel taastas EAÕK oma õigusliku seisundi 1993. aastal.

1993. aastal kanti Eesti kirikute, koguduste ja koguduste liitude registrisse Eesti Apostlik-Õigeusu Kirik, mis oli säilitanud oma järjepidevuse paguluses. EAÕK-u tegevuse taastamine Eestis ajaloolise ja õigusliku järjepidevuse põhimõtetest lähtuvalt tõi kaasa ligi kümme aastat väldanud õigeusu kirikuid puudutanud huvide konflikti, mille käigus Moskva Patriarhaadi piiskopkond soovis enese tunnistamist nõukogude perioodi eelse EAÕK-u õigusjärglaseks ning omandireformi õigustatud subjektiks. Konflikt päädis 2002. aastal Moskva Patriarhaadi Eesti Õigeusu Kiriku kandmisega Eesti kirikute, koguduste ja koguduste liitude registrisse ilma viiteta õiguslikule järjepidevusele Moskva Patriarhaadi kiriku põhikirjas. Samal 2002. aastal sõlmis Eesti Vabariigi Valitsus EAÕK-uga ja MPEÕK-uga vastastikused kavatsuste protokollid, mis puudutasid EAÕK-ule kuuluvaid, kuid MPEÕK-u tegelikus kasutuses olevaid kirikuhooneid.²⁸¹ Hoolimata allkirjastatud protokollidest ning Moskva Patriarhaadi kiriku kasutuses olevate kirikuhoonete andmisest koguduste kasutusse 50 aastaks koos hoonestusõiguse seadmisega, on Moskva Patriarhaadi esindajad väljendanud avalikkuses oma rahulolematust antud varasid puudutava lahendi suhtes, nähes lõplahendina varade andmist Moskva Patriarhaadi koguduste omandisse.

Kuigi kumbki õigeusu kirik ei ole määratlenud ennast otseselt rahvusliku kirikuna, on EAÕK-ut nähtud pigem „eesti” kirikuna, sellal kui Moskva Patriarhaadi kirikut on seostatud pigem „vene” rahvustunde ja identiteediga. Kui EAÕK kehastab Eesti õigeusu traditsiooni nii nagu see kujunes välja eelkõige 1920.–1930. aastatel, siis MPEÕK-u tegevus on suunatud eelkõige Eestis elavate venekeelsete õigeusklike teenimiseks – nii edastatakse iganädalasel õigeusku puudutavaid saateid venekeelses kaabeltelevisiooni kanalil STV (Час Православия) ning samuti ilmub venekeelne kuuleht (Мир Православия), sellal kui EAÕK on viimastel aastatel seadnud eesmärgiks avaldada materjale nii eesti kui vene keeles (näit ajaleht Metropoolia). EAÕK on esindatud kapla-

²⁸⁰ Ringvee 2003, 34–37, Papatthomas 2006, 49–50, Prekup 1998, 34–53, Heljas 2004, 39–45.

²⁸¹ Eesti Vabariigi ja Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku vaheline kavatsuste protokoll 4. oktoober 2002. <http://www.siseministerium.ee/public/Kavatsuste_protokoll_EV_ja_EAOK_.rtf> Külastatud 30. märts 2008; Eesti Vabariigi ja Moskva Patriarhaadi Eesti Õigeusu Kiriku vaheline kavatsuste protokoll 4. oktoober 2002. <<http://www.siseministerium.ee/public/MPEOK.rtf>> Külastatud 30. märts 2008.

nitega nii Kaitseväes kui kinnipidamisasutustes. Viimastes on esindatud ka MPEÕK-u vaimulikud.

End õigeusu traditsiooniga seostavate inimeste hulk on andnud alust kõnele da muutusprotsessidest Eesti usulisel maastikul, mille tulemusena on nähtud traditsiooniliselt luterlikuks peetud Eesti muutumist õigeuskliku enamusega maaks.²⁸² Õigeusu traditsiooni on Eestis sageli samastatud ka vene rahvusega ning Vene Õigeusu Kiriku tihedat sidet vene identiteediga ei saa eirata ka Eesti kontekstis nagu ka üldist mitte-eestlaste suuremat sidusust usuliste traditsioonidega.²⁸³ Samuti ei ole põhjust tähelepanuta jätta õigeusu kui rahvusliku identiteedi kandja rolli Venemaa välispoliitikas, kus Vene Õigeusu Kiriku osaks on olla vene elanikkonna konsolideerija väljaspool Venemaad.²⁸⁴ Sellist rolli on kandnud näiteks Moskva Patriarhaadi õigeusu kirik Ukrainas, kelle poliitilised eelistused on olnud selgelt Kremli-meelsed.²⁸⁵ Eestis on Kaitsepolitseiamet juhtinud tähelepanu Moskva Patriarhaadi tihedatele seostele Venemaa riigivõimuga. Nii tõdeti 2003. aasta Kaitsepolitseiameti aastaraamatus, et „Venemaa on kogu Eesti riigi taasiseseisvusaja vältel oma poliitiliste ambitsioonide saavutamiseks Eesti vastu ära kasutanud vene õigeusu kirikuga seonduvaid mitmesuguseid vaidlusaluseid (eeskätt varalisi) küsimusi.”²⁸⁶

²⁸² Plaat 2003b, 590. Sellele on viidanud ka Alar Kilp Euroopa Sotsiaaluuringu 2004 Eesti raportis, kommenteerides küsitluse tulemusi öeldes: „Kui Eestit on traditsiooniliselt peetud luterliku (protestantliku) usutraditsiooniga maaks, siis sotsiaaluuringu kõige üllatavamaks leiuks on tulemus, et rohkem kui pooled mingi usu tunnistajatest – 54% – peavad end õigeusklikuks, millest võib järeldada, et protestantism on Eesti usumaastikul muutunud usuliseks vähemuseks. Seda tulemust aitab seletada usklike inimeste päritolu – inimesed, kellele eesti keel ei ole kodukeeleks, on oluliselt usklikumad nendest, kelle koduseks keeleks on eesti keel. Muukeelsete elanike seas on mitmeid kordi rohkem neid, kes peavad end ka kindla usu või usulahu tunnistajateks (meestest 26% ja naistest 47%) kui eesti keelt kodukeelena rääkivate elanike seas (vastavalt 9% ja 18%). Kui eestikeelsetest usu või usulahu tunnistajatest enamuse on protestandid (õigeusklikke on 12%), siis muukeelsetest on rohkem kui neli viiendikku õigeusklikud. Muukeelsed on ka sagedasemad usulistel teenistustel käijad, innukamad usuga seotud rituaalidest osavõtjad ja sagedasemad palvetajad kui eestikeelsed inimesed.” (Kilp 2005, 124)

²⁸³ Liiman 2001, 103, Kilemit ja Nõmmik 2004, 24, Niit 2004, 45, Altnurme 2005, 85.

²⁸⁴ Interfax 2007-05-17, Interfax 2007-05-21.

²⁸⁵ Õigeusu kiriku(te)st Ukrainas Andrij Yurash “Orthodoxy and the 2004 Ukrainian presidential electoral campaign” *Religion, State and Society*, Vol. 33 (2005), No. 4, pp. 367–386.

²⁸⁶ *Kaitsepolitseiameti aastaraamat* 2004, 11–12. Ringolds Balodis osutab sarnastele tendentsidele Moskva Patriarhaadi kuuluva Läti Õigeusu Kiriku puhul, kellel on tihedad sidemed Vene Õigeusu Kirikuga ning viimasel sageli otsesed seosed Venemaa ametliku poliitikaga (Balodis 2001, 28–29). Aastatel 1995–2000 Julgeoleku koordinatsioonidirektori büroo direktorina töötanud Eerik-Niiles Kross (2001) on märkinud: „Õigeusu Kiriku küsimus eestis ei ole Moskva Patriarhaadile pelgalt kirikuvara jagamise ja mõnekümne tuhande õnnetu hinge küsimus. See on ajaloolise territooriumi ja mõjupiiride jagamise probleem. Nii nagu ametlik Moskva üritab poliitiliste vahenditega hoida ja laiendada oma mõjusfääri, üritab kirik Kremli toetada. [...] Moskva kirik tahab siin olla korruga nii tsariaegne imperiaalkirik, Eesti Apostlik Õigeusu Kirik kui ka Stalini poolt vormitud Putini kirik.”

2.4. Katoliiklased

2000. aasta rahvaloendus osutas, et Eestis elab rohkem end katoliiklastena identifitseerivaid inimesi kui seda oli seni arvanud siin tegutsev rooma-katoliku kirik.²⁸⁷ Suurim rahvusrühm 5745 end katoliiklasena määratlenud inimese seas oli rahvaloenduse andmetel eestlased (30,2%), kellele järgnesid poolakad, valgevenelased, leedulased ja venelased.²⁸⁸

Rooma-katoliku kiriku roll Eesti usulisel maastikul ei ole üheselt mõõdetav.²⁸⁹ Eelkõige tänu rooma-katoliku kirikusse kuuluvate kultuuritegelastele tundub katoliku kirikul Eestis olevat teatud elitaarse või kõrgkultuurilise kiriku maine. Teatud mõttes võib katoliku kiriku tähendust Eesti kultuuriruumis võrrelda budismi tähendusega, kus samuti silmapaistvate kultuuritegelaste seos antud traditsiooniga tõstab traditsiooni tähenduslikkust, mis ei ole sõltuvuslikus seoses antud traditsiooniga seotud inimeste arvuga.

1980. aastate lõpul ning 1990. aastatel aktiveerus rooma-katoliku tegevus Eestis ning selle juures oli keskseks Riia seminari 1987. aastal lõpetanud eestlasest preester Rein Õunapuu. 1992. aastal taastati Eestis Rooma-Katoliku Kiriku Apostellik Administratuur ning esimeseks apostellikuks administraatoriks määrati paavsti nuntsius Balti riikides Justo Mullor Garcia, kelle tegevuse tulemusena alustas 1996. aastal Eestis tegevust ka Opus Dei personaalprelatuur.²⁹⁰

Oluliseks sündmuseks 1990. aastatest oli nii paavst Johannes Paulus II riigivisiit Eestisse 1993, aga samuti RKK tegevuse aktiveerumine nunna- ja mungaordude tegevuse kaudu. Praeguseks tegutseb Eestis viis nunna- ja kaks mungaordut, milledest mõne ordu esindatus piirdub vaid paari õe või vennaga. Samas on Pirita kloostri asuvate birgitiinide kultuuriline tegevus (Pirita kloostri päevad ja Birgitta festival) ning Halastuse Misjonäride Ordu (nn Ema Teresa õed) sotsiaaltöö kinnistanud Eesti usulisele maastikule. Lisaks sellele on rooma-katoliku kirik olnud tegev ka haridustöö vallas, mis on väljendunud nii oma lasteaias kui kooli asutamises Tartus (Tartu Katoliku Kool) ning samuti nähtavas ligiolekus Tallinnas tegutsevas Vanalinna Hariduskollegiumis.

Rooma-katoliku kiriku juures tuleb tähelepanu juhtida ka asjaolule, et tegemist on ainsa usulise ühendusega, kelle suhted Eesti Vabariigiga on reguleeritud riikidevahelise lepinguga, mis euroopalikus kontekstis on tavapärane riigi ja rooma-katoliku kiriku suhete korraldamise mudel.²⁹¹

²⁸⁷ Rooma-katoliku kiriku hinnangu kohaselt kuulus jaanuaris 2000 kogudustesse 3 500 inimest (Au ja Ringvee 2000, 139).

²⁸⁸ 2000. aasta rahva ja eluruumide loendus IV 2002, 328–329.

²⁸⁹ Rooma-katoliku kirikust 20. sajandi Eestis vt ka Klinke 2000, Salo 2002, Au ja Ringvee 2007, 49–52..

²⁹⁰ Salo 2002, 289.

²⁹¹ RT II 1999, 7, 47. Vt ka Au ja Ringvee 2007, 16–17. Põhjalikuma ülevaate riigi ja katoliku kiriku suhetest ning nende kujunemisest nõukogude-eelsel perioodil vt Martin Käerdi „Eesti Vabariigi ja Püha Tooli vahelised riiklikud suhted 1918–1940”, Tartu Ülikool, õigus-teaduskond, kursusetöö, 1995, samuti Klinke 2000, 866–867.

2.5. Vabakirikud – baptistid, metodistid ja teised

Enamikku 19.sajandi lõpul, 20. sajandi algul saabunud vabakiriklikest traditsioonidest võib kohata ka tänase Eesti usumaastikul, kuigi nende rollile ühiskonnas ei ole võimalik anda ühest hinnangut. Sellal kui osad vabakirikud ja –kogudused on laiemas ühiskondlikus elus aktiivselt osalemas, hoiavad teised ühiskonnaga suhtlemisel n-ö madalat profiili. Alljärgnevas leiavad käsitlemist peaasjalikult need vabakiriklikud institutsioonid, mille tähendus ulatub väljapoole oma usulise kogukonna raame. Üks olulisemaid vabakiriklike traditsioone Eestis on baptistid, kes 1920.–1930. aastatel oli kõige kiiremini kasvav usutraditsioon Eestis ning kes on tänaseni säilitanud oma juhtpositsiooni vabakiriklikul maastikul.²⁹²

Suuruselt kolmanda uskkonna Eestis, luterlaste ja õigeusklike järel, moodustavad baptistid, keda viimase rahvaloenduse andmetel oli 6009 üle 15-aastast elanikku ehk 0,5% usku puudutavale küsimusele vastanud Eesti elanikest.²⁹³ Valdav osa Eesti baptistidest kuuluvad Eesti Evangeeliumi Kristlaste ja Baptistide Koguduste Liitu (EEKBKL), mida võib pidada ka kõige suuremaks ja mõjukamaks vabakiriklikuks usuliseks ühenduseks nõukogudejärgsel perioodil. Liidu andmetel oli 2000. aasta alguseks 6092 liiget ning 2008. aastaks 5965 liiget.²⁹⁴ 2008. aasta alguseks moodustas Liit koos täiskasvanud ristitud liikmete, laste, noorte ja sõpradega 9433 liikmelise kogukonna.²⁹⁵

Tänase EEKBKL-u juured asuvad 1945. aastal, kui Nõukogude võim ühendas Eesti Baptisti Liidu, Eesti Evangeeliumi Kristlaste Vabakoguduste Liidu ja Eesti Jeesuse Kristuse Evangeeliumi Usuühingute Liidu üheks, Evangeeliumi Kristlaste-Baptistide Koguduste Liiduks, mis kuulus Evangeeliumi Kristlaste-Baptistide Üleliidulisse Nõukogusse.²⁹⁶ 1980. aastatel lõdvenes Liidu suhe Moskvas asuva Üleliidulise Nõukoguga.²⁹⁷ Tähelepanuväärne on, et nõukogude perioodil kujunenud eriilmeliste ja erinevate usuliste rõhuasetustega liit ei lagunenud ühiskondlike ja poliitiliste tingimuste vabanedes, vaid 1989. aasta detsembris iseseisvus liit Moskva keskusest, võttes nimeks Eesti Evangeeliumi Kristlaste ja Baptistide Koguduste Liit. Sellisena ühendab EEKBKL ka täna eriilmelisi usulisi tõekspidamisi ja traditsioone.²⁹⁸

EEKBKL-u kogudusi ei ole Eesti religiooniloolisest perspektiivist võimalik alahinnata – eelkõige Tallinnas asuv EEKBKL-u Oleviste kogudus on olnud mitmete usuliste äratuste ning uute usuliste väljendusvormide kujunemise juures keskseks. Nii on seda 1950. aastal kaheksa erineva koguduse (baptistid,

²⁹² Ederberg 1935, 96.

²⁹³ 2000. aasta rahva ja eluruumide loendus 2002, 292.

²⁹⁴ Au ja Ringvee 2000, 140, Au ja Ringvee 2007, 167.

²⁹⁵ Tammo 2008, 3.

²⁹⁶ Laks 1965, 81–87, Pilli 2001, 31–34, Pilli 2007a, 14–44, Pilli 2007b, 24–26, Pilli ja Valk 2005, 91–96.

²⁹⁷ Pilli 2007a, 107.

²⁹⁸ Pilli 2007b, 17–18, 215–236.

evangeeliumi kristlased, priilased ja nelipühilased) baasil loodud kogudust nimetatud ka EEKBKL-u „emakoguduseks”.²⁹⁹

EEKBKL-u kogudused paiknevad üle Eesti ning ühe iseloomuliku joonena võib esile tõsta sotsiaalset tundlikkust ning valmidust väljendada oma arvamust küsimustes, mis on jäänud sageli tähelepanuta. Selliseks näiteks on kas või Evangeeliumi Kristlaste ja Baptistide Koguduste Liidu pöördumine 2004. aastal, milles juhiti tähelepanu vajadusele piirata meediakanalites vägivalla ja kombelõtvuse propageerimist ning nõuet keelata neis alkoholi, tubaka ja hasartmängu reklaam, et vähendada võimalusi sõltuvuste tekkimiseks.³⁰⁰ Mõned aastad hiljem teadvustati taolise probleemi olemasolu ka laiemal ühiskonna poolt.

1980. aastate lõpul koges EEKBKL enese tähenduslikkuse tõusu – kuigi ühiskondliku murrangu perioodil hoiduti poliitilisest tegevusest, oldi aktiivselt tegevad NSV Liidu uue religiooni puudutava seadusandluse väljatöötamise juures, samuti legaliseerus ja aktiveerus laste- ja noorsootöö ning osaleti aktiivselt sotsiaalsfääris.³⁰¹ Viimase puhul on olnud oluliseks EEKBKL-u sotsiaaltöö keskus „Sõbra Käsi”, mis asutati 1991. aastal ning mille esmane ülesanne oli välisabina saabuva humanitaarabi jagamine.³⁰² Aastast 2004 tegutseb „Sõbra Käsi” EEKBKL-u sihtasutusena.³⁰³ EEKBKL on olnud üks keskne partner riigile ning seda eelkõige Liidu rollile EKN-s suuruselt teise protestantliku usulise ühendusena.

Eesti usulises kontekstis kuuluvad nn traditsionaalsete kirikute hulka ka seitsmenda päeva adventistid ja metodistid. Adventiste oli 2000. aasta rahvaloenduse kohaselt Eestis 1561 üle 15-aastast inimest.³⁰⁴ Samal aastal oli Seitsmenda Päeva Adventistide Koguduste Eesti Liit (SPAKEL; aastatel 2004–2010 Adventistide Koguduste Eesti Liit) teatanud oma liikmeskonna suuruseks 1868 inimest.³⁰⁵ 2008. aastal hindas SPAKEL oma liikmeskonnaks 1720 inimest.³⁰⁶

²⁹⁹ Laks 1965, 97.

³⁰⁰ Postimees Online 29. aprill 2004.

³⁰¹ Pilli 2007a, 108–122.

³⁰² Timmas ja Pilli 2009, 110–111. Murranguaastate majanduskriisi tingimustes said kirikutest ja kogudustest olulised Läänest saabuva humanitaarabi jagajad ning kasvatasid sellega ühtlasi ka oma liikmeskonda, vähemalt vormiliselt. Nii iseloomustas valitsenud olukorda rooma-katoliku kiriku preester Rein Õunapuu öeldes: „Teise lainena aitas Tallinna koguduse liikmete arvu tõsta Tampere linnalt kingituseks saadudu shokolaad „Snickers”, tänu millele nii mõnedki „leigemast leigemad” katoliku kirikus ristitud vaevusid kohale tulema ja oma nime kirja panema.” (Õunapuu 1995, 8–9)

³⁰³ Aastail 1991–1999 oli ühenduse nimeks EEKBKL-u Kristlik Heategevusfond „Sõbra Käsi”, aastail 1999–2006 EEKBKL-u Sotsiaaltöö Keskus „Sõbra Käsi” (UAOA, Eesti kirikute, koguduste ja koguduste liitude register 1993–2005, EEKBKL Sotsiaaltöö Keskus „Sõbra Käsi”). 2005. aastal asutas Sõbra Käsi mh lastekodu „Kosklapere kodu”, mille tegevus on aga tänaseks hääbunud (<http://www.ekklesia.ee/index.php?s=426>). ”Sõbra Käe” tegevusest pikemalt vt Timmas ja Pilli 2009.

³⁰⁴ 2000. aasta rahva ja eluruumide loendus 2002, 292.

³⁰⁵ Au ja Ringvee 2000, 140.

1980. aastate lõpul 1990. aastate alguse usulisel väljal paistsid adventkogudused silma pigem isikute kui organisatsioonide tasandil tegutsejatena. 1990. aastal on adventistide koguduste pastorid aktiivselt osalemas sotsiaaltöös. Adventkoguduse liikmed on tegevad nii karskusliikumises (Eesti Karskusliit Alkoholi Vaba Eesti) kui oikumeenilise kiriku-uudiste veebiportaali www.kompass.ee haldamises.

1993. aastast alates asub SPAKEL-u keskus Tartus.³⁰⁷ SPAKEL kuulub organisatsiooniliselt SPA Balti Uniooni ning sedakaudu SPA Trans-Euroopa Divisjoni, keskusega Suurbritannias.³⁰⁸ Antud asjaolu põhjustas ka seitsmenda päeva adventistide teravat kriitikat nii otse kui EKN-u kaudu 2002. aasta Kirikute ja koguduste seaduse kohta, mille eelnõus sooviti jätta juriidilise isikuna registreerimise õigusest ilma usulised ühendused, mille juhtimine toimub väljaspool Eestit asuva keskuse kaudu.

Saja aastaga on end Eesti usumaastikule kinnistanud ka metodism.³⁰⁹ 2000. aasta rahvaloenduse kohaselt oli Eestis 1455 üle 15-aastast metodisti.³¹⁰ Eesti Metodisti Kirik (EMK), mis kuulub rahvusvaheliselt Ühinenud Metodisti Kirikusse (The United Methodist Church) märkis 2008. aastal oma liikmeskonna suuruseks 1726 inimest.³¹¹ EMK-u rolli Eesti usumaastikul on iseloomustanud EMK-u Tartu Püha Gregoriuse koguduse pastor Priit Tamm tabavalt, öeldes:

EMK on just kui õli Eesti kirikute ja koguduste masinavärgis – teda ei ole palju, ent tal on eriline ülesanne: ühendada, vahendada, jahutada tulisust ja leevendada hõõrumisi.³¹²

Sarnaselt teistele vabakiriklikele ühendustele on EMK olnud tegev nii eesti- kui muu-keelsete inimeste seas.³¹³ Lisaks sellele, et metodisti vabatahtlike roll oli tähelepanuväärne vanglakaplanaadi rajamisel, asutas EMK 2001. aastal probleemsetele lastele lastekeskuse Tähetorn.³¹⁴

³⁰⁶ ENK tegevusaruanne 2008, 6; vt ka Au ja Ringvee 2007, 167.

³⁰⁷ SPA Eestis 1997, 18. UAO Arhiiv. Eesti kirikute, koguduste ja koguduste liitude register 1993–1995. Toimik Adventistide Koguduste Eesti Liit. Aastail 1917–1922 oli SPA Eesti Liidu keskus tegutsenud samuti Tartus (SPA Eestis 1997, 24).

³⁰⁸ SPA Eestis 1997, 18. Vt ka www.advent.ee

³⁰⁹ Eesti Metodisti Kiriku ajaloost vt Pajusoo 2007. EMK kui ainsast Nõukogude Liidus tegutsenud metodisti kirikust vt Priit Tamm „Eesti Metodisti Kirik 1940–1980: vaatlusi olulisematele arengut mõjutanud protsessidele ja probleemidele.” Tartu Ülikoo, usuteadusond, bakalaureusetöö, 1998, samuti Heigo Ritsbek “The Mission of Methodism in Estonia.” Diss. Boston University School of Theology, 1996.

³¹⁰ 2000. aasta rahva ja eluruumide loendus 2002, 292.

³¹¹ EKN tegevusaruanne 2009, 5. Aasta 2000 alguseks hindas EMK oma liikmeskonnaks 1880 inimest ning 2007. aasta alguseks 1731 inimest (Au ja Ringvee 2000, 139, Au ja Ringvee 2007, 166).

³¹² Tamm 2007, 13.

³¹³ EMK venekeelsete koguduste tööst vt Pajusoo 2007, 134–136.

³¹⁴ Pajusoo 2007, 133; www.lastekeskus.ee

EMK-u puhul tuleb eraldi tähelepanu pöörata 1994. aastal Tallinnas Narva maanteel asuvas vastvalminud kirikukompleksis ukсед avanud EMK-u Teoloogilise Seminari Balti Koolituskeskusele (EMKTS), millest kujunes oluline institutsioon Eesti teoloogilise ja usulise hariduse, aga samuti oikumeenia maastikul.³¹⁵ Aastast 1998 on EMKTS riiklikult akrediteeritud rakenduslik kõrgkool.³¹⁶ EMKTS-i laiem tähenduslikkus Eesti teoloogilise hariduse maastikul peitub asjaolus, et Seminar valmistab ette vaimulikke ja koguduse töötajaid ka teiste, nii Eestist väljaspool asuvate metodisti kirikute kui teiste kristlike koguduste jaoks Eestis.

Tõeliseks väljakutseks Eestis juba tegutsevatele vabakirikutele sai aga 1980. aastate lõpul ja järgmise kümnendi alguses nelipühilus, nii nagu see oli juhtunud ka 1920. aastatel nelipüha-liikumise esimese laine ajal.³¹⁷ Kui palju on Eestis nelipühilasi, on küsimus, millele ei ole lihtne vastust leida. Rahvaloenduse andmetel oli Eestis 2000. aastal 2648 end nelipühilaseks määratlenud üle 15-aastast inimest.³¹⁸ Sama aasta alguseks oli suurim nelipühi kirik Eestis, Eesti Kristlik Nelipühi Kirik (EKNK) hinnanud oma liikmeskonna suuruseks 3500 inimest.³¹⁹ Lisaks eelmainitud kirikule esindavad nelipühilikku usutraditsiooni ka mitmed väiksemad kogudused.

Nelipühilus jõudis Eestisse 20. sajandi alguskümnendil. Kui alguses tegutsesid nelipühi jutlustajad üldisemas, 20. sajandi alguse Eestile iseloomulikus äratuskristlikus usuruumis, siis esimene iseseisev nelipühi kogudus, Tallinna Vaba Evangeeliumi Kogudus, asutati aastal 1926.³²⁰ 1930. aastate lõpul ühinesid mitmed nelipühi kogudused evangeeliumi kristlaste katusorganisatsiooni, Eesti Evangeeliumi Kristlaste Vabakoguduste Liiduga. Nõukogude perioodil ühendas riigivõim nelipühikogudused evangeeliumi kristlaste ja baptistide ühendorganisatsiooniga.

Taasiseseisvumisperioodil taaselavdus ka nelipühi koguduste tegevus. 1989. aastal organiseerusid Pärnu ja Sindi nelipühikogudused Heino Veensalu juhtimisel Eesti Evangeelseks Nelipühi Kirikuks, mis aastal 1991 sai nimeks Eesti Nelipühi Kirik.³²¹ 1992. aasta 23. jaanuaril registreeris Eesti Vabariigi kultuuriminister oma käskkirjaga nr 29 superintendent Veensalu juhitud Eesti Nelipüha Kiriku.³²² Siiski jäi selle kiriku tegevus lühiajaliseks. Pärast H. Veensalu surma

³¹⁵ 2005. aastal sai EMK Teoloogiline Seminar EKN-u aastapreemia.

³¹⁶ EMKTS-ist vt ka Pajusoo 2007, 132, Seminari ametlik kodulehekülg www.emkts.ee.

³¹⁷ Laks 1966, 97–100, Pilli 2007a, 123–125.

³¹⁸ 2000. aasta rahva ja eluruumide loendus 2002, 292.

³¹⁹ Au ja Ringvee 2000, 139. Usuliste ühenduste liikmeskonna arvukust puudutavale probleemile osutab ka järgnev: aastal 2006 lõpuks oli EKNK-u andmeil kirikul umbes 2500 liiget (Au ja Ringvee 2007, 87). Samas oli EKNK-u liikmeskond EKN aastaraamatu andmetel liikmeid 4500 (EKN tegevusaruanne 2007, 6).

³²⁰ Kiil 1997, 13.

³²¹ UNVA, Eesti Evangeelne Nelipühi Kirik. Alustatud 27. detsember 1989, lõpetatud 23. veebruar 1990.

³²² UAOA, Eesti Evangeeliumi Kristlaste Nelipühilaste Kirik.

1992 kiriku tegevus hääbus ning 1993. aastal jõustunud Kirikute ja koguduste seaduse alusel kirikut ümber ei registreeritud.³²³

Nelipühi kiriku pastorid Allan Laur ja Märt Vähi Kanadast ning Harry Leesment Austraaliast külastasid esimest korda Eestit 1989. aastal. Järgnevate aastate jooksul olid need kolm meest kesksed karismaatilise nelipühiliku traditsiooni taaskujundamisel, kutsudes ühelt poolt esile ettevaatlikkust traditsiooniliste vabakirikute poolt, kuid samas leiti omavahelisi koostöövõimalusi erinevates valdkondades.³²⁴ Oma kirik rajati ametlikult 1991. aastal ning kiriku nimeks sai Eesti Kristlik Kirik. 1994. aasta alguses muutis kirik nii riigi kui Eesti Kirikute Nõukogusse kuuluvate kirikute surve tõttu oma nime Eesti Kristlikuks Nelipühi Kirikuks (EKNK).³²⁵ 1995. aastal sai EKNK Kirikute Nõukogu vaatlejaliikmeks ning see tähendas ühtlasi lõimumist suuremate Eestis tegutsevate usuliste ühenduste hulka. Alates 1997. aastast on kirik EKN-u täisliige.

Tähelepanuväärne on olnud EKNK-u aktiivsus oma sõnumi kuulutamisel ning selleks vahendite leidmisel: olgu siis selleks raadiotöö (nt Raadio 7 rajamine) või sotsiaalne rehabilitatsioon kinnipidamisasutustest vabanenutele (nt Lootuse küla). Sellise proaktiivse tegevuse taustal ei saa vaadata mööda asjaolust, et EKNK-u rajajad olid Eestisse saabunud välis-eestlased Lääne-kultuurikontekstist. 1990. aastate alguse konfrontatsioon sellaste suurte kirikutega on asendunud koostööga. Lisaks EKNK-le tegutseb Eestis teisigi erineva rõhuasetusega nelipühi-traditsiooni kuuluvaid kogudusi. Viimaste puhul võiks ühise nimetajana kasutada ka mõistet *karismaatiline kristlus*.

Kuni 1990. aastate lõpuni püsis Elu Sõna liikumine karismaatilise eduteoloogia lipulaevana, tuues Eesti usumaastikule mitmeid seni tundmatuid või vähetuntud religiooni avaldumisvorme. Nende hulka kuuluvad nii aktiivne tänavamisjon ja –ülistus, misjonäre koolitava piibikooli avamine (1990), samuti ilmus aastail 1994–2001 Elu Sõna kogudustel ehk Eesti Vabakoguduste Liidul oma ajaleht – Elu Sõna Leht –, mille vahendusel edastati mh konservatiivseid parempoolseid poliitilisi seisukohti.³²⁶ 1994 asutati ühing Elu Liit, mis korraldas mh abordivastaseid meeleavaldusi. 1994 asutati Elu Sõna kogudusi ühendav Eesti Kristlike Vabakoguduste Liit.

Kuigi 2000. aastate algusest on Elu Sõna-koguduste aktiivsus ja liikmeskond vähenenud, mida võib seostada eelkõige karismaatilise juhina tuntud Albert

³²³ Eesti Nelipüha Kiriku jagunemisest vt Rohtmets 2009, 254.

³²⁴ Pilli 2007a, 123–125, Heiter 2006, 32.

³²⁵ EKN-u liikmeskirikud nägid nime kas liiga üldisena või koguni teiste kirikute suhtes solvavana (UAOA, Kirjavahetus EELK 1991–1994, Eesti Kirikute Nõukogu kiri Usuasjade Talitusele 14.12.1993 nr. 69). Riigi Keeleameti seisukoht oli sarnane – nimi Eesti Kristlik Kirik on liiga üldine (UAOA, Sissetulnud kirjad 1993–1994, Riigi Keeleameti peadirektor Mart Rannut kiri nn Eesti Kristlik Kirik 04.11.1993 nr 2–4/309). Samuti Rohtmets 2009, 256–257. Samas ei olnud selline nimekuju olnud probleem kiriku esmregistreerimise ajal. Samal perioodil tegutses H. Veensalu juhitud Eesti Nelipüha Kirik, miska analoogse nimekuju kasutamine oleks olnud probleemne.

³²⁶ Kilemit 2000, 48–49, 90.

Türnpu lahkumisega Eestist 2000. aastate alguses, on Elu Sõna liikumine ja selle kogudused olnud kasvulavaks mitmetele karismaatilistele vabakogudustele ning neid kogudusi juhtivatele pastoritele.³²⁷ Kui ühelt poolt võib öelda, et karismaatilise liikumise tipp hetk jäi 1990. aastatesse, siis samas tuleb tõdeda, et see osa Eesti usulisest maastikust on vägagi elav, millele osutab mh ka koguduste rohkus.³²⁸ Sellest osast Eesti usumaastikul on esile kerkinud mitmeid karismaatilisi usumehi, kelle roll tänases Eestis on küll tagasihoidlik, kuid seda olulisem väljaspool Eestit.³²⁹

Karismaatilise liikumisega samastuvate inimeste arvukuse kohta võib tõdeda, et näiteks EKNK-u korraldatud evangelist Steve Hilli *imede krusaadi* kaks koosolekut oktoobris 2007 tõid Tallinna Linnahalli erinevatel hinnangutel kuni kuus tuhat inimest.³³⁰

2.6. Jehoova tunnistajad

2008. aastal oli Eestis 4210 Jehoova tunnistajat.³³¹ Aasta 1999. lõpul oli EJTKL hinnanud oma liikmeskonna arvuks 3846 tunnistajat ning 2000. aasta rahvaloenduse andmetel elas Eestis 3823 Jehoova tunnistajat.³³² Need liikmearvud teevad Jehoova tunnistajatest suuruselt viienda uskkonna Eestis luterlaste, õigeusklike, baptistide ja katoliiklaste järel. Alates 1935. aastast kuni aastani 1991 põranda all tegutsenud Jehoova tunnistajad on ka kõige suurema liikmeskonna kasvu kogenud usuline ühendus nõukogudejärgses Eestis ning seda hoolimata enamusühiskonna suhteliselt negatiivsest hoiakutest.³³³

³²⁷ Hermaküla 2007, 73.

³²⁸ Eesti karismaatiliste koguduste puhul võib kõneleda karismaatilisest võrgustikust või osaduskonnast. Sotsiaalsetest võrgustikest kui mitteformaalsetest karismaatilisi kristlasi ühendavatest mudelistest vt Poewe 1994, 5–6.

³²⁹ Nendeks näideteks on Eesti Karismaatilise Osaduskiriku patriarh peapiiskop Georg Benjamin Lillemäe, kelle tegevuspiirkonnaks on saanud Aafrika, aga samamoodi endise Nõukogude Liidu territooriumil üheks olulisemaks nn esimese laine karismaatiliste liikumise jutlustajatest Albert Türnpu, kelle rolli Eesti meedias küll vastuolulist tähelepanu saanud Elu Sõna liikumise kujundamise juures on raske alahinnata.

³³⁰ Kärmas 2007.

³³¹ 2008 Report of Jehovah's Witnesses Worldwide.

³³² Au ja Ringvee 2000, 140, 2000. aasta rahva ja eluruumide loendus 2002, 292.

³³³ Kõige tuntumad Jehoova tunnistajate praktikad, mis erinevad enamusühiskonna arusaamadest ja tavadest on sünnipäevade ja jõulude mitte-tähistamine ning loobumine vere-ülekannetest, mida nähakse ebapiiblistena. Erinevad riigivõimud on Jehoova tunnistajaid näinud ohtlikena ka valitsevatele riiklikele süsteemidele kuna tunnistajad keelduvad truudusvannetest riigile, riiklike sümboolite austamisest, hümni laulmisest jne. Sellised hoiakud on kaasa toonud Jehoova tunnistajate vastu suunatud repressioone erinevatel aegadel erinevates riikides. Jehoova tunnistajatest Eestis, samuti Lätis ja Leedus vt Ringo Ringvee "Legal Aspects of the State-Church Relations in the Baltic Countries, and the Jehovah's Witnesses." *Zeitschrift für Glaubensformen und Weltanschauungen/Journal for the Study of Beliefs and Worldviews* 2, 2009, lk 249–265.

Esimene Jehoova tunnistajate kogudus registreeriti pärast Eesti taasiseisvumist 1991. aastal Tallinnas. 1994. aastal kanti Eesti kirikute, koguduste ja koguduste liitude registrisse Eesti Jehoova Tunnistajate Koguduste Liit, mis koondas tol hetkel lisaks Tallinna kogudusele ka Tartu (asut 1992) ja Maardu (asut 1993) kogudused. Kuigi usuliste ühenduste registrisse oli 2008 kantud neli Eesti Jehoova Tunnistajate Koguduste Liidu kogudust, lisandusid neile juriidilise isiku õigusteta 51 kogudust.³³⁴

1990. aastate esimest poolt iseloomustasid riigi ja Jehoova tunnistajate vahelisi suhteid mitmed probleemid. Riigi jaoks oli peamiseks murepunktiks 1990. aastate algupoolel Jehoova tunnistajatest noormeeste kohustuslikust kaitseväeteenistusest keeldumine. Samas on Jehoova tunnistajate ja riigi suhteid iseloomustanud ka soov lahendada esilekerkinud probleeme mõlemad pooli rahuldaval viisil. Nii leiti kaitseväeteenistusele alternatiiv 1996. aastal, kui Jehoova tunnistajate ja Kaitseministeeriumi esindajate läbirääkimiste tulemusena asusid esimesed 12 asendusteenistuse valinud Jehoova tunnistajat tsiviiliskikutena teenistusse Kose päästekompanii juures.³³⁵ Sama aasta mais oli sellise lahenduse, alternatiivteenistuse sõjaväelise teenistuse asemel heaks kiitnud ka rahvusvaheline Vahitorni Ühing.³³⁶

1997. aasta septembris tõusid meediatähelepanu huvisfääri uudised ajalehes Postimees ja ajakirjas Luup, mille kohaselt keeldusid Jehoova tunnistajate lapsed bioloogia tundides evolutsiooniteooriat õppimast.³³⁷ Sensatsioonimaiguliste uudiste kommentaariks märkis Jehoova tunnistajate pressiesindaja 3. oktoobril 1997: „Jehoova tunnistajad õpivad kooliprogrammi raames evolutsiooniteooriat, kuid kindlasti ei oleks arukas nõuda, et nad peaksid seda teooriat uskuma.”³³⁸

Kõige tõsisem Jehoova tunnistajaid puudutanud juhtum leidis aset 1997. aastal, kui Jehoova tunnistajast ema keeldus reesuskonfliktiga vastsündinule vereülekannde tegemisest, nagu ta oli varasemalt keeldunud arstide soovitatud abordist.³³⁹ Oma kirjas Tallinna lastehaigla arstidele võttis ema lapse surma puhul kogu vastutuse enda peale. Aastal 2000 loobus Tallinna vanemprokurör kuriteosüüdistusest arstide vastu, kuna nad ei teadnud, milline oleks olnud adekvaatne õiguslik käitumine antud hetkel.³⁴⁰ Kohtuotsus kuulutati välja märtsis 2001 ning see mõistis Jehoova tunnistajast ema ning isa kuriteo koosseisu puudumise tõttu õigeks. Kohtuprotsessi kestel sünnitas naine Rootsis verevaba meditsiini põhimõtteid järgides ning samuti reesuskonfliktiga vastsündinu jäi ellu. Tänapäevases õigusruumis on Jehoova tunnistajad leidnud oma meditsiiniliste

³³⁴ Au ja Ringvee 2007, 91; Yearbook of Jehovah's Witnesses 2008, 36–37.

³³⁵ Vabar 1996, Uus ja Kallin 1996.

³³⁶ “Paying Back Caesar’s Things to Caesar” *The Watchtower* 1 May 1996.

³³⁷ Võormann 1997.

³³⁸ UAOA, Eesti kirikute, koguduste ja koguduste liitude register 1993–2005, Eesti Jehoova Tunnistajate Koguduste Liit, Eero Palm “Jehoova tunnistajad ja haridus” 3. 10. 1997.

³³⁹ Eidemiller 1999, 14.

³⁴⁰ Nõmper 2000, 212–213.

eripärade arvestamise kaitse võimaluse Võlaõigusseaduse meditsiiniteenistusi puudutavas peatükis.³⁴¹

2.7. Juudiusu kogudus

2000. aasta rahvaloenduse kohaselt elas Eestis 257 judaisti, kellest 219 olid rahvuselt juudid, so 10% Eestis elavate juutide koguarvust.³⁴² Nii nagu teistegi rahvusvähemuste seas tõid Eesti taasiseseisvumisprotsessid kaasa ka juudi kultuurilise ja usulise tegevuse hoogustumine. Tänapäevane Eesti Juudiusu Kogudus (aastail 1993–2001 Eesti Juudi Kogudus), mis loeb ennast kuni 1940. aastani Eestis tegutsenud juudi usuorganisatsioonide õigusjärglaseks, eksisteeris läbi nõukogude perioodi (Tallinna Juudi Kogudus). Ühiskondlike muutuste ning eestlaste rahvusliku taasärkamisega kaasnesid sarnased protsessid ka siinses juudi kogukonnas. Teisalt tähendasid ühiskondliku murrangu aastad kohaliku juudi kogukonna vähenemist väljarännu kaudu.³⁴³

1988 asutati Eesti Juudi Kultuuri Selts. 1992. aastal asutati Seltsi ja koguduse baasil Eestis elavaid juute esindav Eesti Juudi Kogukond.³⁴⁴ Sammud ühendamiseks juudi usulisi ja kultuurilisi aspekte viisid aga usulise kogukonna lõhenemisele.³⁴⁵ Nii asutati 1992. aastal kaks progressiivse judaismi kogudust: Tallinna Progressiivne Juudi Kogudus ja Narva Progressiivse Jудаismi Kogudus „Gineini”. 2002. aastal asutati Tallinna Liberaalne Juudiusu Kogudus.³⁴⁶ Ükski neist kolmest ei registreerinud pärast 2002. aasta Kirikute ja koguduste seaduse väljakuulutamist end usuliste ühenduse registris. Tänapäevaks on Narva Progressiivse Jудаismi Kogudusest „Gineini” saanud Narva Juudi Kogukond Gineini. 2003. aastal registreeriti Tallinnas tavalise mittetulundusühinguna progressiivset judaismi esindav Eesti Reformistliku Jудаismi Religioosne Kultuurikeskus.³⁴⁷

Praegu Eestis elavaid juute ei saa pidada väljaspool oma kogukonda poliitiliselt ega ühiskondlikult aktiivseteks.³⁴⁸ Samas on kogukond aktiivselt tegeletud juudi rahva jaoks olulise holokausti puudutavates küsimustes, kuid välisele, Venemaa juudiorganisatsioonide poolsele sekkumisele Eesti juute puudu-

³⁴¹ Lembit Reile e-kiri autorile 28. 07. 2007.

³⁴² 2000. aasta rahva ja eluruumide loendus 2002, 292.

³⁴³ 1989. aastal elas Eestis 4613 juudi rahvusest isikut (Berg ja Verschik 1999, 216)

³⁴⁴ Äriregistri teabesüsteem. <<https://ar.eer.ee/>> Eesti Juudi Kogukond. Põhikiri. Külastatud 6. märts 2008.

³⁴⁵ UAOA, Eesti kirikute, koguduste ja koguduste liitude register 1993–2005, Eesti Juudiusu Kogudus, Eesti Juudi Koguduse koosoleku protokoll 11. veebruaril 1995.

³⁴⁶ UAOA, Eesti kirikute, koguduste ja koguduste liitude register 1993–2005, Tallinna Liberaalne Juudiusu Kogudus.

³⁴⁷ Äriregistri teabesüsteem. <<https://ar.eer.ee/>> Külastatud 6. märts 2008.

³⁴⁸ Berg ja Verschik 1999, 218.

tavatesse küsimustesse (nt Eesti riigi süüdistamine antisemitismis) on kogukond suhtunud vägagi kriitiliselt.³⁴⁹

Nii nagu Eesti islami kogukond, koosneb ka juudi kogukond erineva kultuuritaustaga ning erineval ajal Eestisse saabunud juutidest. Tugevnenud sidemed Iisraeli ja USA juudi organisatsioonidega tõid Eestisse 1999. aastal rabi Efraim Shmuel Koti, kes esindab judaismi ortodoksset, hassiidlikku chabad-lubavitscheri traditsiooni, millega kaasnes juudi kultuurilise ja eelkõige uselu aktiveerumine.³⁵⁰ Nende protsesside käigus konsolideerusid eesti-juudid Eesti Juudiusu Koguduse ümber. Eelmainitud arengute tulemusena avati 2007. aastal Tallinnas sünagoog, kus asub kõik judaismi usutavadeks vajalik.³⁵¹

2.8. Islam

Samaaegselt eestlaste rahvusliku ärkamisega 1980. aastate lõpul leidsid rahvusliku ärkamise protsessid aset ka Eestis elavate rahvusvähemuste seas, kes alustasid oma rahvuslike seltside jt organisatsioonide rajamist. Tatari kultuuriseltsid asusid taastama ka oma usulisi traditsioone ning 1989. aastal registreeriti Eesti Islami Kogudus.³⁵²

Eesti islamiusulise kogukonna suurus oli 2000. aasta rahvaloenduse andmetel 1387 üle 15-aastast inimest.³⁵³ Ligikaudu poolteist tuhat on olnud ka Eesti Islami Koguduse hinnang oma liikmeskonna suuruse kohta.³⁵⁴ Suurim islamiusuline rahvuskogukond on tatarlased.³⁵⁵ Lisaks tatarlastele kuulub Eesti islami

³⁴⁹ BNS 2003-11-03.

³⁵⁰ Sarnast protsessi, kus kontaktid Venemaal ja endise Nõukogude Liidu territooriumil asunud usukeskustega vahetusid kontaktidega mujal maailmas asuvate keskuste kontaktidega, võib kohata ka Eesti Islami Koguduse juures.

³⁵¹ Gramberg ja Kats 2007, 22–23. Peale 1944. aasta märtsipommitamise käigus hävinud Maakri tänaval asunud sünagoogi tegutses kogudus alguses aadressil Kreutzwaldi tänav 23, seejärel aastast 1966 kuni aastani 2000 EELK-ule kuulunud palvemajas Magdaleena tänav 9. Aastatel 2000–2007 tegutses sünagoog Tallinna Juudi Kooli ruumides.

³⁵² Samal aastal külastasid Islami Koguduse esindajad ka Ufaas asuvat NSVL-u Euroopa osa ja Siberi Muhameedlaste Vaimulikku Valitusust ning saavutasid kokkuleppe, mille kohaselt võimaldati Ufaa medreses õppima asumine koguduse poolt volitatud isikul, Ali Harrasovil, kes määrati 1990. aastal Vaimuliku Valitsuse poolt Eesti Islami Koguduse Vaimulikus (UNVA, Tallinna Islamiusu Kogudus, Eesti Islami Kogudus aastaaruanne 1989; UNVA, Tallinna Islamiusu Kogudus, Mufti Talgat Tadžuddin kiri Nr 376, 17. august 1990).

³⁵³ Traditsiooniliselt islami usu- ja kultuuritaustaga rahvastiku muutustest ajavahemikul 1881–2000 vt Abiline 2008, 77.

³⁵⁴ Au ja Ringvee 2007, 141. Samas on muslimite arvuks Eestis esitatud ka 4000 (Abiline 2008, 5), samuti on selleks arvuks pakutud 10 000 (Seifullen 1999, 196, Khair Al-Din 2000, 2619).

³⁵⁵ Rahvaloenduse andmetel oli 54% islamiusulistest rahvuslikult kuuluvuselt tatarlased, kes on saabunud Eestisse erinevatest kultuurilistest keskkondadest erinevatel ajalooperioodidel.

kogukonda aga ka teisi endise Nõukogude Liidu islami usuruumist pärinevaid rahvaid (aserid, usbekid, kasahhid, tšetšeenid jt).³⁵⁶

Alates Eesti taasiseseisvumisest on Eestisse saabunud inimesi ka teistest traditsioonilistest islami piirkondadest. Täiesti uueks nähtuseks võib aga pidada etniliste eestlaste pöördumist islami usku, mis on valdavalt leidnud aset eesti naise abielludes islamiusuliste meestega.³⁵⁷ Siiski osutab asjaolule, et oma uut usku võetakse eestlaste poolt tõsiselt, islamit tutvustava veebilehe www.islam.pri.ee haldamine, islamit tutvustavate materjalide tõlkimine ja avaldamine ning tõdemus selsamal lehel: „Oleme eestlased, kes on leidnud islamis endale täiusliku eluviisi.”³⁵⁸ 2007. aasta detsembris ilmus esimene eestikeelne Koraani täistõlge.

Nii nagu 19. sajandil Soome saabunud tatarlased on lõimunud sealse ühiskonnaga, lõimus samal ajal Eestisse saabunud tatari kogukond siinse ühiskonna normidega. Seda ka religiooni valdkonnas. Kahtlemata on oma jälje jätnud ka nõukogude perioodi sunnitud mitte-ametlik tegutsemine perekondlike tavade järgmise tasandil kujundanud Eesti traditsioonilise islami liberaalseks ja enamusühiskonda assimileerunuks.³⁵⁹

1993. aastal kehtima hakanud Kirikute ja koguduste seadus nõudis usuliste ühenduste registreerimist Siseministeriumis, mis tõi enesega kaasa ka mõningaid ümberkorraldusi koguduse elus. 1994. aastast alates nägi Eesti Islami Kogudus enda eesmärgina ühendada kõiki Eestis elavaid islamiusulisi.³⁶⁰ Koguduses esindatud erinevate rahvusrühmade vahelise kompromissi tulemusena said koguduse juhatuses esindatuse erinevad rahvusrühmad ning kogudus ühendab islami kaht suunda – sunniite ja šiite. Sellise otsuse tingis asjaolu, et suuruselt teise islamiusulise kogukonna Eestis moodustavad aserid, kes erinevalt tatarlastest on šiiidid. See asjaolu, et kogudus ühendab mõlemat traditsiooni, on põhjustanud kogudusele tagasilööke välissuhtluses.³⁶¹ Samuti võib usulist ja rahvuslikku mitmekesisust pidada üheks põhjuseks, miks tänaseni ei ole Tallinnasse rajatud mošee-hoonet hoolimata sellekohastest kavatsusest juba 1990. aastal.³⁶²

1995. aastal eraldus Eesti Islami Kogudusest kolmeteistkümmeliikmeline rühm, kes asutas Eesti Muhameedlaste Sunniitide Koguduse. Eraldumise põhjuseks olid peaaesjalikult isikute vahelised vastuolud ning uue väikesearvulise

³⁵⁶ Islamiusulistest rahvusvähemustest Eestis vt Abiline 2008, 77–90.

³⁵⁷ Islamiusuliste eestlannade identiteedist vt Age Ploom „Eesti naiste identiteet moslemina.” EELK Usuteaduse Instituut, magistritöö, 2010.

³⁵⁸ www.islam.pri.ee/kontakt.php Külastatud 28. veebruar 2008.

³⁵⁹ Hanschmidt 2005a, 11.

³⁶⁰ Abiline 2008, 74.

³⁶¹ Grasmann 2007, 39.

³⁶² 1990. aasta 17. augustil dateeritud kirjaga pöördus NSV Liidu muslimite Euroopa osa ja Siberi vaimuliku valitsuse esimees mufti Taglat Tadžuddin usuasjade voliniku poole Eesti NSV-s sooviga eraldada maad Tallinna linnas usulis-kultuurilise keskuse rajamiseks, mida rahastanuks nimetatud vaimulik keskus (UNVA, Tallinna Islamiusu kogudus).

koguduse juhiks sai senini Eesti Islami Koguduse vaimulikuks olnud ning 1995. aastal Ufaa medrese lõpetanud Ali Harrasov.³⁶³

Eesti islami koguduste tegevus on olnud suunatud peamiselt oma kogukondade usuliste tavade järgmisele ning paljud koguduste elus aktiivselt osalenud inimesed on olnud seotud rahvuskultuuriselt ja -organisatsioonide töös. Kuigi islami kogudused ei ole olnud poliitiliselt aktiivsed, tuleb pöörata tähelepanu 1994. aastal Eesti Islami Koguduse toetusavaldust tollasele Tšetšeenia presidendile Džohhar Dudajevile. 2001. aasta islamistide terrorirünnakud Ameerika Ühendriikidele tõid ka siinse islami kogukonna ette uued väljakutsed oma usutraditsiooni ja ka kogukonna tutvustamisel. Mõra üldisesse kuvandisse Eesti islami kogukonnast kui rahumeelsest ja äärmusi vältivast tõi enesega kaasa 2005. aasta Londonis korraldatud terrorirünnakud. End Baltimaade islami koguduse juhiks nimetanud Eesti Muhameedlaste Sunniitide Koguduse vaimulik Ali Harrasov teatas Aktuaalse Kaamera uudistesaares Londoni terrorirünnakute korraldajate kohta: „Ma kardan neid nimetada terroristideks, see oleks patt Jumala, Allahi ees. Nad hoiatavad, et „minge ära Iraagist, minge sealt ära!””³⁶⁴

Kui Siseministerium avaldas Harrasovi seisukoha üle imestust, siis Kaitsepolitsei esindaja teatas, et äärmuslikel liikumistel hoitakse silma peal, kuid Eesti riigil on islamiäärmuslastest suuremaid julgeolekuriske.³⁶⁵ Laiem islami kogukond on endi kinnitusele aga äärmuslikkusest vaba ning Eesti Islami Koguduse juhatuse esimees Timur Seifullen teatas: „Me eitame igasugust vägivalda!”³⁶⁶ Mõned päevad hiljem muutis oma arvamust Londoni sündmusesse ka Ali Harrasov, mõistes terroriteod hukka.³⁶⁷ 2005. aastal teatasid mõlemad islami kogudused, et Eesti islami kogukonna muftiks, usu selgitajaks ja juhtnõõride andjaks on 2002. aastal Saudi-Araabias Mediina Islami Ülikooli lõpetanud Tallinnas sündinud Ildar Muhhamedšin.³⁶⁸

Nõukogudejärgsel perioodil pööras Eesti Islami Kogudus üldisi ühiskondlik-poliitilisi arenguid järgides pilgu usukaaslastelt ja –keskustelt endise Nõukogude Liidu territooriumil Läänemaailma ja islamiusuliste riikide suunas. Kuigi islami kogukonnal ei näi tänaseks olevat tihedaid sidemeid ühegi islami usulise keskusega Läänemaailmas, on Kaitsepolitsei ameti andmetel hakanud Eesti vastu ajapikku huvi tundma ka fundamentalistlikuna määratletud islami

³⁶³ Seifullen 1999, 195–196, Au ja Ringvee 2000, 96, Linna 2002, 36, lisa 17 (Intervjuu Dajan Ahmetiga, 13. oktoober 2001). Oma intervjuus märkis Ahmet konflikti üheks põhjuseks konflikti uue ja vana vaimuliku vahel, mis osutab konfliktile Ufaa medrese lõpetanud Ali Harrasovi ja senise religioosse liidri Hasjan Muratzini vahel (Linna 2002, 42).

³⁶⁴ BNS 2005-07-16, Hanschmidt 2005a, 11.

³⁶⁵ Hanschmidt 2005a, 11.

³⁶⁶ Hanschmidt 2005b, 11

³⁶⁷ Hanschmidt 2005a, 11.

³⁶⁸ Abiline 2008, 76.

usuäratusliku organisatsiooni Tabligh Jamaat misjonärid.³⁶⁹ Eesti liitumisel Schengeni viisasüsteemiga pöörati tähelepanu ka võimalikule islamiusku immigrandide saabumisele Põhja-Aafrikast, Lähis-Idast ning mujalt Aasiast.³⁷⁰ N-õ uue, immigranditest koosneva islami kogukonna võimalikule tekkele ning selle võimalikele mõjudele siinsele islami kogukonnale juhtis tähelepanu juba 1999. aastal siinsesse kogukonda kuuluv Ravil Khair Al-Din.³⁷¹ Siinse islami kogukonna esindajad on tõdenud, et uute islamiusulistest immigrandide lõimumine Eesti ühiskonda ning siinsesse traditsioonilisse islami kogukonda võib keele ning kultuuriliste eripärade tõttu osutada keerukaks. Nii on Eesti Islami Koguduse juhatuses esimees möönnud, et

[t]erve Euroopa on immigrandidega hädas ja oleks naiivne arvata, et Eestis pole probleeme. [...] Kõik ei suuda integreeruda ja me ei saa kontrollida, millised külalised nendel uutel immigrandidel külas käivad ja mis asju nad siin ajavad.³⁷²

Globaalsed sündmused on mõjutanud siinset islami kogukonda ka edaspidi. 2006. aasta aprillikuisel numbril avaldas ajaleht KesKus Taani ajalehes Jylland Posten avaldatud karikatuurid prohvet Muhamedist, mis olid põhjustanud Taani vastaseid reaktsioone islami kogukondades üle maailma. Karikatuuride avaldamise Eesti ajalehes mõistsid hukka ühisjärgumises nii Eesti Islami Kogudus kui Tatari, Aserbaidžani ja Usbeki kultuurikeskused, Kasahhi ja Kirgiisi kultuuriseltsid ning Dagestani kultuuriühingu esindajad.³⁷³ 2006. aastal korraldas siinne kogukond koostöös Tallinna Linnamuseumiga näituse „Islam Eestis”, mis tutvustas laiemale üldsusele kohalikkude islamiusulist kogukonda ning nende ajalugu ning 2008. aastal ilmus näituse põhjal valminud eesti-, inglise- ja venekeelne raamat ning raamatuga kaasasolev DVD „Islam Eestis”.

Kui 2001. aasta septembrisündmuste järgselt täitus Eesti raamatuturg lühikesel ajaga islamit tutvustavate ja käsitlevate teostega, siis esimene eestikeelne islami perspektiivist teemat käsitlev Abdurrahman Al-Sheha „Jumala sõnumitooja Muhammed” ilmus Al-Risalah Skandinaviska Stiftelse kirjastatult 2008. aastal. Sama aasta lõpul kerkis taaskord esile küsimus mošee ehitamisest Tallinna.³⁷⁴ Sellel korral olid mošee ja islami kultuurikeskuse võimalikuks rahastajaks Araabia Ühendemiraatide heategevusorganisatsioon. Kuivõrd mõjutab

³⁶⁹ Kaitsepolitseiameti aastaraamat 2005, 16, Kaitsepolitseiameti aastaraamat 2006, 14. Samuti on Kaitsepolitseiameti esindaja juhtinud selles kontekstis tähelepanu organisatsioonile World Association of Muslim Youth (Oissar 2006, 8)

³⁷⁰ Oissar 2006, 8–9.

³⁷¹ Khair Al-Din 2000, 2620. Uute islamiusulistest immigrandide suhtumine traditsioonilistesse Euroopa islamikogukondadesse on olnud sageli kriitiline ning sisemisi pingeid tekitav. Seda on tähendatud mh Poolas, kus uusimmigrandid on näinud Poola tatarlasi tõelise islami reeturitena (Nalborczyk 2005, 254). Sarnaseid pingeid vanade ja uute islami kogukondade vahel Ida-Euroopas võib kohata mujalgi (Leedu kohta vt nt Raciuse 2005, 269–370).

³⁷² Ojakivi 2007.

³⁷³ BNS 2006-04-18.

³⁷⁴ BNS 2008-09-05.

sunniitlik välisrahastus siiani nii sunniite kui šiite ühendanud Eesti Islami Koguduse tulevikku, näitab aeg.

2.8. Hindu

2000. aastal elas Eestis 90 üle 15-aastast end hinduisti ning 48 end krišnaiidina määratlenud inimest. See on veidi rohkem, kui samal aastal oli öelnud oma liikmeskonnaks hindu traditsiooni suurim, Tallinna Krishna Tunnetuse Kogudus, mis kannab tänaseks nime Eesti Krishna Teadvuse Kogudus.³⁷⁵

KGB surve all olnud krišnaiitide tegevus aktiveerus pärast 1980. aastate lõpu mõõnaperioodi taas 1990. aastate alguses tänu Riia krišnaiitidele.³⁷⁶ Lisaks kontaktidele Nõukogude Liidus lisandusid kontaktid Rootsi ISKCON-ga. 1991. aastal registreeris Hare-Krišna liikumine end ettevõtete, asutuste ja organisatsioonide registris Krishna Tunnetuse Eesti Ühinguna.³⁷⁷

Pärast aastaid erinevates Tallinna korterelamustes asumist ning restorani ja keskuse pidamist endise keldribaari ruumides, leidis kogudus endale 1998. aastal ruumi aadressil Luise 11A. Tallinna linnaga sõlmiti sama aasta septembris üürileping kümneks aastaks ning 1999. aastal avas uues hoones ukse tempel.³⁷⁸ 2001 laienes koguduse tegevus Tartusse.³⁷⁹ 1970. aastatel kujunenud suhted Riia krišnaiitidega on püsinud tänaseni. 1990. aastatel lisandusid kontaktid krišnaiitidega Rootsis.

Nagu katoliku ja budistliku kuvandi loomisel on oluline roll liikumisega seotud isikutel, keda tuntakse ning kes osalevad ühiskonnas laiemalt kui oma usutraditsioonipõhiselt. Hare Krishna traditsioonis on selline isik muusik Arne Lauri (Arjuna das), kes traditsiooni karismaatilise eestkõnelejana on aastate jooksul leidnud positiivset tähelepanu meedias ning mis on saanud omaseks kogu liikumisele üldiselt.³⁸⁰

India päritolu traditsioonid on nõukogudejärgses Eestis olnud esindatud ka mitmete erinevaid jooga- ja meditatsioonitehnikaid praktiseerivate rühmadena. Ükski neist ei ole aga end registreerinud usuliste ühenduste registris ning jäävad selliselt väljapoole käesoleva käsitluse ruumi.

³⁷⁵ Au ja Ringvee 2000, 105–107, Au ja Ringvee 2007, 131–132.

³⁷⁶ Ellermäe-Reimets 2004, 101–106.

³⁷⁷ Ellermäe 2001, lisa 1.

³⁷⁸ Üks üürilepingu tingimustest on tasuta toitlustamise läbiviimine (Ellermäe 2001, lisa 6) 2009. aastal sõlmiti koguduse ja Tallinna linna vaheline üürileping tähtajatuna.

³⁷⁹ Ellermäe-Reimets 2004, 111.

³⁸⁰ Ellermäe-Reimets 2004, 114–115

2.9. Budism

Eesti Budistliku Vennaskonna tegevuse lõpetamine ei tähendanud budismi kui religiooni kadumist Eestist. 1989. aastal kujunenud Eesti Budistlik Liit koondas eneses budismi erinevatest aspektidest huvitunud inimesi. Budismi kui religiooni praktiseerijad organiseerusid 1990. aastate alguses ning esimene budistlik usuline ühendus – Eesti Budistlik Kogudus Drikung Kagyu Ratna Shri Keskus – asutati 1993. Praeguseks on usuliste ühenduste registris ühtekokku neli budistlikku kogudust. Lisaks Drikung Kagyu Ratna Shri Keskusele, kellel ainsana on aastast 2000 oma vaimulik, laama Konchok Sangyas³⁸¹, on tänaseks usuliste ühenduste registrisse kantud ka Tiibeti Budismi Nyingma Eesti Kogudus (asutatud 1997), Pärnu Budistlik Kogudus Tiibeti Budismi Keskus Sangye Ling (asutatud 2007) ning laama Ole Nydahli järgijate rajatud Tiibeti Budismi Karma Kagyu Tallinna Kogudus (asutatud 2007).

Puudutades budismi Eestis, on üllatavaks üks vastuolu – kui Eestis tegutsevad budistlikud usulised ühendused on suhteliselt väikese liikmeskonnaga, siis samas end budismiga seostavate inimeste hulk suhteliselt suur.³⁸² Nii oli 2000. aasta rahvaloenduse kohaselt Eestis 622 end budistina määratlenud inimest.

Lisaks usuliste ühendustena registreeritud budistlikele kogudustele on Eestis aktiivselt tegev ka tavalise mittetulundusühinguna registreeritud Lääne Budistliku Vennaskonna Sõbrad, samuti mittetulundusühing Eesti Njingma (asut 2007). Nii nagu katoliku kiriku traditsiooni nähtavus Eesti avalikus kultuuriruumis on olnud sõltuv intellektuaalide seostest antud kirikuga, on olukord sarnane ka budismi puhul. Niihästi heliloojate Peeter Vähi kui Sven Grünbergi tegevus budistliku kultuuri tutvustamisel. Oluline on olnud Budismi Instituudi budismi tutvustav tegevus mh erinevate loengusarjade näol.³⁸³ Samuti on Linnart Mälli (1938–2010) kui budoloogi tegevus aidanud kujundada budismist positiivse kuvandi, millele on oma osa andnud ka XIV dalai-laama külaskäigud Eestisse ning tiibeti rahva kannatusi täis lähiajalugu, millega eestlased on end suutnud samastada.

³⁸¹ Drikung Ratna Shree Keskuse Kodulehekül

<<http://www.drikung.ee/LaamaSangje.htm>> Külastatud 18. märts 2008.

³⁸² Aastal 2000 oli Drikungi koguduse andmetel liikmeskonna suuruseks 21 liiget ning Tiibeti Budismi Nyingma Eesti Kogudusel alla 15 liikme (Au ja Ringvee 2000, 141, vt ka Au ja Ringvee 2007, 168).

³⁸³ Vt www.budismiinstituut.ee

2.10. Taarausik ja maausik

2000. aasta alguseks hindas Taarausuliste ja Maausuliste Maavalla Koda oma liikmeskonda umbes 200 inimeseliseks.³⁸⁴ 2000. aasta rahvaloenduse andmetel elas Eestis aga 1058 end taara- või maausulisena määratlenud inimest. Oma tänase liikmeskonna suuruse kohta on Taarausuliste ja Maausuliste Maavalla Koda keeldunud arvandmeid esitamast, viidates usuvabaduse põhimõtetele. Kõigi asjaosaliste jaoks üllatavalt suur end taara- või maausuliseks lugevate inimeste arv osutas Maavalla Koja sõnul, et nende tegevus omausulise traditsiooni tutvustamisel on kandnud vilja ning seda võib pidada täiesti õigustatud väiteks. Samuti on osutatud, et taara- või maausku nähakse eestlaste rahvusliku religioonina.³⁸⁵

Maavalla Koda ühendab 1920. aastatel rajatud taarausku ning 1980. aastate lõpul oma praegust kuju saama hakanud maausku.³⁸⁶ Praeguseks võib väita, et Maavalla Kojas moodustavad enamuse maausulised. Taarausulised on seevastu hakanud taastama endi usulisi ühendusi, mida 1930. aastatel nimetati looduslike pühapaikade kohaselt sõnaga *hiis*. Tänapäevaks eksisteerib kolm iseseisvat taarausuliste hiit: Kogudus Tarbatu Hiis (asut 2003), kogudus Päikese Hiis (asut 2005) ja Mäe Hiis (asut 2006).

Rahvuslik taasärkamine 1980. aastate lõpul tõi kaasa ka Eestile omase usu-traditsiooni esilekerkimise ning ajastuomaselt sai selle, eestlaste mitte-kristlikule usupärandi kujundamises ja organiseerumises keskseks muinsuskaitseline liikumine. Tartus tegutsenud muinsuskaitseeltsi „Tõlet” aluselt vormuski 1995. aastal Eesti kirikute, koguduste ja koguduste liitude registrisse kantud Taarausuliste ja Maausuliste Maavalla Koda.³⁸⁷

21. sajandi algul tõusis Maavalla Koda Eesti usulisel maastikul jõuliselt esile. Selle põhjus on olnud sageli terav kriitika riigi religiooni puudutava poliitika suhtes, mida on nähtud kristlikke kirikuid soosivana ning mitte-kristlikke traditsioone diskrimineerivana.³⁸⁸ Kriitika alla on sattunud nii kaplaniteenistus kaitseväes, religiooniõpetus üldhariduskoolis, aga ka teised valdkonnad, kus riik ja religioon kokku puutuvad ning leiab aset koostöö riigi ja kristlike usuliste ühenduste vahel. Maavalla Koja teravdatud tähelepanu all on samuti olnud traditsiooniliste looduslike pühapaikade (näit hiied, hiiemäed jm) kaitse, mis nii

³⁸⁴ Au ja Ringvee 2000, 140.

³⁸⁵ Plaat 2005a, 108.

³⁸⁶ 20. sajandi teise poole ja 21. sajandi alguse maausust vt Kalle Eller „Meie rahvas on olemas kristliku maailma kiuste.” *Päikesetuul* 7/2003, lk 8–12.

³⁸⁷ Tõleti tegevusest ja Maavalla Koja kujunemisest vt Ergo-Hart Västriku “The heathens in Tartu in 1987–1994: Heritage Protection Club Tõlet. Some comments on Zhivile’ Ramoshkaite-Sverdioliene’s speech *The Archaic Patterns of Modern Life* on the Conference of Contemporary Folklore in Tartu, Nov. 3, 1995.” Kättesaadav <<http://haldjas.folklore.ee/ri/pubte/ee/cf/cf/8.html>> Külastatud 23. aprill 2008. Samuti Ahto Kaasik “Mis oli Tõlet?” <<http://www.maavald.ee/press.html?rubriik=33&id=43&op=lugu>> Külastatud 23. aprill 2008.

³⁸⁸ Vt nt Vakker ja Rohtmets 2008, 48–50.

kinnisvara kui muu arendustegevuse tõttu on sattunud hävimisohtu.³⁸⁹ Surverühmana oli Maavalla Koda oluliseks 2008. aastal kultuuriministri kinnitatud riikliku arengukava „Ajaloolised looduslikud pühapaigad. Uurimine ja hoidmine” väljatöötamisel koos Muinsuskaitseameti ning erinevate ministeeriumitega. Arengukava rakendamiseks, sh riiklike eraldise kasutamiseks, asutas Maavalla Koda sihtasutuse Hiite Maja.

Tegevus looduslike pühapaikade kaitsevajaduste teadvustamisel on kujundanud Maavalla Kojale nagu ka maausule kui eestlaste omale loodususundile poolehoidjaskonna. Maavalla Koda tegevuse juures tuleb pidada oluliseks rolli n-ö ühiskondliku valvurina religiooni puudutavates küsimustes ning selle võimalike kitsaskohtade teadvustamises, aga eelkõige hinnangute muutjana omakultuuri ja looduskeskkonda ning selle vaimsesse ruumi.

3. Kokkuvõte – perioodi suundumused ja tulevikuväljavaated

Nõukogudejärgne ajajärk on toonud kaasa usulise maastiku mitmekesisustumise ning religiooni naasmise sekulariseeritud ühiskonda. Pärast 1980.–1990. aastate ühiskondlik-poliitilistes murrangutes religiooni tähtsustumist on religiooni, sh traditsionaalse kristluse vormide tähenduslikkus vähenenud. Tänapäevase Eesti ühiskonda käsitletakse ühe kõrgema sekularisatsiooni-astmega ühiskonnana maailmas.

Osategureid sekularisatsiooniprotsesside jätkumisele Eesti ühiskonnas võib leida nii religioosse sotsialiseerumise puudumise kui religioossete traditsioonide reprodutseerimise takistamisest nõukogude perioodil ning nende järelduste koostõendustest. Samuti tõi nõukogude perioodil aset leidnud kiire linnastumine kaasa usundiliste tavandite teisenemisi, mille ulatus on omakorda sõltunud piirkondlikust usundilisest ajaloost ja eripärast.³⁹⁰ Õigustatult võib pidada väidet, mille kohaselt nõukogude tavandid on olnud oluliseks tänapäevase Eesti religiooni-maastiku kujundamisel ja kujunemisel.³⁹¹ Nende ja paljude väiksemate osategurite koostõenduse religiooni suhtes ükskõikses ühiskonnas on loonud aluse religiooni reguleerivate ning riigi institutsioonide ja religioossete institutsioonide vaheliste suhete kujunemisele nõukogujärgses Eestis.

³⁸⁹ Looduslikest pühapaikadest vt nt Ahto Kaasik, Heiki Valk (Koostajad) *Looduslikud pühapaigad. Väärtused ja kaitse*. Õpetatud Eesti Seltsi Toimetised 36. Tartu: Maavalla Koda, Tartu Ülikool, Õpetatud Eesti Selts, 2007. Internetis

<www.maavald.ee/hiis/raamat2007/hiiekogumik.pdf> Külastatud 10. veebruar 2011.

³⁹⁰ Omakultuuri ilmingute vähenemist setode tavaelus nõukogude perioodil ning põlvkondade vahelise sidususe nõrkuse kohta vt Sassian ja Liimets 2009, 148, 154–159. Selles kontekstis ei peaks unustama ka murretevastast võitlust keelepoliitikas, mille algus, tõi küll, ühtib 1930. aastate rahvusliku unifitseerimispoliitikaga (Hennoste ja Pajusalu 2009, 72).

³⁹¹ Remmel 2008, 278.

Erinevalt paljudest teistest ühiskondadest ei ole Eestis ükski religioosne identiteet samastatud otseselt rahvusliku identiteediga. Seda hoolimata asjaolust, et nii vene õigeusu kui evangeelne luterlik kirik on valmis end käsitlema vastavalt venelaste ja eestlaste kollektiivse identiteedi valvuritena, olles ühtlasi kaks suuremat usutraditsiooni Eestis. Seejuures ei tohi tähelepanuta jätta ideoloogilist veelahet õigeusu kogukonnas, kus piir kulgeb kahe erinevasse patriarhaati kuuluva õigeusu kiriku vahel. Samas on mõlemad õigeusu kirikud Eesti Kirikute Nõukogu liikmed.

Ajavahemikul 1991 kuni 2008 kasvas registreeritud usuliste ühenduste arv kolmandiku võrra. 2008. aasta lõpuks oli usuliste ühenduste registris registreeritud enam kui pooltuhat erinevat usulist ühendust. Nende hulgas nii erinevad kristlikud traditsioonid, aga ka eestipärased traditsioonid – maausk ja taarausk – ning samuti islam, judaism, budism, hinduism ning baha'i traditsioon. Lisaks juriidilise isikuna usuliste ühenduste registrisse kantud ühendustele tegutseb Eestis ka mitmeid seltsinguid, samuti tavaliste mittetulundusühingutena registreeritud ühendusi. Kui ühelt poolt võib Eesti usulist maastikku iseloomustada kui pluralistlikku ning kirjeldada mosaiigi või kollaažina, siis teisalt on see mosaiik üpris monokroomne – enamik usulisi ühendusi on erinevad kristlikud kogudused ning usklite inimeste enamuse moodustavad luterlased ja õigeusklikud. Riigi suhet erinevate usuliste ühendustega võib kirjeldada pragmaatilisena. Eesti Vabariigi religiooni puudutav seadusandlus on olnud võrdse kohtlemise põhimõtteid järgiv, andes usulistele ühendustele võrdsed võimalused ühiskondlikus elus osalemiseks ning mille teostamine on sõltuv peaausjalikult usuliste ühenduste enesekorralduslikust suutlikkusest.

Püüdes teha ettevaatavaid üldistusi viimase kahekümne aasta Eesti religioonivaldkonda puudutavatest teisenemistest, on põhjust pöörata pilk kolmele valdkonnale või küsimuste ringile. Üks selline on arusaam Eestist kui luterlikust maast, mis luterlaste keskmist vanust ning eestlaste – kes moodustavad luterlaste valdava enamiku – nooremate põlvkondade religioonitust arvestades võib lähiaastatel muutuda. Viimasel kümnendil läbi viidud küsitlused ja uuringud, aga samuti kirikute endi esitatavad liikmeskonna arvud, on andnud alust spekulatsioonideks, et Eesti suurimaks uskkonnaks on saamas (või saanud) õigeusk, täpsemalt vene õigeusk, mis moodustab teise mitmeti olulise valdkonna riigi ja religiooni suhetes nii lähiminevikus kui eeldavalt ka lähitulevikus. Moskva Patriarhaadiga ning selle Eestis oleva kirikuga seotud küsimuste ringil on tahtmatult poliitiline mõõde.

Poliitiline mõõde on ka kolmandal teemavaldkonnal, islamiusulisel kogukonnal Eestis. Kuni tänaseni on Eesti islamikogukond olnud enamusühiskonda suhteliselt lõimunud ning homogeensena näiv. Erinevalt teistest Euroopa riikidest ei ole Eestis kujunenud 21. sajandi esimese kümnendi lõpuks omavaheliste pingetega erinevaid monoetnilisi islami kogukondi. Eesti kaks islami kogudust tunnistavad oma peavaimulikuna Saudi-Araabias teoloogilise hariduse saanud Ildar Muhhamedšini. Siiski on alates 2008. aastast, mil Araabia Ühendemiraadid pakkusid oma finantsabi kohalikule kogudusele mošee ehitamiseks,

täheldatav nn Laheriikide suuremat kohalolu Eesti islamiruumis. Milline mõju on aga sunniitlikul araabia-maailmal Eestis elavaid sunniite ja šiite ühendavale Eesti Islami Kogudusele, mis islami kontekstis on suhteliselt ainulaadne nähtus ning mille raskestimõistetavust islamimaailmas on möönnud ka koguduse esindajad? Täiesti võimalik areng näib olevat Eesti islamikogukonna killunemine nii usuliste kui rahvuslike eripärade pinnal järgnevate kümnendite jooksul. Eestis elavate traditsiooniliselt islamiusuliste rahvusvähemuste puhul tuleb arvestada ka asjaoluga, et aset on leidmas põlvkondade vahetus ning järgnevate aastate küsimus on, milliseks kujunevad suhted uue põlvkonna ja riigi vahel. Uus põlvkond on sündinud ja kasvanud iseseisvas Eestis Vabariigis ning neil puudub Eesti taasiseseisvumusega selline emotsionaalne suhe nagu vanemal põlvkonnal.

II. RIIK JA RELIGIOON ÕIGUSRUUMIS

I. Õigusruum – lähiajalooline perspektiiv ja seadusraamistik

Nõukogudejärgse Eesti religiooniõiguse allikad on 1992. aasta Põhiseadus, Riigikogus vastu võetud seadused, samuti rahvusvahelise õiguse põhimõtted, aga ka Euroopa Inimõiguste Kohtu lahendid.³⁹² 2004. aastast on religiooniga seonduvat reguleerinud Euroopa Liidu alusdokumente muutnud Lissaboni leping. Viimaseid tuleks käsitleda riigi poolt religiooni suhtes lubatava piiride tähistajatena. Usu- ja veendumusvabadus nn esimese põlvkonna inimõigusena leiab kaitse nii ÜRO Inimõiguste ülddeklaratsioonis kui teistes rahvusvahelistes usuvabaduse universaalseid põhimõtteid negatiivse õigusena (st riigi sekkumist välistavana) defineerivates dokumentides. Siiski on viimaste aastakümnete jooksul Kontinentaal-Euroopa õiguslikus kontekstis usuvabadust üha enam mõtestatud positiivse õigusena, kohustades riiki tagama usuvabadust hõlmavate õiguste teostamise võimalused. Seega asub usuvabaduse teostamine nii individuaalsel kui kollektiivsel tasandil negatiivse ja positiivse õiguse pingeväljas.

Kuigi riigi ja religiooni institutsionaalse lahutatuse põhimõtted on Lääne-maailmas juurutatud alates 18. sajandi lõpu revolutsioonidest Põhja-Ameerikas ja Prantsusmaal, on religiooni ja riigi suhete reguleerimine jätkuvalt poliitiline küsimus ning erinevate globaalsete ja lokaalsete poliitiliste protsesside tulemus. Riigi ja religiooni suhete primaarselt poliitiline mõistmine kajastub ka Euroopa kontekstis olulises Euroopa inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsioonis ning Euroopa Inimõiguste Kohtu lahendites.³⁹³

Alljärgnevas esitan ma kokkuvõtvalt ülevaate usuvabaduse rahvusvahelistest standarditest, usuvabadust puudutava seadusandluse kujunemise nõukogudejärgses lähiajaloo ning taasiseseisvunud Eesti Vabariigis religiooni reguleerinud ning reguleerivast seadusraamistikust.

I.1. Usuvabadus inimõigusena

20. sajand oli inimkonna ajaloos kiirete muutuste periood nii inimeste elukorralduses kui mõttemudelites. Üks taoliste muutuste ilming oli mõiste *inimõigused* kasutuselevõtmine, rakendamine ja tagamine erinevate rahvusvaheliste, regionaalsete ning siseriiklike õigusaktide, lepingute jt instrumentide kaudu. Ühe vanema omalaadsena kuulub inimõiguste hulka ka õigus usuvabadusele.

³⁹² Kiviorg 2005a, 755.

³⁹³ Martinez-Torron ja Navarro-Valls 2004, 216–217. Euroopa Inimõiguste Kohtu puhul on tõstatatud ka küsimus topeltstandarditest uute ja vanade Euroopa Nõukogu liikmesriikide suhtes. Nii on James T. Richardson ja Jennifer Shoemaker (2008, 86–87) juhtinud tähelepanu, et Euroopa Nõukogu uute liikmesriikide religiooni puudutavaid küsimusi käsitleb Euroopa Inimõiguste Kohus rangemalt kui nn vanade tuumikriikide omasid.

Tänapäeval võib kõneleda usuvabaduse rahvusvahelistest standarditest, dokumentidest, mis määratlevad selle, mida usuvabaduse all mõistetakse. Need standardid on seatud ÜRO Inimõiguste ülddeklaratsioonis (1948), ÜRO Kodaniku- ja poliitiliste õiguste rahvusvahelises paktis (1966), ÜRO deklaratsioonis usulise sallimatuse ja usu või veendumuse tõttu diskrimineerimise kõikide vormide lõpetamiseks (1981), aga samuti Euroopa julgeoleku ja koostöö konventsiooni Helsingi lõppaktis (1975).³⁹⁴ Rahvuslikul tasandil on usuvabadusega seotud küsimused reguleeritud riikide põhiseadustes ning teistes religiooniga seonduvates õigusaktides.

1948. aastal vastu võetud Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni Inimõiguste ülddeklaratsiooni artikkel 18 sätestas ühe võõrandamatu inimõigusena õiguse usuvabadusele:

Igal inimesel on õigus mõtte-, südametunnistuse ja usuvabadusele; see õigus kätkeb vabadust oma usku või veendumusi muuta, samuti vabadust vabalt kuulutada oma usku või veendumusi nii üksikult kui ka koos teistega avalikult või eraviisiliselt õpetuse, jumalateenistuse ja religioosete ning rituaalsete kombetalituste kaudu.³⁹⁵

Inimõiguste ülddeklaratsiooni artikkel 19 lisab:

Igal inimesel on õigus veendumuste vabadusele ja nende veendumuste vabalt avaldamisele; see õigus kätkeb vabadust takistamatult oma veendumustest kinni pidada ja vabadust informatsiooni ja ideid otsida, saada ja levitada igasuguste abinõudega ja riigipiirist sõltumata.

Siiski seab ÜRO Inimõiguste ülddeklaratsiooni artikkel 29 teatud piirangud deklaratsioonis märgitud õiguste ja vabaduste teostamisele:

Oma õiguste ja vabaduste teostamisel peab iga inimene alluma vaid sellistele piiramistele, mis on seadusega kehtestatud ainsa eesmärgiga tagada teiste inimeste õiguste ja vabaduste tarvilik tunnustamine ja austamine ning moraalist, avalikust korrast ja üldise heaolu nõuetest kinnipidamine demokraatlikus ühiskonnas. Nende õiguste ja vabaduste rakendamine ei või mingil juhul olla vastuolus Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni eesmärkide ja põhimõtetega.

ÜRO Inimõiguste ülddeklaratsioonis sõnastatud põhimõtted kajastuvad regionaalsetes inimõigusi puudutavates dokumentides.³⁹⁶ 1950. aastal vastu võetud Euroopa Inimõiguste ja Põhivabaduse Kaitse Konventsiooni (EIPKK) artikkel 9 (1) kordab Inimõiguste ülddeklaratsiooni põhimõtet:

Igäühel on õigus mõtte-, südametunnistuse- ja usuvabadusele. See õigus kätkeb vabadust muuta oma usku või veendumusi, samuti vabadust kuulutada oma usku

³⁹⁴ Wood Jr 2004, 741.

³⁹⁵ Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni Inimõiguste Ülddeklaratsioon 1948, artikkel 18.

³⁹⁶ Lerner 2004, 75–81.

või veendumusi nii üksi kui koos teistega, avalikult või eraviisiliselt kultuse, õpetamise, tava ja kombetalituse kaudu.³⁹⁷

Kooskõlas ÜRO Inimõiguste deklaratsiooni artikliga 29 sätestab EIPKK artikli 9 lõige 2 usu- või veendumusvabaduse teostamisele võimalikud piirangud:

Vabadust kuulutada oma usku või veendumusi võib piirata üksnes seaduses ettenähtud kitsendustega ja kui see on demokraatlikus ühiskonnas vajalik ühiskondliku turvalisuse huvides, avaliku korra, tervise või kõlbluse või kaasinimeste õiguste ja vabaduste kaitseks.

Euroopa Inimõiguste ja Põhivabaduse Kaitse Konventsioonis sisustatakse usuvabadus kolme osateguri – individuaalse usuvabaduse, kollektiivse usuvabaduse ning usuliste ühenduste autonoomia – kaudu. Inimese usulised ja veendumuslikud tõekspidamised või nende puudumine on iga inimese isiklik ja vaba valik, millesse riik ei tohi ega saa sekkuda ning selliste tõekspidamiste olemasolu või puudumine ei tohi olla diskrimineerivaks poliitiliste ja kodanikuõiguste teostamisel; inimesel on õigus järgida oma usutalitusi ning neid õigusi võib piirata üksnes avaliku korra, tervise, kõlbluse, teiste õiguste või vabaduste kaitseks; usulistel ühendustel on õigus sisemisele autonoomiale, millesse riigil ei ole õigust sekkuda. Kõik need põhimõtted on leidnud kinnitust Euroopa Inimõiguste Kohtus. Euroopa Inimõiguste Kohtu 1983. aasta lahendi kohaselt peavad inimõiguste piirangute ajendiks olema äärmine ühiskondlik vajadus ning piirangud peavad olema eesmärgi saavutamiseks proportsionaalsed ja legitiimsed.

Sarnased põhimõtted korduvad ka mujal, mh 1966. aastal vastu võetud ÜRO Kodaniku- ja poliitiliste õiguste rahvusvahelises paktis, millega Eesti Vabariik ühines 21. jaanuaril 1992. Nimetatud dokumendi artikkel 18 sätestab:

- (1) Igal inimesel on õigus mõtte-, südametunnistuse ja usuvabadusele. See õigus käsleb vabadust omada või vastu võtta usku või veendumusi omal valikul ja vabadust tunnistada oma usku või veendumusi nii üksikult kui ka koos teistega avalikult või eraviisiliselt kultuse teenimise, religioosete ja rituaalsete tavade ja õpetuste täitmise näol.
- (2) Kedagi ei tohi allutada sundusele, mis piirab tema vabadust omada või vastu võtta usku või veendumusi omal valikul.
- (3) Usu ja veendumuste tunnistamise vabadus allub ainult seaduse poolt kehtestatud ja ühiskondliku julgeoleku, korra, tervise ja moraali, samuti teiste isikute põhiõiguste ja vabaduste kaitsmiseks vajalikele piiramistele.
- (4) Käesolevast paktist osavõtvad riigid kohustuvad austama vanemate ja vastavatel juhtudel seaduslike hooldajate vabadust tagada oma laste usuline ja kõlbeline kasvatus vastavalt oma veendumustele.³⁹⁸

Samuti korduvad lõikes 3 usuvabaduse teostamisele seatud piirangud, mille täpsem piiritlemine on omaette valdkond.³⁹⁹ Pakti 27 artiklis puudutatakse usulise

³⁹⁷ RT II 2010, 14, 54.

³⁹⁸ RT II 1993, 10/11, 11.

vähemuse küsimust koos etniliste ja keeleliste vähemustega, märkides, et sel-
liste vähemusrühmade isikutele ei tohi "keelata õigust kasutada koos selle
rühma teiste liikmetega oma kultuuri, tunnista oma usku ja täita selle rituaale
ning tarvitada emakeelt."⁴⁰⁰

ÜRO Rahvusvaheline pakt majanduslike, sotsiaalsete ja kultuurialaste
õiguste kohta aastast 1966 sätestab artiklis 16 paktiga ühinenud riikidele
kohustuse austada vanemate või seaduslike hooldajate õigust tagada lastele sel-
line usuline ja kõlbeline kasvatus, mis on kooskõlas nende isikute enda veen-
dumustega, märkides artiklis 2, et paktis väljakuulutatud õigused peavad ole-
mata tagatud kõigile, sõltumata mh isikute usulistest tõekspidamistest.⁴⁰¹

1975. aastal allkirjastasid nii ida- kui läänebloki riikide esindajad Helsingis
Euroopa julgeoleku ja koostöö konverentsi lõppakti, mida tuntakse mh ka
Helsingi deklaratsiooni või lõppaktina ning milles allkirjutanud riigid kohus-
tusid austama inimõigusi, sh usu- ja veendumusvabadust. Helsingi protsessi
tulemusena rajati Euroopa julgeoleku ja koostöö organisatsiooni, mille inim-
õigustele seatud normide eripärana on nähtud nende lahutamatu seost demo-
kraatia ja õigusriigiga.⁴⁰²

25. novembril 1981 ÜRO üldassambleel vastu võetud Deklaratsioon usulise
sallimatuse ja usu või veendumuse tõttu diskrimineerimise kõikide vormide
lõpetamiseks on üks olulisematest rahvusvahelistest instrumentidest, mis võtab
kokku varasemate usuvabadust puudutavate dokumentide põhimõtted. Nagu
ÜRO Inimõiguste ülddeklaratsiooni puhul on ka see deklaratsioon siduv pigem
moraalselt kui juriidiliselt.⁴⁰³ 1981. aasta deklaratsiooni artikkel 6 loetles
õiguste hulgas õiguse koguneda ja rajada usukogunemisteks kohti, õigust kuu-
lutada oma usku ning õigust valida ning koolitada oma vaimulikke jne.

2000. aastatel tekitas tuliseid vaidlusi küsimus, kas Euroopa Liidu põhi-
seaduslik dokument peaks sisaldama viidet Euroopa kristlikule pärandile. Kuigi
Euroopa põhiseaduse lepingu projektist jäid välja viited Euroopa kristlikule
pärandile, järgitakse Euroopa Liidu alusdokumente muutnud Lissaboni lepingus
põhimõtteid, mis olid väljendatud Euroopa Liidu 1997 allkirjastatud Amster-
dami lepingu lõppaktile lisatud deklaratsioonis 11, mis puudutas kirikute ning
usuliste ja mitteusuliste organisatsioonide staatust liikmesriikides, et siseriikliku
õigusega kehtestatud liikmesriikide kirikute ja usuliste ühenduste staatust aus-
tatakse ega kahjustata ning sama põhimõte hõlmab ka filosoofiliste ja mitteusu-
liste organisatsioonide staatust.⁴⁰⁴ Sama põhimõte sätestati ka 2009. aastal jõus-
tunud Lissaboni lepinguga Euroopa Liidu toimimise lepingu artiklisse 17.⁴⁰⁵

³⁹⁹ Lerner 2004, 70.

⁴⁰⁰ RT II 1993, 10/11, 11.

⁴⁰¹ RT II 1993, 10/11, 13.

⁴⁰² Matlary 2004, 257.

⁴⁰³ Lerner 2004, 72–73. Samas on Merilin Kiviorg (2010, 123) osutanud riikide praktikale
viidates, et nt Inimõiguste ülddeklaratsioon on omandanud tavaõigusliku siduvuse.

⁴⁰⁴ RT II 2004, 3, 8.

⁴⁰⁵ Euroopa Liidu Teataja 30. 3. 2010 C 83/47

Eelmainitud rahvusvahelised dokumendid on kujundanud Eesti Vabariigi religiooni ja usulisi ühendusi puudutavat õigusruumi. Eelkõige puudutab see inimõigusi käsitlevaid dokumente, mis löid õhustiku, milles vormus nii Eesti Vabariigi religiooni puudutav õigusruum kui religiooni ja usulisi ühendusi puudutav riiklik poliitika. Nii nagu riikliku poliitika kujundamise juures oli olnud üks ajend soov heastada usulistele ühendustele nõukogude perioodil osaks saanud marginaliseerimine, oli õigusruumi kujundamisel oluline usuvabaduse tagamine.

2. Lähiajalooline perspektiiv tänase Eesti õigusruumi kujunemisele

1991. aasta 20. augustil võttis Eesti Vabariigi Ülemnõukogu vastu otsuse Eesti Vabariigi iseseisvusest.⁴⁰⁶ Religiooni liikumises avalikku ruumi võib sellel perioodil kohata nn pendli efekti. Selle ilmekas näide on Riigikogu kodukorra seadus aastast 1992, mille paragrahv 22 lõike 2 kohaselt algas Riigikogu töö- nädal avapalvega istungisaalis.⁴⁰⁷ Mitte kõik usulised ühendused ei suhtunud sellistesse riigi ja religiooni vaheliste suhete arengutesse entusiastlikult. Nii hoiatas Evangeeliumi Kristlaste ja Baptistide Koguduste Liidu president, et ettepanek hommikupalvusteks Riigikogus teeb Kirikute Nõukogu „ühe poliitilise partei mängukanniks.”⁴⁰⁸ Riigikogu riigiõiguskomisjon pidi peagi tõdema, et „palvuse küsimus on teinud Riigikogust rahva naerualuse.”⁴⁰⁹ Vähem kui kuu pärast seaduse vastuvõtmist tehti kodukorra seadusesse parandus, millega avalvus kodukorrast välja arvati.

2.1. Uus riik, uus seadus

Eesti Vabariigi iseseisvuse taastamine augustis 1991 ei toonud esialgu kaasa olulisemaid muudatusi religiooni puudutavas – riigi ja usuliste ühenduste vaheliste suhete korraldamine jäi Kultuuriministeeriumi valitsemisalasse, samuti jäid kehtima senised religiooni puudutavad õigusaktid. Usuühendused said juriidilise isiku staatuse analoogselt teiste kodanikuühendustega.

1991 võttis end suveräänseks kuulutanud Eesti Vabariigi Ülemnõukogu vastu Eesti Vabariigi omandireformi aluste seaduse.⁴¹⁰ Seaduse paragrahv 9 lõike 1 kohaselt oli omandireformi õigustatud subjektid teiste hulgas ka enne 16. juunit 1940 Eesti Vabariigis tegutsenud ühiskondlikud organisatsioonid ja usuühingud, kelle põhikirjaline tegevus ei olnud katkenud. Usuühingu mõiste

⁴⁰⁶ RT 1991, 25, 312.

⁴⁰⁷ RT 1992, 46, 584.

⁴⁰⁸ Altnurme 2009, 290.

⁴⁰⁹ VIII Riigikogu stenogramm I istungijärk 3. detsember 1992.

⁴¹⁰ RT 1991, 21, 257; RT I 2006, 25, 184.

sisustati Eesti Vabariigi Ülemnõukogu otsusega Eesti Vabariigi usuühingute kohta, mis järgis terminoloogiliselt 1934. aasta Kirikute ja usuühingute seadust ning mille kohaselt tuli Omandireformi aluste seaduse rakendamisel lugeda usuühinguks juriidilise isiku õigustega kirikud, kogudused, usuühingute liidud, samuti nendega ühinenud või mitte ühinenud usuühingud.⁴¹¹

Nõukogude võimu lõpuaastail kõlanud nõuded usuühendustelt uue usulisi ühendusi puudutava seadusandluse järele, mis arvestaks muutunud ühiskondlik-poliitilist olukorda, hakkasid tegelikustuma 1991. aasta mais, kui Kultuuriministeeriumi usuasjade talituse initsiatiivil toimus esimene ajurünnak uue seaduse väljatöötamiseks.⁴¹² 1992. aasta alguses saatis Kultuuriministeeriumi usuasjade talitus ministeeriumitele ja usulistele ühendustele kooskõlastamiseks Eesti Vabariigi koguduste ja kirikute seaduse eelnõu, mille ette valmistanud töörühma olid kuulunud usuasjade talituse juhataja Andra Veidemann, juhataja asetäitja Tiit Sepp, Eesti Muinsuskaitse Seltsi esindaja Ott Sandrak, EELK Konsistooriumi assessor Jaan Kiivit, Eesti Vabariigi Ülemnõukogu saadik ja EELK Kaarli koguduse juhatuse esimees Vootele Hansen ning Eesti Teaduste Akadeemia majanduse instituudi juhtivteadur Albert Paltser, kes oli ühtlasi töörühma ainus õigusteadlane.⁴¹³

Eelnõus kasutati usuliste ühenduste kohta kolme mõistet – *kogudus*, *kirik* ja *usuühing*. Viimase mõiste oleks töörühm seadusandlikust keelekasutusest kõrvaldanud, asendades selle *koguduse* mõistega.⁴¹⁴ Ettepaneku, et mõistet usuühing ei kasutataks Põhiseaduses oli töörühm esitanud ka Põhiseaduslikule

⁴¹¹ RT 1991, 45, 550.

⁴¹² UAOA, EV Kultuuriministeerium, Usuasjade Talitus, Konsultatiivnõukogu materjalid, A. Veidemann J. Raidlale 16. aprill 1991; UAOA, EV Kultuuriministeerium, Usuasjade Talitus, Konsultatiivnõukogu materjalid, A. Veidemann usuelu seaduse mõttetalgulistele (dateerimata).

⁴¹³ SMA, Kirikute ja koguduste liitude seadus 1996, Kaaskiri Eesti Vabariigi koguduste ja kirikute seaduse eelnõule. Lisaks Eesti Kirikute Nõukogu liikmeskirikutega saadeti seaduseelnõu kooskõlastamiseks ka Eesti Nelipühi Kirikule, Eesti Juudi Kogudusele ja Eesti Islami Kogudusele. (SMA, Kirikute ja koguduste liitude seadus 1996, Seletuskiri Eesti Vabariigi koguduste ja kirikute seaduse eelnõu juurde.)

⁴¹⁴ Nii märgiti seletuskirjas: „Võrreldes 1934. a. vastava seadusega on tehtud põhimõttelisi muudatusi ka terminoloogilistes lähtekohtades eesmärgiga elimineerida keelepruugist mõiste „usuühing“ ning asendada see kõigile arusaadava ning eesti keeles ka sisuliselt täpse „koguduse“ mõistega. Usuühing kui mõiste, mis käibib tegelikkuses ainult ametlikus, eriti aga juriidilises keelekasutuses 1925. aastast saadik, on nüüdseks oma sisulise tähenduse mineetanud. Tänapäeval räägitakse spordi-, filatelistide- ja muudest taolistest ühingutest. Pealegi on „usuühingul“ teatav halvustav varjund, mille kaudu 20. aastaist alates teatavad valitsusringkonnad suuremate kirikute toetusel eristasid eelmise sajandi lõpul tekkinud uusi usulisi liikumisi traditsiooniliste usutunnistuste esindajaist. Kaasajal ei ole põhjust taolisteks sisulisteks, seda enam halvustavateks eristusteks. Sõltumatult usutunnistusest on kogudus selleks vaimuliku ühenduse algülilik, kuhu igal inimesel on õigus kuuluda, et realiseerida oma usulisi vaateid ja veendumusi.” (SMA, Kirikute ja koguduste liitude seadus 1996, Seletuskiri Eesti Vabariigi koguduste ja kirikute seaduse eelnõu juurde.)

Assambleele.⁴¹⁵ Eelnõu kohaselt ei oleks usuühingute õiguslikku seisundit reguleerinud Koguduste ja kirikute seadus. Eelnõu seletuskirjas rõhutati, et kuna seadus hakkab toimima kristlike traditsioonidega ühiskonnas, siis kasutatakse mõistet *kirik* tehnilise terminina.⁴¹⁶

Viidates uutele usurühmadele, aga samuti mitmekeelsetele kogudustele, nägi eelnõu paragrahv 26 lõige 1 ette võimaluse, et riikliku religiooni valdkonnaga tegeleva institutsiooni ettepanekul oleks Vabariigi Valitsusel õigus peatada kiriku või koguduse juhatuse või ametiisiku tegevus ning nõuda nende ümbervalimist või –määramist, kui see on vastuolus riiklike seaduste või usulise ühenduse põhikirjaga või kui juhatuse või ametiisik takistab seadustes või põhikirjas sätestatu täitmist. Need meetmed oleksid puudutanud üksnes juhatust või ametiisikut ega oleks puudutanud ühenduse õigusvõimet. Kirikule või kogudusele oli jäetud võimalus sellise otsuse kohtus vaidlustamiseks.⁴¹⁷

Usuliste ühenduste majandustegevust puudutavad sätted olid inspireeritud eelnõu koostajate sõnul Ameerika Ühendriikide ning Kanada eeskujust ning usulisi ühendusi nähti maksusoodustustega mittetulundusühingutena.⁴¹⁸ Seaduseelnõu paragrahv 30 kohaselt oleksid usulistele ühendustele tehtud annetused olnud annetuse saajale maksuvabad ning annetajale maksuvabad seadusega ettenähtud ulatuses, usulistele ühendustele tehtud kingitused ja pärandused vabastatud riigilõivust ning välismaalt tulnud annetused ja pärandused tollimaksust.

Siiski ei kulgenud uue seadusandluse kujundamine vastuoludeta. Arusaam EELK-u eristaatusest väljendus 1990. aastate alguse luterliku kiriku vaimulike sõnavõttudes ja kirjutistes. Riigi ja EELK-u vahelisi suhteid sooviti korraldada lepingutega, aga samuti, et riik teeks vahet vanade ja uute usundite vahel. Sellist arusaama väljendas näiteks aktiivselt poliitilises elus osalenud EELK-u Võru praostkonna praost Villu Jürjo kirjutades:

Ka riigi seisukohast on olemas vahe kiriku ja uususundite vahel (saatanakummardajatest miki-hiire usulisteneni). Ehk peaks vahe tõepoolest väljenduma selles, nagu soovitas paavsti nuntsius J. M. Garcia, et uususundite puhul rakedataks südametunnistuse vabaduse ja mitte usuvabaduse põhimõtteid. [...] Riigi ja kiriku suhted tuleks lahendada lepingutega.⁴¹⁹

⁴¹⁵ UAOA, EV Kultuuriministerium. Usuasjade Talitus, Kirjavahetus EV Valitsuse, Ülemnõukogu ja ministeriumitega maj. ja org. küsimustes 19–1, Eesti Vabariigi Koguduste ja kirikute seaduse eelnõud ettevalmistanud töörühma kiri Eesti Vabariigi Põhiseaduslikule Assamblee redaktsioonitoimkonnale 26. 01. 1992 Nr 19–1/1.

⁴¹⁶ SMA, Kirikute ja koguduste liitude seadus 1996, Seletuskiri Eesti Vabariigi koguduste ja kirikute seaduse eelnõu juurde.

⁴¹⁷ SMA, Kirikute ja koguduste liitude seadus 1996, Seletuskiri Eesti Vabariigi koguduste ja kirikute seaduse eelnõu juurde.

⁴¹⁸ SMA, Kirikute ja koguduste liitude seadus 1996, Seletuskiri Eesti Vabariigi koguduste ja kirikute seaduse eelnõu juurde.

⁴¹⁹ Jürjo 1992.

Kujunenud olukorda usulisel maastikul iseloomustas tollane usuaşjade talituse juhataja Andra Veidemanni pöördumine EELK-u ajalehes „Eesti Kirik”, milles ta kirjutas:

Väiksematel kirikutel on praegu palju probleeme – muuhulgas ka see, et luterlik kirik tahab kõik võtmepositsioonid enese kätte haarata. Osa luterliku kiriku esindajaist toetavad riigikiriku ideed, ehkki nad ei taha seda avalikult tunnistađa.⁴²⁰

1992. aastal rahvahääletusel vastu võetud Põhiseadus tagas igauhele südame-tunnistuse-, usu- ja mõttevabaduse. 20. mail 1993 võttis Riigikogu vastu Kirikute ja koguduste seaduse (edaspidi 1993 KKS) ning usuliste ühendusega seotud küsimused liikusid koos usuaşjade talitusega Kultuuriministeeriumist Siseministeeriumisse.⁴²¹

1993 KKS ei toonud enesega kaasa suuremaid muudatusi usuliste ühenduste igapäevaelus. Teisalt tähendas aga uue seaduse vastuvõtmine, et usulised ühendused, kes soovisid tegutseda juriidiliste isikutena ning omada seaduse poolt usulistele ühendustele tagatud õigusi, pidid oma põhikirjad viima vastavusse 1993 KKS-e nõuetega ning registreerima end Siseministeeriumis peetavas Eesti kirikute, koguduste ja koguduste liitude registris, mis asutati 1993.⁴²²

Eesti kirikute, koguduste ja koguduste liitude register hakkas peegeldama üleriigilist religiooset pilti, mis oli hägunenud 1980. aastate lõpul ning järgneva kümnendi alul, kui ühelt poolt saabus ning alustas tegevust arvukalt usulisi ühendusi, kes olid endale saanud õigusvõime registreerides end kohalike omavalitsusorganite ettevõtte-registrites. Võib öelda, et sedamööda, kuidas kujunes riiklikel institutsioonidel ülevaade Eesti usumaastiku olukorrast vähenesid ka religiooni ning eelkõige uute usuliikumistega kaasnenud negatiivsed eelarvamused – tegelik olukord osutus vähem probleemseks, kui oli eeldatud 1990. aastate välismaiste hoiatavate näidete ja kodumaiste kurbade kogemuste varal.⁴²³

⁴²⁰ Veidemann 1992, 2.

⁴²¹ RT I 1993, 30, 510; RT I 1994, 28, 425.

⁴²² RT L 1993, 16, 442.

⁴²³ 1990. aastatesse jäävad ka mõned tõsisemad juhtumid, mis seostusid Eestisse saabunud uute usuliikumiste esindajatega. Üks selline oli 1991 Eestisse saabunud singapurlasest pastor Crispus Ratnam, kes esindas Californias baseeruvat Global Outreach Bible Institute'i ning kes asutas Eestis koos oma abikaasaga piiblikooli. 1992 süüdistasid piiblikooli noored naisõpilased Ratnamit seksuaalses ahistamises. Global Outreach Bible Institute'i alustatud sisejuurdlus tuvastas lisaks eelnimetatud süüdistuste paikapidavusele ka kelmust ning muid tõsisid eksimusi organisatsiooni eetiliste tõekspidamiste vastu (Wright 1992). Eelmainitu tulemusena tühistas 1993 Kodakondsus- ja migratsiooniamet Crispus Ratnami elamis- ja tööloa ning mees kuulutati *persona non-grata*ks ning saadeti riigist välja. Crispus Ratnami pooldajate väitel oli pastori Eestist lahkuma sundimine väidetavate valesüüdistuste alusel osa int-rriigidest usurühma sees (UOA, Crispus Ratnam, Avaldus siseminister L. Parekile 11. aprill 1993). Teine välismaalasest vaimulikuga aset leidnud intsident seostus 1992. aastal Eestis tegevust alustanud "Usu Sõna" koguduse Ameerika Ühendriikide kodanikust pastor Joyce Perdue'ga, kelle mitmesugused ettevõtmised (mh 1995 kavandatud adopteerimisprogramm, kus lubati oma lapsest loobuvale emal 5000 dollari suurust kompensatsiooni, aga ka oma

Nõukogudejärgses Eesti ühiskonnas põhjustas palju pingeid 13. juunil 1991 Riigikogus vastuvõetud Eesti Vabariigi omandireformi aluste seadus. Seaduse paragrahv 9 lõike 1 kohaselt olid omandireformi õigustatud subjektid teiste hulgas ka enne 16. juunit 1940 Eesti Vabariigis tegutsenud ühiskondlikud organisatsioonid ja usuühingud, kelle põhikirjaline tegevus ei olnud katkenud.⁴²⁴

Usulisi ühendusi puudutav omandireform kulges nõukogudejärgses Eestis võrreldes teiste nõukogudejärgsete ühiskondadega suhteliselt valutult, kuigi kogu protsessi ei saa veel tänaseni lõppenuks lugeda nagu osutab Niguliste kiriku näide Tallinnas. Teisalt oli Omandireformi aluste seadus koosmõjus 1993 KKS-ega sütikuks 1993–2002 väldanud konfliktis, kus osapoolteks olid Eesti Vabariik, Moskva Patriarhaat ning Eesti Apostlik-Õigeusu Kirik, mille tegevus Eestis oli taastatud 1993 KKS-e alusel. Moskva Patriarhaadi ja Eesti riigi vahelise erimeelsuse allikas oli kiriku kui juriidilise isiku järjepidevuse tunnistamine, milles Moskva Patriarhaat soovis Eesti Vabariigi seaduste asemel rakendada enda tõlgendust õigeusu kirikuõigusest. Kui Eesti riik sellise lähenemisnurgaga ei nõustunud, süüdistas Venemaa Eesti Vabariiki venekeelse elanikkonna ning venelastest õigeusklike inimõiguste ja usuvabaduse rikkumises.

1993. aastal Riigikogu poolt vastuvõetud Kirikute ja koguduste seadus oli kantud 1990. aastate alguse üldistest liberaalsetest ühiskondlik-poliitilisest meeleoludest ja neoliberalistlikust poliitilisest reformist ning tekitas mh religioonimaastikul kiiresti vabaturu situatsiooni. Kõik usulised ühendused olid seaduse ees ühetaolised nii nagu ka registreerimise nõuded. 1991. aastal alustatud seaduseelnõu ettevalmistamise kontekstis tuleb panna tähele, et Eesti usuline mitmekesisus oli tol hetkel, võrreldes tänasega, tagasihoidlikum ning suuremad usulised ühendused olid needsamad, kes olid tegutsenud Eestis läbi nõukogude perioodi.

Kuigi 1993. aastal seadusega rakendatud võrdse kohtlemise põhimõtte oli kandnud riigi ja religiooni vahelistes suhetes küll suhteliselt optimaalset tulemust, tekkis vajadus uue valdkonda reguleeriva seaduse järele koos nõukogudejärgse Eesti õigusloome üldise kujunemisega. 1994. aastal Riigikogus vastu võetud Tsiviiliseadustiku üldosa seadus defineeris näiteks eraõiguslikud ja avalik-õiguslikud juriidilised isikud.⁴²⁵ Samal aastal vastu võetud Mittetulun-

koguduse noorte viimine Ameerika Ühendriikidesse odavtööjõuks) päädisid pastori vangimõistmisega Ameerika Ühendriikides immigratsiooniseaduste rikkumise tõttu (Jõgeda 1996, Kärmas 1999a, Pemberton 1999, O'Hagan 2001). Põhimõtet, mis võimaldas usuliikumistel tegutseda legaalselt ja avalikult, pidas Eesti Vabariigi taastamisest saadik usuasju koordineerinud Siseministeeriumi asekancler Tiit Sepp õigustatuks, öeldes 2000. aastal uue KKS-e eelnõu arutamisel Riigikogu õiguskomisjonis: „See annab võimaluse teada, mis liikumised need on ja kus nad tegutsevad, kes kuuluvad nende juhatusse jne., et riigil oleks tagatud kontroll. Riik ei saa dikteerida seda, kas usund on soovitatav või mitte. Eesti 8-aastane kogemus ütleb, et see on õige lahendus.” (Riigikogu õiguskomisjoni istungi protokoll nr. 26, 3. aprill 2000)

⁴²⁴ RT 1991, 21, 257; RT I 2006, 25, 184.

⁴²⁵ RT I 1994, 53, 889.

dusühingute ja nende liitude seadus oli määratlenud mittetulundusühingutena mh usukultusega tegelevad ühingud.⁴²⁶

1995. aastal Justiitsministeeriumis valminud uue Mittetulundusühingute seaduse eelnõus võrdsustati usulised ühendused teiste mittetulundusühingutega. Siseministeeriumi hinnangul rikkus usuliste ühenduste võrdsustamine teiste ühendustega usuliste ühenduste enesekorralduse aluseid. Usuliste ühenduste eripärad, millega eelnõu ei olnud arvestanud puudutasid nii usuliste ühenduste liikmeskonda kui juhtimist ning Siseministeerium pöördus eelnõu kohta arvamuse saamiseks Eestis tegutsevate usuliste ühenduste poole. Enamik usulisi ühendusi suhtus võimalusse, et neid käsitletaks võrdselt teiste mittetulundusühingutega, negatiivselt. Erandiks oli Rooma-Katoliku Kiriku esindaja hinnang, mis on ka mõistetav, kuna antud muudatused ei puudutanud otseselt Rooma-Katoliku Kirikut, sest läbirääkimised Vatikani ja Eesti Vabariigi vahel Rooma-Katoliku Kiriku staatuse sätestamiseks olid juba alanud. Täitevvõim pööras tähelepanu eelnõus toodud uutele registreerimispõhimõtetele, mille kohaselt kirikuvalitsused ei registreeri kogudusi, vaid see õigus on igal kogudusel iseisvalt ja annab võimaluse õigeusu kirikuid puudutava konflikti eskaleerumiseks. Sellise registreerimise põhimõtte rakendamine oleks Siseministeeriumi hinnangul andnud registrisse mitte kantud Moskva Patriarhaadi kogudustele võimaluse registreerida end paikkondlikult EAÕK-u kogudustena, omandada õiguse kirikuvaradele ning liituda seejärel Moskva Patriarhaadiga.⁴²⁷

Omapärane ajastupeegeldus riigi ja kiriku suhetest ning nende suhete aluspõhimõtetest 1990. aastate teisel veerandil on Siseministeeriumi pöördumise mõttekäik, mille kohaselt seaduse rakendamisel ning usuliste ühenduste võrdsustamisel teiste mittetulunduslike ühingutega leiab aset riigi ja kiriku selline teineteisest lahutamine, mis läheb vastuollu ühiskondliku kokkuleppega, mille kohaselt riigil ja kirikul on ühiskonnas ühised huvid ja eesmärgid ning mille elluviimine ja arendamine nõuab riigi ja kiriku kooskõlastatud tegevust.⁴²⁸ See

⁴²⁶ RT I 1994, 28, 425.

⁴²⁷ Heljas 2007, 8. Oma seletuskirjas Mittetulundusühingute seaduse juurde pööras tollane usuasjade osakonna jurist Mari-Anne Heljas (2008, lisa 2) tähelepanu asjaolule, et Tallinna linnavalitsus keeldus veebruaris 1996 tagastamast Toompeal asuvat Nevski katedraali EAÕK-ule, sest 1902. aastast pärinevad arhiivianndmed olevat tõestanud kirikuhoone kuulumist Moskva Patriarhaadile. „Eesti Vabariigi iseseisvust ja seejärel Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku iseseisvust poleks nagu olnudki. Omandireformi aluste seadus fikseerib omandisuhte seisuga 16. 06. 1940. a.” võtab ta näite kokku.

⁴²⁸ UAOA, Kirjavahetus 1995, Tiit Sepp kiri 18. 04. 1995 nr 3/38 EELK Konsistoorium, peapiiskop Jaan Kiivit. Siin tasub tähelepanu pöörata asjaolule, et antud perioodil, 1990. aastate keskpaigas, oli riigi koostöö EELK-u ja kristlikke kirikuid ja koguduste liite ühendava EKN-ga tähelepandavalt tihe. Nii näiteks kasutati analoogselt teistele nõukogudejärgsetele ühiskondadele religiooni (sh uusi usulisi liikumisi) puudutavate eksperthinnangute saamiseks mh EELK-u uusundide eksperdi, diakon Jaan J. Leppiku abi. Samuti võib nii tollast ametlikku kirjavahetust kui ajakirjandust lugedes väita, et usulise aktiivsuse vähenemine 1990. aastate teises veerandis peegeldus muuhulgas kasvavas kriitilisuses uute usu-

oli arusaam, mida oli väljendanud ka nõukogudejärgse Eesti Vabariigi esimene siseminister 1993. aastal Kirikute ja koguduste seaduse eelnõu tutvustamisel Riigikogule.

Riigikogu võttis Mittetulundusühingute seaduse 13. märtsil 1996 vastu. Vabariigi president Lennart Meri keeldus seadust välja kuulutamast ning saatis seaduse kui Põhiseadusega vastuolus oleva tagasi Riigikokku.⁴²⁹ Presidendi otsuse kohaselt

Seaduse §-s 16 lg 2 sätestatud mittetulundusühingu liikme ühingust välja arvamise „muu organi otsuse täitmata jätmisel” võimaldab riigiorganite poolt tehtud otsuste alusel suvaliselt sekkuda mittetulundusühingute tegevusse. Eelkõige ei ole see säte kohaldatav usuühingutele, sest nende liikmeks olemine on seotud usutunnistusega, millest loobumist ei saa kohustada ühegi organi otsusega. See on vastuolus põhiseaduse §-dega 11 ja 40, kuna kehtestatud piirangud moonutavad mittetulundusühingute, sealhulgas usuühingute liikmete õiguste ja vabaduste olemust ning on demokraatlikule ühiskonnale mittevajalikud.

Presidendi otsusest hoolimata võttis Riigikogu seaduse uuesti muutmata kujul vastu 1. aprillil 1996. Põhimõtteline vastuolu Riigikogu ja Presidendi vahel leidis lahendi alles Riigikohtus 10. mail 1996, kui Riigikohtu Põhiseaduslikkuse Järelevalve Kohtukolleegium tunnistas Mittetulundusühingute seaduse põhiseadusega vastuolus olevaks.⁴³⁰ 6. juunil 1996 võttis Riigikogu vastu muudatustega Mittetulundusühingute seaduse, mille President välja kuulutas.⁴³¹

Riigikohtu otsuse järgselt pandi Vabariigi Valitsuse 23. mai 1996 istungil Siseministeeriumile ülesanne koostada uus usulisi ühendusi puudutava seaduse eelnõu. Eelnõu valmis juba novembriks ning seaduse jõustumistähtjaks nähti eelnõus 1997. aasta 1. jaanuari. Kuigi eelnõu seletuskirjas märgiti, et esitatud eelnõus on sisulisi ja kardinaalseid muutusi vähe ning peamiselt on tegemist vormitehniliste ja vormistuslike muudatustega, võttes arvesse muudatusi juriidiliste isikute õiguslikku seisundit puudutavates õigusaktides ning püüdes defineerida seaduses usuliste ühenduste kohta kasutatavaid mõisteid, sisaldas eelnõu ka mõningaid olulisemaid muudatusi, võrreldes 1993 KKS-ega.⁴³² Üks selline oli kiriku ja koguduste liidu moodustavate koguduste arvu tõstmine 12 koguduseni, sellal kui 1993 KKS sätestas minimaalseks koguduste arvuks koguduste liidu puhul 3 kogudust ning kiriku puhul selline nõue täiesti puudus.⁴³³

liikumiste suhtes ning kahtlustes, kas valitud liberaalne religiooni puudutav seadusandlus ennast õigustab.

⁴²⁹ RT I 1996, 20, 366.

⁴³⁰ RT I 1996, 35, 737.

⁴³¹ RT I 1996, 42, 811, RT I 2010, 9, 41.

⁴³² SMA, Kirikute ja koguduste liitude seadus 1996, Kirikute, koguduste, koguduste liitude, usuühingute ja kloostrite seaduse eelnõu seletuskiri, 26. 11. 1996.

⁴³³ SMA, Kirikute ja koguduste liitude seadus 1996, Kirikute, koguduste, koguduste liitude, usuühingute ja kloostrite seadus. Eelnõu. 26. 11. 1996.

Teine oluline täiendus eelnõus oli võimaluse andmine usulisele ühendusele saada avalik-õiguslikuks institutsiooniks, mis põhjustas aga EKN liikmeskirikute (va EELK) protesti.⁴³⁴ Samal ajal võeti menetlusse ka Tsiviiliseadustiku üldosa muutmise eelnõu, mille kohaselt oleks lisaks seaduse alusel avalikes huvides loodud avalik-õiguslikeks juriidiliseks isikuteks loetud ka isikute ühendus, keda riik seaduse alusel sõlmitud lepinguga avalik-õigusliku juriidilise isikuna tunnistab.⁴³⁵ Uue KKS-e eelnõu jõudis Riigikokku 1998. aastal, kuid Riigikogu valimised 1999. aastal tähendasid ühtlasi, et IX Riigikogu koosseisule esitatud Kirikute ja koguduste seaduse eelnõu kutsuti koos teiste selle Riigikogu koosseisu poolt menetlemata jäänud eelnõudega tagasi.⁴³⁶

2000. aasta 4. jaanuaril jõudis KKS-e eelnõu Vabariigi Valitsuse kabinetistungile, kus Valitsus andis oma heakskiidu eelnõule, kuid esitas samas ka ühe olulise täiendusega eelnõu paragrahv 5 lõike 2 näol – „Kiriklikud ühendused, kellega riik Vabariigi Valitsuse kaudu on sõlminud vastava lepingu, on avalik-õiguslikud juriidilised isikud.”⁴³⁷ 1994. aastal jõustunud Tsiviiliseadustiku üldosa seaduse paragrahv 6 lõige 2 kohaselt olid avalik-õiguslikud juriidilised isikud endiselt seaduse alusel avalikes huvides loodud juriidilised isikud.⁴³⁸

Ettearvatult tekitas säte usulisele ühendusele avalik-õigusliku isiku staatuse andmisest probleeme. Siseministeerium konsulteeris antud küsimuses niihästi EKN kui karismaatilise episkopaalkiriku, seitsmenda päeva adventistide, juudiusu ja islami koguduste esindajatega. Samuti saabus Siseministeeriumisse kirju, milles juhiti tähelepanu usuliste ühenduste avalik-õigusliku staatuse vastuolule põhiseadusega ja vähemuste huvide kaitsega.⁴³⁹

Kuigi EELK-u peapiiskop Jaan Kiivit nägi avalik-õigusliku juriidilise isiku staatuses võimalust kõigi usuliste ühenduste staatust tõstvana, ei jaganud teised usulised ühendused, sh teised Eesti Kirikute Nõukogu liikmeskirikud, seda arvamust.⁴⁴⁰ EKN täitevsekretär pööras tähelepanu asjaolule, et teatud privileegide (avalik-õigusliku juriidilise staatuse, lepingulise suhte jne) andmine teatud usulistele ühendustele võib tuua kaasa tegeliku usuliste ühenduste eba võrdse kohtlemise, öeldes Riigikogu õiguskomisjoni istungil,

⁴³⁴ Altnurme 2009, 294.

⁴³⁵ Selliste muudatusettepanekute põhjendamatusetele osutab tähelepanu M. Kiviorg (2000, 89–90), märkides, et poliitilised seisukohad ei tohi prevalveerida konstitutsiooni- ja rahvusvahelisest õiguse ees.

⁴³⁶ Vabariigi Valitsuse istungi protokoll nr. 15, 30. märts 1999.

⁴³⁷ Vabariigi Valitsuse istungi 04. jaanuar 2000 protokoll nr 1 päevakorrapunkt 1. KKS Eelnõu (31. 01. 2000). EELK peapiiskop Jaan Kiivit (2001, 552) on märkinud, et ettepaneku initsiaatoriteks olid Justiitsministeeriumi noored juristid, kes pidasid selle lõikega silmas EELK-ut ja EAÕK-ut, kelle staatus esimese iseseisvusperioodi nn vaikival ajastul kujunes teiste usuliste ühenduste omast erinevaks. Avalik-õigusliku staatuse mõistmisest EELK kontekstis 1930. aastate lõpul vt Kõpp 1940, samuti Vihuri 2007, 225–229 Vt samuti Salumäe 1996a, Salumäe 1996b.

⁴³⁸ RT I 1994, 53, 889.

⁴³⁹ Riigikogu õiguskomisjoni istungi protokoll nr 26, 3. aprill 2000.

⁴⁴⁰ Kiivit 2001, 552.

[K]ui mõni kirik sõlmib riigiga lepingu, tekib faktiliselt ebavõrdne olukord, kus hakatakse eelistama seda kirikut, kes on avalik-õiguslik, nendele, kes seda ei ole. Kuigi me teame, et meie rahvastiku koosseis kirikute lõikes on üsna erinev sellest, mis ta oli enne II maailmasõda. Paljud kirikud, kes siis olid kaduv-väikesed, on täna küllalt konkurentsivõimelised, võrreldes suuremate kirikutega, ja suudaksid samuti avalik-õiguslikke kohustusi täita – teenuseid osutada jne. Seetõttu on nende erinevate staatuste määratlemise võimalus tekitanud vastuseisu. Iseenesest ei ole ükski EKN kuuluv kirik selle vastu, et mõni kirik saaks parema positsiooni ühiskonnas tegutsemiseks, vaid ollakse nõus ja rahul sellega, kui teistel läheb hästi, aga ei taheta, et tekiks ebavõrdne olukord.⁴⁴¹

Lisaks eelnimetatud paragrahvile osutusid probleeme tekitavaks ka eelnõus sisalduvad usulise ühenduse registratsiooni puudutavad piirangud, mis nagu ülalkirjeldatud võimalus avalik-õigusliku staatuse saamiseks, oli eelnõusse jõudnud Riigikogus. Eelnõu paragrahv 14 lõige 3 kohaselt

Registripidaja ei kanna registrisse kirikut või koguduste liitu, kelle alaline või ajutine haldus- või majandusjuhtimine toimub või kelle otsused kinnitatakse kiriku või koguduste liidu väljaspool Eestit tegutseva juhi või kõrgema organi poolt.

Selle ettepaneku põhjenduseks toodi vajadus kontrollida uute usuliste ühenduste majanduslikku tegevust. Siiski ei puudutanud see uuendus mitte ainult uusi, vaid ka juba selliseid pikaajaliselt Eestis tegutsenud ühendusi nagu näiteks seitsmenda päeva adventistide liitu, kes kuulus mh EKN-sse. Oma erakorralisel koosolekul 28. juunil 2001 jõudis EKN järeldusele, et kuigi paragrahv 14 on vajalik, et kaitsta inimesi „välismaiste totalitaarsete uusususundite eest”, võib selle paragrahvi lõige 3 hakata segama EKN liikmeskirikute tööd.⁴⁴² Arvestades tollast Eestis valitsenud religiooni puudutavat poliitilist olukorda, nähti selle seaduse eelnõu täienduse sihtmärgina ka Moskva Patriarhaadi õigeusu kirikut.⁴⁴³ Sellele osutas ka Moskva Patriarhaadi õigeusu kiriku esindaja, kelle sõnul takistas antud paragrahv otseselt nende kiriku tegevust. Samuti oli see problemaatiline Jehoova tunnistajatele, kelle esindaja Lembit Reile märkis, et mõistetal haldus- või majandusjuhtimine ei ole legaaldefiniitsioone, ning nentis, et religioon ei pea sugugi olema riigikeskne, vaid võib olla ka ülemaailmne. Lisaks eelmainitud paragrahvile nägid adventistid probleemi ka paragrahv 2 lõikes 2, mis nende arusaama kohaselt ei võimaldanud neid kanda registrisse kirikuna.⁴⁴⁴

Riigikogu ei arvestanud KKS-e eelnõu paragrahvi 14 lõiget 3 puudutavaid märkusi, mis osutasid seatavate piirangute problemaatilisusele, ning võttis seaduse vastu 13. juunil 2001. 29. juunil teatas Vabariigi president Lennart Meri, et jätab seaduse välja kuulutamata, kuna vastuvõetud seaduse paragrahv 14 lõige 3 on vastuolus kollektiivset usuvabadust kaitsvate Põhiseaduse paragrahvidega 9,

⁴⁴¹ Riigikogu õiguskomisjoni istungi protokoll nr 26, 3. aprill 2000.

⁴⁴² Riigikogu õiguskomisjoni istungi protokoll nr. 66. 15. oktoober 2001.

⁴⁴³ Kiivit 2001, 552.

⁴⁴⁴ Riigikogu õiguskomisjoni istungi protokoll nr. 66. 15. oktoober 2001

11, 40 ja 48 ning rikub usulise ühenduse autonoomia põhimõtet. President märkis:

Nimetatud piirang ei sisaldunud ka 1993. aastal vastu võetud «Kirikute ja koguduste seaduses» (RT I 1993, 30, 510). Ei ole näha ühtegi põhjust, miks uus seadus peaks §-s 14 lg 3 toodud piirangu lisama. [...] Piirangud ühinemisvabadusele peavad olema mitte ainult seaduses ette nähtud, vaid ka demokraatlikus ühiskonnas vajalikud, s.t igasugune piiramine tuleb allutada proportsionaalsuse põhimõttele.⁴⁴⁵

Kirikute ja koguduste seadus oli sündinud erinevate sise- ja välispoliitiliste tegurite koostoimes. Üks selline välistegur oli kõrgendatud tähelepanu uute usuliste rühmade suhtes Euroopa Liidus, eelkõige selle prantsuskeelsetes riikides.⁴⁴⁶ 1990. aastatel toimus maailmas mitu laia meediatähelepanu pälvinud usuliste rühmadega seotud inimohvritega intsidenti.⁴⁴⁷ Need sündmused tõid Euroopa Nõukogu tagasi usuliikumisi puudutavate küsimuste juurde. 22. juunil 1999 andis Euroopa Nõukogu Parlamentaarse Assamblee soovitus nr 1412 „sektide illegaalse tegevuse” kohta. Parlamentaarse Assamblee soovitusete hulgas oli lisaks 1992. aasta soovitusetele laste koolikohustuse täitmise järgimine, samuti vajadusel julgustada valitsusväliste organisatsioonide rajamist religioossete, spirituaalsete või esoteeriliste rühmade ohvritele või ohvrite perekondadele. Seda eriti Ida- ja Kesk-Euroopa riikides. Lisaks sisaldas soovitus rajada ka usuliste, esoteeriliste ja spirituaalsete rühmade üle-Euroopaline seirekeskus. Pöörates taas tähelepanu Kesk- ja Ida-Euroopale, soovitas Parlamentaarne

⁴⁴⁵ RTL 2001, 82, 1120.

⁴⁴⁶ Eelkõige Prantsusmaal ja Belgia prantsuskeelses osas levinud hoiakut uute usurühmade suhtes on nähtud mh frankofoonse Euroopa kultuuriproteksionismi vormina. Belgia ja Prantsusmaa nn seksti-ohu kujunemisest vt Willy Fautré “The Sect Issue in France and Belgium” (<http://www.willyfautre.org/publications/2002/heidelberg.pdf>, Külastatud 20.03.2011). Samuti Adelbert Denaux “The attitude of Belgian authorities toward new religious movements”, *Brigham Young University Law Review* 2, 2002, lk 237–267. Prantsusmaa, Belgia ja Šveitsi praktsuskeelsete kantonite vastavast poliitikast vt Fautré, Garay ja Nidegger 2004. Taolised probleemipüstitused olid Euroopa Nõukogus esile kerkinud varemgi. Nii oli EN Parlamentaarse Assamblee soovitus 1178 aastast 1992 sektide ja uute usuliikumiste kohta soovitanud teha Ministrite Komiteel ettepanek Euroopa Nõukogu liikmesriikidele võtta seoses sektide ja uute usuliikumistega kasutusele sellised meetmed nagu objektiivse ning faktidel põhineva nii suuri kui uusi usundeid käsitleva õppeaine sisaldamine haridusmiinimumi, sarnase materjali levitamist uute usundite ja sektide kohta ning informatsiooni kogumise ja levitamisega tegelevate iseseisvate üksuste loomist, tagada õiguslik staatus registreeritud sektidele ja uutele usuliikumistele, tagada laste õiguste kaitse ning sotsiaalsete tagatiste süsteem nii sektide liikmetele kui sealt lahkuda soovijatele.

⁴⁴⁷ Neist esimene ning omas valdkonnas tuntuim ja vastuolulisim on Ameerika Ühendriikide Texase osariigis 87 ohvrit nõudnud David Koreshi juhitud Branch Davidians usurühma ja föderaalvõimude konfrontatsioon 1993. aastal. Järgmisel, 1994. aastal tabas frankofoonset maailma Ordre du Temple Solaire enesetapud. 1995 püüdis Shoko Asahara ja tema Aum Shinrikyo (Ülim Tõde) usurühm kutsuda esile Jaapanis apokalüpsist, rünnates mh sariingaasiga metrood. 1997 tegid 39 UFO-rühma Heaven’s Gate liiget enesetapu uskudes, et Hale-Bopp komeedi taga on kosmoselaev, mis viib nad endaga kaasa.

Assamblee eelmainitud rühmade tegevuse kohta jagavate teabekeskuste rajamist.⁴⁴⁸ Järgnevate aastate jooksul asutasid mitmed Ida- ja Kesk-Euroopa riigid sellelaadseid keskusi, kuid nende funktsioonid on olnud riigiti erinevad.⁴⁴⁹

Aastatuhande vahetusel hoogustusid Euroopas ka keskustelud usuvabaduse teostamisele seatavatest piirangutest ning riigi rollist oma kodanike preventiivsest kaitsest usurühmade vaimse manipulatsiooni eest, mis said väljenduse 2001. aastal Prantsusmaa seaduses, mis käsitles preventiivset tegevust sektantlike liikumiste suhtes.⁴⁵⁰ Sarnast suhtumist püüdis Prantsusmaa sisendada ka teistes Euroopa riikides.⁴⁵¹ Nii näiteks esitati 2001. aastal Leedu parlamendis seaduseelnõu „sektide tegevuse keelustamiseks”, mis aga parlamendi enamuse poolehoidu siiski ei saanud.⁴⁵²

Ka Eesti Vabariigi Riigikogu õiguskomisjoni arutelude käigus kerkisid aastatuhande vahetusel esile küsimused, mis puudutas usuvabaduse teostamisega seotud piiranguid ning nende otstarbekust. Nii teatas EKN täitevsekretär Riigikogu õiguskomisjoni koosolekul, kus aruti uut KKS-e eelnõud, seisukoha, et Riigikogu peab otsustama, kui kaugele ta julgeb minna oma rahva kaitsmisel destruktiiivsete usuliikumiste eest ilma, et ta läheks vastuollu rahvusvaheliste normidega. Samuti pöörati tähelepanu asjaolule, et kehtiva seadusandluse kohaselt on võimalik „totalitaarsust ja destruktiiivsust propageerivaid organisatioone” sundlõpetada üksnes konkreetsetl tõendatud tegevuse puhul, kuid õigus jätta neid registreerimise kandmata puudub.⁴⁵³

EKN esindaja nentis, et ühiskonnale kahjuliku tegevuse defineerimine on keerukas, kuid siiski on inimesi vaja kaitsta. Siseministeeriumi esindajate seisukoht oli jätkuvalt, et riik ei saa dikteerida, milline usund on soovitatav ning milline mitte, ja pidasid riiklikult seisukohalt otstarbekamaks kui usulised rühmad, kes seda soovivad, saaksid registreeritud, mis võimaldaks omada paremat ülevaadet nende tegevusest ja liikmeskonnast.⁴⁵⁴

Liberalistlik maailmavaade, mis oli Eestit iseloomustavaks ideoloogiaks radikaalsete ühiskondlike reformide ning nõukogude pärandist lahtiütlemisel 1990. aastate alguse vabadusejoovastuse ajajärgul, peegeldus selle ideoloogia nõo vana-kooli esindaja ning tihedalt EELK-uga seotud Vootele Hanseni sõnavõtus KKS-e eelnõu paragrahvi 14 parandusettepaneku arutelul Riigikogus,

⁴⁴⁸ Council of Europe Parliamentary Assembly Recommendation 1412, 1999.

⁴⁴⁹ Uute usundite monitooringuks rajasid komisjonid ka Läti ja Leedu (Krumina-Konkova 2004, 125–126), samuti mitmed teised Kesk- ja Ida-Euroopa riigid.

⁴⁵⁰ Loi tendant à renforcer la prévention et la répression des mouvements sectaires portant atteinte aux droits de l’homme et aux libertés fondamentales. Seaduse prantsuskeelne tekst http://www.assemblee-nat.fr/dossiers/sectes_pn.asp; inglisekeelne tõlge http://www.cesnur.org/2001/fr_law_en.htm

⁴⁵¹ BNS 2001-12-13. Fautré, Garay & Nidegger 2004, 617. ‘French Government’s “Anti-Cult Missionaries” Try to Export Anti-Cultism into Lithuania.’ WorldWide Religious News. <http://www.wwrn.org/article.php?idd=14058&sec=55&con=41> (Külastatud 17 August 2009).

⁴⁵² Krumina-Konkova 2004, 126, IRFR Lithuania 2002, IRFR Lithuania 2003.

⁴⁵³ Riigikogu õiguskomisjoni istungi protokoll nr. 26. 3. aprill 2000.

⁴⁵⁴ Riigikogu õiguskomisjoni istungi protokoll nr. 66, 15. oktoober 2001.

See oleks midagi uut pärast 18. sajandi käsitlust, et riik ei tegele hingeõndsuse küsimustega, et meil on mingi keelatud õpetus. [...] Õiguskomisjonis oli pikalt arutelul, kas pädev asutus või usuaşjadega tegelev ministeerium ei peaks kohustuslikult kontrollima kõiki registreerimistaotlusi. Tegelikult oleks see usuaşjade voliniku institutsiooni taastamine või veel enam, võib-olla isegi keiserliku Venemaa võõraste usuaşjade departemangu taastamine. Ükskõik, mis eesmärgil me seda ei tee, tuleb mees pidada, et kirikutesse kuuluvad inimesed moodustavad Eestis tegelikult vähemuse, kuigi see on väga suur vähemus, võib-olla üks suuremaid vähemusi Eestis üldse. See tähendab seda, et riigivõimu võib alati hakata kasutama kurjasti nende isikute vabaduste vastu. Suur hulk inimesi millegipärast – vastavalt oma temperamendile, suhtlemisoscusele, loomusele – tahaks, et ära keelataks väga pealetükkivate usuliste veendumuste väljendamine, kaasa kutsumine. [...] Ma arvan, et kõikide selliste asutuste, institutsioonide loomine, mis võivad hakata usuvabadust takistama, on ohtlik. Seetõttu ma arvan, et kui toetada, siis ainult õiguskomisjoni formuleeritud sõnastust, aga võib-olla pole sedagi vaja.⁴⁵⁵

Diskussiooni kohalikuks referentspunktiks olid meediauudised satanistidest, kes pärast mitmeid sellekohaseid meediauudiseid alates 1999. aastast esitasid 2002. aastal taotluse eneste registreerimiseks Eesti kirikute, koguduste ja koguduste liitude registris, mille Siseministeerium tagastas vormitehniliste puuduste tõttu.⁴⁵⁶

Kui Vabariigi president oli keeldunud uut KKS-t välja kuulutamast, oli siseminister valmis probleemse paragrahvi seadusest välja jätma. Siseministeerium oli juhtinud Riigikogu õiguskomisjoni tähelepanu asjaolule, et vastu võetud seaduse paragrahv 14 lõige 3 oli vastuolus paragrahv 5 lõikega 2. Sellal kui viimase kohaselt võis usuline ühendus tulenevalt oma väljakujunenud õpetusest ja struktuurist näha põhikirjas ette liikmeskonda ja juhtimist puudutavaid erisusi, võrreldes Mittetulundusühingute seadusega, siis paragrahv 14 lõige 3 seadis piirangud antud õiguse kasutamisel.⁴⁵⁷

Presidendi poolt väljakuulutamata jäetud seaduse üle peetud arutelu käigus lisas Riigikogu õiguskomisjon uuele seaduseelnõule paragrahvi, mis puudutas EELK-u huve omandireformi käigus iseseisvate juriidiliste isikutena tegutsenud kiriklikelt seltsidelt võõrandatud vara suhtes omandireformi õigustatud subjektiks tunnistamist. Nii sätestati uues paragrahvis 33:

Eesti Vabariigi Ülemnõukogu otsuse „Eesti Vabariigi usuühingute kohta” täiendamine ja selle kohaldamine (1) Eesti Vabariigi Ülemnõukogu 11. detsembri 1991. aasta otsuse (RT 1991, 45, 550) punkti 2 täiendatakse teise lausega järgmises sõnastuses: „Kirikusse või usuühingute liitu ühinenud usuühinguks loetakse ka ühing (ühendus), mille põhitegevuseks enne okupatsioonivõimude poolt teostatud sundlõpetamist oli usutunnistusekohane moraali-, eetika-, hariduse-

⁴⁵⁵ Riigikogu stenogramm 4. detsember 2001.

⁴⁵⁶ Järgmise katse end registreerida usulise ühendusena nurjus 2005, kui Tallinna Linnakohus keeldus usuliste ühenduste registrisse kandmast Eesti Satanistlikku Kogudust „Musta Veenuse Ordu”.

⁴⁵⁷ IX Riigikogu stenogramm. Erakorraline istungjärk. 29. august 2001.

kultuuri-, diakoonia-, sotsiaalse rehabilitatsiooni, hoolekande- või misjonialane tegevus väljaspool kirikule või kogudusele iseloomulikke usuliste talituste vorme ning see tegevus on olnud selle kiriku või usuühingute liidu üheks põhitegevuseks, samuti ühing (ühendus), mis enne okupatsioonivõimude poolt teostatud sundlõpetamist oli liikmeskonna, aruandluse või muude sidemete kaudu seotud selle kiriku või usuühingute liiduga. (2) Käesoleva paragrahvi lõikes 1 toodud täiendust kohaldatakse juhul, kui vastav kirik või koguduste liit on omandireformi käigus esitanud avalduse sellelt usuühingult õigusvastaselt võõrandatud vara tagastamiseks või kompenseerimiseks.⁴⁵⁸

Kuigi see ettepanek, mis laiendanuks tagantjärele omandireformi subjektide ringi, leidis tee uude seaduse eelnõusse, mis vastava täiendusega ka Riigikogu poolt 18. detsembril 2001 vastu võeti, sai just paragrahv 33 põhjuseks, miks 4. jaanuaril 2002 jättis president Arnold Rüütel vastuvõetud seaduse välja kuulutamata. Riigipea otsuse kohaselt rikkus seaduse paragrahv 33 Põhiseaduse paragrahve 12 ja 48:

Põhiseaduse § 12 kohaselt on kõik seaduse ees võrdsed. «Kirikute ja koguduste seaduse» § 33 lg 2 sõnastuse järgi koheldakse ebavõrdselt kirikuid või koguduste liituseid, kes esitasid avalduse õigusvastaselt võõrandatud vara tagastamiseks või kompenseerimiseks ning neid, kes vastavat avaldust ei esitanud, kuna avalduse esitamise ajal kehtinud seadus seda ei võimaldanud. [...]Põhiseaduse § 48 lg 1 järgi on igapähe õigus koonduda mittetulundusühingutesse ja liitudesse. Põhjendamatu on «Kirikute ja koguduste seaduse» § 33 lg 1 õigustloov norm, mis laiendab tagasiulatavalt ja meelevaldselt usuühingute (ühenduste) ringi, kes enne Eesti Vabariigi okupeerimist kuulusid kirikutesse või usuühingute liitu. [...] Enne Eesti Vabariigi okupeerimist kehtinud «Kirikute ja usuühingute seaduse» (RT 1934, 107, 840) §-de 1, 3 ja 26 kohaselt oli kirikuil ja usuühingute liitudel enesekorraldamise ning omavalitsemise õigus, nende põhimääruste (põhikirjade) alusel oli liitu uue liikme vastuvõtmine nende ainupädevus, kusjuures kirikusse või usuühingusse astumise otsustas iga isik ise.⁴⁵⁹

Taaskord jõudis KKS Riigikogu menetlusse ning pärast probleeme tekitanud paragrahvi väljajätmist võttis Riigikogu nimetatud seaduse juba kolmandat korda vastu 12. veebruaril 2002. Kaks päeva hiljem, 14. veebruaril, pöördus Taarausuliste ja Maausuliste Maavalla Koda Vabariigi President Arnold Rüütli poole kirjaga, milles paluti Riigikogu poolt vastu võetud seadus välja kuulutamata jätta. Maavalla Koda seisukoha kohaselt rikkus seaduse paragrahvis 7 sätestatud kohustus kasutada ühenduse nimes täiendit *kirik*, *kogudus*, *koguduste liit* või *klooster* mitte-kristlike usundite esindajate usuvabadust, sundides neid kasutama teisest usulisest traditsioonist (st kristlusest) pärinevaid mõisteid, muutes „võimatuks mõningate usuliste ühenduste legaalse tegevuse, või teatavate usuliste ühenduste asutamise.”⁴⁶⁰ Samasuguse palvega pöördusid presi-

⁴⁵⁸ Riigikogu õiguskomisjoni istungi protokoll nr. 66, 15. oktoober 2001.

⁴⁵⁹ RTL 2002, 7, 65.

⁴⁶⁰ Taarausuliste ja Maausuliste Maavalla Koda kiri president A. Rüütlile 14. veebruar 2002.

dendi poole ka Usuliste Ühenduste Ümarlauda kuulunud Eesti Islami Kogudus, Tallinna Baha'i Kogudus ja Tiibeti Budismi Nyingma Eesti Kogudus.⁴⁶¹

27. veebruaril 2002 allkirjastas Vabariigi President Arnold Rüütel seaduse ning seadus jõustus 1. juulil 2002. Siseministeriumis asunud Eesti kirikute, koguduste ja koguduste liitude registrisse kantud usulised ühendused pidid end ümber registreerima Justiitsministeeriumi haldusalas olevate kohalike kohtute registriosakondades peetavasse usuliste ühenduste registrisse 1. juuliks 2004.⁴⁶² Oma vastuses Maavalla Kojale teatas Presidendi kantselei, et Koja pöördumist arutati presidendi otsuse kujundamisel.⁴⁶³

Usulised ühendused ei kiirustanud ümberregistreerimisega kirikute ja koguduste registrist uude, usuliste ühenduste registrisse. Nii oli 2004. aasta aprilliks end ühest registrist teise ümber registreerinud üksnes 15 ühendust 513-st. Lahtised olid ka veel välislepingu alusel tegutseva kiriku registrisse kandmise põhimõtted, mis puudutasid Rooma-Katoliku Kiriku kogudusi ja kloostreid. 1993. aastal olid Rooma-Katoliku Kiriku kogudused kantud registrisse Leedu Vabariigis resideeruva nuntsiuse taotluse alusel siseministrile.⁴⁶⁴

Endiselt püsis probleemina seaduse paragrahvis 7 esitatud nõue kasutada mõisteid *kogudus*, *koguduste liit* või *kirik* kohustuslike osadena usuliste ühenduste registrisse kantavas nimes. Kuigi 1993 KKS oli sätestanud omanimetuste kasutamise võimaluse ning vajadusele selle põhimõtte jätkuvasse rakendamisse oli osutatud ka Riigikogus, jäi see ettepanek Riigikogu saalis toetuseta. Omanimede kasutamise võimaluse ärajäämisest tulenevatele probleemidele oli Maavalla Koda juhtinud Riigikogu tähelepanu juba enne seaduse vastuvõtmist. Maavalla Koja seisukoht oli, et kristlikust traditsioonist pärinevate mõistete (*kirik*, *kogudus*) kohustuslik kasutamine usulise ühenduse ametlikus nimes on mitte-kristlike ühenduste jaoks usuliselt pinnalt vastuvõetamatu.⁴⁶⁵ Vastuses Taarausuliste ja Maausuliste Maavalla Koja pöördumisele selgitas Riigikogu õiguskomisjoni esimees Väino Linde seaduse loogikat, milles mõisted *kirik*, *kogudus*, *koguduste liit* ja *klooster* on tehnilised terminid, mis lihtsustavad seaduse mõistmist:

Kirikute ja koguduste seadus on üles ehitatud nii, et seaduses toodud usulise ühenduse liik (§ 2) ja nimi (§ 7) on omavahel seotud. [...] Usulise ühenduse nimi väljendab ka usulise ühenduse liiki. Teie poolt soovitud muudatuse tegemiseks tuleb kirikute ja koguduste seaduses toodud ning seaduse autorite poolt väljatöötatud kontseptsiooni muuta, et eristada ühenduse nime ja liiki. Vastasel juhul

⁴⁶¹ Usuliste Ühenduste Ümarlauda kiri Eesti Vabariigi President A. Rüütlile 20. veebruar 2002.

⁴⁶² RT I 2002, 24, 135; RT I 2006, 61, 456.

⁴⁶³ Vabariigi Presidendi Kantselei kiri Taarausuliste ja Maausuliste Maavalla Kojale 27. 02. 2002.

⁴⁶⁴ Riigikogu õiguskomisjoni istungi protokoll nr. 30, 22. aprill 2004.

⁴⁶⁵ Taarausuliste ja Maausuliste Maavalla Koja täiendus- ja muudatusettepanekud Kirikute ja koguduste seaduse eelnõule (284 SE I) RK õiguskomisjonile. 13. 06. 2000; Taarausuliste ja Maausuliste Maavalla Koda Riigikogu õiguskomisjonile 04. 02. 2002.

on seadus mitmeti mõistetav ning tekitab segadust selle rakendajates ja seadusest huvitatud isikutes.⁴⁶⁶

Siiski tuli seda kontseptsiooni muuta 2004. aastal. Pärast KKS-e väljakuulutamist presidendi poolt pöördus Maavalla Koda 21. mail 2002 õiguskantsleri poole, et viimane kontrolliks väljakuulutatud KKS-e paragrahvide 2, 7 ja 11 vastavust Põhiseadusele. Avaldusele oli lisatud Tartu Ülikooli ja Eesti Keele Instituudi ekspertarvamused sõnade *kirik*, *kogudus* ja *klooster* tähenduse kohta eesti keeles ning mis osutasid mõistete otsesele seotusele kristliku traditsiooniga. Avalduses märgiti, et kui seadust ei muudeta, ootab Maavalla Koda sundlõpetamine vastavalt 2002 KKS-e paragrahv 31 lõikele 1, sest oma õpetuslikest alustest lähtuvalt ei ole Maavalla Kojal võimalik kasutada oma nimes võõra traditsiooni mõistet.⁴⁶⁷ 4. juunil 2003 saatis õiguskantsler Maavalla Kojale vastuse, milles teatas, et õiguskantsleri esindajate kohtumisel Siseministeriumi usuasjade osakonna juhatajaga lepiti kokku seaduse muutmise vajalikkuses.⁴⁶⁸ KKS-e muudatusi käsitleval Riigikogu õiguskomisjoni istungil toetas istungile kutsutud Eesti Kirikute Nõukogu esindaja usulise ühenduse võimalust registreerida end ajalooliselt väljakujunenud nimega.⁴⁶⁹

28. juunil 2004 võeti Riigikogus vastu seadusemuudatus, mis lubas ajalooliselt väljakujunenud omanimede kasutamise.⁴⁷⁰ Seda võib pidada üheks sisuliselt oluliseks muudatuseks 2002. aastal vastu võetud Kirikute ja koguduste seaduses.⁴⁷¹ Eesti Taarausuliste ja Maausuliste Maavalla Koda registreeriti ümber usuliste ühenduste registrisse 7. jaanuaril 2005. Sellega seoses tasub tähelepanu juhtida seigale, et nn ajalooliselt väljakujunenud nimekuju *koda* võt- sid taarausulised ja maausulised kasutusele aastal 1995 koos Taarausuliste ja Maausuliste Maavalla Koda registreerimisega. 1920.–1930. aastatel kasutasid taarausulised oma usulise ühenduse nimes sõna *hiis*.⁴⁷²

⁴⁶⁶ Riigikogu õiguskomisjoni kiri Andres Heinapuule 19. veebruar 2002.

⁴⁶⁷ Taarausuliste ja Maausuliste Maavalla Koda Õiguskantslerile 21. mai 2002. Kas sõna *kogudus* märgib üksnes kristlikke usulisi ühendusi, on mitmeti mõistetav. Nii märgiti Riigikogu õiguskomisjoni 22. aprilli 2004 koosolekul, et seaduse tähenduses märgib mõiste *kogudus* ühte usku tunnistavaid inimesi ning sellisena olevat seda mõistnud ka President seadust välja kuulutades. (Riigikogu õiguskomisjoni istungi protokoll nr. 30, 22. aprill 2004).

⁴⁶⁸ Õiguskantsler Andres Heinapuule 04. juuni 2003.

⁴⁶⁹ Riigikogu õiguskomisjoni istungi protokoll nr. 30, 22. aprill 2004.

⁴⁷⁰ RT I 2004, 54, 391.

⁴⁷¹ Ülejäänud muudatused KKS-es on tulenenud teiste õigusaktide muutmisest või vastu- võtmisest.

⁴⁷² Sama traditsioon kajastub tänastes taarausuliste ühenduste nimedes – Tarbatu Hiis, Mäe Hiis, Päikese Hiis (Au ja Ringvee 2007, 136).

3. Usuvabadus ja õigusruum

3.1. Põhiseaduslik õigus

Põhiseaduse Assambleel ei olnud religiooni ja usuvabaduse küsimused kõige olulisemad.⁴⁷³ Erinevad põhiseaduse projektid tagasid erinevas sõnastuses usu- ja veendumusvabaduse põhimõtteid.⁴⁷⁴ Küsimus, kas põhiseadus peaks sisaldama ka põhimõtte, et riigikirikut ei ole, leidis lahenduse hääletamisel, kus see lause ülekaaluka enamusega heaks kiideti.⁴⁷⁵ Üldistades võib öelda, et Põhiseaduse Assamblee peegeldas tol hetkel ühiskonnas valitsevaid vaateid religiooniga seonduvale. Sellal kui usu- ja veendumusvabaduste põhimõtete sõnastamisel ei esinenud oluliselt üksteisest erinevaid arusaamu, põhjustas Assamblees diskussiooni küsimus, kas usuõpetuse ja religioosse hariduse saamisega seotud küsimusteriing peaks leidma käsitlemist ka põhiseaduses. Nii näiteks märkis Jüri Adams, et kuna usklikud olid nõukogude perioodil tagakiusatud ning uskllike inimeste soov on anda oma lastele religioosset haridust, siis peaks see põhimõtte, mille kohaselt on inimesel õigus usuõpetusele, olema kajastatud ka põhiseaduse tekstis. Hoolimata sellekohastest ettepanekutest ei jõudnud vastav säte põhiseaduse lõplikku teksti.⁴⁷⁶

Põhiseaduse Assamblee võttis usuvabaduse tagamise sõnastamisel eeskujuks 1934. aasta Põhiseaduses sätestatu, aga samuti tänapäevaseid rahvusvahelisi õigusnorme ja lepinguid.⁴⁷⁷ 1992. aastal referendumil vastu võetud Eesti Vabariigi Põhiseadus käsitleb usu-, südametunnistuse- ja veendumusvabadusi ehk süümevabadusi mitmes paragrahvis. Oluliseks on selles seoses Põhiseaduse II peatükk „Põhiõigused, vabadused ja kohustused.” Nii selle peatüki kui kogu Põhiseaduse usuvabaduse kontseptsiooni keskmeks on paragrahv 40, mis sätestab:

Igaühel on südametunnistuse-, usu- ja mõttevabadus. Kuulumine kirikutesse ja usuühingutesse on vaba. Riigikirikut ei ole. Igaühel on vabadus nii üksinda kui ka koos teistega, avalikult või eraviisiliselt täita usutalitusi, kui see ei kahjusta avalikku korda, tervist ega kõlblust.⁴⁷⁸

Antud paragrahv sätestab nii võõrandamatu sisemise ehk passiivse usuvabaduse kui teatud puhkudel piirangutele alluva aktiivse usuvabaduse. Riigi ja insti-

⁴⁷³ Kiviorg 2005b.

⁴⁷⁴ Põhiseaduse Assambleele esitatud erinevate põhiseaduste projektid vt H. Schneider (Toim.) *Taasvabanenud Eesti põhiseaduse eellugu*. Tallinn: Eesti Akadeemiline Õigus-teaduse Selts, 1997, lk 189–264.

⁴⁷⁵ *Põhiseadus ja Põhiseaduse Assamblee* 1997, 365.

⁴⁷⁶ *Põhiseadus ja Põhiseaduse Assamblee* 1997, 176–179.

⁴⁷⁷ Eesti religiooni puudutava õigusruumi allikatest vt Kiviorg 2001c, 24.

⁴⁷⁸ Peeter Roosma on märkinud EV Põhiseaduse kommenteeritud väljaandes (2002, 296), et Põhiseaduses tuleb sisustada mõisteid usk ja usutalitus avaralt, et vältida vähetuntud või uute usundite diskrimineerimist, järgides ÜRO Inimõiguste komitee üldkommentaari 22 ÜRO Inimõiguste deklaratsiooni artiklile 18 (vt [http://www.unhchr.ch/tbs/doc.nsf/\(Symbol\)/9a30112c27d1167cc12563ed004d8f15?OpenDocument](http://www.unhchr.ch/tbs/doc.nsf/(Symbol)/9a30112c27d1167cc12563ed004d8f15?OpenDocument))

tutsionaliseeritud religiooni vaheline suhe on määratletud lausega „Riigikirikut ei ole”. Põhiseaduse kommenteeritud väljaanne märgib, et antud riigikirikut puudutav lause ei välista riigi ja religioosete organisatsioonide vahelist koostööd.⁴⁷⁹ Samuti märgitakse Põhiseaduse kommenteeritud väljaandes, et see ei tähenda, nagu ei võiks riik religioossetele organisatsioonidele panna avalikke ülesandeid, osutades sellega perekonnaseisuasutuste üleannete andmisele vaimulikele ning pöörates tähelepanu kaplanaatidele Kaitseväes ning kinnipidamisasutustes.⁴⁸⁰ Siiski on Rait Maruste juhtinud avaliku võimu tähelepanu vajadusele olla ettevaatlik ja reserveeritud ühe usulise ühenduse eelistamises avalikus elus.⁴⁸¹ See seab riigile, avalikule võimule kohustuse olla usuliste ühenduste suhtes neutraalne, mida esimene on ka suhteliselt hästi teostanud, arvestades seejuures näiteks suundumusi 1990. aastatel, kui valmistuti usuliste ühenduste diferentseeritud kohtlemiseks (nt võimalus saada avalik-õigusliku institutsiooni staatuse).

Põhiseaduse paragrahv 41 sätestab veendumusvabaduse, mis puudutab nii usulisi kui mitte-usulisi veendumusi⁴⁸²:

Igäühel on õigus jääda truuks oma arvamustele ja veendumustele. Kedagi ei tohi sundida neid muutma. Veendumustega ei saa vabandada õiguserikkumist. Kedagi ei saa veendumuste pärast võtta õiguslikule vastutusele.⁴⁸³

Põhiseaduse paragrahv 12 keelab diskrimineerimise mh usutunnistuse või veendumuste alusel.⁴⁸⁴ Põhiseaduse paragrahv 42 kohaselt ei ole riigiasutustel ega kohalikel omavalitsustel ega nende ametnikel õigust koguda ega säilitada andmeid isiku veendumuste kohta ilma isiku enda nõusolekuta. Antud kontekstis hõlmavad veendumused nii usulisi kui teisi (näit poliitilisi vm) veendumusi.

Sõnavabaduse ja kogunemisvabaduse tagavad Põhiseaduse paragrahvid 45 ja 47. Põhiseaduse paragrahv 48 tagab ka vabaduse koonduda mittetulundusühingutesse ja nende liitudesse. Nende hulka kuuluvad ka usulised ühendused ning Põhiseaduse paragrahv 9 kohaselt on põhiõigused, -vabadused ja -kohustused tagatud ka juriidilistele isikutele, kui need on kooskõlas juriidiliste isikute tegevuste üldiste eesmärkidega.

Põhiseaduse paragrahv 124 puudutab kaitseväe asendusteenistust usulistel või veendumuslikel põhjustel.⁴⁸⁵ Eesti Vabariigi Kaitseväeteenistuse seaduse

⁴⁷⁹ Kiviorg 2005a, 768.

⁴⁸⁰ *Eesti Vabariigi põhiseadus. Kommenteeritud väljaanne* 2002, 297.

⁴⁸¹ Maruste 2004, 522.

⁴⁸² Maruste 2004, 519, 526.

⁴⁸³ Antud valdkonda puudutab ka Karistusseadustik (RT I 61, 364, RT I 2008, 33, 200).

⁴⁸⁴ Usulisel pinnal toimuvat diskrimineerimist käsitlevad mitmed teisedki õigusaktid – nt Töölepinguseadus.

⁴⁸⁵ Asendusteenistuse õiguslikest alustest vt Rasmus Mägi „Asendusteenistuse õiguslikud alused ja praktika” *Juridica* V/2001, lk 314–320. Ajateenistuse asendamise korra asendusteenistusega sätestavad Kaitseväeteenistuse seaduse paragrahvid 1, 4, 39, 40¹, 72–79 (RT I 2000, 28, 167; RT I 2007, 65, 406). Asendusteenistuslaste teenistuskohad ja ametikohtade

paragrahv 3 lõige 6 sätestab, et usulistel või kõlbelistel põhjustel kaitseväeteenistusest keeldumine ei vabasta sellest kohusest ning sama seaduse paragrahv 4 lõige 1 sätestab, et nimetatud puhkudel on kutsealune kohustatud läbima asendusteenistuse. Asendusteenistusse siirdutakse Kaitseressursside Ameti kaudu, kellel on õigus esitada järelepärimine usuorganisatsioonile, kellele kutsealune on viidanud.⁴⁸⁶ 1996. aastal rakendunud asendusteenistuse süsteem puudutas usulistest kogukondadest eelkõige Jehoova tunnistajaid, kes kuulusid ka selle süsteemi väljatöötajate hulka.

Põhiseaduse paragrahv 130 sätestab, et Põhiseaduse paragrahvid 12, 40 ja 41, mis puudutavad usuvabadust ning sellepõhise diskrimineerimise keeldu, on võõrandamatud ka erakorralise või sõjaseisukorra ajal. Põhiseaduslike õiguste piiramine võib leida aset üksnes Põhiseaduses ettenähtud juhtudel või Riigikogu poolt vastuvõetud seaduste alusel ning neid õigusi piiravad alamaastme õigusaktid on vastuolus Põhiseadusega. Nii on Riigikohtu seatud standardeid põhiõiguste kaitse osas nähtud kõrgematena Euroopa Inimõiguste Kohtu standarditest.⁴⁸⁷

Nõukogudejärgses Eestis on esinenud juhtumeid, kus on rikutud põhiseaduslikku usu- ja veendumusvabadust. Kuigi õiguskantsleri pädevusse ei kuulu registreeritud põhikirjaga usuühendustes usu tunnistamisega ega viljelemisega, samuti mitte vaimulikuna töötamist puudutavad küsimused, on õiguskantsleri büroo oluline institutsioon usuvabadust käsitlevate riivete lahendamisel.⁴⁸⁸ Juba 1993. aastal pööras õiguskantsler tähelepanu Tartu linnavolikogu otsusele, millega keelati Tartu linnas usuliste talituste läbiviimine avalikes kohtades ning mille eesmärk oli piirata Tartu Elu Sõna koguduse tänavamisjonit ning mis õiguskantsleri seisukoha järgi piiras põhiseaduses tagatud usuvabaduse põhimõtteid.⁴⁸⁹ Linnavolikogu tühistas oma otsuse, mis oli tegelikkuses omandanud palju laiema tähenduse – avalikeks kohtadeks olid ka kalmistud ning usuliste talituste seas on kindel koht matustel.

Õiguskantsleri poole on põhiseaduslike usuvabadust puudutavate rikkumiste küsimustes pöördunud ka Taarausuliste ja Maausuliste Maavalla Koda. Üks avaldusest aastast 2004 puudutas Maavalla Koja õigust kasutada oma ametlikus nimes usulise ühenduse kohta omanimetust ning mille tulemusel tehti vastav muudatus kehtivasse Kirikute ja koguduste seadusesse. Maavalla Koda on pöördunud õiguskantsleri poole ka usu-/religiooniõpetuse küsimuses 2003. aastal, nähes seda õppeainet üldhariduskoolides kristliku misjoni vormina ning

nimetused on määratletud Vabariigi Valitsuse 24. oktoobri 2000. aasta määrusega nr 340 (RT I 2000, 81, 517).

⁴⁸⁶ RT I 2000, 28, 167, 2009, 36, 234. 1994. aastal vastuvõetud Kaitseväeteenistuse seadus (RT I 1994, 23, 384) käsitles antud valdkonda ptk XI ning kus paragrahv 89 kohaselt ei tohtinud asendusteenistus minna vastuollu usuliste ega kõlbeliste veendumustega, samuti ei tohtinud asendusteenistuslasi kohustada kandma relva.

⁴⁸⁷ Kiviorg 2005a, 757–758

⁴⁸⁸ RT I, 1999, 29, 406; 2009, 15, 94.

⁴⁸⁹ Tartu Elu Sõna Kogudus, dokumendid 02.05.2001.

põhimõtte, mille kohaselt ei ole Eestis riigikirikut, rikkumisena.⁴⁹⁰ Õiguskantsler ei pidanud Maavalla Koja väiteid küllaldaseks, tõdedes ühelt poolt vajadust tagada tasakaalustatud õpe, kuid pidades kristluse osatähtsuse suurust kultuuriliselt põhjendatuks.⁴⁹¹

2002. aastal külastas Tallinna Hiina Rahvavabariigi president Jiang Zemin, kes peatus oma visiidi ajal SAS Radisson hotellis. Hiina RV-s tagakiusatud usuliikumise Falung Gong liikmed, kes olid saabunud Eestisse visiidi ajaks, protesteerid hotelli lähistel Hiina RV-i Falung Gongi vastu suunatud tegevuse vastu, jagades mh asjakohaseid materjale. Politsei käsitles tegevust sanktsioneerimata meelevaldusena ning pidas isikute tuvastamiseks kinni kaks Läti ja kaks Rootsi kodanikku. Sündmuste järgselt esitasid Riigikogu saadikud Andres Herkel ja Jaan J. Leppik õiguskantslerile politsei tegevuse kohta käiva järelepärimise. Kui nii Politseiamet kui Kaitsepolitsei olid pidanud Falun Gongi liikmete kinnipidamist õigustatuks, pidas õiguskantsler politsei tegevust õigusvastaseks, sest ei lendlehtede jagamine, Falun Gongi rinnamärkide kandmine ega trükiste jagamise filmimine ei ole meelevaldus Avaliku koosoleku seaduse mõttes.⁴⁹²

3.2. Usuvabaduse teostamine – Kirikute ja koguduste seadus

1992. aasta Eesti Vabariigi Põhiseaduse paragrahv 40 kohaselt on kirikutesse ja usuühingutesse kuulumine vaba ning riigikirikut ei ole. 1993. aastal Riigikogus vastu võetud Kirikute ja koguduste seadus (edaspidi 1993 KKS) defineeris mõisted kogudus, koguduste liit ja kirik. 1993 Kirikute ja koguduste seaduse ülesanne oli paragrahv 1 kohaselt „põhiseaduse paragrahviga 40 igähele tagatud usuvabaduse teostamiseks sätestada kirikute ja kogudustega ühinemise kord ning nende tegevuse reguleerimine.”⁴⁹³ Eesti õigusruumis on usuliste ühenduste registrisse kantud ühendused eraõiguslikud juriidilised isikud, keda käsitletakse mittetulundusühingute eriliigina ning kelle puhul rakendatakse Mittetulundusühingute seadust, kui KKS ei sätesta erisusi. KKS annab õigusraamistiku usuliste ühendustele juriidiliste isikutena ning tagab kollektiivse usuvabaduse rakendumise õigusruumis.

Eesti Vabariigis saab usuline ühendus eraõigusliku juriidilise isiku staatuse usuliste ühenduste registrisse (a-ni 2002 Eesti kirikute, koguduste ja koguduste liitude registrisse) kandmise järel. Kuni 1993. aastani said usulised ühendused

⁴⁹⁰ Usuliste Ühenduste Ümarlaua pressiteade 14. jaanuar 2003.

⁴⁹¹ *Õiguskantsleri 2003.–2004. aasta tegevuse ülevaade* 2004, 170. Kuigi Eestis ei ole ühtki juhtumit, kus riiki oleks haigetud kohtus mõne usulise ühenduse eeliskohtlemise tõttu, võib siiski tõmmata paralleeli Eesti Vabariigi õiguskantsleri seisukoha ja Ungari Konstitutsiooni-kohtu seisukoha vahele, mille kohaselt peab riik kohtema usulisi ühendusi neutraalselt, kuid ühiskondlike ja ajalooliste tegurite arvestamine usuliste ühenduste diferentseeritud kohtlemisel ei ole neutraliteedi põhimõtte rikkumine (Enyedi 2003, 161)

⁴⁹² *15 kaasust* 2008, 91–93.

⁴⁹³ RT I 1993, 30, 510

Eesti Vabariigis õigusvõime Eesti Vabariigi Ülemnõukogu seaduse Kodanike ühenduste kohta alusel ning usulisi ühendusi, sh kogudusi, koguduste liite ja kirikuid, registreeriti juriidiliste isikutena kohalikes äri- ja ettevõtte registrites. Kuigi ühenduse registrisse kandmine ei ole olnud eelduseks kollektiivse usuvabaduse teostamisel, annab see teatud, üksnes registrisse kantud usulistele ühendustele ette nähtud privileegid (nt maksusoodustused, õiguse taotleda vaimulikule abielu sõlmimise õigust jt).

Riigi ja religiooni suhete üks probleemiderohkematest valdkondadest on puudutanud usulistele ühendustele õigusvõime andmist ning selle andmist sätestavat seadusandlust, mis annab riigile vahendi teatud usuliste institutsioonide eeliskohtlemiseks või represseerimiseks. 1993. aastal jõustunud Kirikute ja koguduste seadus oli, võrreldes teiste omaaegsete nõukogudejärgsete Euroopa ühiskondade usulisi ühendusi puudutavate seadustega, liberaalne: kõiki registrisse kantud usulisi ühendusi koheldi, sõltumata nende liikmeskonna arvukusest või ajaloo pikkusest, võrdsetel alustel ning registreerimisnõuded olid kõikidele samad. Ainus erand on välislepingu alusel tegutsev Rooma-Katoliku Kirik, kelle erisused peituvad registrikande tegemise lihtsustatud vormis.⁴⁹⁴

Teistsugust lähenemist riigi suhestumisel usulistesse ühendustesse võib kohata mitmetes nõukogudejärgsetes ühiskondades. Lähinaabritest esindavad usuliste ühenduste diferentseeritud kohtlemist nii Läti kui Leedu. Leedu Vabariigi 1995. aastal kehtima hakanud Usuliste kogukondade ja ühenduste seadus kinnitas kolm erinevat staatust registreeritud usulistele ühendustele – traditsionaalsed usundid, riiklikult tunnustatud usundid ning registreeritud usundid. Seaduses loetleti ka Leedu üheksa traditsionaalset religiooni – rooma-katoliiklust, kreeka-katoliiklust, evangeelset luterlust, evangeelset reformeeritud kirikut, vene õigeusku ja vanausulisi ning traditsioonilisi usulisi vähemusi – juute, islamiusulisi ja karaiime. Traditsiooniliste religioonidega võrdsed õigused võib saada ka riiklikult tunnustatud religioon. Selleks peab religioosse traditsiooni ajalugu Leedus ületama 25 aastat ning selleks peab religioonil olema avalik toetus, samuti oluline roll Leedu ühiskonnas, vaimses pärandis ja kultuuris. Nii nagu traditsioonilised religioonid, võivad ka riiklikult tunnustatud religioonid anda näiteks üldhariduskoolides usuõpetust.⁴⁹⁵

⁴⁹⁴ 2009. aastal pöördus Vatikani Riigisekretariaat Eesti Välisministeeriumi poole sooviga, et Eesti seadusandlus võimaldaks registrisse kanda ka Rooma-Katoliku Kiriku kanoonilisi institutsioone. Soovi taustal peegeldus Opus Dei personaalprelatuuri õiguslik staatus – Opus Dei ei soovinud registreerida end hariliku mittetulundusühinguna, samas ei olnud võimalik personaalprelatuuri seaduse mõistes kloostriina, nagu olid registrisse kantud teised institutsioonid (ordud, kongregatsioonid). Vastav muudatus, mis puudutas üksnes välislepingu alusel tegutsevat kirikut, so Rooma-Katoliku Kirikut, viidi 2002 KKS-esse 2011. aastal (RT I, 02.02.2011, 1). Sellise üksnes katoliku kirikut puudutava muudatuse tegemine seadusesse häiris EELK-ut, kes oli pidanud loobuma 2002 KKS-e jõustumisega praostkondadest juriidiliste isikutena.

⁴⁹⁵ Glodenis 2005.

2001. aastal andis Leedu parlament riiklikult tunnustatud religiooni staatuse Leedu Evangeelsete Baptistide Kirikute Liidule ning aastal 2008 ka Leedu Seitsemenda Päeva Adventistide Kirikule. Seda staatust ei ole aga antud metodistidele, Uus-Apostlikule Kirikule, ega nelipühilastele.⁴⁹⁶ 2002. aastal keelduti väidetavalt Rooma-Katoliku Kiriku surve tõttu riiklikult tunnustatud religiooni staatuse andmisest Leedu omausulist (paganlikku) traditsiooni esindavale "Romuva" ühendusele.⁴⁹⁷ 2002. aastal algas Leedus töö uue seaduseelnõu väljatöötamiseks, mille käigus on tehtud ettepanek tõsta senine 25 aasta nõue riikliku tunnustuse taotlemisel 50 tegevusaastani.⁴⁹⁸ Kolmas usuliste ühenduste rühm Leedu õigusruumis on registreeritud usulised ühendused. Nende hulka kuuluvad kõik nn mittetraditsioonilised usulised vähemused. Usuliste ühenduste registreerimine toimub Justiitsministeeriumis.⁴⁹⁹

Erinevalt Eestist ja Leedust, kus taasisesivsuses võeti vastu uued põhiseadused, taasjõustati iseseisvuse taastanud Läti Vabariigis nõukogude-eelne põhiseadus. Sarnane suundumus kujunes valitsevaks ka riigi suhetes religiooniga. Nõukogude-eelse regulatsiooni põhimõtted taastati Lätis 2008. aastaks, kui oli vastu võetud traditsiooniliste religioonidena käsitletavate usuliste ühenduste seadused. Esmakordselt Lätis tegevust alustavate usuliste ühenduste puhul kehtib nõue, et viimased peavad esimese kümne tegevusaasta jooksul end igal aastal uuesti registreerima.⁵⁰⁰

Kui 1992. aasta Põhiseaduse paragrahv 40 sätestas, et kuulumine kirikutesse ja usuühingutesse on vaba, siis 1993 KKS-e tekst defineeris kolme liiki usulisi ühendusi: kogudused⁵⁰¹, koguduste liidud⁵⁰² ja kirikud⁵⁰³. Neist väikseima usulise ühenduse – koguduse – registreerimiseks piisas 1993 KKS-e paragrahv 11

⁴⁹⁶ IRFR Lithuania 2004; Žiliukaite ja Glodenis 2001, 76–77.

⁴⁹⁷ IRFR Lithuania, 2004; Strmiska ja Dundzila 2005, 250.

⁴⁹⁸ Glodenis 2008, 398.

⁴⁹⁹ Leedu Vabariigi religiooniseadusandluse kujunemisest annab hea ülevaate Donatas Glodenis käsitlus *Legislation on Religion and the Challenge of Pluralism in Lithuania*. <<http://en.religija.lt/showarticle.php?articleID=17>> Külastatud 08. august 2008.

⁵⁰⁰ Läti seadusandluse kohta vt Ringolds Balodis "The Recent Developments of Latvian Model of Church and State Relationship: Constitutional Changes without Revising of Constitution." *Jurisprudencia* 2, 2009, lk 7–19.

⁵⁰¹ „Kogudus käesoleva seaduse mõistes on ühte usku tunnustavate füüsiliste vabatahtlik ühendus, kes tegutseb põhikirja alusel, valitud juhatuse juhtimisel ja on registreeritud käesoleva seadusega ettenähtud korras.” (1993 KKS § 2 (2))

⁵⁰² „Koguduste liit käesoleva seaduse mõistes on vähemalt kolme vabatahtlikult liitunud ja ühte usku tunnustavate koguduste ühendus, kes tegutseb põhikirja alusel, valitud juhatuse juhtimisel ja on registreeritud käesoleva seadusega ettenähtud korras.” (1993 KKS § 2 (3))

⁵⁰³ „Kirik on käesoleva seaduse mõistes episkopaalse struktuuriga kolme üldkirikliku usutunnistusega õpetuslikult seotud kogudus või koguduste ühendus, kes tegutseb põhikirja alusel, valitud juhatuse juhtimisel ja on registreeritud käesoleva seadusega ettenähtud korras.” (1993 KKS § 2 (1)) Tähelepanav on, et seadus ei täpsusta milliseid usutunnistusi mõistetakse „kolme üldkirikliku usutunnistusena”. Samuti tasub tähelepanu pöörata asjaolule, et seadus võimaldas registreerida ka ühe või kahe kogudusega „kirikut”. See võimalus kaotati 2002. aasta KKS-es.

lõike 1 kohaselt 12 täieosalisest teovõimelisest asutajaliikmest. Paragrahv 7 sätestas vanusetsensuseks iseseisvalt koguduse liikmeks või kogudusest väljaastumiseks 15. eluaasta. Kuni 12-aastased võisid kuuluda üksnes oma vanemate või hooldajate kogudusse ning 12–15 aasta vanused võisid kuuluda kogudusse vanemate või eeskostjate loal. Need põhimõtted on püsinud usulisi ühendusi puudutavas seadusandluses muutumatutena tänaseni.

Koguduste liidu asutamiseks oli 1993 KKS-e paragrahv 2 lõike 3 kohaselt vajalik vähemalt kolm liidu moodustavat kogudust. Seaduse paragrahv 10 kohaselt sai usuline ühendus õigusvõime koos registreerimisega Siseministeeriumis peetavas Eesti kirikute, koguduste ja koguduste liitude registris, mis asutati 20. juulil 1993.⁵⁰⁴ Samas ei andnud ei 1993 KKS ega ükski muu õigusakt ühelegi riiklikule institutsioonile õigust sekkuda usuliste ühenduste siseasjusse ega teostada nende üle järelevalvet. Ainus erand on olnud maksuamet, kellele usulised ühendused, sarnaselt teiste mittetulundusühingutega, esitavad igal aastal majandustegevuse aastaaruande.

Ainult osaliselt koguduse põhitunnustele vastavaid vabatahtlikke usulisi ühendusi käsitles seaduse paragrahv 3 usuühingutena ning nende tegevust reguleeris antud paragrahvi lõike 2 kohaselt Kodanike ühenduste seadus.⁵⁰⁵ 1994 võttis Riigikogu vastu Mittetulundusühingute ja nende liitude seaduse, mille paragrahv 2 luges mittetulundusühingute hulka ka „usukultusega” tegelevad ühingud ning seaduse paragrahv 10 lõige 3 kohaselt registreeris usuühinguid Siseministeerium. Seaduse paragrahv 35 lõige 3 kohaselt olid linna- ja maavalitsused kohustatud andma Siseministeeriumile üle seni linna- ja maavalitsustes registreeritud usuühingute dokumendid. Enamik ajavahemikus 1993 kuni 1996 registreeritud usuühinguid olid erinevad kristlikud misjonid, milledest mitmed tegutsevad tänaseni, kuid õiguslikus mõttes tavaliste mittetulundusühingutena. Usuühinguna oli 2008. aasta lõpul mittetulundusühingute ja sihtasutuste registrisse kantud 6 ühingu.⁵⁰⁶

1996. aastal alanud uue Kirikute ja koguduste seadus ettevalmistamine jõudsid lõpule 2002. aastal. 2002. aastal Riigikogus vastu võetud uus KKS (edaspidi 2002 KKS) tõi kaasa uue Mittetulundusühingute ja sihtasutuste registri juures asuva usuliste ühenduste registri asutamise ning registriga seotud toimingute (sh juriidilise isikuna registreerimise) siirdumise Siseministeeriumi usuaşjade osakonnast Justiitsministeeriumi valitsemisalas olevate kohtute juurde. See viis uue registri samadele alustele teiste, kohtute alluvuses olevate registritega. Õigusvõime ja õigusliku järjepidevuse jätkumise tagamiseks pidid usulised ühendused end ümber registreerima uude registrisse.

⁵⁰⁴ RT L 1993, 16, 442. Eesti kirikute, koguduste ja koguduste liitude registri põhimäärus kinnitati 20. juulil 1993.

⁵⁰⁵ RT I 1994, 28, 425.

⁵⁰⁶ Äriregistri teabesüsteem <https://ariregister.rik.ee> Külastatud 31.12.2008.

2002 KKS määratleb paragrahvis 2 nelja liiki usulised ühendused: kirikud⁵⁰⁷, kogudused⁵⁰⁸, koguduste liidud⁵⁰⁹ ja kloostrid⁵¹⁰, andes seaduses mõistete le-gaaldefiniitsioonid.⁵¹¹ Lisaks usulistele ühendustele mainib KKS ka usuühinguid, kelle tegevuse eesmärk on „usutunnistusekohane või oikumeeniline moraali-, eetika-, haridus-, kultuuri-, diakoonia-, sotsiaalse rehabilitatsiooni alane tegevus väljaspool kirikule või kogudusele iseloomulikke usuliste talituste vorme ning kes ei pea olema seotud konkreetse kiriku, koguduste liidu või kogudusega” ning mis saavad oma õigusvõime Mittetulundusühingute seaduse alusel.⁵¹²

Paljud nõuded 2002 KKS-es ei erinenud varasematest juriidilise isiku staa-tust soovivatele usulistele ühendustele esitatud nõuetest. 2002 KKS-e paragrahv 13 lõike 1 kohaselt peab registrisse kantavas koguduses olema vähemalt 12 teo-võimelist täisealist liiget.⁵¹³ Registrisse kandmiseks tuleb koguduse juhatusel esitada paragrahv 13 lõike 3 kohaselt maakohtu registriosakonnale (kuni aastani 2006 ka linnakohtule⁵¹⁴) vastav avaldus koos juhatuse notariaalselt kinnitatud

⁵⁰⁷ ”Kirik käesoleva seaduse mõistes on episkopaalse struktuuriga ja kolme üldkirikliku usutunnistusega õpetuslikult seotud vähemalt kolme vabatahtlikult liitunud koguduse ühen-dus või on jaotatud vähemalt kolmeks koguduseks ja kes tegutseb põhikirja alusel, valitud või nimetatud juhatuse juhtimisel ning kantakse registrisse käesoleva seadusega ettenähtud juhtudel ja korras.” (RT I 2002, 24, 135)

⁵⁰⁸ ”Kogudus käesoleva seaduse mõistes on ühte usku tunnistavate füüsiliste isikute vaba-tahtlik ühendus, kes tegutseb põhikirja alusel ja valitud või nimetatud juhatuse juhtimisel ning kantakse registrisse käesoleva seadusega ettenähtud juhtudel ja korras.” (RT I 2002, 24, 135)

⁵⁰⁹ ”Koguduste liit käesoleva seaduse mõistes on vähemalt kolme vabatahtlikult liitunud ja ühte usku tunnistavate koguduste ühendus, kes tegutseb põhikirja alusel ja valitud või nime-tatud juhatuse juhtimisel ning kantakse registrisse käesoleva seadusega ettenähtud korras.” (RT I 2002, 24, 135)

⁵¹⁰ ”Klooster käesoleva seaduse mõistes on ühte usku tunnistavate füüsiliste isikute vaba-tahtlik ühiseluline ühendus, kes tegutseb vastava kiriku või iseseisva põhikirja alusel ja valitud või nimetatud kloostriülema juhtimisel ning kantakse registrisse käesoleva seadusega ettenähtud juhtudel ja korras.” (RT I 2002, 24, 135)

⁵¹¹ Legaaldefiniitsioonide problemaatilisusele seaduse tekstis on osutanud Kalmet (2001), Kiviorg (2001a, 2001c).

⁵¹² Kuigi ka usuühinguid on loetud usuliste ühenduste hulka, on nii siinkirjutaja kui ka nt Kalle Merusk, Vallo Olle ja Virgo Saarmets (2003) arusaamal, et usulisteks ühendusteks tuleb lugeda vaid KKS paragrahvis 2 loetletud ühendused.

⁵¹³ Küsimusele, miks nõuab seadus 12 asutajaliiget vastas 1998. aastal seaduseelnõu aruta-misel Riigikogus Usuasjade osakonna juhataja Ilmo Au: „Siin esinevad, eelnõus esinevad arvud on kõik kokkuleppelised, võttes aluseks arvude sümboolika, siis arv 12 numeroloogia järgi teda peetakse täiuslikkuse arvuks ja samuti ka jumalikuks arvuks, näiteks Vanas Testamendis me näeme, et 12 on iisraeli rahvale olnud väga oluline arv, samuti on see püha arv ka islami usus ja 12 Uues Testamendis tähistab Jeesuse jüngrite arvu. (VIII Riigikogu stenogramm VIII istungijärk, 11. november 1998).

⁵¹⁴ RT I 2005, 39, 308.

allkirjanäidistega⁵¹⁵, kinnitatud põhikirja ning muude seaduses ettenähtud lisadega.⁵¹⁶ Seaduse paragrahv 2 sätestab sarnaselt 1993. aasta KKS-ale, et kogudusse kuuluvad ühte usku tunnistavad isikud ning samuti, et koguduste liidu võivad moodustada ühte usku tunnistavad kogudused.⁵¹⁷ Ka klooster märgib seaduse mõttes ühte usku tunnistavate füüsiliste isikute ühendust. Seaduse paragrahv 3 kohaselt peab sarnaselt 1993 KKS-ale usulise ühenduse põhitegevuseks olema oma usu tunnistamine ja viljelemine ning selleks ei tohi olla majandusliku tegevuse kaudu kasu saamine, nõue mis on sarnane kõikidele mittetulundusühingutele.

Sarnaselt 1993 seadusele peab 2002 KKS-e paragrahv 12 lõike 1 kohaselt usulise ühenduse põhikiri sisaldama järgmiseid andmeid – 1) nimi ja asukoht; 2) tegevuse eesmärk ja õpetuslik alus; 3) kohustuslikud usulised talitused; 4) juhtimis- ja järelevalveorganite struktuur, nende moodustamise kord, pädevus ja volituste tähtaeg; 5) juhatuse liikmete valimise või nimetamise kord ja esindusõigusega seotud piirangud⁵¹⁸; 6) vaimulike staatus, hierarhia, teenistussuhted ja teenistusriietus; 7) vara moodustumise, kasutamise ja käsutamise kord; 8) põhikirja vastuvõtmise, muutmise, täiendamise alused ja kord; 9) tegevuse lõpetamise alused ja kord; 10) usulise ühenduse liikmeks vastuvõtmise ning liikmeskonnast väljaastumise ja väljaarvamise tingimused ja kord; 11) liikmete õigused ja kohustused või kord, kuidas võib liikmetele kohustusi kehtestada.

1993 KKS andis seaduse paragrahvi 14 lõikes 4 registreerimisest keeldumise ainsa alusena põhikirja mittevastavuse KKS-e või teiste õigusaktidega. 2002 KKS paragrahv 14 lõike 2 kohaselt ei kanna registripidaja usulist ühendust registrisse juhul, kui usulise ühenduse põhikiri või muud dokumendid ei vasta

⁵¹⁵ See nõue tühistati Mittetulundusühingute seaduse, sihtasutuste seaduse, tulundusühistusseaduse ja äriseadustiku muutmise ning sellega seonduvalt teiste seaduste muutmise seadusega (RT I 2009, 13, 78).

⁵¹⁶ Ainus erand on riikidevahelise välislepingu alusel tegutsev usuline ühendus (KKS paragrahv 13 lõige 3 prim). See puudutab käesoleval juhul Rooma-Katoliku Kirikut, kelle tegevuse alus on Eesti Vabariigi ja Püha Tooli vahel 1999. aastal sõlmitud „Eesti Vabariigi ja Püha Tooli vaheline kokkulepe katoliku kiriku õigusliku staatuse kohta Eesti Vabariigis” (RT II 1999, 7, 47). Rooma-Katoliku Kiriku õiguslikust olukorrast nõukogude perioodi eel- sel ajal vt Martin Käerdi *Eesti Vabariigi ja Püha Tooli vahelised riiklikud suhted 1918–1940*. Kursusetöö. Eesti õiguse ajaloo õppetool. Õigusteaduskond. Tartu Ülikool, 1995.

⁵¹⁷ Siinkohal võib esitada küsimuse Taarausuliste ja Maausuliste Maavalla Koja võimalikkusest registrisse kandmisest, kuna Koda ühendab kahe erineva usulise traditsiooni – taarausuliste ja maausuliste – esindajaid. Maavalla Koja esindaja Andres Heinapuu on märkinud, et Maavalla Koja registreerimine oli võimalik vaid tänu hetke poliitilisele konjunktuurile 1995. aastal, mil siseministriks oli maausuline Kaido Kama.

⁵¹⁸ Usulise ühenduse juhatusse võib kuuluda isik, kellel on hääleõigus kohaliku omavalit- suse valimistel (KKS paragrahv 23(2)). See tähendab, et juhatuse liige ei pea olema Eesti Vabariigi kodanik, kuid tal peab olema õigus osaleda kohalike omavalitsuste valimistel. Sama nõue puudutab ka usulise ühenduse vaimulikke (KKS paragrahv 20 lõige 1). Vaimu- likke võib usuline ühendus kutsuda ka välismaalt vastavalt seaduses ettenähtud korrale (KKS paragrahv 20 lõige 2).

seaduse nõuetele või kui usulise ühenduse tegevus kahjustab avalikku korda, tervist, kõlblust või teiste inimeste õigusi ja vabadusi.

1993 KKS oli üksikisiku usuvabaduse sätestanud paragrahvis 4 sõnadega –

Igal isikul on õigus vabalt valida, tunnistada ja kuulutada oma usulisi veendumusi. Keegi ei ole kohustatud andma andmeid oma usutunnistusliku või kirikliku kuuluvuse kohta. Isiku õiguste ja huvide kitsendamine tema usuliste veendumuste tõttu ei ole lubatud ja on kriminaalkorras karistatav.

2002 KKS-e üksikisiku õigusi puudutav paragrahv 8 sätestab seevastu lõikes 1 ka usuvabaduse teostamisele seatavad piirangud, mis kordavad Põhiseaduse paragrahvis 40 sätestatud, öeldes: „Igal isikul on õigus vabalt valida, tunnistada ja kuulutada oma usulisi veendumusi, kui see ei kahjusta avalikku korda, tervist, kõlblust ega teiste inimeste õigusi ja vabadusi.” Neid muutusi vaadates on võimalik täheldada teatud regulatsiooni suurenemist 2. aastatuhande alguses, mida on märgatud ka väljaspool Eestit.⁵¹⁹

Kirikute ja koguduste seaduse 2. peatükk käsitleb üksikisiku usuvabadusega seonduvat, korrates Põhiseaduses sätestatud põhimõtteid, ning paragrahv 10 lõige 1 määratleb 15. eluaasta piirina, millest alates üksikisik võib vabalt otsustada enda kuulumise usulise ühenduse liikmeskonda. Seaduse paragrahv 10 lõike 2 kohaselt otsustab nooremate laste puhul kogudusse kuulumise lapsevanemad või eestkostjad.

Erinevalt 1993 KKS-est tuleb 2002 KKS-e kohaselt usulistel ühendustel registrisse kandmiseks tasuda ka riigilõiv ning samuti on paragrahv 13 lõike 3 punkt 4 kohaselt tasulised muutused registrikaardil; Siseministeriumis peetud registris olid kõik kanded olnud tasuta. Riigilõivuseaduse paragrahv 63 kohaselt oli see registreerimisel 100 ning muudatuse tegemisel registrikaardil 50 krooni, mis seadis usulised ühendused eelisolukorda, võrreldes teiste mittetulundusühingute ja sihtasutustega, kes tasusid registrisse kandmise eest riigilõivu vastavalt 300 ja 900 krooni ning muudatuste puhul registrikaardil 100 krooni.⁵²⁰ Usulise ühendusena registrisse kantud juriidiline isik on 1993. aastal jõustunud Maamaksuseaduse paragrahv 4 alusel vabastatud maamaksust kirikute ja koguduste pühakodade aluselt maalt.⁵²¹ Tulumaksuseaduse paragrahv 11 kohaselt on vastavalt Kirikute ja koguduste seadusele registrisse kantud usulised ühendused tulumaksusoodustusega mittetulundusühingud.⁵²²

Kirikute ja koguduste seaduse paragrahv 22 tagab pihisaladuse Eestis registreeritud usulise ühenduse vaimulikule. Seda põhimõtet kinnitavad ka Maksu-

⁵¹⁹ Kiviorg 2005a, 769, Gill 2008, 5.

⁵²⁰ RT I 2006, 58, 439; RT I 2008, 34, 211. Euro kasutusse võtmisega muutusid summad vastavalt 6,39 ja 3,19 eurole (RT I 2010, 21, 107, RT I, 23.03.2011, 2).

⁵²¹ RT I 1993, 24, 428, RT I 2009, 33, 211.

⁵²² RT I 1999, 101, 903; RT I 2010, 44, 262. Tulumaksuseaduse ja sellega seonduvate seaduste muutmise seadus (RT I, 18.11.2010, 1) tõi kaasa sõnastuse muudatuse, kuid põhimõtte, mille kohaselt on usulistel ühendustel võimalus olla tulumaksuga mittemaksustav ühing säilis.

korralduse seadus⁵²³, Kriminaalmenetluse seadustik⁵²⁴ ning Tsiviilkohtumenetluste seadustik⁵²⁵.

Kirikute ja koguduste seaduse paragrahv 9 sätestab ka isiku õigused usuliste talituste täitmiseks kaitsevâes, ravi-, õppe-, hoolekande- ning kinnipidamisasutustes. Usulisi talitusi võib nendes asutustes viia läbi omaniku või struktuuriüksuse juhi loal ning kui see ei kahjusta avalikku korda, tervist ega kõlblust, sisekorda ega teiste isikute õigusi.

3.3. Teised õigusaktid

Lisaks eelpool mainitud Tulumaksuseadusele ja Maamaksuseadusele, nagu ka pihisaladust kinnitavatele õigusaktidele määratlevad religiooni puudutavat õigusruumi mitmed teisedki seadused ning õigusaktid. Nende õigusaktide esmane eesmärk ei ole olnud religiooni reguleerimine. Religiooni puudutav regulatsioon on märgatavalt kasvanud vaadeldaval perioodil (1991–2008) ning tulenenud mitte niivõrd praktilistest vajadustest, kuivõrd Eesti seadusandluse vastavusse viimisest Euroopa Liidu õigusaktidega.

3.3.1. Võrdsed õigused

Kui Põhiseaduse paragrahv 12 keelab diskrimineerimise usulistel põhjustel, siis 1992. aastal Riigikogu poolt vastuvõetud Töölepingu seadus keelas ebavõrdse kohtlemise mh usulistel põhjustel. Töölepingu seaduse paragrahv 10 kohaselt oli usuliselt või veendumuste pinnalt johtuv ebavõrdne kohtlemine keelatud. Samas paragrahv 10¹ lõike 5 kohaselt ei lugenud seadus ebavõrdseks kohtlemiseks töötajale usuliste vajaduste rahuldamiseks sobiva töö ja puhkeaja võimaldamist. 1992. aasta Töölepingu seadus ei laienenud mh usuorganisatsioonides kultuse- toiminguid sooritavatele töötajatele, kui organisatsiooni enda põhidokumendid sellise lepingu sõlmimist ei nõudnud.⁵²⁶ Samuti jätab 2008. aastal vastu võetud uus Töölepingu seadus suhteliselt vabad käed usulistele ühendusele valida endale sobivama lepinguvormi vahel. 1995. aastal jõustunud Avaliku teenistuse seaduse 2008. aastal vastuvõetud parandus, paragrahv 36¹ keelas avalike teenistujate või teenistusse soovijate diskrimineerimise mh usutunnistuse või veendumuse alusel.⁵²⁷ Usuliste veendumuste tõttu palga vähendamise või suurendamise keelas juba 1994. aastal jõustunud Palgaseaduse paragrahv 5.⁵²⁸

⁵²³ RT I 2002, 26, 150, RT I, 10.12.2010, 4.

⁵²⁴ RT I 2003, 27, 166; RT I, 21.12.2010, 1.

⁵²⁵ RT I 2005, 26, 197; RT I, 30.12.2010, 2.

⁵²⁶ RT 1992, 15/16, 241; RT I 2007, 44, 316.

⁵²⁷ RT I 1995, 16, 228; RT I 2009, 36, 234.

⁵²⁸ RT I 1994, 11, 154.

1994. aastal jõustunud Töö- ja puhkeaja seaduses ei käsitletud eraldi usulistes ühendustes töötavaid inimesi.⁵²⁹ 2002. aastal jõustunud Töö- ja puhkeaja seaduse paragrahvis 1 märgiti, et seaduse sätteid, mis puudutavad ületunnitööd, tööaja korraldust, puhkeaga ei kohaldata nende suhtes, kes viivad usulistes ühendustes⁵³⁰ läbi usulisi talitusi, kuid kohaldatakse üldiseid tööohutuse ja töötervishoiu nõudeid ning nende töötajate kohta peab tööandja pidama eraldi arvestust.⁵³¹

2008. aastal jõustunud Võrdse kohtlemise seaduse eesmärk on inimeste kaitsmine diskrimineerimise eest rahvuse (etnilise kuuluvuse), rassi, nahavärvuse, usutunnistuse või veendumuste, vanuse, puude või seksuaalse sättumuse alusel. Võrdse kohtlemise seaduse paragrahvi 10 lõike 2 kohaselt ei rakendata seadust usulisi talitusi läbiviivate isikute suhtes.⁵³² Usutunnistusest tuleneva halvustamise ja diskrimineerimise keelu sätestab ka Reklaamiseaduse paragrahv 3 reklaami põhinõuete hulgas.⁵³³

Ka Soolise võrdõiguslikkuse seadus, mille eesmärk on Põhiseadusest tuleneva soolise võrdse kohtlemise tagamine, puudutab usulisi talitusi läbiviivaid isikuid.⁵³⁴ Nimelt seaduse paragrahvi 2 kohaselt ei kohaldata seaduse nõudeid usuliste ühenduste registrisse kantud ühendustele usu tunnistamisel ja viljelemisel ega vaimulikena töötamisel.⁵³⁵ Selle erisuse põhjus on, et nt reformatsiooniaegsed kristlikud usutraditsioonid lubavad vaimulikena tegutseda üksnes meestel. Samuti on mitmel usulistel traditsioonidel (nt juudi, islami) tava, mille kohaselt asuvad mehed ja naised jumalateenistuse läbiviimise ajal pühamu erinevates ruumiosades.

3.3.2. Usuline vaen

1992. aastal kehtima hakanud Kriminaalkoodeksi paragrahv 138 nägi ette rahatrahvi või aresti, kui takistatakse usulist talitust, mis ei riku avalikku korda ega teiste isikute õigusi. Samasugune karistus oli paragrahv 72¹ kohaselt ette nähtud ka võrdõiguslikkuse põhimõtte rikkumise eest mh usulistel põhjustel. Usulise, nagu ka rahvusliku või rassilise vaenu õhutamise eest nägi Kriminaalkoodeksi

⁵²⁹ RT I 1994, 2, 12; RT I 1995, 12, 120

⁵³⁰ Seadus kasutab siin mõistet „kiriklikud ühendused”, mida antud kontekstis tuleb sisustada avaramalt, mitte arvestades selliste ühenduste hulka KKS-e mõttes „kirikuid”, vaid kõiki usulisi ühendusi.

⁵³¹ RT I 2001, 17, 78.

⁵³² RT I 2008, 56, 315.

⁵³³ RT I 2008, 15, 108, RT I 2009, 69, 464

⁵³⁴ RT I, 2004, 27, 181, RT I 2009, 48, 323.

⁵³⁵ Siiski märgivad 2010. aastal Sotsiaalministeeriumi tellimusel ilmunud Soolise võrdõiguslikkuse seaduse kommenteeritud väljaande autorid: „Tulevikku silmas pidades oleks mõistlik seaduse regulatsiooni siiski laiendada usuühendustele, kus vaimulikena on lubatud töötada mõlemast soost isikutel, nt Eesti Evangeelsele Luterlikule Kirikule.” (Albi, Laidvee, Papp ja Sepper 2010, 23.)

paragrahv 72 ette rahatrahvi, aresti või kuni üheaastase vabadusekaotuse, kui vaenu õhutamise eest ei kaasnenud inimeste hukkamist, vigastamist ega muud rasket tagajärge, kui sellega aga kaasnevad eelmainitud tagajärjed, oli karistuseks vabadusekaotus kuni kolme aastani. 1992. aasta Kriminaalkodeksi paragrahv 201¹ sätestas seevastu sanktsioonid sellise grupi organiseerimisele või juhtimisele, mille usuline tegevus võis tuua kahju kaasinimeste tervisele või õigustele või kui taolise rühma tegevus tõi kaasa isiku kallutamise ühiskondlikust tegevusest keeldumisele või kodanikukohustuste mittetäitmisele.⁵³⁶ Karistus sellise rühma organiseerimise eest võis ulatuda kuni viie aastani, sellise rühma tegevuses aktiivse osalemise, aga samuti selliste tegude toimepanemisele õhutamise eest võis karistus ulatuda kuni kolme aastani.⁵³⁷

2002. aastal Kriminaalkodeksi asendanud Karistusseadustiku paragrahvide 154 ja 155 kohaselt võib niihästi usulise talituse läbiviimise takistamise, usulise ühenduse liikmeks olemise takistamise kui usulise ühenduse liikmeks astumise või olemise sundimise eest karistada rahatrahvi või kuni üheaastase vanglakaristusega.⁵³⁸ Karistused on määratud ka usulise genotsiidi ja terrorismi eest, samuti usulise vaenu õhutamise, usuliselt pinnalt tuleneva diskrimineerimise või eelistamise eest (paragrahvid 90, 151, 152).⁵³⁹ Samuti sätestab seaduse paragrahv 107 sõjategevuse käigus kultuuriväärtuste vastu suunatud ründe objektide hulgas kirikud ning muud religioosse tähendusega ehitised ja objektid, mille hävitamine, kahjustamine või ebaseaduslik omastamine juhul, kui eelnimetatud ei kasutata sõjalisel otstarbel, rahatrahvi või ühe kuni viieaastase vangistusega.⁵⁴⁰ Muuhulgas usulistel põhjustel pagulase staatuse andmist reguleerib Välismaalasele rahvusvahelise kaitse andmise seadus.⁵⁴¹ Rassilist, usulist või poliitilist vihkamist õhutada välismaalase suhtes annab Väljasõidukohustuse ja sissesõidukeelu seadus aluse sissesõidukeelu kohaldamiseks.⁵⁴²

3.3.3. Usulised veendumused ja isikuandmed

Põhiseaduse paragrahvi 42 kohaselt ei tohi riigi- ega kohalike omavalitsuse asutused koguda ega säilitada andmeid mh isiku usuliste veendumuste kohta ilma tema nõusolekuta. Isikuandmed on Eestis olnud kaitstud Isikuandmete kaitse seadusega. 2007. aastal jõustunud seaduse paragrahv 4 lõike 2 punkt 1

⁵³⁶ Teadaolevalt antud võimalust usulistel põhjustel kaitsevæteenistuse kohustusest keeldujate represseerimiseks ei rakendatud.

⁵³⁷ RT 1992, 20, 288.

⁵³⁸ RT I 2001, 61, 364; RT I, 12.11.2010, 1.

⁵³⁹ Karistusseadustiku muutmise eest 2007. aastal muudeti ka senist seadustiku paragrahvi 237, mis käsitles terrorismi, märkides ära mh usulistel põhjustel teostatud terrorismi. Seaduseparandus kaotas vahetegemise erinevate terrorismi motivaatorite vahel (RT I 2007, 13, 69).

⁵⁴⁰ RT I 61, 364, RT I 2008, 33, 200.

⁵⁴¹ RT I 2006, 2, 3, RT I 2009, 39, 262.

⁵⁴² RT I 1998, 98/99, 1575; RT I 2009, 4, 26.

kohaselt on isiku usulisi ja maailmavaatelisi veendumusi kirjeldavad andmed delikaatsed isikuandmed.⁵⁴³

Isikut tõendavate dokumentide seaduse paragrahv 15 kohaselt kehtestatakse nõuded dokumendi taotleja isiku tuvastamiseks, samuti dokumendi väljaandmise taotlemisel esitatavate tõendite ja andmete loetelu määrustega.⁵⁴⁴ 2005. aasta 18. aprilli Vabariigi Valitsuse määrused nr 79, 80 ja 81 andsid võimaluse kanda dokumendifotodel ja teistel ametlike dokumentide fotodel peakatet usulistel põhjustel kui nägu on alalõuast kuni otsmiku ülemise osani selgelt nähtav.⁵⁴⁵ Määruste kohaselt andis hinnangu, kas peakatte kandmine on usulistel põhjustel kohustuslik Siseministeerium.⁵⁴⁶ Tänapäevaks on eelmainitud määrustes sätestatud usulistel põhjustel rakendatava erisuse põhimõte leidnud oma koha Isikut tõendavate dokumentide seaduses.⁵⁴⁷

3.3.4. Pihisaladus

Põhimõtet, et pihil või hingehoidlikul vestlusel avaldatut ei või avaldada kolmandatele isikutele kajastus lisaks Kirikute ja koguduste seadusele ka 1998. aastal jõustunud Tsiviilkohtumenetluste seadustikus, kus paragrahv 102 lõikes 2 sätestati – „Vaimulikku ei või tunnistajana üle kuulata seoses temale usaldatuga.”⁵⁴⁸ 2006. aastal jõustunud Tsiviilkohtumenetluste seadustiku paragrahv 256 sätestab, et ütluste andmisest võivad keelduda Eestis registreeritud „usuühenduste”⁵⁴⁹ vaimulikud, samuti nende abipersonal hingelise hoolekande ajal neile usaldatu kohta.⁵⁵⁰ Võrreldes 1998. aasta seadustikuga, laiendas 2006. aasta

⁵⁴³ RT I 2007, 24, 127; RT I, 30.12.2010, 2.

⁵⁴⁴ RT I 1999, 25, 365, RT I 2007, 62, 394.

⁵⁴⁵ RT I 2005, 22, 155, RT I 2005, 22, 156, RT I 2005, 22, 157.

⁵⁴⁶ Praktikaks on see tähendanud, et Siseministeeriumi usuasjade osakond saab sellekohase kirjaliku kinnituse usulise ühenduse esindajalt, mille liikmeks on taotleja end nimetanud. Välisriigi kodanike puhul on isiku usuliste tõekspidamiste kinnituse andnud elukohamaa vastav usuline ühendus või riiklikult väljastatud dokument (nt abielutunnistus vmt), millel osutatakse inimese usulisele kuuluvusele.

⁵⁴⁷ RT I 1999, 25, 365, RT I, 09.12.2010, 1. Vt ka Dokumendi väljaandmise taotlemisel fotole esitatavad nõuded ja nendega seonduvate Vabariigi Valitsuse määruste muutmine (RT I 2006, 41, 316). Vt ka RT I 2006, 24, 175, RT I 2006, 34, 263, RT I 2006, 35, 267, RT L 2006, 41, 739, RT L 2006, 63, 1145. Usulistel põhjustel peakatte kandmise lubamise taustal ei tule Eesti kontekstis näha mitte islamiusuliste naiste soove (Poleštšuk 2005), vaid katoliku ja õigeusu kirikute nunnade palvet. Siiski on antud õiguse kõige aktiivsemateks kasutajateks peale nunnade olnud islami usu vastuvõtnud eesti rahvusest naised, samuti islamiusulised välismaalased, kuid samas mitte nn traditsiooniliste Eesti islamikogukondade naised.

⁵⁴⁸ RT I 1998, 43/45, 666; RT I 2005, 15, 85.

⁵⁴⁹ „Usuühendus” on üks selline religiooni puudutav mõiste Eesti õigusruumis, mida ei ole sisustatud. Lisaks antud Tsiviilkohtumenetluse seadustikule esineb antud mõiste ka Soolise võrdõiguslikkuse seaduses (RT I 2004, 27, 181). Riigieelarve seaduses (vt nt 2009. aasta riigieelarve seadus RT I 2008, 60, 332).

⁵⁵⁰ RT I 2005, 26, 197; RT I 2008, 29, 189.

seadustik ütluse andmise keeldu ka erialasele abipersonalile.⁵⁵¹ Nagu märkis seadustiku kaaskiri Riigikogule, oli antud sätte lisamise vajadus tulenenud töörühma kuulunud usulise ühenduse liikmelt.⁵⁵² Kutse- või ametitegevuse käigus teatavaks saanud andmete ja tõendite edastamisest on Maksukorralduse seaduse paragrahvi 64 lõike 1 punkti 2 alusel õigus keelduda lisaks arstile, notarile ja patendivolinikule ka vaimulikul.⁵⁵³ Kui Maamaksu seadus kasutab üldist mõistet „vaimulik”, siis Kriminaalmenetluse seadustiku paragrahvis 72 on kutsetegevuse tõttu ütluste andmisest keelduda võivate isikute seas Eestis registreeritud usuorganisatsioonide vaimulikud ning nende erialane abipersonal. Samas ei ole neil õigust keelduda ütluste andmisest juhul, kui seda taotleb kahtlustatav või süüdistatav. Usuorganisatsiooni mõiste jätab seadustik samas määratlemata.

Kriminaalmenetluse seadustiku paragrahv 112 kohaselt võib eeluurimis-kohtuniku loal jälitustoimingusse kaasata vaimulikku, nagu ka Riigikogu ning valla- ja linnavolikogu liiget, kohtunikku, prokurööri, advokaadi ning Riigikogu valitava ja nimetatava ametiisikut, üksnes juhul, kui kuritegu on suunatud nimetatud isiku või tema lähedase vastu. Sama seadustiku paragrahv 436 sätestab, et Eesti Vabariik keeldub rahvusvahelisest kriminaalmenetluse alasest koostööst, kui on alust arvata, et abi taotluse aluseks on soov süüdistada või karistada mh usuliste tõekspidamiste pärast.⁵⁵⁴

3.3.5. Kinnipeetavate õigused usuvabaduse teostamiseks

Piiratud õigustega isikute põhivabaduste teostamine kinnipidamisasutustes on üks eriarvamuste allikas usuvabaduse diskursuses.⁵⁵⁵ Siiski on mh Euroopa Inimõiguste Kohtu lahendid osutanud, et kinnipidamisasutuste seatud piiranguid kinnipeetavate usutavade järgimisele ei ole peetud üldise Euroopaliku läheneemisega vastuolus olevaiks, kuigi seda seisukohta on ka tugevalt kritiseeritud.⁵⁵⁶

Kinnipeetavate usuvabaduse teostamist Eesti Vabariigis on aastate jooksul reguleerinud mitmed erinevad õigusaktid. 1993. aastal jõustunud Täitemenetluse seadustik sätestas mh kinnipeetava õigused, sh religiooni puudutavad õigused.⁵⁵⁷ Seaduse paragrahv 98 lõige 8 andis kinnipeetavale õiguse osaleda kultuurilis-kasvatustelisel või religioossetel üritustel ning omada ja kasutada selleks vajalikku kirjandust, inventari või seadmestikku. Viimase all pidas seaduseandja silmas ilmselt audio-visuaalset tehnikat. Seadustiku paragrahv 120

⁵⁵¹ RT I 1998, 43/45, 666, RT I 2005, 15, 85.

⁵⁵² Tsiiviilkohtumenetluse seadustiku eelnõu seletuskiri. 02. 10. 2003. (http://eoigus.just.ee/?act=6&subact=1&OTSIDOC_W=12545) Külastatud 20. veebruar 2009.

⁵⁵³ RT I 2002, 26, 150, RT I, 10.12.2010, 4.

⁵⁵⁴ RT I 2003, 27, 166; RT I 2008, 52, 288.

⁵⁵⁵ Probleemidest kinnipeetavate usuliste veendumuste järgimise ja tõepärasusega vt Davis 2000.

⁵⁵⁶ Nowak ja Vospernik 2004, 155

⁵⁵⁷ RT I 1993, 49, 693.

määratles isikud, kellega kinnipeetaval oli õigus vanglas kohtuda. Selliste isikute hulka kuulusid lisaks perekonnaliikmetele ja sugulastele ka isikud, kelle mainet vangla administratsioon ei kahtlustanud. Sama seadustiku paragrahvi 121 kohaselt oli vangla juhtkonnal õigus anda eeskujuliku töösuhtumise ja käitumisega kinnipeetavale ava- või poolkinnises vanglas kuni kaks korda aastas maksimaalselt seitse ööpäeva puhkust mh Eesti piires koguduse küllastamiseks. Seadustiku paragrahv 123 lõige 2 esitas nõude, mille kohaselt tuli vanglaasutuses luua tingimused nii usuliste tarvete rahuldamiseks kui suhtlemiseks vaimuliku või oma religiooni pädeva esindajaga, jättes küll täpsustamata, keda „pädevaks esindajaks” loetakse. Paragrahvi 124 lõike 2 kohaselt ei olnud lubatud usuliste trükiste levitamise takistamine kinnipidamisasutuses ning lõige 4 andis kinnipeetavale õiguse tellida enda rahaliste vahendite eest mh usulist kirjandust väljastpoolt kinnipidamistasutust. Seadustiku paragrahv 139, mis käsitles surmamõistetud õigusi, andis surmamõistetule õiguse kohtuda vaimulikuga vahetult enne kohtuotsuse täideviimist.

2000. aastal jõustunud Vangistusseadus asendas Täitemenetluse seadustiku eelmainitud paragrahvid. Vangistusseaduse paragrahvi 26 lõike 1 ja paragrahvi 27 lõike 2 kohaselt on kinnipeetaval õigus kokkusaamiseks vaimulikuga ning selle õiguse peab tagama kinnipidamisasutuse juhtkond, nagu ka õiguse usuliste vajaduste rahuldamiseks, nagu sätestab paragrahv 62. Samuti võib paragrahvi 47 kohaselt administratsioon võimaluse korral lubada kinnipeetaval järgida oma religioonist johtuvaid toitumistavasid.⁵⁵⁸ Sõnastus „võimaluse korral” on andnud kinnipidamisasutuse juhtkondadele suhteliselt vabad käed antud sätte rakendamiseks ning see on põhjustanud ka kinnipeetavate proteste.⁵⁵⁹ Selles kontekstis tuleb juhtida tähelepanu antud valdkonna laiemale probleemistikule, sest usulistel põhjustel erineva menüü koostamine kinnipeetavatele on olnud probleemiks ka mujal, nt Ameerika Ühendriikides.⁵⁶⁰ Probleemide põhjused on olnud eritoitlustuse otstarbekas korraldamine olukorras, kus vanglatel puuduvad sageli tingimused, oskused ja ettevalmistus erinevatele religioossetele nõuetele vastavate toitude valmistamiseks.

Vangistusseaduse paragrahvi 156 lõike 5 alusel 2000. aastal kehtestatud Arestimaja sisekorra eeskiri sätestas üldise raamistiku kinnipeetava kohtumisteks vaimulikuga, piirates paragrahvi 15 lõikes 6 kokkusaamiste ajaks ühe

⁵⁵⁸ RT I 2000, 58, 376; RT I 09.12.2010, 1.

⁵⁵⁹ Eritoitlustuse korraldamist usulistel põhjustel võib pidada pigem erandiks kui normiks. 2004. aastal pöördus Tartu halduskohtusse islamiusuline kinnipeetav süüdistades vanglat inimõiguste rikkumises, kuna vangla ei arvestanud tema usuliste toitumisreeglitega. Tartu vangla direktor kommenteeris kinnipeetava süüdistust märkides: „Vastavalt Eestis kehtivatele seadustele ei ole vanglal kohustust toitlustada kinnipeetavat vastavalt usutavadele ja see pole ka võimalik.” (*Eesti Päevaleht Online* 11. märts 2004).

⁵⁶⁰ Ameerika Ühendriikide Ülemkohtu otsuse kohaselt 1990. aastast kaasuses *Employment Div., Dept. Of Human Resources v. Smith* ei ole usuliste erisuste kehtestamine vajalik juhul, kui riiklikud nõuded on erapooletud, neutraalsed ning üldrakendatavad (Boothby 2004, 411–413).

korra nädalas maksimaalselt kahe tunniga.⁵⁶¹ 2008. aastal jõustunud uus sisekorra eeskiri sellist piirangut ei seadnud. Nii sätestab paragrahvi 31 lõige 5, et kinnipeetaval on õigus piiramatult kohtuda vaimulikuga, mis paragrahvi 68 kohaselt korraldatakse selleks ettenähtud ruumis. Vaimulikul on õigus kohtuda kinnipeetavaga vahetult ning kokkusaamist ei ole lubatud katkestada ega pealt kuulata, küll aga on õigus kohtumise jälgimiseks. Politsei arestimaja sisekorra eeskirja paragrahv 50 annab samas uurijale, prokurörile või kohtule õiguse piirata seadusliku nõudmise eelvangistuses viibivate isikute õigust vaimulikuga kohtumiseks.⁵⁶²

Kui Arestimaja sisekorraeeskiri keelab kinnipeetavale väärisesemed, siis eeskirja paragrahvi 39 lõige 18 teeb erandi abielusõrmuse ning religioosse sümbolika puhul ning eeskirja paragrahvi 48 lõike 6 kohaselt võib saata kinnipeetavale religioosset sümbolikat pakis. Oma religiooni pühakirja võib kinnipeetav võtta kaasa ka kartserisse.⁵⁶³ Võimaluse korral tuleb vanglalt arvestada ka kinnipeetava usutraditsioonist tulenevate toitumistavade.⁵⁶⁴ Kinnipeetaval on võimalik kanda oma usuline kuuluvus soovi korral ka Kinnipeeturegistrisse.⁵⁶⁵

Välisriikide kodanikel, keda peetakse kinni väljasaatmiskeskustes, võimaldatakse Väljasõidukohustuse ja sissesõidukeelu seaduse paragrahvi 26¹ kohaselt oma usutavade järgimist, kui see on väljasaatmiskeskuses võimalik ega ole sisekorraeeskirjadega vastuolus.⁵⁶⁶

1990. aastate alguses olid vanglatööga seotud erinevad usulised ühendused, organisatsioonid ja üksikisikud. 1993 moodustatud EKN vanglatoimkond reorganiseerus 1995 Vanglakaplanite Assotsiatsiooniks, saades partneriks riigile kaplanitöö koordineerimisel kinnipidamisasutustes. Esimesed kaplanid võeti vanglatesse tööle 1997. Tänapäevaks on kaplanid kõikides vanglates. 2000. aastal loodi Justiitsministeeriumis nõunik-peakaplani ametikoht, kelle ülesanne on vanglakaplanite töö koordineerimine ning usuliste küsimuste lahendamine vanglates.⁵⁶⁷ 9. mail 2005 sõlmisid Justiitsministeerium, Politseiamet ning Eesti Kirikute Nõukogu kolmepoolse kokkuleppe, mille alusel korraldatakse vaimulikku teenimist politsei arestimajades ning 2007. aasta jaanuaris asutati Politseiameti peakaplani ametikoht, aasta hiljem seati ametisse peakaplan. Aasta lõpuks töötas Politseiametis 4 kaplanit.⁵⁶⁸

⁵⁶¹ RT L 2000, 125, 2009.

⁵⁶² RT L 1999, 122, 1670.

⁵⁶³ RT L 2008, 6, 66.

⁵⁶⁴ RT L 1999, 122, 1670.

⁵⁶⁵ RT I 2004, 57, 409.

⁵⁶⁶ RT I 1998, 98/99, 1575 ; RT I 2009, 4, 26.

⁵⁶⁷ Vanglakaplanaadist Eestis vt Jürjo 2007, 12–23, Jürjo 2009, 370–374, samuti Avo Üprus *Õigus halastusele: Eesti Kiriku kriminaaltöö ja hingehoiu osa selles*. Tallinn: Logos, 2000..

⁵⁶⁸ Politseikaplanaadist vt Põllu 2008, Jürjo 2009, 384–385.

3.3.6. Kaitseväe- ja asendusteenistus

1993. aastal vastu võetud Kirikute ja koguduste seaduse paragrahvi 5 lõige 2 sätestas, et kaitseväes tagab teenistuskohuslase soovil usutalituste täitmise võimaluse väeosa juhtkond. 2002 KKS väljendas seda õigust paragrahvis 9 sõnades „kaitseväelasel on õigus täita usulisi talitusi vastavalt oma usutunnistusele, kui see ei kahjusta avalikku korda, tervist, kõlblust, nendes asutustes kehtetatud korda ega teiste seal viibivate isikute õigusi” ning märkides, et usulisi talitusi viiakse kaitseväes läbi „struktuuriüksuse ülema ning Kaitseliidus maleva pealiku loal.”

Distsiplinaararestiga karistatud kaitseväelasel säilib Kaitseväe distsiplinaarseaduse paragrahv 23 kohaselt õigus kohtuda väeosa kaplaniga (kuid mitte vaimulikuga väljastpoolt Kaitseväge) ning osaleda väeosa territooriumil toimival kaitseväelase religiooni usulistel talitustel. Samuti on distsiplinaararestiga karistatud kaitseväelasel õigus lugeda lisaks kaitseväe määrustikele, ajakirjandusele, juriidilisele kirjandusele ja õpikutele ka usulist kirjandust.⁵⁶⁹

Kaitseväe kaplaniteenistust võib pidada kõige stabiilsemalt arenenud kaplaniteenistuseks nõukogudejärgses Eestis. Eesti kaitseväe kaplaniteenistuse taastamise küsimus tõstati Kaitseministeeriumis esmakordselt 1992 ning see teostus välis-eestlastest sõjaväekaplanite korraldamisel. 1995 seati ametisse Kaitseväe peakaplan ning esimesed kaplanite ettevalmistuskursused (orientatsioonikursused) toimusid 1995.⁵⁷⁰

Kaitseväe kaplaniteenistust juhib Kaitseväe peakaplan. Kaitseväe kaplan peab olema Eesti Vabariigi kodanik ning kaplani ülesanne Kaitseväes on nõustamine moraali, eetika ja religiooniküsimustes.⁵⁷¹ Kaitseväe peakaplani määrab ametisse Kaitseväe juhataja.

Kaitseväes kaplaniteenistust reguleeriv Kaplanite rakendamise juhend sätestab, et Kaitseväe kaplanid peavad olema kõrgema teoloogilise haridusega ordineeritud vaimulikud, kes on läbinud kaplanite ja reservkaplanite orientatsioonikursused, mille käigus saadakse sõjaväeline väljaõpe.⁵⁷² Kaplanite rakendamise juhendi kohaselt ei tohi kaplanid oma positsiooni kasutada oma konfessiooni propageerimiseks ning kaplanite ülesannete hulka kuulub ka vaimuliku teenimise korraldamine neile kaitseväelastele, kelle usutraditsiooni vaimulikud ei ole kaitseväe kaplaniteenistuses esindatud. Tänapäevaks on Kaitseväe kaplaniteenistuses esindatud nii kaplanite kui reservkaplanitega erinevad kristlikud kirikud (EELK, EAÕK, EEKBKL, EKNK, EMK) kui ka Eesti Islami Kogudus.

⁵⁶⁹ RT I 1997, 95/96, 1575, RT I 2009, 62, 405.

⁵⁷⁰ Kaitseväe kaplaniteenistuse taastamisest vt Nõmmik 2005, 125–130. Samuti Jürjo 2009, 379–382.

⁵⁷¹ RT I 1998, 115–117, 1888.

⁵⁷² Kaplanite koolituse eesmärgid. Kinnitatud Kaitsejõudude Peastaabi ülema kolonel Ants Laaneotsa poolt 7.mai 1998; Kaplanite rakendamise juhend. Kinnitatud Kaitseväe juhataja kohusetäitja kolonel Ants Laaneotsa poolt 22.märtsil 1997. (Nõmmik 2005, 248–251)

2008. aasta 1. aprillil kinnitas Kutsekoda ehk Kutsekvalifikatsiooni Sihtasutus riikliku kaplanite kutsestandardi, mis seab raamnõuded kaplani ametile, tegutsegu siis kaplan piirivalves, kaitseväes, kinnipidamisasutustes, politsei-ametis, õppeasutuses või transpordisõlmes, näiteks lennujaamas, või riigi välis-esinduses. Kaplani töö eesmärk on kutsestandardi kohaselt inimeste teenimine lähtuvalt nende usulistest vajadustest või nendele vajadustele vastava teenimise korraldamine.⁵⁷³ Lisaks Kaitseväele ja Politseiametile olid 2008. aasta lõpuks kaplanid ka kahes üldhariduskoolis.⁵⁷⁴ Viimastes oli koolikaplani palganud koolide hoolekogud.

3.3.7. Üldhariduskool

Õiguse usulisele haridusele tagas juba 1990. aasta seadus Eesti valitsemise ajutistest alustest, mille paragrahv 9 tagas vabaduse saada ja anda usuõpetust. 1991–1992 kooskäinud Põhiseaduse Assamblees tõstus küsimus, kas õigus usuõpetusele peaks olema sätestatud ka Põhiseaduses, kuid usuõpetuse küsimus jäi siiski Põhiseadusest välja.⁵⁷⁵

1992 Riigikogus vastu võetud Eesti Vabariigi haridusseaduse paragrahvi 4 lõike 4 kohaselt oli usuõpetuse õppimine ja õpetamine üldhariduskoolides vabatahtlik.⁵⁷⁶ 1993. aastal kehtima hakanud Põhikooli ja gümnaasiumi seaduse kohaselt oli usuõpetus mittekonfessionaalne ning koolil on kohustus õpetada usuõpetust, kui seda soovivaid õpilasi oli kooliastmes vähemalt 15.⁵⁷⁷ Õppekavades määratles valikaine sisu Haridusministeerium.⁵⁷⁸

Aastal 2002 oli EKN asutanud religiooniõpetuse ümarlaua, kuhu lisaks EKN-u liikmesühendustele kutsuti ka Haridus- ja Teadusministeeriumi, Riikliku Eksami- ja Kvalifikatsioonikeskuse ning Siseministeeriumi esindajad. Aja-

⁵⁷³ Kaplanite kutsestandard vt http://kutsekoda.a2.hz.adm.ee/doc_rtf/735.doc

⁵⁷⁴ Kaplanitest üldhariduskoolis vt Au ja Ringvee 2007, 29–30, Jürjo 2009, 383–384.

⁵⁷⁵ *Põhiseadus ja Põhiseaduse Assamblee* 1997, 175–180.

⁵⁷⁶ RT 1992, 12, 192, RT I 2004, 75, 524.

⁵⁷⁷ RT I 1993, 63, 892, RT I 2004, 56, 404. 2010. aastal vastu võetud uus Põhikooli- ja gümnaasiumiseadus tühistas Eesti Vabariigi haridusseaduse eelmainitud lõike (RT I 2010, 41, 240). Põhikooli- ja gümnaasiumiseaduse kohaselt sisaldab põhikooli ja gümnaasiumi riikliku ainekava mh usundiõpetuse riiklikku õppekava. Põhikooli- ja gümnaasiumiseaduse paragrahv 15 alusel kehtestati Vabariigi Valitsuse määrusega 2011. aastal põhikooli ning gümnaasiumi õppekavad. Uutes õppekavades võeti senise usuõpetuse mõiste asemel kasutusele mõiste usundiõpetus, mille õppekava lisati valikõppeainena õppekavale. Põhikooli riikliku õppekava paragrahv 13 sätestab, et usundiõpetust õpetatakse ainult valikõppeaine ainekava järgi (RT I, 14.01.2011, 1). Gümnaasiumi riikliku õppekava kohaselt õpetatakse gümnaasiumis vähemalt kaht usundiõpetuse valikkursust (Inimene ja religioon, Eesti usuline maastik) (RT I, 14.01.2011, 2). Erakooliseaduse paragrahvi 11 täiendas uus seadus lõikega 5, mis andis erakooli nõukogule õiguse otsustada, kas õpetada konfessionaalset usuõpetust, mille õppimine peab olema vabatahtlik (RT I 2010, 41, 240).

⁵⁷⁸ Valikained ja –kursused põhikoolile ja gümnaasiumile. Tallinn: Haridusministeerium, 1997.

vahemikul 2003–2010 tegutses Riikliku Eksami ja Kvalifikatsioonikeskuse juures religiooniõpetuse ainekomisjon, mis koosnes Haridusministeeriumi, Sise- ministeeriumi, Tartu Ülikooli, EKN, EELK Usuteaduse Instituudi ja EMK Teoloogilise Seminari esindajatest ning mille ettevalmistatud ainekavad põhikoolile ja gümnaasiumile kinnitati valitsuse määrustega 2011. Siiski on religiooni kui üldhariduskooli õppeainet puudutavad keskustelud sageli takerdunud pika ajalooa eelarvamustesse.⁵⁷⁹ Nii on Pille Valk tõdenud, kirjutades religiooniõpetusest Eestis,

Kahjuks on religiooniõpetuse arengut mõjutanud ka haridusministrite isiklikud hoiakud. [...] Tihtipeale tähendab see religioossete küsimuste kontekstis nii puudulikke teadmisi kui ka sügavaid eelarvamusi. Nõnda ei pane just eriti imestama, et religiooniõpetusega seotud küsimused on kohanud leiget vastuvõttu ka Hari-

⁵⁷⁹ Ajuti avalikkusesse jõudnud poliitikute mõtteavaldused võimalikust kohustuslikust usu-/religiooniõpetusest on alati põhjustanud kriitikat, kuna õppekava on nähtud juba *eo ipso* kristlusele kallutatuna ning õppeainet kui kristlaste soovi pöörata õpilased oma usku ning teha neist oma kiriku või koguduse liikmed (Usuliste Ühenduste Ümarlaura pressiteade 14. jaanuar 2003). Usu-/religiooniõpetuse teemal on oma seisukoha esitanud ka õiguskantsler, kelle arvamuse kohaselt ei tekita põhiseaduslike probleeme religioonide tekkelugu ja õpetusi tutvustav õppeaine ning riik ei pea tagama kõigi maailma usundite absoluutselt võrdset käsitlemist, kuigi ka kristluse käsitlemine ei tohiks ainekavas muutuda valdavaks. Õiguskantsleri arvamuse kohaselt on religiooniõpetus kohustusliku õppeainena võimalik üksnes juhul, kui riik tagab tõhusa kontrolli riigi ja omavalitsuslikes õppeasutustes antava õpetuse tasakaalustatuse üle. (Õiguskantsler 2004, 170) Kuidas seda seisukohta tõlgendada, sõltub taas erinevast perspektiivist – Maavalla Koja seisukoha järgi ei ole Eesti koolides tasakaalustatud religiooniõpetus võimalik, kuna õpetajad saavad oma ettevalmistuse kristlikest või kristliku taustaga õppeasutustest (Usuliste Ühenduste Ümarlaura pressiteade 14. jaanuar 2003. Vt ka Ahto Kaasik „Usuvabadus Eesti moodi“ *Õpetajate Leht* 13. detsember 2002). Ning erinevalt kinnipidamisasutustest, kuhu enamik elanikkonnast kunagi ei satu, on haridusasutustega inimestel märgatavalt tihedamad ja isiklikumad kontaktid ning 1990. aastatel religioossete entusiastide üldistuse saanud eksimused usu-/religiooniõpetuse valdkonnas elavad üldistustena tänaseni oma elu. Seda eelkõige internetiportaalides. 2006. aastal väljendas Valitsuse pressikonverentsil peaminister Andrus Ansip oma arusaama usu(ndi)õpetuse küsimuses, öeldes: „Ma nõustun muidugi sellega, et usuõpetus peab olema kohustuslik koolidele, ükskõik kuidas seda nimetatakse: usuõpetus, usundiõpetus, religiooniõpetus. Minu jaoks selles nimetuses vahet ei ole. Kohustus peab olema koolidele ja vabatahtlikkus peab jääma õpilastele. Kuid me ei ole deklaratsioonidest kaugemale jõudnud. Paraku on nii, et vaid väga vähestes koolides on meil praegu usuõpetus, usundiõpetus, religiooniõpetus. Õpilaste poolne huvipuudus on seletatav sellega, et puuduvad vajalikud õppevahendid, puudub väljaõpetatud õpetajaskond ja keegi ei oskagi väga tahta seda, mida riik ei suuda pakkuda. Minu eakaaslased, selle põlvkonna inimesed on teadmised religioonist saanud läbi eituse. Ehk siis me oleme pidanud ühiskonnaõpetuse tundides ja ka hiljem ülikoolis õppima teaduslikku ateismi ja seetõttu, me oleme saanud läbi eituse teadmised erinevatest religioonidest. Praegusel ajal väga paljude jaoks see vabadus õppida usuõpetust, tegelikult realiseerub vabadusena, jääda harimatuks. Ja minu meelest, on see üks väga suur lünk. Kui vaadata Euroopa riike, siis me näeme seda, et nendes riikides, kus riigikirikut ei ole, on usuõpetus õpilastele kohustuslik.” (Vabariigi Valitsuse pressikonverents 23.11.2006) Nõukogude ateistlike arusaamade levikust ühiskonnas ning nende mõjust antud küsimuse käsitlemisel vt ka Valk 2008, 105–107.

dus- ja Teadusministeeriumis, mis oma ametlikku seisukohta järgides eelistab religiooni puutuvaid teemasid erinevatesse õppeainetesse (kirjandus, ajalugu jne) laiali laotada, selmet viia religiooniõpetust õppekavasse iseseisva ainenä.⁵⁸⁰

Esimene Erakooli seadus 1993. aastast märkis, et erakool on füüsilise või juriidilise isiku omandil põhinev juriidilisest isikust haridusasutus. 1998 jõustunud Erakooli seaduse tõi kaasa muudatuse, mille paragrahv 2 lõike 1 kohaselt on erakool

äriregistrisse kantud aktsiaseltsi, osahingu või mittetulundusühingute ja sihtasutuste registrisse kantud sihtasutuse või mittetulundusühingu (edaspidi *pidaja*) asutus, mis juhindub oma tegevuses seadustest, nende alusel antud õigusaktidest ning erakooli pidaja põhikirjast ja erakooli põhikirjast.⁵⁸¹

Õigust asutada erakoole on kasutanud mitmed usulised ühendused. Sellal kui osad kirikud ja koguduste liidud pöörasid 1990. aastate alguses tähelepanu erineva tasemega teoloogilise hariduse andmisele – seminaridest piiblikoolideni –, siis kolm usutraditsiooni on rajanud ka oma üldhariduskoolid. Juba aastast 1991 tegutseb keskkaridust andev Narva Õigeusu Humanitaarkool, mille asutaja on mittetulundusühing Õigeusu Hariduse Ühing „Ülestõusmine”. 1993. aastal alustas Tartust tegevust Tartu Katoliku Kool.⁵⁸² Kolm aastat hiljem, 1996. aastal asutas oma kooli – Tartu Kristliku Põhikooli – Tartu „Elu Sõna” kogudus.⁵⁸³ Riiklik järelevalve usuliste ühenduste poolt asutatud erakoolide üle ei erine tavapärasest erakoolide puhul rakendatavast järelevalvest. Sama puudutab ka põhikoolide rahastamisõhimõtteid.⁵⁸⁴

3.3.8. Abielu

30. mail 2001 võeti Riigikogus vastu Perekonnaseaduse muutmise seadus, millega anti usuliste ühenduste registrisse kantud ühenduste vaimulikele õigus saada abielu sõlmimisega seonduvate perekonnaseisuasutuste ülesannete täitmise õigused juhul, kui seda õigust taotleb vaimulikele usuline ühendus ning vaimulik läbib ettenähtud atesteerimise.⁵⁸⁵ Selle õiguse andmise kord ning tingimused sätestati Vabariigi Valitsuse määrusega oktoobris 2001.⁵⁸⁶ 2001. aasta

⁵⁸⁰ Valk 2008, 104–105.

⁵⁸¹ RT I 1998, 57, 859; RT I 2007, 45, 320.

⁵⁸² Vt ka Tartu Katoliku Kooli kodulehte <www.katoliku.edu.ee> Külastatud 4. august 2008.

⁵⁸³ Vt ka Tartu Kristlik Põhikool Põhikiri <www.tkp.ee/Pqhikiri%2028.05.2006.doc> Külastatud 4. august 2008.

⁵⁸⁴ Erakoolide rahastamisõhimõtetest vt Riho Raave ja Priit Laanoja „Üldhariduskoolide uue rahastamismudeli põhimõtted.” www.hm.ee/index.php?popup=download&id=6467 Külastatud 30. august 2009.

⁵⁸⁵ RT I 2001, 53, 307.

⁵⁸⁶ RT I 2001, 82, 492.

detsembris sätestati sama õigus Perekonnaseaduse paragrahvis 130¹.⁵⁸⁷ Perekonnaseisumeti õiguste andmise põhimõtted 2001. aastal järgisid varasema, 1926. aastal kehtima hakanud Perekonnaseisu seaduse põhimõtteid.⁵⁸⁸ Atesteerimise läbinud vaimulikud saavad ministrilt vastava õiguse koguduse, koguduste liidu või kiriku juhtorgani ettepanekul ning on vastutavad Siseministeeriumi ees samadel alustel teiste perekonnaseisutoiminguid teostavate ametnikega.⁵⁸⁹ Erinevalt 1926. aasta seadusest andis uus seadus vaimulikule õiguse keelduda abielu sõlmimisest juhul, kui abiellujad ei vasta usulises ühenduses abiellumiseks nõutavatele tingimustele.

Abielu sõlmimise õiguse saamiseks korraldab Siseministeeriumi usuasjade osakond koostöös perekonnaseisuasutustega vaimulikele kord aastas vastavaid koolitusi ning atesteerimisi.⁵⁹⁰ Antud õiguse saamine ei eeldanud kuni 2010. aastani vaimulikult Eesti Vabariigi kodakondsust, küll aga sellisel määral riigikeele oskust, et täita abielu sõlmimiseks vajalikke dokumente.⁵⁹¹ Kuni 2004. aastani andis vastava õiguse vaimulikule siseminister, alates 2004. aastast pärast regionaalministri ametikoha sisseseadmist Siseministeeriumis ning perekonnaseisutoimingute ja usuasjade siirdumist regionaalministri valitsusalasse, annab vastava õiguse regionaalminister.⁵⁹²

Nimetatud õiguse saanud vaimulikul on õigus keelduda abielu sõlmimisest juhul, kui abielluja ei vasta usulise ühenduse usutunnistusjärgsetele abielu sõlmimise tingimustele.⁵⁹³ 2008. aasta detsembriks oli perekonnaseisu ameti õigusega 164 vaimulikku 16 erinevast usulisest ühendusest. Alates 2002. aastast on perekonnaseisumeti õigustega vaimulikud sõlminud igal aastal veidi üle 7% abieludest, ulatudes 2008. aastal esimest korda 10% kõikidest aasta jooksul sõlmitud abieludest.

⁵⁸⁷ RT I 1994, 75, 1326; RT I 2006, 14, 111

⁵⁸⁸ RT 1925, 191/192.

⁵⁸⁹ Kõpp 1940, 116. Vaimlikest perekonnaseisumetnikena vt Katrin Kask „Kirikliku abielu institutsioon Eestis: aastate 1920–1940 ning 1991–2002 võrdlev analüüs”, bakalaureusetöö, Ülikool, Õigusteaduskond. 2002.

⁵⁹⁰ RT I 2001, 82, 492

⁵⁹¹ 2010 jõustunud Perekonnaseisutoimingute seadus (RT I 2010, 30, 177), sätestab paragrahvides 17–20 vaimulikule abielu sõlmimisega seotud ülesannete täitmise õigusega seotud nõuded. Uuendusena seati sisse nõue, et abielu sõlmimise õigust võib regionaalminister anda Eesti, Euroopa Liidu, Euroopa Majanduspiirkonna liikmesriigi või Šveitsi Konföderatsiooni kodanikust vaimulikule. Järevalve kohustus vaimuliku poolt abielu sõlmimisega seonduvate perekonnaseisutoimingute tegemisel on seaduse paragrahv 52 kohaselt Siseministeeriumil ja vaimuliku koguduse asukohajärgne maavalitsusel.

⁵⁹² RT I 2005, 20, 130.

⁵⁹³ Perekonnaseadus paragrahv 4¹. RT I 1994, 75, 1326, RT I 2009, 62, 405.

3.3.9. Loomakaitse

1992. aasta Loomakaitse seaduses ei mainitud looma usulistel põhjustel tapmist.⁵⁹⁴ 2001. aastal kehtima hakanud uus Loomakaitse seadus seadustas paragrahvides 10 ja 17 usulistel põhjustel looma tapmise, mis võib sellisel juhul toimuda ka väljaspool tapamaja.⁵⁹⁵ Antud valdkonna reguleerimise põhjus oli Eesti õigusruumi vastavusse viimine Euroopa Liidu direktiividega, antud juhul loomade tapmist või surmamist puudutava direktiiviga 93/119/EC. Tapmise läbiviimise korda reguleerib Vabariigi Valitsuse määrus nr 226 31. juulist 2001.⁵⁹⁶ Religioosel eesmärgil tapmise puhul tuleb sellest kavatsusest, nagu ka looma liigi, arvu, tapmise aja ja koha kohta, teavitada kirjalikult Veterinaar- ja Toiduametit, kelle esindaja peab viibima tapmise juures.

Lisaks eelnimetatud seadustele puudutavad religioonivaldkonda ka Rahva ja eluruumide loenduse seadus, mille paragrahvi 9 lõige 7 märgib, et loendusel kogutakse andmeid ka loendatavate isikute suhte kohta religiooni – kas isik on mingit usku tunnistanud ja millist, on ateist, usu suhtes erapooletu või ei oska suhet määratleda. Samuti puudutab religiooni Riigikaitseliste sundkoormiste seadus, mille paragrahvi 16 kohaselt ei kuulu sundvõõrandamisele usuliste ühenduste – seaduse sõnastuses ”kirikute, koguduste, usuühingute ja nende liitude” – riitusteenistustel kasutatav vara.⁵⁹⁷

4. Kokkuvõte

1990. aastate alguse liberalistlik ideoloogia ühiskondlik-poliitiliste reformide läbiviimisel puudutas ka riigi ja religiooni vahelisi suhteid, mille kujundamisel rakendati ühelt poolt Eesti Vabariigi põhiseaduslikku traditsiooni ning teiselt poolt usu- ja veendumusvabaduse rahvusvahelisi standardeid.

Hoolimata evangeelse luterliku kiriku vaimulike poolt tulenenud survest, teostus nõukogudejärgse Eesti seadusandluses usuliste ühenduste suhtes võrdse kohtlemise printsiip ning erinevalt mitmetest teistest nõukogudejärgsetest ühiskondadest (nt Läti, Leedu, Tšehhi) ei antud pikema ajaloolise traditsiooniga või suurema liikmeskonnaga usulistele ühendustele sellest tulenevaid privileege. 1993. aasta Kirikute ja koguduste seaduses sätestatud põhimõtted jäid püsima ka 2002. aastal Riigikogus vastu võetud uues Kirikute ja koguduste seaduses, jättes arvestamata EELK esindajate ettepanekud sätestada seaduses võimalus avalik-õigusliku juriidilise isiku staatuse andmiseks usulistele ühendustele.

2002. aasta Kirikute ja koguduste seadus sündis erinevate sise- ja välis-poliitiliste tegurite koostoimes. Üks selline välistegur oli kõrgendatud tähelepanu uute usuliste rühmade suhtes Euroopa Liidus, eelkõige selle prantsus-

⁵⁹⁴ RT 1992, 50, 617; RT I 2000, 49, 301.

⁵⁹⁵ RT I 2001, 3, 4; RT I 2010, 34, 183.

⁵⁹⁶ RT I 2001, 69, 421.

⁵⁹⁷ RT I 1995, 25, 352, RT I 2009, 62, 405.

keelsetes riikides. Nii kerkisid aastatuhande vahetusel ka Eesti Vabariigi Riigikogu õiguskomisjoni arutelude käigus esile küsimused, mis puudutasid usu-vabaduse teostamisega seotud piiranguid ning nende otstarbekust.

Nõukogudejärgse Eesti religiooni puudutava õigusruumi kujunemisel võib täheldada, et usuliste ühenduste lobi-rühmade tegevuse tulemuslikkus seadusloome kujundamisel on olnud tagasihoidlik. Selle põhjus peitub ilmselt religiooni marginaalsest või pigem negatiivsest tähendusest ühiskondlik-poliitilises elus, kus poliitikute sidusus usuliste ühendustega ei loo poliitikutele poliitilist kapitali, mis suuremate usuliste ühenduste spetsiifiliste huvide kaitsmine ei ole poliitilistele jõududele otstarbekas. Religioon on pigem tabu-teema, nagu ühiskonnas laiemalt, ning olulisem on religiooni olemasoleva *status quo* püsimine. Religiooniküsimused, mis võivad olla oluliseks teemaks opositsioonis olles, ununevad või jäävad valitsusse jõudes tagaplaanile. Teisalt võib täheldada Eesti õigusruumis 21. sajandi algusest alates religiooni puudutavate seaduste lisandumist. Selle põhjus ei ole samas peitunud mitte niivõrd siseriiklikust vajadusest suurema reguleerimise järele, vaid protsessidest, mis on olnud seotud Eesti Vabariigi liitumisega Euroopa Liiduga ning viimase direktiivide rakendamisest siinses õigusraamistikus.

III. POLIITIKA, RELIGIOON JA RIIK. KAKS KAASUST

I. Õigeusu kirik Eestis – ühe konflikti anatoomia

I.1. Sissejuhatus. Konflikti ajalooline taust

Kõige tõsisem riigi ja religioosse institutsiooni vaheline vastasseis nõukogudejärgses Eesti Vabariigis leidis aset ajavahemikul 1993–2002. Konflikti osapoolteks olid ühelt poolt Eesti Vabariik (eelkõige Siseministeeriumi usuasjade talituse/osakonna näol) ning teiselt poolt Vene Õigeusu Kiriku piiskopkond Eestis, Moskva Patriarhaat ja Venemaa Föderatsioon. Õigeusu kirikut puudutav konflikt Eestis oli osa laiemast muutusprotsessist nõukogudejärgses õigeusu maailmas, kus põrkusid Moskva Patriarhaadi ning teiste patriarhaatide ja õigeusu kirikute seisukohad. Pärast II maailmasõda oli Konstantinoopoli ja Moskva patriarhaatide vaheline piir kulgenud mööda NATO ja Varssavi pakti liikmesriikide vahelist piirjoont. Külma sõja järgse maailma ümberkorraldusprotsessides ei olnud Eesti ainus kahe patriarhaadi konfrontatsioonitander. Analoogsed vastandumised leidsid Konstantinoopoli ja Moskva patriarhaatide vahel aset Ukrainas.⁵⁹⁸ Moldovas seisid vastakuti Moskva ja Rumeenia Patriarhaat.⁵⁹⁹

Eesti Vabariigi ametkondade, aga samuti kohtuvõimu keeldumine tunnustada 1945. aastal asutatud Vene Õigeusu Kiriku piiskopkonda nõukogudeeelse Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku õigusjärglasena suhestus hästi Eesti ja Venemaa riiklike suhete pingevälja. Kuni 1994. aasta augustini viibis Eesti Vabariigis Venemaa (endise NSV Liidu) sõjaväekontingent. Omaette julgeolekuriski koges taasiseseisvunud riik ka riigis elavates endistes Nõukogude Liidu erusõjaväelastes. Samal ajal kehtestas Venemaa Eestist imporditavatele kaupadele topelttollid, püüdes survestada Eestit majanduslike hoobade kaudu venemaa-sõbralikule poliitikale. 1990. aastate alguses paljastunud sidemed Moskva Patriarhaadi ning Nõukogude Liidu eriteenistuste vahel andsid Eesti Vabariigi ametkondadele aluse näha Moskva Patriarhaadis ning Eestis asuvas Vene Õigeusu Kiriku piiskopkonnas ohtu äsjataastatud riigi turvalisusele.⁶⁰⁰

⁵⁹⁸ Viimases peegeldus Venemaa ametliku välispoliitika ja Moskva Patriarhaadi kiriku-poliitiliste huvide seotus eriti esile Oranži revolutsiooni ajal 2004–2005. Ukraina ja sealsete õigeusu kirikutega seoses vt Andrij Yurash: “Orthodoxy and the 2004 Ukrainian presidential electoral campaign” *Religion, State and Society*, 33 (2005), 4, lk 367–386; Nikolay Mitrokhin “Orthodoxy in Ukrainian Political Life 2004–2009” *Religion, State and Society*, 38 (2010), 3, lk 229–251, Lydia S. Tonoyan & Daniel P. Payne “The Visit of Patriarch Kirill to Ukraine in 2009 and its Significance in Ukraine’s Political and Religious Life.” *Religion, State and Society*, 38 (2010), 3, lk 253–264.

⁵⁹⁹ Vt Lucian Turcescu ja Stan Lavinia “Church-state conflict in Moldova: the Bessarabian Metropolitanate. *Communist and Post-Communist Studies* 36 (2006), 4, 443–465.

⁶⁰⁰ Moskva patriarhaadi ja Venemaa riiklike huvide seotusest patriarh Aleksius II valitsemisaja esimesel poolel vt nt Leslie L. McGann “The Russian Orthodox Church under Patriarch Aleksii II and the Russian State: An Unholy Alliance?” *Demokratizatsiya. The Journal of*

Õigeusu kiriku ajalugu nõukogudejärgses Eesti Vabariigis on huvipakkuv teema selle paljudest erinevatest tahkudest johtuvalt. Seda teemat võib käsitleda nii kirikuloolisest kui kirikuõiguslikust aspektist, inimõiguste ja usuvabaduse küsimuste raames, poliitilises võtmes jne. Lisaks sellele peegeldavad erinevad käsitlused sageli vastanduvaid ning tihtipeale emotsionaalseid seisukohti.⁶⁰¹

Käesoleva käsitluse eesmärk on anda lähiajalooline käsitlus Eesti Vabariigi positsioonidest ajavahemikul 1993–2002 väldanud konfliktis Moskva Patriarhaadi piiskopkonna kandmises Eesti kirikute, koguduste ja koguduste liitude registrisse, analüüsides mõnesid konfliktiga seotud tegureid, mis puudutavad riigi ja religiooni vaheliste suhete interdistsiplinaarset valdkonda.

Mõistmaks õigeusu kirikut/kirikuid puudutanud konflikti käsitluste ja arusaamade vastandlikkuse põhjuseid tuleb arvesse võtta mh selliseid õigeusu kirikut Eestis puudutavaid ajaloolisi sündmusi, nagu piiskop Platoni ametisse seadmist 1917. aastal, õigeusu kogudustele autonoomia andmist patriarh Tihhoni poolt 1920. aastal, Vene Õigeusu Kiriku tasalülitamist Nõukogude Venemaal 1920. aastatel, Eesti õigeusu koguduste Konstantinoopoli Oikumeenilise patriarhaadi kanoonilisse alluvusse minekut autonoomse kirikuna aastal 1923, Eesti Vabariigi inkorporeerimist Nõukogude Liitu 1940 ja Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku (EAÕK) ühendamist Moskva Patriarhaadiga 1941, EAÕK-u iseseisvuse taastamist Moskva Patriarhaadist 1942, Nõukogude Liigu sõjaväe ning Vene Õigeusu Kiriku naasmist 1944. aastal ning EAÕK-u tegevuse lõpetamist järgmisel aastal Nõukogude Eestis ning kiriku muutmist Vene Õigeusu Kiriku piiskopkonnaks. Lisaks sellele aga ka EAÕK-u tegevuse jätkumist paguluses, samuti kirikuliikmete ja vaimulikonna etnilise koosseisu kiiret muutumist kodumaal.⁶⁰²

Rahvusküsimus oli Eesti NSV-s tegutseva õigeusu kiriku piiskopkonna eestlastest vaimulikele muret valmistav probleem, mis paljastus koos ühiskondlik-poliitilise olukorra muutuste ja rahvusliku taasärkamisega. Nii pöördusid 27. juulil 1987 piiskopkonna eestlastest vaimulikud metropoliit Aleksius (Ridiger) poole murega, et piiskopkonna valitsuses ei olnud eesti keelt oskavaid töötajaid. Lisaks sellele pakkusid kirja kirjutanud preestrid piiskopkonna tulevase valitseja kandidaadiks, juhul kui metropoliit peaks oma valitsejakohustustest loobuma, ülempreester Simeon Kružkovi Tartust.⁶⁰³ Analoogne soov

Post-Soviet Democratization 7 (1999), 1 (Summer), 12–27. Aleksius II rolli NSV Liidu välispoliitiliste huvide eest seismisel kinnitasid ka NSVL Ministre Nõukogude juures asunud usuasjade nõukogu voliniku ENSV-s arhiivimaterjalid Siseministeeriumi usuasjade talituse arhiivis.

⁶⁰¹ Erinevatest käsitlustest vt nt Prekup 1998, Papatomas ja Palli 2002, Papatomas 2007, Aleksius II 2009, 449–488.

⁶⁰² Nimetatud sündmusi ja protsesse on lühidalt tutvustatud käesoleva töö sissejuhatuses. Õigeusu kirikust Eestis 20. sajandil vt nt Saard 2008, Sõtšov 2004, Sõtšov 2008, Papatomas ja Palli 2002, Papatomas 2007, Aleksius II 2009, Prekup 1998.

⁶⁰³ Aivar Sarapik eraarhiiv. Eesti piiskopkonna vaimulikud. Kõrgestipühitsetud metropoliit Aleksiusesele, Tallinna ja Eesti piiskopkonna valitsejale, 27. juulil 1987.

esitati piiskopkonna 14 vaimuliku poolt uuesti 10. märtsil 1990.⁶⁰⁴ Sama sisuga soov esitati ka patriarhi Pimenile ning Pühale Sinodile Moskvast.⁶⁰⁵

1990. aastal levisid õigeusklike seas kuuldused kavatusest seada sisse Tapa piiskopi ametikoht. Piiskopkonna preestrite enamuse jaoks ei olnud eesti keelt mitteoskav kandidaat sellele ametikohale vastuvõetav.⁶⁰⁶ Tapa piiskopi valitsemisalasse oleks jäänud pingelise poliitilise olukorraga Kirde-Eesti. Pöörates tähelepanu Eestis aset leidvatele poliitilistele muutustele, aga samuti Kirde-Eestis kujunenud poliitiliselt pingelisele olukorrale, kirjutasid preestrid metropoliit Aleksiuzele:

Väga teravaks on muutunud pinged ka autonoomse oblasti moodustamise ümber Kirde-Eestis. Sellele piirkonnale praegu eri õigeusu piiskopi määramine, tähendaks õigeusu kiriku ametlikku tunnustust interrinde tegevusele, millega meie ei saa nõustuda.⁶⁰⁷

7. juunil 1990 sai Moskva ja kogu Venemaa patriarhiks senine Leningradi ja Novgorodi metropoliit ning Tallinna piiskopkonna valitseja Aleksius (Ridiger). 14. septembril 1990 nimetati Tallinna piiskopiks ja patriarhlikuks vikaariks senine Tallinna Ristija-Johannese koguduse preester Vjatšeslav Jakobs, kes mungatöotuste andmisel oli saanud vaimuliku nime Kornelius. Uue piiskopi määramine ei lahendanud aga piiskopkonnas aastate jooksul kujunenud probleeme.

1.2. Õigeusu kirik muutunud õiguslikus ja poliitilises olukorras

30. märtsil 1990 oli Eesti NSV Ülemnõukogu võtnud vastu otsuse, mis tunnistas NSV Liidu riigivõimu alates selle kehtestamisest Eestis ebaseaduslikuks, mis tähendas, et Nõukogude Liidu okupatsioon ei olnud lõpetanud Eesti Vabariigi eksistentsi *de iure*. Ühtlasi kuulutas otsus välja Eesti Vabariigi taastamise restitutsiooni põhimõttest lähtuvalt ning üleminekuperioodi Eesti Vabariigi taastamiseks *de facto*.⁶⁰⁸

13. juunil 1991 võeti Riigikogus vastu Eesti Vabariigi Omandireformi aluste seadus, mille ülesanne oli määrata kindlaks omandireformi eesmärk, sisu,

⁶⁰⁴ Aivar Sarapik eraarhiiv. Eesti piiskopkonna vaimulikud, Ülipühitsetud Aleksiuzele, Tallinna ja Eesti metropoliidile, 10. märts 1990.

⁶⁰⁵ Aivar Sarapik eraarhiiv. Ego svjateiševu, patriarhu Moskvovskomu i veja Rusi Pimenu i svjašennomu sinodu Russkoi Pravoslavnoi Tservki. Ot duhovenstvo Estonskoi eparhii. 12. 03. 1990.

⁶⁰⁶ Aivar Sarapik eraarhiiv. Eesti piiskopkonna vaimulikud, Ülipühitsetud Aleksiuzele, Tallinna ja Eesti metropoliidile, 10. märts 1990; Ego svjateiševu, patriarhu Moskvovskomu i vseja Rusi Pimenu i svjašennomu sinodu Russkoi Pravoslavnoi Tservki. Ot duhovenstvo Estonskoi eparhii. 12. 03. 1990. Vt samuti Rohtmets 2009, 258–259.

⁶⁰⁷ Aivar Sarapik eraarhiiv. Eesti piiskopkonna vaimulikud, Ülipühitsetud Aleksiuzele, Tallinna ja Eesti metropoliidile, 10. märts 1990.

⁶⁰⁸ ÜVT 1990; 2; 180.

objektid, subjektid ja omandireformi kord ning muud omandireformi teostamiseks vajalikud õiguslikud alused.⁶⁰⁹ Kuigi seaduse eesmärk oli õigusvastaselt võõrandatud vara tagastamine või kompenseerimine ning selle kaudu õigluse taastamine, sai seadus järgnevatel aastatel paljude konfliktide ja vastandumiste allikaks. See puudutas ka õigeusu kirikut Eestis.

Kaks nädalat pärast omandireformi aluste seaduse vastuvõtmist, 7. juunil 1991 registreeriti Eesti Vabariiklikus ettevõtete, asutuste, organisatsioonide registris organisatsioon nimega „Õigeusu Kirik Eestis Tallinna Piiskopkonna Valitsus”. Piiskopkonna Valitsus esitas taotluse enda tunnistamiseks omandireformi subjektiks 1940. aastal tegutsenud EAÕK-u õigusjärglasena. Tallinna Linnakohus tegi vastava otsuse tsiviilasjas nr.2-1118/92 29. juunil 1992, tunnistades Piiskopkonna Valitsuse omandireformi õigustatud subjektiks.⁶¹⁰

Samaaegselt piiskop Korneliuse tegevusega Moskva Patriarhaadi piiskopkonna tunnustamiseks nõukogude-eelse EAÕK-u õigusjärglasena leidsid Eesti õigeusumaastikul aset teisedki olulised protsessid. 16. septembril 1991 kanti Eesti ettevõtete, asutuste ja organisatsioonide registrisse Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku Fond (EAÕKF). Fondi asutajateks olid piiskop Korneliuse teadmisel Tallinna Issanda Muutmise koguduse ülempreester Emmanuel Kirss, sama koguduse diakon Aifal (Aivar) Sarapik ning Tallinna Piiskopkonna Valitsuse majandusnõunik Henn Tosso. Järgneva paari aasta jooksul oli EAÕKF keskseks teguriks EAÕK-u õiguslikul taastamisel Eestis, millele ainuvõimalikkusele viitas 1991. aastal EAÕK-u ajakirjas Usk ja Elu ilmunud EAÕKF-i asutajate artikkel EAÕK õiguslikust taastamisest oma iseseisvuse taastanud Eesti Vabariigis.⁶¹¹

20. augustil 1991 taastas Eesti Vabariik oma iseseisvuse *de facto*. 24. oktoobril 1991 seadsid Eesti Vabariik ja Venemaa Föderatsioon sisse diplomaatilised suhted ning vormistati protokoll läbirääkimiste alustamise kohta kahe riigi vahel.

26. novembril 1991 andis Eesti Vabariigi Valitsuse rahvastikuminiister Endel Lippmaa intervjuu ajalehele Postimees, milles ta kritiseeris taasiseseisvunud riigi olematut idapoliitikat, mille tõttu ei oldud vabanetud rublatsoonist, samuti puudus tähtaeg okupatsioonivägede väljaviimiseks. Lisaks nendele probleemidele puudutas minister Lippmaa ka 15. oktoobril saabunud Moskva patriarh Aleksius II saadetud Eesti Õigeusu Kiriku põhikirja. Minister märkis, et põhikirjaga tahetakse teha endisest iseseisvast Eesti Apostlik-Õigeusu Kirikust piiskopkond, öeldes, et patriarh Aleksiusel on sama vähe õigust teha ümber ise-

⁶⁰⁹ RT 1991, 21, 257

⁶¹⁰ UAOA, Kohtud, Tallinna Linnakohus, Kohtuotsus Eesti Vabariigi nimel tsiviilasi nr 2-1118/92, 29. juunil 1992.

⁶¹¹ Kiriku infrastruktuuri taastamine 1993; Usk ja Elu 1991 (3), 47. Eeltöö selle eesmärgi saavutamiseks oli alanud juba 1991. aasta alguses Canberras toimunud Maailma Kirikute Nõukogu assambleel. Vene Õigeusu Kiriku delegatsioonis osalenud diakon Aifal (Aivar) Sarapik pöördus seal Oikumeenilise Patriarhaadi esindajate poole 1923. aasta tomose taastamise küsimuses (Uzzell 1996).

seisva kiriku põhikirja, kui NSV Liidu president Gorbatšovil Eesti Vabariigi põhiseadust. Eriti häiris Lippmaad põhikirjas olev märges Pühtitsa kloostris eris- taatuse kohta, mis pidi sätestatama patriarh Aleksius II ja Vabariigi Valitsuse vahelise kokkuleppega. Lippmaa juhtis tähelepanu, et selline kokkulepe läheb mööda EAÕK-u täiskogust, mis ainsana võib muuta kloostrite ja nende maade ja varanduste kuuluvust.⁶¹²

Mais 1992 tegi piiskopkond ettepaneku sõlmida kokkulepe Vabariigi Valit- suse ja Moskva Patriarhaadi vahel, mis seadustanuks Moskva Patriarhaadi kuu- luva kiriku tegevuse Eesti Vabariigis. Kokkuleppe teksti projektis nimetati piis- kopkonda Eesti Õigeusu Kirikuks, kinnitades, et selle tegevus on katkematult jätkunud Eesti territooriumil alates 1920. aastast. Kokkuleppe projekti eesmärk oli Moskva Patriarhaadi tarnete tollivaba liikumine üle riigipiiri, pikaajaliste töölubade vormistamine nendele Peterburi ja Pihkva oblastites elavatele vaimu- likele, kes pidasid regulaarselt Eesti Vabariigi territooriumil jumalateenistusi, ning lihtsustatud piiriületusrežiim palveränduritele. Samuti pidanuks Vabariigi Valitsus kokkuleppe projekti kohaselt tunnistama Eesti Õigeusu Kiriku eest- seisjaks piiskopkonna piiskopi.⁶¹³ Kavatsatud projekt siiski allkirjastamiseni ei jõudnud.

1992. aastal tegi Eesti Kirikute Nõukogu ettepaneku lülitada Eesti ja Vene- maa vaheliste läbirääkimiste päevakorda Vene Õigeusu Kiriku staatust puudu- tav küsimus.⁶¹⁴ Usuasjade talituse juhataja Andra Veidemann pöördus selles küsimuses 6. mail 1992 rahvussuhete ministri Klara Halliku poole, soovides, et läbirääkimistel käsitletaks nii siseriiklikke kui riikidevahelisi küsimusi. Arves- tades üldist ühiskondlik-poliitilist arusaama nõukogude-eelsete organisatsioo- nide taastamisest iseseisvuse taastanud Eesti Vabariigis, nägi riigivõim samas kontekstis ka Eestis tegutsevat õigeusu kirikut. Oma kirjas märkis usuasjade talituse juhataja, et nii Eesti kui Venemaa peavad tunnistama EAÕK-u „juriidi- lise staatuse” muutmist 1940 ja 1945 okupatsioonivõimu aktina ning tunnistama selle staatuse muutmise õigustühisust. Õigeusu kiriku olukorra rahumeelse lahendusena nägi usuasjade talitus Konstantinoopoli ja Moskva patriarhaatide ning kirikute omavahelisi läbirääkimisi, kuhu võib vajadusel kaasata ka Eesti ja Vene riiklikud esindajad.⁶¹⁵

Kui Tallinna Linnakohus tunnistas Piiskopkonna Valitsuse omandireformi õigustatud subjektiks 29. juunil 1992, siis 27. augustil 1992 esitas selle otsuse suhtes protesti Eesti Vabariigi Ülemkohtule Kultuuriministeeriumi juures asu- nud usuasjade talituse juhataja, kes osutas, et kohtul ei olnud piisavalt tõendeid

⁶¹² Vilgats 2001.

⁶¹³ UAOA, Kohtud, Kokkulepe Eesti Vabariigi Valitsuse ja Moskva Patriarhaadi vahel. Piiskopkonna projekt, mai 1992.

⁶¹⁴ Rohtmets 2009, 259.

⁶¹⁵ UAOA. Eesti Vabariigi Kultuuriministeerium. Usuasjade talitus 19–3. Kirjavahetus EV Valitsuse ja EV Ülemnõukoguga konfessionaalsetes küsimustes ajavahemikul 01. 01. 92–01. 02. 93. A. Veidemann rahvussuhete ministrile K. Hallikule, Ettepanekud konfessionaalsete probleemide kajastamiseks Eesti-Vene läbirääkimiste kontekstis. 6.05.1992, nr 19–3/33.

tuvastamaks piiskopkonna samasust nõukogude-eelse Eesti Apostlik-Õigeusu Kirikuga.⁶¹⁶ 29. augustil 1992 jättis Ülemkohus usuasjade talituse juhataja protesti rahuldamata.

1992. aasta lõpul jõudis Kultuuriministriesse Moskva Patriarhaadi poolt koostatud venekeelne Eesti Õigeusu Kiriku põhikiri, mis tunnistas senise Vene Õigeusu Kiriku piiskopkonna EAÕK-u õigusjärglaseks. 10. oktoobril 1992 patriarh Aleksius II poolt allkirjastatud põhikirja kohta soovisid osad õigeusklikud usuasjade talituse juristi arvamust.⁶¹⁷ Arvamus põhikirja projektile oli negatiivne, millest teavitati nii piiskop Korneliust kui Vabariigi Presidenti, peaministrit, siseministrit, justiitsministrit ja välisministrit.⁶¹⁸ Piiskop Kornelius pidas Kultuuriministriesi usuasjade talituse tegevust kiriku siseasjadesse sekkumiseks.⁶¹⁹

31. detsembril 1992 tõid kaheksa õigeusu kiriku vaimulikku ning 33 kiriku ilmikliiget avalikkuse ette Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku deklaratsiooni, milles kirjeldati lühidalt õigeusu kiriku ajalugu Eesti Vabariigis ning rõhutati vajadust Eestis oleva õigeusu kiriku kanoonilise staatuse küsimuse läbivaatamiseks. Deklaratsioonile allakirjutanud kritiseerisid nii piiskop Korneliuse ametisse määramist kui ka tema suutmatust ühendada erinevatest rahvustest õigeusklikke. Erilise tähelepanu sai deklaratsioonis aga eestlastest õigeusklike olukord. Nii märkisid deklaratsioonile allakirjutanud:

Eestlastest õigeusklike olukord on erinev, võrreldes vene rahvusest õigeusklike seisundiga, sest oleme Eestis kristlaste seas vähemuses. Nendes tingimustes jääme Moskva Patriarhaadi ripatsiks või marionetiks, mis ei ole meile õigeusklikele eestlastele vastuvõetav. Kui Moskva Patriarh tahab säilitada Eestis oma kanoonilised õigused, siis peab ta selle laskma otsustada EAÕK liikmetel ja nõustuma sellega, et meil oleks võimalik valida demokraatlikul teel iseseisev kirikupea. [...] [T]unnistame ainult ühendust Konstantinoopoliga, milline ühendus pole Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku poolt tervikuna alates 1923. aastast katkenud.⁶²⁰

23. veebruaril 1993 andis EAÕK-u Stockholmis asuva Sinodi esimees ülempreester Nikolai Suursõõt volitused EAÕK-u Fondi juhatusele EAÕK-u taastamiseks Eestis restitutsiooni põhimõttest lähtuvalt.⁶²¹

Aprillis 1993 saabus Eestisse visiidile Moskva patriarh Aleksius II. Oma visiidi käigus andis patriarh 26. aprillil piiskop Korneliusele Eesti Õigeusu

⁶¹⁶ UAOA, Eesti Õigeusu Kirik 1991–1994, A. Veidemann kiri EV Ülemkohtu esimehele 27.08.1992, nr 19–2/74.

⁶¹⁷ Heljas 2007, 2.

⁶¹⁸ UAOA, Eesti Õigeusu Kirik 1991–1994, Eesti Vabariigi Kultuuriministries, arvamus, No 19–1/98, 28. 01. 1993.

⁶¹⁹ UAOA, Eesti Õigeusu Kirik 1991–1994, Piiskop Korneliuse kiri Usuasjade talituse juhatajale Tiit Sepale, 12. 02. 1993, nr 136.

⁶²⁰ Kiriku infrastruktuuri taastamine 1993, lisa 1. Deklaratsioonist vt ka Aleksius II 2009, 452–453.

⁶²¹ Kiriku infrastruktuuri taastamine 1993, 15.

Kirikut puudutava tomose, milles käsitleti piiskop Korneliuse valitsetud piiskopkonda Moskva Patriarhaadi autonoomse kirikuna. Kiriku täiskogu tehtud otsused pidid enne jõustumist saama kinnituse patriarhilt ning see nõue puudutas ka kiriku põhikirja. 29. aprillil 1993 otsustas patriarh Aleksius II juhitud täiskogu, et piiskop Korneliuse juhitud kirik on ühtaegu nii revolutsioonieelsel Venemaal tegutsenud õigeusu kiriku kui II maailmasõja eelse EAÕK-u järjepidevuse kandja. Koosolekul seati ka tähtajad kiriku põhikirja valmimise osas – põhikirja esmaversioon pidi valmima 1. juuliks ning patriarhile lõplikuks kinnitamiseks esitatav verisoon 1. augustiks 1993.⁶²² Visiidi käigus kõlas osade kiriku vaimulike ja ilmikute soov taastada muutunud olukorras kanooniline side Konstantinoopoli Patriarhaadiga. Vaimulike sellekohaseid pöördumisi ignoreerisid nii patriarh Aleksius kui piiskop Kornelius.⁶²³

1.3. Kirikute ja koguduste seadus, Siseministerium ja õigeusu kirikud

1993 viidi seni Kultuuriministeriumis asunud religiooniküsimustega tegelenud Usuasjade Talitus Siseministeriumisse. 20. mail 1993 võttis Riigikogu vastu Kirikute ja koguduste seaduse (KKS), mille paragrahv 25 kohaselt pidid usulised ühendused registreerima ümber oma põhikirjad Siseministeriumis enne 12. jaanuari 1994, kui nad soovisid säilitada oma ühenduse õigusvõime juriidilise isikuna. 24. mail 1993 informeeris piiskop Kornelius Eesti Vabariigi presidenti, pea- ja siseministrit, et aprillikuine täiskogu oli otsustanud tunnistada senise piiskopkonna nõukogude-eelse EAÕK-u järglaseks.⁶²⁴ Sealt alates kasutas piiskop Kornelius sageli Moskva Patriarhaadi piiskopkonna kohta eksitavalt nimekuju Eesti Apostlik-Õigeusu Kirik, mida kandis juba registrisse kantud õigeusu kirik.

19. juulil 1993 sai Siseministeriumi usuasjade talitus avalduse registreerida Eesti Apostlik-Õigeusu Kirik 1935. aasta kiriku põhimääruse alusel. Avalduse oli allkirjastanud EAÕK-u Sinodi volitusel EAÕK-u Fondi Nõukogu esimees Henn Tosso.⁶²⁵ Samal päeval, kui esitati avaldus EAÕK-u registrisse kand-

⁶²² UAOA, EV Kultuuriministerium, Usuasjade talitus 1993, Õigeusu Kirik Eestis Tallinna Piiskopkonna Valitsus. 30.04.1993, Nr.444_ Eesti Piiskopkonna koguduste esipreestritele; Aleksius II 2009, 453–454.

⁶²³ 28.aprillil 1993 oli Moskva patriarhile edastatud kaheksa õigeusu vaimuliku allkirjaga pöördumine, milles allakirjutanud väljendasid patriarhile tänu vaimuliku toidu eest nõukogude perioodil, rõhutades vajadust taastada EAÕK õigusliku järjepidevuse alusel. Samasuguse kirja saatsid ülempreester E. Kirss, diakon A. Sarapik ja ilmik H. Tosso piiskop Korneliusele 9.mail 1993.(Aivar Sarapik eraarhiiv, Pühitsetud piiskop Korneliusele Eesti Apostliku-Õigeusu Kiriku liikmed E. Kirss, A. Sarapik, H. Tosso, 9. 05. 1993 Tallinnas.)

⁶²⁴ UAOA, Eesti Õigeusu Kirik 1991–1994, Piiskop Kornelius, pöördumine EV Presidendile, EV Peaministrile, EV Siseministrile 24. 05. 1993 nr 523. Aleksius II 2009, 455.

⁶²⁵ UAOA, Eesti kirikute, koguduste ja koguduste liitude register 1993–2005, Eesti Apostlik-Õigeusu Kirik.

miseks sai siseminister Lagle Parek EAÕK-u Sinodi esimehe ülempreester Nikolai Suursööti 7. juulil 1993 allkirjastatud EAÕK-u Sinodi pöördumise, milles Sinodi esimees andis ülevaate EAÕK-u ajaloost ning hetkeolukorrast, kus kogudused on pöördunud EAÕK-u Sinodi poole palvega alustada EAÕK-u ümberregistreerimisprotsessi vastavalt KKS-e nõuetele ning lähtudes EAÕK-u 1935. aasta põhimäärusest, mille paragrahv 41 lõike 1 kohaselt on kiriku huvide kaitsmine Valitsuses ja kohtuasutustes Sinodi ülesanne. Sinodi esimehe sõnul oli EAÕK-u taastamist alustatud kanoonilise ja õigusliku järjepidevuse põhimõtetest lähtuvalt. Oma pöördumises märkis ülempreester Suursööt:

Eesti Apostlik-Õigeusu Kirik (EAÕ Kirik), nii nagu Eesti rahvas tervikuna, on saanud ajavahemikul 1940. a. kuni 1991. a. nõukogude korra poolt rängalt kannatada. Okupatsioonirežiimil oli üks eesmärk – hävitada nii Eesti Vabariik kui EAÕ Kirik. [...] EAÕ Kiriku infrastruktuuri on nõukogude võimu aastatel sihipäraselt ja süstemaatilist lõhutatud. [...] Vaimse ja füüsilise terrori olukorras, soovides vältida EAÕ Kiriku purustamist nõukogude režiimi poolt otsustas EAÕ kirikupea metropoliit Aleksander koos 23 preestriga 1944 septembris emigreeruda Läände. Tänu sellele on EAÕ Kirik säilunud tervikuna. EAÕ Kiriku Valitsus jätkas/jätkab tööd Stockholmis. [...] Okupeeritud eesti territooriumil rakendati Nõukogude Liidu seadusi. Nii toimus võõrvõim ka Kirikus. Juriidiliselt lähtuti mitte EAÕK põhimäärusest, vaid Vene Õigeusu (s.o. Moskva Patriarhaadi) Kiriku juhtimise seadustikust. Moodustati Moskva Patriarhaadi Piiskopkond – Kirikuvalitsuse ja Patriarhaadi asukohaga Moskvast. Moskva Patriarhaadi Piiskopkond Eestis on hakanud nüüd end nimetama EAÕ Kirikuks, omamata selleks seaduslikku alust. Teatavasti rahvusvahelise õiguse alusel okupatsiooni režiimi poolt määratud valitsusorganite poolt antud normatiivaktid ei loo õiguslikke tagajärgi, nii ei loo ka õiguslikke tagajärgi Eesti vabariigis praegune Moskva Patriarhaadi Piiskopkonna Valitsus. [...] Seoses Eesti Vabariigi taasiseseisvumisega on tekkinud EAÕ Kirikul võimalus ennast taasmääratleda iseseisva Kirikuna. Sellest eesmärgist lähtuvana volitas EAÕK Sinod EAÕK Fondi pidama läbirääkimisi Eestis asuvate kogudustega ja apostliku õigeusu vaimulikega, et taastada lõhestatud EAÕK õigusliku järjepidevuse alusel ja teha ettevalmistusi Kiriku Täiskogu kokkukutsumiseks 1935. a. Põhimääruse alusel. [...] Seoses Eesti Vabariigi taasiseseisvumisega 20. VIII 1991. a. vajavad ka Eestis asuvad õigeusu kogudused endise kanoonilise suhte taastamist. [...] Praeguses olukorras, kus Moskva Patriarhaat on andnud uue Tomose (29.04.1993. a. a. Kuremäel) püütakse põlistada okupatsioonistruktuure Kirikus. Venemaal pole kunagi olnud kiriku- ja usu vaba poliitikast – ei tsaari ajal, ei nõukogude võimu ajal ega nüüdki. [...] Oleme alustanud EAÕ Kiriku taastamist kanoonilise ja riikliku õigusliku järjepidevuse põhimõtetest lähtuvana. Palume teie mõistvat suhtumist ja toetust lõhestatud EAÕ Kiriku taastamisel [.]⁶²⁶

EAÕK-u Sinodi esimehe pöördumine on oluline Eesti Vabariigi ametivõimude suhtumise mõistmiseks nii EAÕK-usse kui selle taastamise kodumaal. Tegemist oli organisatsiooniga, mille tegevuse oli lõpetanud nõukogude võim, kuid

⁶²⁶ UAOA, Eesti kirikute, koguduste ja koguduste liitude register 1993–2005, Eesti Apostlik-Õigeusu Kirik.

mis oli säilitanud oma järjepidevuse paguluses ning kelle õigusi (sh õigusi omandireformi käigus tagastatavale kirikuvarale) püüdis omastada koos nõukogude võimuga saabunud ning sellega tihedalt seotud struktuur Vene Õigeusu Kiriku näol.⁶²⁷ Põhikirjalise järjepidevuse seisukohast puudus VÕK-u piiskopkonnal seos 1940. aastal Eestis tegutsenud EAÕK-uga, mille tegevuse Eesti territooriumil likvideeris VÕK 1945. aastal.

11. augustil 1993 registreeris Siseministerium vastavalt kehtima hakanud Kirikute ja koguduste seadusele Eesti kirikute, koguduste ja koguduste liitude registris Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku 1935. aastal siseministri poolt registreeritud EAÕK-u põhimääruse. Lisaks EAÕK-ule kanti avalduse alusel registreerise ka Tallinna Issanda Muutmise Peakiriku, Tartu Aleksandri ja Velise EAÕK-u kogudused. Kaks päeva hiljem, 13. augustil kohtusid EAÕK-u esindajad nii kodu- kui välismaalt patriarh Bartholomeusega Stockholmis. 1. septembril 1993 tunnistas Eesti Vabariigi Ülemkohus tsiviilasjade kohtukolleegium Siseministeriumi usuasjade osakonna juhataja järelevalveprotesti Tallinna Linnakohtu otsuse osas, mis puudutas Moskva Patriarhaadi Piiskopkonna Valitsuse omandireformi subjektiks tunnistamise EAÕK-u ebaseaduslikult võõrandatud varade osas õigustatuks ning tühistas Linnakohtu otsuse.⁶²⁸

Moskva Patriarhaadi reaktsioon EAÕK-u registrisse kandmisele saabus kiriklikul tasandil 7. septembril 1993 kui piiskop Kornelius teatas ringkirjas oma otsusest lahutada kiriku osadusest Piiskopkonna Nõukogu liige ülempreester Emmanuel Kirss, diakon Aifal (Aivar) Sarapik ning piiskopkonna majandusküsimuste eest vastutanud Henn Tosso.⁶²⁹ 8. septembril saatis piiskop Kornelius kirja Siseministeriumi usuasjade talitusele sooviga, et viimane muudaks oma otsust EAÕK-u registratsiooni suhtes.⁶³⁰ Ühtlasi hoiatas piiskop Kornelius:

⁶²⁷ Samal ajal leidis aga aset ka nii venelaste kui Venemaa uue identiteedi kujunemine, mille mõju Eesti õigeusu konfliktis võib pidada oluliseks. 1993 kirjeldas Nõukogude Liidu lagunemise järgset venelaste rahvuslikku enesemõistmist Pål Kolstø (1993: 198–200) nentides, et ajaloolise järjepidevuse rõhutamine revolutsiooni-eelse ja nõukogude-järgse Venemaa vahel on hāgustanud enamike venelaste kujutlustes vahe Venemaa, Nõukogude Liidu ja Isamaa vahel ning samas olid venelased ainsaks nõukogude rahvaks, kellele mitmerahvuselise Nõukogude Liit oli rahvusliku identiteedi osa ning mille saavutusi ja kaotusi seostati eelkõige Venemaa võitude ja kaotustega, tuues selle näiteks mh nn interrinnete loomist Balti riikides, mille eesmärk oli venekeelse mitmerahvuselise identiteedi säilitamine. Kolstø märkis, et 25 miljonit etnilist venelast, kes jäid nõukogudejärgsetesse endistesse NSV Liidu liiduvabariikidesse moodustasid nõukogudejärgse Venemaa välispoliitika nn *venemaa vähemuse* diskursuse, millel on olnud teatud paralleel 1930. aastate saksa vähemuse küsimusega Sudeedimaal, Pomeranias ja mujal.

⁶²⁸ UAOA, Kohtud, Eesti Vabariigi Ülemkohus, Ülemkohtu tsiviilasjade kohtukolleegium järelevalveprotest Tallinna Linnakohtu otsusele 29.06.1992 . 01. 09. 1993 2–4/212.

⁶²⁹ UAOA, Kirjavahetus 1993, Piiskop Korneliuse ringkiri 07.09.1993 Nr.702.

⁶³⁰ UAOA, Kohtud, Eesti Apostlik Õigeusu Kirik Tallinna ja Eesti piiskop Kornelius avaldus EV Siseministeriumi Usuasjade talituse juhtajale hr. Tiit Seppale 8.09.1993, nr 711; Aleksius II 2009, 457.

Teie toetate kirikulõhet, millel võivad olla kaugeleulatuvad tagajärjed mitte ainult õigeusu vaimses elus, vaid ka Eesti ühiskondlikus elus, sest kunstlik vene piiskopkonna moodustamine Eesti territooriumil kui „piiskopkond välismaalaste jaoks”, võib soodustada psühholoogilise geto kujunemist venekeelse elanikkonna hulgas.⁶³¹

14. septembril, kaks nädalat peale Ülemkohtu otsust tegi Tallinna Linnakohus uue õigeusu kiriku varade õigusjärgset omanikku puudutanud otsuse. Kohtu otsuse kohaselt tsiviilasjas nr. 2–116, 2–115 1993 oli omandireformi subjektiks õigusliku järjepidevuse alusel taastatud ning 11. augustil 1993 Eesti kirikute, koguduste ja koguduste liitude registrisse kantud EAÕK.⁶³²

I.4. Piiskopkonnast ei saa kirikut

Kolm kuud pärast EAÕK-u registrisse kandmist, 5. novembril 1993 sai Siseministeerium avalduse piiskop Korneliuselt. 29. oktoobril allkirjastatud avalduses soovis piiskop Kornelius Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku põhikirja ümberregistreerimist, viidates piiskopkonna nõukogu laiendatud koosolekule, mis oli tunnistanud piiskopkonna järgepidevust EAÕK-uga.⁶³³ Kuigi KKS ei esitanud nõudeid põhikirjade erinevuse osas, siis seaduse paragrahv 13 lõike 2 kohaselt pidi registrisse kantava usulise ühenduse nimi erinema juba registris olevate ühenduste nimedest. Lisaks sellele juhtis usuasjade talituse juhataja Tiit Sepp oma vastuses tähelepanu asjaolule, et piiskopkond on juhindunud oma tegevuses Vene Õigeusu Kiriku seadustikust ning piiskopkonnal ei ole Eesti Vabariigis registreeritud põhikirja, mida oleks võimalik uude registrisse ümber registreerida oma õigusvõime säilitamiseks. Lisaks sellele oli patriarh Aleksius II oma 1993 piiskop Korneliusele antud tomoses nimetanud kirikut Eesti Õigeusu Kirikuks ning mitte Eesti Apostlik-Õigeusu Kirikuks, nagu piiskopkond end omavoliliselt nimetas. Eelöeldust johtuvalt keeldus ministeerium piiskop Korneliuse avaldust rahuldama.⁶³⁴

4. novembril 1993 saatsid kaheksa EAÕK-u vaimulikku kirja patriarh Bartholomeusele, milles sooviti kiiret lahendust Eesti olukorrale elik kanoonilise jurisdiktsiooni taastamist, märkides, et on esitanud piiskop Korneliuse palvekirja, et viimane neid vabastaks kanoonilisest alluvusest Moskva Patriarhaadile.⁶³⁵ Sama aasta 16. novembril, päev enne piiskop Korneliuse juhitud

⁶³¹ UAOA, Kohtud, Eesti Apostlik Õigeusu Kirik Tallinna ja Eesti piiskop Kornelius avaldus EV Siseministeeriumi Usuasjade talituse juhtajale hr. Tiit Seppale 8.09.1993, nr 711.

⁶³² UAOA, Eesti kirikute, koguduste ja koguduste liitude register 1993–2005, Eesti Apostlik-Õigeusu Kirik.

⁶³³ UAOA, Kirjavahetus 1993, Piiskop Kornelius, Avaldus Eesti Vabariigi Siseministeeriumi usuasjade talitusele, 29.10.1993.

⁶³⁴ UAOA, Kirjavahetus 1993, Tiit Sepp Hr. Korneliusele 25.11.1993, nr 2/43.

⁶³⁵ Kala 2007, lisa 16 – Tema Pühadusele, Konstantinoopoli, Uue Rooma peapiiskopile ja ökumeenilisele patriarhile Bartolomeosele 04. 11. 1993.

piiskopkonna üldkoosolekut, toimus Tallinnas Rahvusraamatukogus Eesti õigeusu koguduste koosolek, kus lisaks koguduste esindajatele osales 39 vaimulikku, sh piiskop Korneliuse esindaja, samuti endine minister akadeemik Endel Lippmaa. Koosolekul kerkis esile kirikusisene kanoonilisuse küsimus. Erinevalt EAÕKF-is kiriku taastamist juhtinutest, olid osad vaimulikud ettevaatlikud – kuigi EAÕK oli taastatud riiklike õigusnormide kohaselt, tõstas osade vaimulike seas küsimus kanoonilistest reeglitest kinnipidamisest. Siiski osutasid 38 vaimulikku hääletamisel toetust EAÕK-u sidemete taastamisele Konstantinoopoli Patriarhaadiga. Sellisele otsusele hääletas vastu piiskop Korneliuse esindaja. Iseloomulik antud segadusterohkele ajahetkele oli, et koosoleku lõpetuseks lauldi palju aastaid piiskop Korneliusele, kelle vaimuliku valitsemise alt sooviti vabaneda.⁶³⁶

2. detsembril pöördus end EAÕK-u piiskopiks nimetav Kornelius sise-ministri poole palvega pikendada Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku ümberregistreerimise tähtaega.⁶³⁷ Minister märkis oma vastuses, et EAÕK-u ümberregistreerimise tähtaja pikendamist ei ole vaja taotleda, sest EAÕK-u õigused on juba taastatud. Küll aga pööras minister tähelepanu, koguduste olukorrale, kes ei soovi kuuluda Konstantinoopoli patriarhaati, samuti piiskopi eksitavale tiitlile ning ebaseaduslikule kirjavõhja kasutamisele, mis osutas, nagu oleks kirja saatja juba registreeritud põhikirjaga EAÕK, kuid millega piiskop Korneliusel puudub seos.⁶³⁸

24. jaanuaril 1994 esitas piiskop Kornelius, nimetades ennast taas EAÕK-u piiskopiks, kaebuse Tallinna Halduskohtusse Siseministeeriumi usuasjade talituse juhataja vastu. Piiskop Kornelius süüdistas usuasjade talituse juhatajat Tiit Seppa Eesti Vabariigi Põhiseaduse paragrahvide 9, 12, 40 ja 41, Kirikute ja koguduste seaduse paragrahv 15 lõike 2 ning Eesti kirikute, koguduste ja koguduste liitude registri põhimääruse paragrahvide 2 ja 3 rikkumises. Piiskop Kornelius nõudis oma hakis, et kohus tunnistaks EAÕK-u registratsioon 11. augustist 1993 ebaseaduslikuks ning Siseministeeriumis registreeritaks tema juhitud piiskopkond EAÕK-u 1935. aasta põhimääruse alusel.⁶³⁹ 14. veebruaril esitas piiskop usuasjade osakonnale avalduse tema juhitava EAÕK-u registrisse kandmiseks.⁶⁴⁰

Tallinna Halduskohus jättis 4. juulil 1994 rahuldamata piiskop Korneliuse hagi usuasjade talituse juhataja vastu. Kohus tõdes, et EAÕK-ut ei saa käsitleda väliskirikuna, nagu oli seda teinud piiskop Kornelius, vaid kirikuna paguluses, mille tegevuse Eestis katkestas Nõukogude okupatsioon. Lisaks märkis kohus

⁶³⁶ Kala 2007, lisa 17 – Protokoll koosolekust Tallinnas 16. 11. 1993.

⁶³⁷ UAOA, Kohtud, Tallinna ja kogu eesti piiskop Kornelius Eesti Vabariigi Siseministrile 02. 12. 1993, nr 935.

⁶³⁸ UAOA, Kohtud, Siseministeeriumi asekanstler Heiki Arike piiskop Korneliusele 10. 12. 1993, nr 1/800.

⁶³⁹ UAOA, Kirjavahetus 1994, Piiskop Kornelius, Kaebus Tallinna Halduskohtule. 24. 01. 1994.

⁶⁴⁰ UAOA, Kirjavahetus 1994, Piiskop Kornelius, Avaldus, 14. 02. 1994.

oma otsuses, et kuigi kohus aktsepteerib kaebuse esitaja väidet, mille kohaselt usuasjade talituse juhatajal kirikute, koguduste ja koguduste liitude registri pidajana ei olnud pädevust kiriku järjepidev tegutsemise hindamiseks, ei olnud samal ajal algatatud tsiviilõiguslikku menetlust antud EAÕK-u järjepideva tegevuse küsimuses ning seega puudus usuasjade talituse juhatajal alus EAÕK-u registratsioonist keeldumiseks. Kohus märkis ka, et kirikute sisemised küsimused, mis puudutavad jurisdiktsioonilist kuuluvust, lahendatakse ainult kirikute endi poolt.⁶⁴¹ Piiskop Kornelius vaidlustas Halduskohtu otsuse 14. juulil 1994 Tallinna Ringkonnakohtus, kasutades oma valitsetava kiriku kohta nimekuju Õigeusu Kirik Eestis Piiskopkonna Valitsus.⁶⁴² Tallinna Ringkonnakohtus otsustas 3. oktoobril 1994, et kõik piiskop Korneliuse poolt Siseministeriumi usuasjade talituse juhataja vastu esitatud süüdistused on alusetud. Lisaks sellele märkis kohus, et 11. augustil 1993 registrisse kantud EAÕK-u järjepideva tegevus 1935. aasta põhimääruse alusel on leidnud tuvastamist Tallinna Linnakohtu 14. septembri 1993 otsusega, millega EAÕK tunnistati omandireformi õigustatud subjektiks. Ringkonnakohtus märkis, et materjalidest ei nähtu, et piiskop Korneliusel oleks ainuõigus nimele EAÕK või et selle nime kasutamine takistaks piiskopil registreerida oma kirikut usutunnistusele vastavalt.⁶⁴³

Samal ajal jätkasid EAÕK-u taastanud vaimulikud pöördumiste esitamist Konstantinoopoli Oikumeenilisele Patriarhaadile kanoonilise sideme taastamiseks.⁶⁴⁴ Augustis 1994 pakkus Moskva Patriarhaadi välissuhete osakonna juhataja Smolenski ja Kaliningradi metropoliit Kirill konflikti lahendina kirikuvara jagamist kahe kiriku vahel nõnda, et Moskva Patriarhaadi kirik saanuks samad õigused oma kasutuses olevale varale nagu kohtu poolt omandireformi subjektiks tunnistatud EAÕK. See ettepanek ei leidnud Eesti valitsuse toetust,

⁶⁴¹ UAOA, Kirjavahetus 1994, Tallinna Halduskohtu 04. 07. 1994. Kohtuotsus haldusasjas nr.3–47/94. Kohtuotsuse inglise keelne tõlge vt Papatomas ja Palli 2002, 204–208.

⁶⁴² UAOA, Kirjavahetus 1994, Piiskop Kornelius, Apellatsioonikaebus, Tallinna Ringkonnakohtus. 14.07.1994 Nr.445.

⁶⁴³ UAOA Kirjavahetus 1994, Tallinna Ringkonnakohtus. Kohtuotsus haldusasjas II-3/III/94. 3.10.1994. Kohtuotsuse inglise keelne tõlge vt Papatomas & Palli 2002, 212–218.

⁶⁴⁴ 12. aprillil 1994 saatsid seitse EAÕK-u preestrit avalduse patriarh Bartholmeusele, soovides EAÕK-u kanoonilise ühenduse taastamist Oikumeenilise Patriarhaadiga. Avalduse ära kirjad saadeti ka Moskva Patriarhile Aleksius II, piiskop Korneliusele, Soome õigeusu kiriku peapiiskop Johannesele ning Rootsi ja kogu Skandinaavia metropoliidile Pavlosele, kes oli olnud vaimulikuks hooldajaks ka EAÕK-ule paguluses ning keda seetõttu sooviti EAÕK-u vaimuliku hooldajaks kuni oma piiskopi valimiseni. (Kala 2007, lisa 18 – Konstantinoopoli Pühimale Kogumaapealsele Patriarhile Bartolomeusele, Avaldus, 12. 04. 1994) Teises avalduses palusid samad vaimulikud piiskop Korneliuselt eneste vabastamist tema kanoonilisest alluvusest. EAÕK-us oli selleks hetkeks kujunenud kaks suunda, millest üks esindas 1993. aastal EAÕK-u taastanuks lugevaid ning teine soovis säilitada suhteid Korneliusega ning püüda taastada EAÕK-ut, järgides kõiki kiriku kanoonilisi reegleid (vt ka Rohtmets 2009, 261). Kirju, milles pöörduiti Konstantinoopoli patriarhi poole kanoonilise sideme taastamiseks, saadeti EAÕK-u poolt järgneva pooleteise aasta jooksul mitmeid. Igal korral oli sellistel pöördumistel üha enam vaimulike allkirju.

kes viitas juba olemasolevale omandiõigust puudutavale kohtulahendile. Metropliit Kirill kohtus ka EAÕK-u esindajatega, kelle sõnul püüti kohtumisel taandada kõik probleemid poliitilisele ja rahvuslikule tasandile.⁶⁴⁵

Kui Eesti Vabariigi kohtud olid jätnud rahuldamata piiskop Korneliuse hagid EAÕK-u registratsiooni õigustühiseks kuulutamiseks, pöördus Moskva Patriarhaat kujunenud olukorrale lahenduse leidmiseks Konstantinoopoli Patriarhaadi poole.⁶⁴⁶ Piiskop Kornelius pöördus ka Eesti Vabariigi õiguskantsleri poole, kes soovitas piiskopil ühineda registrisse kantud EAÕK-uga või taotleada uue kiriku registrisse kandmist, viidates Kirikute ja koguduste seaduse paragrahv 13 esitatud nõudele, et registrisse kantava kiriku nimi peab olema selgelt eristatav teiste Eestis juba registrisse kantud kirikute nimedest.⁶⁴⁷

Siseministeeriumi usuaşjade talituse jurist Mari-Anne Heljas koostas 1994. aastal piiskop Korneliuse hagide lõpetamiseks ministeeriumi avalduse projekti Halduskohtule Moskva Patriarhaadi Eesti Õigeusu Kirik Eestis Tallinna Piiskopkonna Valitsus tegevuse peale kohustades neid esitama registreerimiseks põhikirja ettenähtud ajaks ning märkides, et seni ei olnud piiskop ministri poolt ette antud tähtaegadest kinni pidanud. Avalduse projekti kohaselt kui Moskva Patriarhaadi kirik põhikirja nõutud tähtajaks ei esitanud, siis lõpetatakse Piiskopkonna Valitsuse tegevus Eestis.⁶⁴⁸ Siiski ei allkirjastanud ükski siseminister ettevalmistatud kohtukaebuse projekti.⁶⁴⁹

Eesti Vabariigi ametivõimud ilmselt eeldasid Konstantinoopoli Patriarhaadi kiiret kanoonilise küsimuse lahendamist oma iseseisvuse taastanud EAÕK-uga, mõistmata samas ilmselt kiriklikule asjaajamisele omast aeglust. Kui kiiret lahendust ei saanud, küsis peaminister Mart Laar 23. septembril 1994 oma kirjas patriarh Bartholomeusele viimase seisukohta EAÕK-u suhtes.⁶⁵⁰

⁶⁴⁵ 15. augusti kohtumise järelkajana saatsid 24. augustil 1994 EAÕK-u preestrid Ardalion Keskküla, Johannes Keskküla, Andreas Põld ja Rafael Hinrikus kirja patriarh Bartholomeusele, milles paluti 1923. aasta tomose taasjõustamist EAÕK-u suhtes ning EAÕK-u ja Oikumeenilise Patriarhaadi vaheliste kanooniliste sidemete taastamist 28. septembril pöördusid EAÕK-u vaimulikud ja ilmikud täiendava kirjaga Patriarh Bartholomeuse poole, paludes 1923. aasta tomose taasjõustamist. (Kala 2007, lisa 20 – Tema Pühadusele, Konstantinoopoli, Uue Rooma peapiiskopile ja ökumeenilisele patriarhile Bartolomeusele 24.08.1994; Kala 2007, lisa 22 – Väljavõte Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku vaimulike ja koguduste esindajate koosoleku protokollist 28.09.1994).

⁶⁴⁶ Aleksius II 2009, 462.

⁶⁴⁷ UAOA, Kohtud, Õiguskantsler vastus Hr. Korneliusele 24.03.1994 nr 158v.

⁶⁴⁸ UAOA, Kohtud, Tallinna Halduskohus Eesti Vabariigi Siseministeerium Kaebus.

⁶⁴⁹ Heljas 2003a, 5.

⁶⁵⁰ Aleksius II 2009, 462.

I.5. Vene Õigeusu Kirik ja vene vähemus

1994. aasta oktoobrist alates süüdistas Moskva Patriarhaat Eesti Vabariiki venelastest õigeusklike inimõiguste rikkumises.⁶⁵¹ Vene rahvusest õigeusklike diskrimineerimine sai sealpeale keskseks Moskva Patriarhaadi Eesti-suunalises propagandasõjas, mis hoogustus pärast Venemaa relvajõudude lahkumist Eestist 1994. aasta augustis. Juulis 1994 pöördusid piiskop Kornelius, koos ajutise sinodi esimehe Felix Kadariku ning sekretär Toomas Hirvojaga Riigikogu esimehe Ülo Nugise poole palvega asutada Riigikogus komisjon, mis aitaks lahendada piiskop Korneliuse kiriku registreerimisega seotud probleeme. Pöördumine oli taaskord EAÕK-u nime kandval kirjaplangil.⁶⁵² Riigikogu esimees märkis, et Riigikogu ei saa sekkuda valitsemisasutuse tegevusse ning juhul kui valitsusasutuse otsus ei rahulda, siis on alati võimalus kohtusse pöördumiseks.⁶⁵³ Viimane lootus saavutada Eesti Vabariigi kohtute kaudu Moskva Patriarhaadi piiskopkonna tunnustamine nõukogude-eelse EAÕK-u õigusjärglaseks luhtus 30. novembril 1994, kui Eesti Vabariigi Riigikohtu Loakogu jättis rahuldamata piiskop Korneliuse edasikaebuse. Novembris kohtusid Istanbulis Konstantinoopoli ja Moskva patriarhaatide esindajad arutamaks kujunenud õigeusu olukorda Eestis.⁶⁵⁴

Veebruaris 1995 saabusid Tallinnasse Oikumeenilise Patriarhaadi esindajad, soovides leida lahendust õigeusu kirikuga seonduvale konfliktile. 4.–7. veebruarini kestnud visiidi ajal kohtusid Philadelphia metropoliit Meliton, Pergamoni metropoliit Johannes ning Soome Õigeusu Kiriku esindaja Heikki Huttunen nii EAÕK-u esindajate, piiskop Korneliuse kui Eesti Vabariigi presidendi, peaministri ja siseministriga. Kohtumiste läbiv teema oli EAÕK-u olukord ning viimase kanoonilise jurisdiktsiooni küsimused. Vastuseks EAÕK-u pöördumisele teatas siseminister Kaido Kama, et Eesti valitsus toetab EAÕK ja Oikumeenilise Patriarhaadi vaheliste suhete taastamist restitutsiooni põhimõttest lähtuvalt.⁶⁵⁵ Samuti avaldas president Lennart Meri 7. veebruaril dateeritud kirjas toetust patriarhile püüetes lahendada ebameeldiv olukord ning kinnitas, et Eesti Vabariigis on piiskop Korneliusel õigus registreerida oma kirik. Pärast 1995 aasta Riigikogu valimisi kinnitas Euroopa asjade minister Endel Lippmaa patriarh Bartholomeusele, et uus peaminister Tiit Vähi ja Vabariigi Valitsus toetavad jätkuvalt Eesti õigeusklike ja EAÕK-u soovi kanoonilise sideme taastamiseks Konstantinoopoli patriarhaadiga.⁶⁵⁶ 29. mail 1995 kohtus patriarh

⁶⁵¹ Vt nt Kala 2007, lisa 21 – The Department for External Church Relations of the Moscow Patriarchate, Press-release, October 13, 1994.

⁶⁵² UAOA, Kirjavahetus 1994, Eesti Apostlik-Õigeusu Kirik, piiskop Kornelius kiri EV Riigikogu, hr Ü. Nugisele, 14.07.1994, nr 457.

⁶⁵³ UAOA, Kirjavahetus 1994, Riigikogu esimees, kiri Eesti Apostlik-Õigeusu Kirik, Lp. hr.-d Kornelius, Felix Kadarik, Toomas Hirvoja, 1-2/1836, 08. 94.

⁶⁵⁴ Aleksius II 2009, 462.

⁶⁵⁵ Kala 2007, lisa 25 – Minister Kaido Kama kiri Patriarh Bartholomeusele 7. 02. 1995. UAOA, Kirjavahetus 1995, H.Tosso kiri minister K. Kamale 6. 02. 1995.

⁶⁵⁶ Kala 2007, lisa 26 – Minister E. Lippmaa kiri Patriarh Bartholomeusele 26. 05. 1995.

Bartholomeus EAÕK-u esindajatega Helsingis. Oma kõnes kiriku esindajatele tundis patriarh muret Eesti õigeusu tuleviku pärast nõukogude taaka kandva Moskva Patriarhaadi rüpes ning kirjeldas seost Moskva Patriarhaadi ja Eesti õigeusu vahel viimase stalinismi türannia ilminguna.⁶⁵⁷

Mais 1995 pöördus Riigikogu vene fraktsiooni esimees Viktor Andrejev siseminister Edgar Savisaare poole kirjaga, milles süüdistas Siseministeeriumi usuasjade talituse töötajaid Tiit Seppa ja Mari-Anne Heljast õigeusu kirikut puudutavate probleemide tekitamises ning pakkus omapoolse lahendusena piiskop Korneliuse juhitava kiriku registreerimist EAÕK-una, jättes kirikuvara kogudustele ning kiriku kanoonilise jurisdiktsiooni küsimus jäänuks hiljem kokku kutsutava EAÕK-u kirikukogu otsustada. Lisaks sellele märkis saadik, et usuasjade talituse tegevus kahjustab Eesti rahvusvahelist mainet.⁶⁵⁸ Pöörumisele vastanud Siseministeeriumi asekanstler Tiit Sepp märkis, et V. Andrejevi ettepanek kanda registreerimise piiskop Korneliuse juhitud kirik EAÕK-una „kannab eesmärki saada enda omandisse Eesti Apostlik-Õigeusu Kirikult nõukogude okupatsiooni ajal õigusvastaselt võõrandatud varad ning saada oma kontrolli alla märkimisväärne osa Eesti ühiskonnast,” ning lisas, et EAÕK-u „registreerimise seaduslikkus on kontrollitud kohtute poolt ja Eesti Vabariigi Siseministeeriumi tegevus EAÕK registreerimisel tunnistatud seaduslikuks.” Ta märkis ka, et hoolimata süüdistustest, nagu rikutaks Eestis õigeusklike inimõigusi, ei vasta tõele, millele osutas ka 1994. aastal Eestit külastanud Kirikute Maailmanõukogu komisjon.⁶⁵⁹

Kuvand Eesti riigi vaenulikust hoiakust venelaste ning veneluse-ideoloogia keskse institutsiooni Vene Õigeusu Kiriku suhtes püsis Eestis elava, valdavalt kodakondsuseta elanikkonna seas aktuaalne. 3. oktoobril 1995 organiseerisid

⁶⁵⁷ 22. mail oli EAÕK teinud pöördumise patriarh Bartholomeuse visiidiga seoses. H. Tosso koostatud ning ülempreestrite Emmanuel Kirsi ja Innokenti Hieti ning diakon A. Sarapiku allkirjadega dokumendiks oli „Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku taastamist soovivale kirikurahvale Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku taastamise probleemidest käesoleval etapil.” Peamine probleem oli kanoonilise suhte kinnitamise viibimine, samuti oma piiskopi puudumine. Kanoonilise suhte kinnistamist nähti ka võimalusena vähendada kirikusiseseid lahkarvamusi Oma pöördumises sõnas patriarh Bartholomeus: “Nevertheless, we cannot ignore the fact that the Estonian Orthodox Church, remaining perhaps under the jurisdiction of the Russian Patriarchal, could have very adverse results for the future of the Estonian Orthodoxy. The Estonian soul associated its subjugation under the Russian Church with the occupation of the land. The Russian Church, under the Soviet rule, suffered much more and much longer than the Estonian. The dependence of the Estonian Orthodoxy upon Moscow appears as the last remnant of the Stalinist tyranny. We understand, therefore, some existing fears that, if to the Orthodox Estonians, continue to depend on the Russian Patriarchal, you will be considered foreigners to the body of Estonian society and even suspicious, as collaborators of your dangerous neighbor.” (UAOA, Kirjavahetus 1995, Address of His all Holiness Ecumenical Patriarch Bartholomew to the Representatives of the Estonian Orthodox Faithful May 29, 1995.)

⁶⁵⁸ Kala 2007, lisa 30 – V. Andrejev kiri siseminister E. Savisaarele Olukorrast Eesti Apostlik-Õigeusu Kirikus.

⁶⁵⁹ UAOA, Kirjavahetus 1995, T. Sepp kommentaarid Viktor Andrejevi kirjale, 26.05.1995..

Tallinna Vene Kodanike Liit, Vene Rahvaliit ja Vene Õigeusu Kiriku Kaitsekomitee kümneinimeselise piketi presidendilossi ees, nõudes Vene Õigeusu Kiriku tegevusse sekkumise lõpetamist.⁶⁶⁰

1995. aasta 30. oktoobril tegi õigusvastaselt võõrandatud vara tagastamise ja kompenseerimise Tallinna linnakomisjon otsuse nr. 6337, millega tagastati Aleksander Nevski kirikuhoone EAÕK-ule, kuigi maaomand jäi tagastamata. 1900. aastal valminud Aleksander Nevski katedraali sümbolväärtus ja emotsionaalne tähendus mh õigeusu peakirikuna on suur. Vähem kui kuu aega hiljem, 27. novembril, pöördus peapiiskop Kornelius Tallinna Linnavolikogu saadikute poole kirjaga, milles palus tungivalt muuta eelmainitud komisjoni otsust, mis puudutasid Tallinna õigeusu koguduste varasid. Peapiiskop Korneliuse sõnul oli pöördumise eesmärk rahu säilitamine linnaelanike seas.⁶⁶¹

29. novembril 1995 pöördus peapiiskop Kornelius avaldusega õigeusu kiriku liikmete, OSCE inimõiguste ülemakomissari ning välisriikide diplomaatide poole, süüdistades Eesti riiki enda juhitud kiriku ahistamises.⁶⁶² „Viimaste päevade sündmused on usurahva üles ärritanud ja olukord võib kontrolli alt väljuda, ” nentis peapiiskop Kornelius. Järgmisel päeval korraldasid poolsada peapiiskop Korneliuse toetajat piketi Välisministeeriumi ees.⁶⁶³ Eesti Vabariigi Siseministeerium ei dramatiseerinud kujunenud olukorda, millega oldi silmitsi seistud juba kaks aastat. Asekantsler Tiit Sepp tõdes:

Kornelius ise on ainult üks ettur suures mängus. Korneliuse tegevust mõjutatakse selgelt Moskvast. Eesti vastu on sellel teemal esinenud ka Venemaa president Jeltsin ning välisminister Kozõrev.⁶⁶⁴

1995. aasta 5. detsembril esitas peapiiskop Kornelius taas Siseministeeriumile avalduse Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku registreerimiseks.⁶⁶⁵ 29. detsembril sai peapiiskop vastuse siseministrilt, kes, viidates kehtivatele kohtulahenditele, keeldus piiskopi avaldust rahuldamast.⁶⁶⁶

Tallinna Linnakohus tegi 8. detsembril 1995 otsuse peapiiskop Korneliuse hagi tema juhitud kiriku omandireformi õigustatud subjektiks kuulutamise kohta. Hoolimata meelevaldustest ja hoiatustest, jättis kohus hagiavalduse läbivaatamata, kuna peapiiskopi juhitud kirik ei olnud juriidiline isik ning seetõttu puudus ka õigusvõime.⁶⁶⁷ Juba järgmisel päeval toimus peapiiskop Korneliuse korraldatud ristikäik Aleksander Nevski katedraalist peapiiskopi

⁶⁶⁰ BNS 1995-10-03.

⁶⁶¹ UAOA, Kirjavahetus 1995, Peapiiskop Kornelius kiri nr 451, 27. november 1995 Tallinna Linnavolikogule.

⁶⁶² BNS 1995-11-30.

⁶⁶³ Raag 1995a.

⁶⁶⁴ Raag 1995a.

⁶⁶⁵ UAOA, Kirjavahetus 1995, peapiiskop Kornelius, avaldus EAÕK-u registreerimiseks 05. detsember 1995, nr 463.

⁶⁶⁶ UAOA, Kirjavahetus 1995, Minister Märt Rask peapiiskop Korneliusele 29.12.1995 nr 1/2095.

⁶⁶⁷ ETA 1995-12-08.

residentsini Pikk tänav 64 ning sealt tagasi, möödudes Siseministeeriumi hoonest Pikk tänav 61. Hinnanguliselt osales ristikäigus viis kuni seitse tuhat inimest.⁶⁶⁸

Samal päeval ristikäiguga tegi Venemaa Välisministeerium avalduse, süüdistades Eesti valitsust õigeusu kirikule ajujahi korraldamises ning hoiatades Eesti valitsust selle tõsiste tagajärgede eest Venemaa ja Eesti vahelistele suhetes.⁶⁶⁹ Sellal kui Eesti Välisministeerium pidas oma vastuses kahetsusväärseks, et Venemaa politiseerib konflikti, mille lahendus tuleb leida kohtus, nägi Venemaa Eesti valitsuse tegevust Vene Õigeusu Kiriku vara võõrandamisena.⁶⁷⁰

Propagandasõja ägenedes muutis õigusvastaselt võõrandatud vara tagastamise ja kompenseerimise Tallinna linnakomisjon 11. detsembril 1995 oma varasemat otsust Aleksander Nevski katedraali tagastamise suhtes ning jättis uue otsusega kirikuhoone tagastamata EAÕK-ule. Komisjoni otsuse kohaselt ei olnud hoone õigusvastaselt võõrandamine tõendatav. See otsus tähendas probleemide lükkamist tulevikku ning samuti ei lahendanud see küsimust, kas kirikuhoone kuulus Tallinna linnale või pidanuks see hoopis kuuluma riigile.⁶⁷¹

17. detsembril 1995 teatas peapiiskopi esindaja Leonti Morozkin, et Siseministeeriumi usuašjade talitus on eiranud rahvusvaheliste kiriklike organisatsioonide, Kirikute Maailmanõukogu ja Euroopa Kirikute Konverentsi arvamusi EAÕK-u registreerimise osas. Morozkini sõnul olevat vastavalt õigeusu traditsioonile kiriku vara „Jumala vara” ning seega on kirikuvaraga seotud küsimused kiriklik küsimus ning kirikuvara küsimusi reguleerivad kirikukaanonid. Siseministeeriumi esindaja Tiit Sepp kommenteeris neid väiteid lühidalt, öeldes, et kirikuvaraga seonduv on kohtuliku vaidluse objekt ning rahvusvahelistest kristlikest organisatsioonidest ei ole antud küsimuse lahendamisel kasu.⁶⁷²

Üllatuslikult sekkus Moskva Patriarhaadi õigeusu kiriku registreerimise problemaatikasse Eesti Kirikute Nõukogu (EKN). 19. detsembril 1995 Vabariigi presidendile adresseeritud kirjas pakkus Kirikute Nõukogu end kirikutüli vahendajaks. Oma ettepanekus lähtus EKN arusaamast, et kirikuvarasid puudutavaid vaidlusi ei ole võimalik lahendada kohtus ning need vajavad lahendamist

⁶⁶⁸ Raag 1995b; ETA 1995-12-10. 2009. aastal patriarh Aleksius II raamatule „Õigeusk Eestimaal” lisatud anonüümse autori tekstis väidetakse ristikäigus osalejate hulgaks 21 000 inimest (Aleksius II 2009, 467).

⁶⁶⁹ ETA 1995-12-10.

⁶⁷⁰ A Weekly Review of Estonian News 1995; Klaas 1995.

⁶⁷¹ Alates 1957. aastast oli kirikuhoone olnud Tallinna Linna Arhitektuuri Mälestusmärkide majavalitsuse (aastast 1958 Tallinna Arhitektuuri Mälestusmärkide Kaitse Inspeksioon) bilansis. 4.veebruari 1993 riigi vara munitsipaalomandisse üleandmise akti nr 20/522 kohaselt võeti eelmainitud Inspeksiooni vara, sh Aleksander Nevski kirikuhoone munitsipaalomandisse ning 1995. aasta 29.juuni Tallinna Linnavalitsuse korralduse alusel andis Tallinna Muinsuskaitseamet kirikuhoone Tallinna Kesklinna Valitsuse bilanssi. ORAS-e paragrahv 18 lõike 1 kohaselt olid kirikuhoone bilansiline liikumine nii aastal 1993 kui 1995 õigusühised.

⁶⁷² ETA 1995-12-17. Eesti Kirikute Nõukogu ja rahvusvaheliste kristlike organisatsioonide tegevusest vt Rohtmets 2009, 266–267,

poliitiliste otsuste kaudu, viidates seejuures Venemaa ebastabiilsele olukorrale ning Konstantinoopoli Patriarhaadi väidetavale soovimatusele konfrontatsiooniks Moskva Patriarhaadiga. EKN arusaama kohaselt „EAÕK Konstantinoopoli alluvuses ei vasta Eesti kehtiva ususeaduse *vaimule* (Sinod asub Stockholmis).” EKN ettepaneku kohaselt pidanuks riik tühistama EAÕK-u subjektuse omandireformis, kuulutama EAÕK-u varadele moratooriumi ning võtma need oma valdusse. EKN ideekavandi kohaselt tulnuks õigeusu kiriku varad anda kogudustele, kes seejärel otsustavad oma kuuluvuse Moskva või Konstantinoopoli patriarhaati.⁶⁷³

Vastuses EKN-le ei pööranud Siseministeriumi usuasjade osakond tähelepanu mitte EKN ettepanekule vahendada õigeusu kirikute tüli, vaid hoopis EKN liikmete hulgas esinenud Vene Õigeusu Kirikule, keda juriidilise isikuna Eestis ei eksisteerinud ning keda nähti samas EKN initsiatiivi algatajana. Pärast teravat vastasseisu riigiga oli EKN sunnitud vormiliselt piiskop Korneliuse juhitud piiskopkonna oma liikmete hulgast välja arvama, kuigi mitte-ametlik side piiskopi ja EKN-ga jätkus.⁶⁷⁴

I.6. Riik, õigeusk ja välispoliitika

1996. aasta alguses sai Eestis tegutsevad õigeusu kirikuid puudutav probleem senisest laiemas rahvusvahelises mõõtmes. 5. jaanuaril pöördus Moskva patriarh Aleksius II Ameerika Ühendriikide presidendi Bill Clintoni poole kirjaga, milles süüdistas Eesti ametivõime õigeusu kiriku siseasjadesse sekkumises, usuvabaduse ja inimõiguste põhimõtete, samuti Eesti Vabariigi seaduste jõhkras rikkumises, võttes Vene Õigeusu Kirikult õiguse tema kasutuses olevale kirikuvarale. Patriarhi sõnul oli Vene Õigeusu Kirik Eestis hävimisohus. Lisaks sellele hoiatas patriarh, et olukord Eestis võib väljuda kontrolli alt, kui vaimulikud aetakse välja nende kirikutest ning kirikuliikmed saadetakse riigist välja. Lisaks mainitule toonitas patriarh Aleksius II, et Eesti Vabariigis registreeritud EAÕK-ut ei tunnusta kanoonilise kirikuna ükski õigeusu kirik maailmas. Patriarh pani

⁶⁷³ Kala 2007, lisa 37 – Eesti Kirikute Nõukogu kiri Eesti Vabariigi President L. Merile, 19. 12. 1995; Rohtmets 2009, 267

⁶⁷⁴ Õigeusu kirikute liikmelisusest EKN-s vt Rohtmets 2009, 260–265. Moskva Patriarhaadi kiriku mõju EKN otsustele või nende tegematajätmistele on püsinud tähelepanuväärne tänaseni, mis peegeldus 2010. aasta detsembris kui EAÕK metropoliit Stefanus loobus enda kui EAÕK-u esindaja staatusest EKN-s vastulausena Kirikute Nõukogu soovimatusele mõista hukka MPEÕK-u pressiväljaannetes ilmunud EAÕK metropoliit Stefanust laimavad artiklid. Tehes kokkuvõtet aastast 2010 märkis metropoliit Stefanus ajalehes *Eesti Kirik*: „Oleks aga vaele pigistada silmad kinni aasta pahupoole ees. Pean kurbusega ära märkima seda, mida Moskva patriarhaadi välissuhete juht metropoliit Ilarion ütles õigeusu rahvale meil Eestis septembrikuus ning veelgi enam välismeedias novembrikuus. See tõi kahju meie maal rahumeelselt koos elavate õigeusuliste usu ja kiriku ühtsusele. [...] Oleksin toona toimunud kahetsusväärsete sündmuste puhul oodanud ka kaastunnet oma vendadelt, teistelt Eesti Kirikute Nõukogu liikmetelt.” (Stefanus 2010).

lootuse Ühendriikide presidendile, et viimane avaldaks survet Eesti ametivõimudele suhete „normaliseerimiseks” Vene Õigeusu Kirikuga, samuti riigi seaduste ning rahvusvaheliste inimõigusi ja usuvabadust puudutavate normide täitmiseks.⁶⁷⁵

Moskva patriarhi pöördumine ei jäänud ainsaks Ameerika Ühendriikide presidendile adresseeritud Eestis tegutsevaid õigeusu kirikuid puudutavaks pöördumiseks. Omapoolse nägemuse kujunenud olukorrast esitas Ühendriikide presidendile ka Konstantinoopoli Oikumeeniline Patriarhaat. Oikumeeniline Patriarhaat väljendas oma seisukohta, mille kohaselt toetati Eestis tegutseva õigeusu kiriku (EAÕK) soovi taastada kirikukanooniliselt nõukogude perioodi eelne olukord, kus kirik kuulus Oikumeenilise Patriarhaadi jurisdiktsiooni. Lisaks asjaolule, et Oikumeeniline Patriarhaat oli pöördunud Eesti ametivõimude poole EAÕK-u koguduste registreerimise asjus ning et kanoonilise sideme taastamist, mille oli katkestanud nõukogude okupatsioon, toetas arusaadavatel ning mõistetavatel põhjustel Eesti Vabariigi Valitsus, osutas Oikumeeniline Patriarhaat oma memorandumis ka asjaolule, et Oikumeenilise Patriarhaadiga soovib kanoonilise sideme taastamist 54 õigeusu kogudust 83-st, ning esitas ülevaate Oikumeenilise Patriarhaadi ja Moskva Patriarhaadi vaheliste suhete arengutest antud probleemistikus ning patriarhaatide vahel toimunud läbirääkimistest kirikutüli lahendamiseks.⁶⁷⁶ Ameerika Ühendriikide poolset reaktsiooni, mis oleks toetanud Moskva Patriarhaadi süüdistusi eelmainitud pöördumistele, ei järgnenud.

Samal ajal pingestus olukord Eesti õigeusklike seas. Kõrgendatud rahvuslik-emosionaalse fooni tekitamisel oli oma osa Moskva Patriarhaati kuuluvatel vaimulikel. Usuasjade osakonna jurist Mari-Anne Heljas märkis ajalehele Postimees, et peapiiskop Korneliuse kaudu levivad kuuldused, nagu kavatseksid Eesti võimud sulgeda kirikud, kus asuvad Moskva patriarhaadi kogudused, ning müüa kirikutes asuvad ikoonid välismaale.⁶⁷⁷ Nii teataski veebruaris 1996 preester Vjatšeslav Seliverstov uudisteagentuurile Keston News Service, et kui

⁶⁷⁵ Kala 2007, lisa 38 – The Patriarch of Moscow and all Russia to William J. Clinton, 5.01.1996 (unofficial translation).

⁶⁷⁶ Memorandum 1996. Oikumeeniline Patriarhaat juhtis tähelepanu asjaolule, et Moskva Patriarhaadi ettepanek kahe autonoomse õigeusu kiriku asutamiseks Eestis ei vasta kanoonilistele tavadele. Oikumeenilise Patriarhaadi ettepanek oli, et Eestis tegutsevas ning kanooniliselt Oikumeenilise Patriarhaadi jurisdiktsiooni kuulunud õigeusu kirikus oleks kaks piiskopkonda – üks eesti-, teine venekeelne. Erinevalt Moskva Patriarhaadist nägi Oikumeeniline Patriarhaat kogu õigeusu kirikut puudutava konflikti põhjustajana Moskva Patriarhaati, juhtides muuhulgas tähelepanu Moskva Patriarhaadi välissuhete osakonna juhi metropoliit Kirilli hoiatusele, et Moskva Patriarhaat katkestab kirikliku ühenduse Oikumeenilise patriarhaadiga juhul, kui viimane taasjõustab EAÕK-u autonoomset staatust puudutava tomose.

⁶⁷⁷ Klaas 1995.

venelased tahetakse välja ajada nende kirikutest, siis põletavad nad end koos kirikutega maha ning maailma näeb, et Eestis on fašistlik valitsus.⁶⁷⁸

Oikumeenilise Patriarhaadi ja Moskva Patriarhaadi vahelised läbirääkimised Eesti õigeusu kiriku küsimuses olid 1996. aasta alguseks jõudnud tupikusse. 20. veebruaril 1996 teatas Konstantinoopoli patriarh Bartholomeus 1923. aasta tomose taasjõustamisest Eestis. Samal päeval määras Oikumeeniline patriarh EAÕK-u ajutiseks valitsejaks, *locum tenens*'iks, Karjala ja kogu Soome peapiiskopi Johannes Rinne. Vene Õigeusu Kiriku ilmne venitamistaktika nii läbirääkimistel Konstantinoopoli Patriarhaadi kui Eesti Vabariigiga oli saanud tagasilöögi, millele järgnes kiire ja kirikumaailmas radikaalne reaktsioon: Moskva patriarh Aleksius II teatas 23. veebruaril armulauaosaduse katkestamisest Oikumeenilise Patriarhaadiga, samuti EAÕK-u taastamist oluliselt toetanud Soome Õigeusu Kirikuga. Eesti valitsust süüdistas patriarh Aleksius II venekeelsete usklike maalt väljaajamises ja usuvabaduse põhimõtete rikkumises.⁶⁷⁹

Nendele Moskva patriarhi süüdistustele järgnes Venemaa Föderatsiooni presidendi Boriss Jeltsini kiri Eesti Vabariigi presidendile Lennart Merile. Oma 26. veebruari 1996 kirjas avaldades president Jeltsin sügavat muret kahe õigeusu kiriku vahelise konflikti pärast ning osutas Venemaa rahvuslikele huvidele oma kodanike ning kaas-venelaste õiguste kaitsel.⁶⁸⁰ 28. veebruaril avaldas Moskva Patriarhaat memorandumi usuvabaduse rikkumiste kohta Eestis.

Oma 29. veebruari vastuses president Jeltsinile tõdes president Meri, et väited, mille kohaselt Moskva Patriarhaadiga seotud kogudustel takistatakse usuliste talituste läbiviimist, on alusetud. President Meri pööras tähelepanu Eesti omandireformile, mille kohaselt taastatakse nõukogude perioodi eelsed omandisuhted ning õigeusu kogudused peavad lahendama omandit puudutavad vaidlused isekeskis ning seda ei pea tegema riigipead ega poliitikud. President Meri rõhutas, et inimõigusi, sh usuvabadust puudutavaid küsimusi ei tuleks kasutada poliitilistel eesmärkidel. Samuti kordas president oma varasemat seisukohta, et omandivaidluste lahendamise ega tegelema riigipead ega poliitikud, vaid need vaidlused peavad usklikud lahendama ise.⁶⁸¹

Venemaa välisministeerium süüdistas 6. märtsil 1996 Eesti Vabariigi valitsust õigeusu konflikti põhjustamises.⁶⁸² Järgmisel päeval tegi Venemaa ÜRO Peaassambleel avalduse "Violation of the Rights of the Non-Citizens of Estonia", milles lisaks muudele mitte-kodanike diskrimineerimise vormidele toodi

⁶⁷⁸ Uzzell 1996. Ajaloo iroonia süttis 2009. aastal Kaasani kirikuhoone Tallinnas, kus preestrina teenis V. Seliverstov. Ajakirjanik Tiina Kaukvere (2009) sõnul – „Tulekahju võisid süüdata inimesed, kes on huvitatud kiriku krundist, või kodutud, kellele pole viimasel ajal almust antud, ütles ülempreester Vjatšeslav Selivestrov ajalehele Postimees. Ka ei välista preester, et kurjategija võib olla hoopis mõni kirikutegelane, kellele ei meeldi, et ta on kauaks ametisse jäänud.”

⁶⁷⁹ UAOA, Kirjavahetus 1996, Patriarh Aleksius II 23. 02. 1996.

⁶⁸⁰ UAOA, Kirjavahetus 1996, President B. Jeltsini kiri president L. Merile.

⁶⁸¹ Official Statement of President Meri 29 February 1996.

⁶⁸² ETA 1996-03-6.

esile ka Eesti riigi püüdlusi piirata mittekodanike usuvabadust, keeldudes registreerimast õigeusu kirikut selle ajaloolise nime all.⁶⁸³ Eesti ametlike esindajate seiskohad esindasid ühte ametlikku arvamust. Sarnaselt president Merile teatas peaminister Tiit Vähi, et Eesti valitsus on püüdnud hoiduda sekkumast usulisse vaidlusesse, mis puudutab õigeusu kirikute jurisdiktsiooni kuuluvaid küsimusi, küll aga on riigil tulnud sekkuda konflikti sekulaarsesse külge, mis puudutab õigeusu kiriku omandit – nõukogude perioodil natsionaliseeritud kiriku vara tuleb tagastada selle seaduslikule omanikule. Sarnaselt lükkas siseminister Märt Rask tagasi süüdistused, mille kohaselt oli Siseministeerium õigeusu kirikute vahelise lõhe initsiaator.⁶⁸⁴

Järgnevate aastate jooksul süüdistasid nii Moskva Patriarhaat kui Venemaa administratsiooni esindajad erinevates rahvusvahelistes institutsioonides (ÜRO, OSCE, Euroopa Komisjon jt) korduvalt Eesti Vabariiki vene õigeusklike usuvabaduse ja inimõiguste rikkumises. Siiski ei leidnud need süüdistused rahvusvahelist kõlapinda, sest Eesti riik ei sulgenud vene õigeusklike kirikuid ega rek-vireerinud nende kasutuses olevat vara, hoolimata Venemaa ja Moskva Patriarhaadi sellekohastest süüdistustest.

Samal ajal, kui riigi esindajad tõrjusid süüdistusi Vene Õigeusu Kiriku ahistatamises, oli peapiiskop Kornelius organiseerimas teist ristikäiku oma kiriku ning õigeusklike slaavlaste kaitseks. 16. märtsil toimunud juba teine ristikäik liikus taas Toompealt piiskopkonna valitsuse hooneni Pikal tänaval, möödudes taas kogu konfliktis suurimaks süüdlaseks peetavast Siseministeeriumist. Erinevatel hinnangutel osales ristikäigus kuus kuni kakskümmend tuhat inimest.⁶⁸⁵ Ühtlasi olid ristikäigud sinnani suurimad venelaste meeleavaldused taasiseseisvunud Eestis.⁶⁸⁶

Konflikti poliitiline mõõde ei jäänud rahvusvahelisele meediale märkamatuks. Nii osutas ajakiri *The Economist* oma 1996. aasta 23. märtsi numbri artiklis, et Venemaa jaoks on konflikt omandanud kõrgendatud poliitilise tähenduse, sest õigeusu kirik on Venemaa jaoks peamine loomulik side nende kogukondadega, kes jäid pärast nõukogude võimu kollapsit naaberriikidesse. Ka nähti artiklis seoseid lähenevate presidendivalimistega Venemaal ning milles oli president Jeltsinile õigeusu kiriku toetus oluline oma positsiooni säilitamiseks ka pärast valimisi.⁶⁸⁷

Kahe patriarhaadi vaheline vastasseis leevenes, kui nende esindajad leppisid 22. aprillil 1996 Zürichis kokku kahe õigeusu jurisdiktsiooni kõrvuti eksis-

⁶⁸³ General Assembly Fifty-first session Item 113, 1996.

⁶⁸⁴ Estonian Premier on Orthodox Church Dispute, 1996

⁶⁸⁵ *The Christian Century* 1996, Alatalu 1996.

⁶⁸⁶ Smirnov 1998.

⁶⁸⁷ *The Economist* 1996. Juba 1993. aastal oli Vene Õigeusu Kirik seadnud Jeltsini valiku ette – kas jõustada välismisjonäride tegevust piirav seadus ja saada kiriku toetus või seaduse mitte-jõustamisel näha Vene Õigeusu Kirikut nn puna-pruuni liikumise liitlasena (Gill 2008, 205)

teerimises Eesti Vabariigi territooriumil.⁶⁸⁸ Eestis asuvate õigeusu kogudustele andsid patriarhaatide esindajad vabaduse valida oma kanooniline kuuluvus. Sellise võimaluse tekkimine tähendas aga lisapingeid kogudustes, kus olid esindatud nii Konstantinoopoli kui Moskva patriarhaati kuuluda soovivad liikmed.⁶⁸⁹ Nende sündmuste foonil ähvardas Venemaa sissetungiga Eestisse, kui viimane peaks liituma NATO-ga.⁶⁹⁰

Hoolimata patriarhaatide omavahelisest kokkuleppest õigeusu koguduste jagamise osas, milleni jõuti Zürichis, ei olnud nende otsustega seotud Eesti riik, kes oli kandnud EAÕK-u kirikute ja koguduste registrisse ning mille oli kohus tunnistanud omandireformi subjektiks. Riigi olukord oli valikuvõimaluste poolest lihtne: Eestis tegutses ametlikult üks õigeusu kirik, EAÕK. Patriarhaatide ja kirikute omavahelised kokkulepped ei saanud mõjutada Omandireformi aluste seaduse ega restitutsiooniidee rakendamist. Siiski oli Oikumeenilise ja Moskva patriarhaadi vaheline kokkulepe üllatus nii riigile kui EAÕK-ule. Eriti üllatavana mõjus aga Oikumeenilise Patriarhaadi otsus tomose taasjõustamise peatamisest neljaks kuuks, mille jooksul kogudused pidid valima oma kanoonilise kuuluvuse. Riigi jaoks oli peaküsimus, kas Oikumeeniline Patriarhaat on muutnud oma suhtumist EAÕK-u suhtes ning kui, siis milliseks uus suhtumine kujuneb.

EAÕK-u Sinodi 2. sekretär H. Tosso pöördus 11. juunil 1996 Oikumeenilise Patriarhaadi poole kirjuga, milles märkis, et patriarhaatide vaheline kokkulepe ei ole Eestis teostatav, sest nii riik kui kohtuvõim on tunnistanud EAÕK-u omandireformi subjektiks. EAÕK-u Sinodi 2. sekretär märkis, et EAÕK ei saa autonoomse kirikuna alluda välisele survele ega nõudmistele. Lisaks sellele oli kokkuleppe sisu jõudnud Eestisse viivitusega ning mitte Oikumeenilise, vaid hoopis Moskva Patriarhaadi kaudu, mis oli problemaatiline nii EAÕK-ule kui ka riigile. Üldkokkuvõttes oli EAÕK-u seisukoht patriarhaatidevahelise kokkuleppe suhtes kriitiline ning nägi selles järeleandmisi Moskva Patriarhaadi soovidele.⁶⁹¹

⁶⁸⁸ Konstantinoopoli ja EAÕK-u tõlgenduses tähendas see, et lisaks Konstantinoopoli Patriarhaati kuuluvale autonoomsele EAÕK-ule võis Moskva Patriarhaat olla esindatud piiskopkonnaga (Papathomas 2007, 17).

⁶⁸⁹ Rohtmets 2009, 268. Sellises kontekstis omandas erilise tähelepanu juhtum, mis leidis aset 25. aprilli 1996 hilisõhtul, kui piiskop Korneliuse pojapoeg Mihhail Seliverstov tungis koos kahe Kaasani kiriku altariteenriga Konstantinoopoli kanoonilist alluvust toetanud preester Wladimir von Berensi korterisse ning põhjustasid talle kehavigastusi. (BNS 1996-04-26; UAOA. EAÕK. Protokollid. Kuremäe. Vladimir Berens seletus, Nõmme politseiprefektuur 29.04.1996) Samamoodi pälvisid tähelepanu Tartu Uspenski ja Valga Issidori eesti-vene segakogudused, kus üht kanoonilist eelistust ei suudetud saavutada, kuid milles EAÕK kasutas oma kohtu poolt tunnustatud omanikuõigust ning kiriku põhimääruses sätestatud norme.

⁶⁹⁰ BNS 1996-04-29. Vene kaitseekspert ähvardas Baltimaid vägede sissetungiga. Sõnumileht 29. 04. 1996.

⁶⁹¹ UAOA, EAÕK, Protokollid, Kuremäe. – H. Tosso kiri Philadelphia metropoliit Melitonile 11. juuni 1996.

1996. aastal vaidlustas peapiiskop Kornelius Eesti kirikute, koguduste ja koguduste registri asutamise vastavuse Eesti Vabariigi seadustele. Vastava pöördumise tegi peapiiskop jaanuaris õiguskantslerile, mille tulemusena võttis Vabariigi Valitsus 2. mail 1996 vastu määruse registri korrastamise kohta, millega siiski ei tühistatud juba registrisse kantud usuliste ühenduse õigusvõimet.⁶⁹² 17. juunil 1996 esitas Õigeusu Kirik Eestis Tallinna Piiskopkonna Valitsus Riigikohtu Halduskolleegiumile avalduse kohtuvea parandamiseks seoses Tallinna Ringkonnakohtu Halduskolleegiumi otsusega 3. oktoobrist 1994 haldusasjad nr 11-3/III/94 eesmärgiga rahuldada piiskopkonna kaebus Siseministeeriumi usuasjade talituse juhataja Tiit Sepa 25. novembri 1993 otsuse suhtes, millega talitus keeldus registreerimast piiskopkonna valitsuse esitatud Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku 1935. aasta põhimäärust, viidates asjaolule, et nimetatud põhikiri on juba registreeritud. Oma avalduses märkis peapiiskop Kornelius, et Eesti kirikute, koguduste ja koguduste liitude registri põhimääruse kinnitamisel on rikutud seadust – registri põhimääruse kinnitas Vabariigi Valitsuse asemel Siseministeerium, mis ühtlasi tähendas peapiiskop Korneliuse sõnul, et register oli asutatud ebaseaduslikult. Seega oli avalduse kohaselt ka EAÕK-u põhimääruse ümberregistreerimine 1993. aastal leidnud aset seadust rikkudes ning õigustühine ning piiskopkonna registreerimisest keeldumine ebaseaduslik.⁶⁹³

Peapiiskop Kornelius esitas 21. juunil järelepärimise ka õiguskantslerile Vabariigi Valitsuse 2. mai 1996 määruse vastavuse kohta Põhiseaduse ning teiste seadustega. Õiguskantsleri büroo hinnangul ei pidanud Siseministeerium Eesti kirikute, koguduste ja koguduste liitude registrit enne nimetatud määruse kehtestamist omavalitseliselt ning ka vastvõetud määrus oli kooskõlas seadustega.⁶⁹⁴ Oma vastuses Riigikohtule ei näinud Siseministeerium õigustatud motivatsiooni peapiiskop Korneliuse avaldusele, viidates asjaolule, et Põhiseaduse paragrahvi 94 kohaselt annab minister seaduse alusel ja täitmiseks määrusi ning sellise määrusega, täites KKS paragrahvi 11 lõiget 2, kinnitas siseminister (mitte ministeerium, nagu oli märkinud peapiiskop) ka Eesti kirikute, koguduste ja koguduste liitude registri põhimääruse, viidates samas ka Õiguskantsleri büroo hinnangule.⁶⁹⁵

⁶⁹² RT I 1996, 32, 638. Kirjas õiguskantslerile, mis puudutas peapiiskopi avaldust märkis siseminister: „Meie oponentidel on väga tublid juriidilised nõuandjad, kes lisaks oma leivaandjate poolt ettekirjutatud taotlustele võtavad endale õiguse vaidlustada ka kõigi teiste kiriklike organisatsioonide õiguslikke aluseid. Ajast maha jäänud ja seetõttu mitte-regulatiivne registrite seadus (1990) on põhjustanud olukorra, kus kõik registrid, alates riigi rahvastiku andmebaasist ja lõpetades nii kodanike kui välismaalaste dokumenteerimise alustega, on seaduslikult korrektselt korrastamata. Uue registrite seaduse eelnõu menetlemine on Riigikogus aga katkestatud.” (UAOA, Kirjavahetus 1996, Siseminister M. Rask õiguskantsler E-J. Truuväljale 07.02.1996 nr 1-8-1/240.)

⁶⁹³ UAOA, Kirjavahetus 1996, Õigeusu Kirik Eestis Piiskopkonna Valitsus Eesti Vabariigi Riigikohtu Halduskolleegiumile, 17. juuni 1996 nt 2/3.

⁶⁹⁴ UAOA, Kirjavahetus 1996, A. Reinumärgi peapiiskop Korneliusele 08.07.1996, nr 169.

⁶⁹⁵ UAOA, Kirjavahetus 1996, I. Au Riigikohtu Loakogule 29. 08. 1996, nr 1-8-11/1723.

1996 saabus Eestisse Moskva Patriarhaadi esindaja arhimandriit Jelissei (Ganaba). Nagu märkis usuasjade osakonna jurist siseministrile, oli Moskva Patriarhaat mõistnud, et ähvardamine ei mõjuta Eesti riiki kirikuvara neile tagastama.⁶⁹⁶ Nüüd püüdis Moskva Patriarhaat lahendada olukorda teisiti. 1996. aasta sügisel tegi Moskva Patriarhaadi esindaja arhimandriit Jelissei ettepaneku rajada olemasolevate õigeusu struktuuride alusel Eestisse autokefaalne õigeusu kirik, mis ei oleks sellisena kuulunud ei Oikumeenilisse ega Moskva Patriarhaati.⁶⁹⁷ Ettepanek meenutas Moskva Patriarhaadi 1948. aastal Soome Õigeusu Kirikule tehtud ettepanekut, mille Soome pool oli tagasi lükanud.⁶⁹⁸ See ettepanek ei leidnud EAÕK-u poolehoidu. Mõistetavalt nähti selle Moskva Patriarhaadi ettepaneku taga kavatsust hõlvata EAÕK n-õ pehme ülevõtmisega, arvestades õigeusklike rahvuslikku koosseisu.

1996. aastal Riigikogus vastuvõetud uus Mittetulundusühingute seadus muutis Kirikute ja koguduste seaduse paragrahvi 11 lõikeid 2, 3 ja 4. See tähendas Siseministeeriumi hinnangul usuliste ühenduste autonoomia põhimõtte rikkumist, uue seaduse kohaselt ei oleks avaldust koguduse registrisse kandmiseks teinud kirikuvalitsus või koguduste liit, vaid see õigus oleks antud kogudusele endale. Usuasjade osakonna püüdlused selle põhimõtte rakendamise vältimiseks ei kandnud vilja Justiitsministeeriumis ega Riigikogus. Siiski jättis seaduse välja kuulutamata Vabariigi President.⁶⁹⁹

1996. aastaks oli Moskva Patriarhaadi kirikuga seotud probleemistik saanud ka osade Eesti ettevõtjate probleemiks, kelle ettevõtluskasum sõltus kaubavahetusest Venemaaga. Eesti ettevõtjate käilakujuks selles valdkonnas sai Pakterminali juhatuse esimees Aadu Luukas. Venemaa poliitiline retoorika oli sidunud Vene-Eesti suhete paranemise kirikutüli sellise lahendamisega, mis tunnistanuks omandireformi subjektiks EAÕK-u asemel Moskva Patriarhaadi kiriku. Veendumust, et kirikutüli on Vene-Eesti suhete parandamise võtmeküsimus, kinnitas koos Aadu Luukase ja Hansapanga nõukogu esimehe Hannes Tamjärvega patriarh Aleksius II kohtunud Norma juht Jüri Käo: „Olen kindel, et enne kirikutüli lahendamist ei kirjutata alla piirileppele ning Vene parlament ei ratifitseeri ka mitmeid teisi kokkuleppeid.”⁷⁰⁰ Seda arusaama toetasid Venemaa ametlike esindajate seisukohavõttud.

19. septembril 1996 pöördus peaminister Tiit Vähi poole kirjaga Pühtitsa kloostri eestseisja iguumenja Varvara. Oma kirjas soovis iguumenja, et Pühtitsa

⁶⁹⁶ UAOA, EAÕK, Protokollid, Kuremäe, M-A. Heljas, Lugupeetav minister Märt Rask, 24.09.1996.

⁶⁹⁷ Saar 1996.

⁶⁹⁸ Riikonen 2007, 186–189. Autokefaaliat oli Moskva Patriarhaat kasutanud peibutisena II maailmasõja järgselt enesega liidetud Poola ja Tšehhoslovakkia õigeusu kirikute puhul (samam).

⁶⁹⁹ Isiklikust perspektiivist annab antud perioodist ainulaadse ülevaate Siseministeeriumi usuasjade talituses 1992–1997 töötanud jurist Mari-Anne Heljas (vt Heljas 2007).

⁷⁰⁰ Vahter ja Velder 1997.

klooster registreeritaks iseseisva juriidilise isikuna ning kloostri registreerimine hoitaks lahus Moskva Patriarhaadi ja EAÕK-u vahelisest probleemistikust.⁷⁰¹

I.7. Pühtitsa klooster

Pärast mitme aasta pikkust patiseisu peapiiskop Korneliuse juhitava kiriku registrisse kandmisel toimus 1997. aastal mõningaid muutusi. 4. juulil 1997 kohtus siseminister Robert Lepikson Moskva Patriarhaadi esindaja arhimandriit Jelisseiga (Ganaba).⁷⁰² Moskva Patriarhaadi ja Eesti Vabariigi siseminister Lepiksoni initsiatiivi tulemusena sündis Vabariigi Valitsuse ja Vene Õigeusu Kiriku vaheline kokkulepe, mille allkirjastanudks minister Lepikson ja Moskva Patriarhaadi välissuhete osakonna juhataja metropoliit Kirill. Kokkuleppe kava kohaselt registreerituks riik Moskva Patriarhaadi kiriku nimega Moskva Patriarhaadi Eesti Õigeusu Kirik ning annaks seejärel lepinguga selle kiriku kasutusse koguduse kasutuses oleva vara. Tartu Uspenski ja Valga Püha Issidori kirikute puhul, kus kogudused ei suutnud leida üksmeelt kanoonilise kuuluvuse osas, sõlmitaks kolmepoolsed lepingud EAÕK-u, riigi ja registrisse kantava Moskva Patriarhaadi kiriku vahel nõnda, et kirikuhooneid saanuks kasutada mõlema jurisdiktsiooni kogudused. Kuremäel asuv naisklooster jäänuks Moskva Patriarhaadi alluvusse stavropigiaalsena, st kanooniliselt otse Moskva patriarhile alluvana, ning kogu kloostri vara antaks kloostri omandisse.⁷⁰³ Siiski jäi see kavatsus teostamata.

18. septembril 1997 saabus Siseministeeriumisse patriarh Aleksius II allkirjaga avaldus Pühtitsa Jumalaema Unumise Stavropigiaalse Naiskloostri kandmiseks Eesti kirikute, koguduste ja koguduste liitude registrisse stavropigiaalse ehk kanooniliselt otse patriarhile alluvana, st millel ei ole sidet teiste Eestis olevate Moskva Patriarhaadile alluvate kogudustega.

Oktoobris 1997 ilmusid Eesti meedias uudised siseminister Lepiksoni era- viisilisest kohtumisest patriarh Aleksius II Šveitsis, mis põhjustasid spekulatsioone riigi seisukohtade pehmenemisest.⁷⁰⁴ Siiski mingit muutust kiriku teemalistes läbirääkimistes aset ei leidnud. Küll aga edenes lahenduse leidmine Pühtitsa kloostri puudutavates küsimustes. 22. oktoobril 1997 sõlmiti Eesti Vabariigi ja EAÕK-u vahel Pühtitsa kloostri asjus kokkulepe, millega EAÕK loobus kloostri kasutuses oleva vara (sh maa, hooned, sakraalatribuutika) nõudeõiguse teostamisest, loovutamata seda õigust kellelegi teisele. Riik kohustus omalt poolt tagama, et kloostri vara suhtes ei tunnistataks omandireformi õigustatud subjektiks kolmandaid osapooli. Kloostri kasutuses olev maa (sh hoonete alune maa) jäi kokkuleppe kohaselt riigile, sellal kui kloostri hooned ja

⁷⁰¹ UAOA, EAÕK, Protokollid, Kuremäe, Igumeenja Varvara kiri Tiit Vähile 19. september 1996 Nr 77.

⁷⁰² Alatalu 1997.

⁷⁰³ UAOA, EAÕK, Protokollid, Kuremäe, Kokkulepe (Eelnõu) 1996.

⁷⁰⁴ Mattson 1997.

rajatised, mis asuvad väljaspool kloostrimüüre võis riik anda kloostrikasutusse rendilepingu alusel ning kloostrimüüride vahel olevad hooned ja rajatised võis anda kloostrikasutusse.⁷⁰⁵ Antud kokkuleppega seoses tegid Siseminister ja EAÕK ühisavalduse, milles tõdeti, et:

Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku ja Vene Õigeusu Kiriku vaheliste suhete korrastamine ja kloostriga seonduvate õigusprobleemide lahendamine omab tähtsust Eesti Vabariigi ja Vene Föderatsiooni vaheliste suhete positiivsele arengule, millele Eesti Apostlik-Õigeusu Kirik soovib kaasa aidata.⁷⁰⁶

23. oktoobril 1997 registreeriti Siseministeri usuašjade osakonnas Pühtitsa Jumalaema Uinumise Stavropigiaalse Naiskloostripõhikiri.

Kuigi Pühtitsa kloostriregistrisse kandmine ei toonud kaasa otsest suhete paranemist Eesti ja Venemaa vahel, oli see lahend oluline kahes aspektis. Esmalt andis Moskva Patriarhaati kuuluva kloostriregistrisse kandmine Eesti ametivõimudele võimaluse paremaks positsioneerimiseks Venemaapoolsetele propagandarünnakutele. Erinevalt süüdistustest, mille kohaselt aetakse usklikke kirikutest minema ning kiusatakse õigeusklikke rahvuslikel põhjustel, kanti registrisse hoopis Moskva Patriarhaati kuuluv klooster. Teiseks andis varasid puudutav kokkulepe Vabariigi Valitsuse ja EAÕK-u vahel mudeli edaspidisteks analoogseteks kirikuvara puudutavate küsimuste lahendamiseks.

1997. aasta märtsis külastas Konstantinoopoli Patriarhaadi delegatsiooni koosseisus Eestit Nazianzi piiskop Stephanos (Charalambides), keda Oikumeeniline Patriarhaat nägi võimaliku kandidaadina EAÕK-u metropoliidi ametisse. 14. novembril kirjutas siseminister Robert Lepikson EAÕK-u ajutisele valitsejale peapiiskop Johannesele, tundes huvi, kuidas on edenenud eestlasest kandidaadi leidmine metropoliidi ametikohale. Pärast pikemat kõrvalepõiget õigeusu kiriku ja riigi suhetele läbi ajaloo nentis minister, et Eesti riigil peab olema õigus öelda oma arvamus EAÕK-u metropoliidi ametikoha kandidaadi kohta, kellelt minister eeldas peale lojaalsuse kirikule ja riigile ning juhiomaduste ka kohalike olude tundmist ning Eesti päritolu.⁷⁰⁷ 15. detsembril pöörus siseminister EAÕK-u piiskopikandidaadi küsimuses Konstantinoopoli patriarhi poole, soovides kandidaadina näha Eesti-päritolu vaimulikku ning osutades ühtlasi piiskop Stephanos, kui välismaalase sobimatus sellele ametikohale.⁷⁰⁸ Ministri mõneti ootamatu sisuga kirjad peegeldasid seisukohti

⁷⁰⁵ UAOA, Eesti kirikute, koguduste ja koguduste liitude register 1993–2005, Eesti Apostlik-Õigeusu Kirik. Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku ja Eesti Vabariigi kokkulepe Pühtitsa Jumalaema Uinumise Naiskloostriprobleemides. 22. oktoober 1997.

⁷⁰⁶ UAOA, Eesti kirikute, koguduste ja koguduste liitude register 1993–2005, Eesti Apostlik-Õigeusu Kirik, Siseministeri ja Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku ühisavaldus Eesti Vabariigi ja Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku kokkuleppe kohta Pühtitsa Jumalaema Uinumise Naiskloostriga seonduvates küsimustes. 24. oktoober 1997.

⁷⁰⁷ UAOA, Kirjavahetus 1997, Minister Robert Lepikson Peapiiskop Johannesele, EAÕK. 14.11.1997 nr 1/5942.

⁷⁰⁸ UAOA, Kirjavahetus 1997, Minister Robert Lepikson Patriarh Bartholomeusele. 15.12.1997 nr 6/6852.

EAÕK-us, mis nägid võimalikus välismaalasest kirikupeas ohtu kiriku iseseisvusele ning millega seotud vastuolud kerkisid uuesti ja veelgi teravamalt esile mõned aastad hiljem.

I.8. Piiskopkonna jätkuvad katsed õigusjärgluse saavutamiseks

1997. aastal esitasid piiskop Korneliuse esindajad kahel korral Siseministeeriumile Moskva Patriarhaadi Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku põhikirja. Mõlemal korral ei olnud riigi esindajatele vastuvõetav kiriku nimi, mida aga piiskop Kornelius ei olnud nõus muutma ning kuigi 1998. aastal olid kiriku esindajad valmis kasutama eelmise nimekuju asemel Eesti Õigeusu Kirik, ei sobinud Siseministeeriumile kiriku põhikirjas olevad viited õiguslikule järjepidevusele nõukogude-eelse EAÕK-uga. Jaanuaris 1998 esitas Moskva Patriarhaadi volitatud esindaja arhimandriit Jelissei (Ganaba) kohtumisel siseministriga järjekordse kiriku põhikirja projekti, kus kiriku nimi oli Eesti Õigeusu Kirik ning mis sisaldas viiteid EAÕK-u õigusliku järjepidevuse kandmisele, mistõttu Siseministeerium põhikirja tagastas. Läbirääkimised riigi ja peapiiskop Korneliuse esindajate vahel jätkusid mitteametlikena. Läbirääkimiste keskne teema oli kiriku järjepidevuse ja omandi küsimus.

1998. aasta 15. juulil allkirjastasid siseminister ning EAÕK-u ja Tallinna linna esindajad kokkuleppe, mis puudutas Aleksander Nevski katedraali. Kokkuleppe eesmärk oli lahendada Nevski katedraali omandiküsimus analoogselt Pühtitsa kloostri mudelile. Tallinna linn tühistanuks oma otsuse, millega katedraali ei tagastatud EAÕK-ule, EAÕK omakorda loobunuks nõudeõiguse teostamisest riigi kasuks, kes andnuks selle kirikuhoone Moskva Patriarhaadi koguduse kasutusse.⁷⁰⁹ Kokkuleppe kohaselt kohustus linn tegema vajalikud toimingud kirikuhoone üleandmiseks riigile.

2. detsembril 1998 Tallinna külastanud Venemaa asepeaminister Valentina Matvijenko üks eesmärk oli mh Nevski katedraali puudutavate küsimuste lahendamine, mis tähendas Venemaa jaoks, et kirik peaks kuuluma Moskva Patriarhaadi kuuluvale kogudusele. Intervjuus ajalehele Äripäev märkis Matvijenko: „Keegi ei saa vaidlustada katedraali õigusjärgset kuulumist Moskva Patriarhaadi alluvuses olevale Vene õigeusu kirikule.”⁷¹⁰

25. veebruaril 1999 edastas Eesti peaminister patriarh Aleksisus II-le pöördumise, milles pakkus riigi poolt Moskva Patriarhaadi kiriku ja tema kogudustega seotud probleemistiku lahendamiseks toimingute järjestuse. 16. märtsil 1999 registreeriti Siseministeeriumi usuaşjade osakonnas Moskva patriarhile kanooniliselt alluv Tallinna Stavropigiaalne Aleksander Nevski kogudus. Üht-

⁷⁰⁹ UAOA, EAÕK, Protokollid, Kuremäe Eesti Vabariigi, Tallinna linna ja Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku kokkulepe Tallinna Aleksander Nevski katedraali probleemides. 15. juuli 1998.

⁷¹⁰ Reimer 1998.

lasi täitis kogudus Moskva Patriarhaadi esinduse funktsioone ning Patriarhaadi esindajaks sai arhimandriit Jelissei (Ganaba). Riigi, linna ja EAÕK-u vahelise kokkuleppe kohaselt pidanuks nüüd aset leidma katedraali üle andmine riigile ning seejärel andnuks riik kirikuhoone koguduse kasutusse.

Soome Õigeusu Kiriku metropoliit Johannese ametisolek EAÕK-u valitsejana oli olnud ajutine lahendus. 1998. aasta mais täitusid osade vaimulike ligi kümne aasta tagused soovid, kui EAÕK-us seati ametisse vikaarpiiskop Simeon (Kružkov). Paraku neli kuud hiljem, 21. septembril 1998 vikaarpiiskop Simeon suri. Uut piiskopikandidaati EAÕK-u vaimulike hulgast ei leitud. Kirikupea valimiseks kutsuti kokku EAÕK-u kongress, mis avaldas toetust Oikumeenilise Patriarhaadi poolt EAÕK-u piiskopi kandidaadiks esitatud piiskop Stefanusele (Charalambides), kes oli esmakordselt külastanud Eestit märtsis 1997.

Välismaalastest kirikupea valimine tõi esile EAÕK-u sees peitunud opositsiooni. Preestrid Gabriel Keres ja Samuel Puusaar olid toetanud EAÕK-u taastamist, kuid nägid Konstantinoopoli Patriarhaadiga ühinemises ohtu EAÕK-u iseseisvusele. Nii nagu Eestile ainuomast ja -pärasit „kolmandat teed” ei õnnestunud valida ka riikliku iseseisvuse taastanud Eestil, nii ei olnud kandepinda ka preestrite Kerese ja Puusaare tegevusel, kes asutasid oma EAÕK-u Sinodi ning valisid oma metropoliidiks EAÕK-u iseseisvuse taastamise juures keskse ülempreestri Emmanuel Kirsi, kes aga peagi end sellest ametist taandas. Kahe preestri tegevus ei leidnud laiemat poolehoidu ei EAÕK-u liikmete ega lõppkokkuvõttes ka Moskva Patriarhaadi poolelt. Riigi jaoks eksisteeris aga endiselt üks õigeusu kirik – EAÕK. Kaks preestrit olid riigi jaoks häirikud, kellega tegelemist nähti kirikuvalitsuse ülesandena.⁷¹¹

Patriarhaatidevahelised läbirääkimised jätkusid märtsis 1999 Genfis. Moskva Patriarhaadi ettepanek jagada kirikuhooned kirikute omandisse vastavalt kasutusele leidis küll Konstantinoopoli Patriarhaadi poolehoidu, kuid eeldusel, et Moskva Patriarhaat tunnustab EAÕK-ut autonoomse kirikuna. See aga oli Moskva Patriarhaadile vastuvõetamatu toimingute järjekord.

22. oktoobril 1999 saatis Moskva Patriarhaadi esindaja arhimandriit Jelissei kirja siseminister Jüri Mõisale. Arhimandriit Jelissei kirjas esitatud ettepanekute eesmärk oli Moskva Patriarhaadi koguduste kasutuses olevate hoonete ja vara omandiõiguse saamine.⁷¹² 14. detsembril tegi peapiiskop Kornelius Moskva Patriarhaadi Eesti-Apostlik Õigeusu Kiriku valitsejana Siseministeeriumile avalduse, milles süüdistas riiki vastasseisu põhjustamises Moskva Patriarhaadi kirikuga. Samuti toodi avalduses esile süüdistused EAÕK-u registreerimise ebaseaduslikkusest ning nõue registreerida Moskva Patriarhaadi kirik, tagades

⁷¹¹ S. Puusaare ja G. Kerese vaadetest EAÕK-u ja Oikumeenilise Patriarhaadi suhtele vt *Dokumente Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku lähiminevikust (1996–1999) 1*. Tartu: Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku Sinod, 1999.

⁷¹² UAOA, Kirjavahetus 1999, Arhimandriit Jelissei, Moskva Patriarhaadi esindus Eestis, 22. oktoober 1999, No 72.

võrdne õigus kirikuvarale.⁷¹³ Vastastikuseid suhteid ministeeriumi ja Moskva patriarhaadi vahel iseloomustas ka siseministri vastus, milles minister märkis kahetsusega, et peapiiskopi juhitud Moskva Patriarhaadi kanoonilises jurisdiktsioonis olev „õigeusklike ühendus” tegutseb alates 1993. aastast seadusevälisena. Minister märkis, et „[t]undub kohatuna Teie avalduses märgitu, et juba seitsmendat aastat valitseb vastasseis riigiparaadi ja Eesti Õigeusu Kiriku vahel. Pigem on tegemist kirikupoolse seaduskuulekuse küsimusega.”⁷¹⁴

2000. aasta alguses näis, et peagi kantakse registrisse Moskva Patriarhaadi õigeusu kirik. Valmis EAÕK-u ja VÕK-u eelkokkuleppe projekt sakraalhoonete kasutamise osas. Märtsis pidi kohtuma EAÕK-u metropoliit Stefanus Moskva Patriarhaadi välissuhete osakonna juhataja metropoliit Kirilliga leidmaks lahendust kirikutevahelisi suhteid painavatele probleemidele. Siiski ei olnud Moskva Patriarhaat valmis tunnustama EAÕK-ut autonoomse kirikuna, mis oli EAÕK-u metropoliidi läbirääkimiste lähtekohaks. Juunis pöördus peapiiskop Kornelius Siseministeeriumi poole sooviga ümber registreerida 1993. aasta Kirikute ja koguduste seaduse alusel Moskva patriarhaadi õigeusu kirik 1920. aastal Eestis tegutsenud kiriku, mis 1923. aastast kuulus Konstantinoopoli patriarhaati, õigusjärglasena.⁷¹⁵

Nagu märgitud, kavatseti Aleksander Nevski katedraali hoonet puudutavad omandi- ja kasutusküsimused lahendada analoogselt Kuremäe naiskloostri lahendile. Katedraalihoone läheb riigi omandisse, kes annab selle lepingu alusel Moskva Patriarhaadi kogudusele. 23. augustil saabus Tallinna Linnavalitsusse kiri Moskva Patriarhaadi esinduse funktsioone täitvalt Stavropigiaalse Aleksander Nevski koguduse esindajatelt, kes soovisid kirikuhoone üleandmise linnalt riigile peatada, mida linnavalitsus ka tegi.⁷¹⁶

Konstantinoopoli patriarh Bartholomeus I visiit Eestisse 26. oktoobrist kuni 1. novembrini 2000 ärritas Moskva Patriarhaati, kes käsitles Eestit enda kanoonilise territooriumina, mis Moskva Patriarhaadi arusaama kohaselt eeldanuks, et patriarh Bartholomeus I küsib luba Eesti külastamiseks Moskva patriarhilt. Lisaks kirikuinimestele kohtus patriarh ka Vabariigi Presidendi, Riigikogu spiiikri, pea- ja siseministriga Vabariigi Valitsusest. Patriarh Bartholomeus ei soostunud ka Moskva Patriarhaadi ettepanekuga teha ühisavaldus, mis tunnustanuks mõlemat kirikut varade omanikuna. Lisaks sellele soovitas patriarh Bartholomeus vahetada ametikohal välja Moskva Patriarhaadi kiriku peapiiskop

⁷¹³ UAOA, Üldine kirjavahetus 2000, Moskva Patriarhaadi Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku pea, Tallinna ja kogu Eesti peapiiskop Korneliuse avaldus. 14. detsember 1999.

⁷¹⁴ UAOA, Üldine kirjavahetus 2000, T. Loodus peapiiskop Korneliusele, Vastus avaldusele, 18. 01. 2000 nr 6/6856.

⁷¹⁵ BNS 2000-06-28.

⁷¹⁶ BNS 2000-08-23; BNS 2000-08-24.

Kornelius ning kogu Moskva patriarhaadi Eesti suunalist tegevust käsitas patriarh Moskva mõjuvõimu laiendamise soovina.⁷¹⁷

Eesti Vabariigi ja Moskva Patriarhaadi õigeusu kiriku läbirääkimisi mõjutas üllatuslikult poliitiline kriis Tallinna linnavolikogus, mis tõi kaasa Aleksander Nevski katedraali riigistamise peatumise. See oli Eesti Ühendatud Rahvapartei üks tingimustest Isamaaliidu, Reformierakonna ja Mõõdukate koalitsiooni toetamise eest Tallinna linnavolikogus. Koalitsiooni püsimiseks tehtud sammud, mis tähendasid koostööd vene poliitilise parteiga ning õigeusu kiriku ühe sümboli andmist Moskva Patriarhaadi kuuluvale kogudusele, peegeldusid Isamaaliidu valijaskonna toetuse languses.⁷¹⁸ Samas leidis otsus positiivset vastukaja transiitkaubandusega seotud ettevõtlussektorist. Nii sõnas Pakterminali juht Aadu Luukase: "Tahaks loota, et aastaid kestnud probleem lõpuks oma lahenduseni hakkab jõudma."⁷¹⁹

Siseministeriumi seisukoht oli, et Tallinna linnavalitsuse otsus Nevski katedraali rendile andmiseks oli õigustühine, kuna kirikuhoone pidanuks olema riigi ja mitte linna omandis.⁷²⁰ Siseministeriumi initsiatiiv olukorra võimalikuks lahendamiseks oli pärsitud asjaolust, et nii linnapea kui siseminister kuulusid samasse erakonda.

Samal ajal Tallinnas valitseva poliitilise kriisiga jätkusid peapiiskop Korneliuse ja Siseministeriumi vahelised läbirääkimised mõlemat poolt rahuldava kompromissi saavutamiseks Moskva Patriarhaadi kiriku põhikirja registreerimise küsimustes. Viimaks näis, et kompromiss on leitud. Peapiiskop Korneliuse juhitava kiriku nimeks pidi saama Moskva Patriarhaadi Eesti Õigeusu Kirik (MPEÕK) ning põhikirjas ei mainitud õiguslikku järjepidevust EAÕK-uga. Küll aga jäi põhikirjaprojekti viide õigeusu traditsiooni järjepidevuse küsimuses. Uudised pikka aega kestnud õigeusu kiriku konflikti peatsest lahendust levisid kiiresti. Juba enne MPEÕK-u registreerimisavalduse esitamist protesteeris EAÕK peapiiskop Korneliuse juhitava piiskopkonna registreerimise vastu kirikuna. 17. jaanuaril 2001 esitas EAÕK juba varasemalt tuntud seisukoha, et Moskva Patriarhaadi kirik tuleb registreerida kas Vene Õigeusu Kirikuna Eestis või Vene Õigeusu Kiriku piiskopkonnana.⁷²¹ 24. jaanuaril 2001 esitas peapiiskop Kornelius Siseministeriumile MPEÕK-u registreerimisavalduse. Pärast avalduse saamist küsis usuasjade osakond õigus- ja keele-

⁷¹⁷ Neile sündmustele järgnes Moskva Patriarhaadi keeld oma vaimulikele osaleda Oikumeenilise Patriarhaadi korraldatud sündmustel (Räntilä 2000). 6. novembril 2000 sai peapiiskop Korneliusest metropoliit.

⁷¹⁸ Koostöö Moskva Patriarhaadi toetavate vene saadikutega Tallinna linnavalitsuses jätkus: detsembris 2000 eraldas linnavalitsus 500 000 krooni vene õigeusklike jõulude ja linnapea vastuvõtu korraldamiseks 7. jaanuaril 2001 (BNS 2000-12-13). Küsitluse andmetel langes Isamaaliidu populaarsus 19% jaanuaris 2000 9% märtsis 2001. BNS 2001-03-31. Nende tagajärgede eest olid Isamaaliidu liikmed Andres Herkel ja Sirje Kiin (2000) hoiatanud erakonnakaaslasli Isamaaliidu novembrikuises infolehes.

⁷¹⁹ Malmberg 2000.

⁷²⁰ BNS 2000-11-03.

⁷²¹ BNS 2001-01-17. EAÕK nõuab Vene õigeuskikirikult selgelt eristatavat nime.

teadlaste ekspertiisi nende kahe nime (MPEÕK ja EAÕK) teineteisest eristatavuse kohta. Ekspertide arvamuste kohaselt olid kaks nime teineteisest piisavalt erinevad ning ei leidnud alust, et taolised väited võiksid saada registrisse kandmise takistuseks.⁷²² Siiski osutus registreerimise protsess arvatust keerukamaks.

Kui Moskva Patriarhaadi kiriku registreerimine ei sujunud Moskva Patriarhaadile positiivse tulemuse suunas, alustasid patriarhaadid taas omavahelisi läbirääkimisi. 19. –20. aprillini 2001 Berliinis peetud patriarhaatide vaheliste läbirääkimiste tulemusena allkirjastati ühiskommünikee, milles patriarhaadid leppisid omavahel kokku Moskva poolt vaidlustatud kirikuvara jagamises. Kokkuleppe valmimises oli osalenud nii metropoliit Stefanus kui metropoliit Kornelius. Siiski keeldus EAÕK-u metropoliit Stefanus seda kokkulepet aktsepteerimast.

I.9. Lõppmäng

21. mail 2001 teatas Isamaaliitu kuulunud siseminister peapiiskop Korneliusele, et Moskva patriarhaati kuuluvat kirikut ei registreerita eelkõige kahel põhjusel – esiteks ei ole kiriku nimi selgelt eristatav juba registrisse kantud usulise ühenduse nimest ning teiseks annavad põhikirjas olevad viited ajaloolisele järjepidevusele kunagi Eestis eksisteerinud õigeusu kiriku struktuuridega võimaluse erinevateks tõlgendusteks. Lisaks sellele ei olnud õigesti vormistatud ka avaldus koguduste registreerimiseks, sest puudusid koguduste asutamiskeskonnad. Omapoolsete sobilike nimekujudena metropoliit Korneliuse juhitud kirikule pakkus minister Vene Õigeusu Kirikut Eestis või Vene Õigeusu Kiriku Piiskopkonda. Ministri soovitus oli:

Teeme ettepaneku organisatsiooni nimekuju ja olemuse selge eristatavuse tagamiseks kasutada 1945. a. kasutusele võetud nimekuju ja põhimõtet. On arusaadav, et sellest 1945. a. otsusest tulenevalt tegite ka ettepaneku kiriku registreerimiseks 1991. a. Ettevõttereegis. Keeleliselt korrigeeritud nime (Moskva Patriarhaadi Piiskopkond Eestis või Vene Õigeusu Kiriku Piiskopkond Eestis) kasutamine on eelduseks Teie avalduse rahuldamisel.⁷²³

See ettepanek tõi kaasa Moskva Patriarhaadi kiriku poolse süüdistuse ministri aadressil. Kirjas peaminister Mart Laarile märkis metropoliit Kornelius –

[M]inister Loodus, tallates jalge alla ilmaliku ja kirikliku võimu lahususe printsiibid ja kõikide võrdsuse seaduse ees, tegutseb aktiivselt EAÕK huvides.⁷²⁴

Metropoliit Korneliuse kohaselt ei tulnud nende koguduste registrisse kandmisel esitada asutamiskeskonnale – tegemist oli tegutsevate koguduste registrisse kandmisega, mitte uute koguduste asutamisega. Metropoliit Kornelius soovis

⁷²² UAOA, Kirjavahetus 2001, P. Päll e-kiri I. Aule 12.02.2001. Kiviorg 2001d.

⁷²³ UAOA, Kirjavahetus 2001, Minister T. Loodus metropoliit Korneliusele.

⁷²⁴ BNS 2001-05-29.

oma kirjas, et peaminister Laar sekkuks eeltoodust johtuvalt kiriku registreerimisprotsessi. 5. juunil esitas metropoliit Kornelius kohtule hagi Siseministeeriumi vastu, kuna viimane keeldus metropoliidi juhivat kirikut kirikute ja koguduste registrisse kandmast. Viidates keele- ning õigusteadlastest ekspertide arvamusele, ei olnud metropoliit Korneliuse kohaselt Siseministeeriumi põhjendus Moskva Patriarhaadi Eesti Õigeusu Kiriku registreerimata jätmise osas õigustatud. Kohtuistung alguseks määrati 9. oktoober 2001.⁷²⁵

6. juunil 2001 kohtus Venemaa välisminister Igor Ivanov Moskva Patriarhaadi välissuhete osakonna juhi, Smolenski ja Kaliningradi metropoliit Kirilli, Riigiduma rahvusvaheliste suhete komitee esimehe Dmitri Rogozini ja Tallinna metropoliit Korneliusega. Kohtumise teema oli riigivõimu, duuma ja õigeusu kiriku koostöö tõhustamine Eestis elavate kaasmaalastest õigeusklike diskrimineerimise lõpetamiseks, kaasates sellesse vajadusel rahvusvahelisi organisatsioone.⁷²⁶ Samal ajal märkis Venemaa välisministeerium pärast välisministri ja metropoliit Kirilli kohtumist, et maailma üldsus peab pöörama teravdatud tähelepanu inimõiguste ja vähemusrahvuste olukorrale Eestis.⁷²⁷

Juunis 2001 pöördus EKN presidendi poole palvega jätta Riigikogus vastu võetud Kirikute ja koguduste seadus välja kuulutamata. Samasuguse pöördumise tegi presidendile ka metropoliit Kornelius.⁷²⁸ 21. juunil piketeeris Venemaa Õigeusklike Kodanike Liidu korraldatud meeleavalusel Eesti saatkonna ees Moskvast poolsada inimest, nõudes õigeusklike tagakiusamise lõpetamist Eestis.⁷²⁹ 2. juulil osales umbes 60 inimest ühenduse Eestimaa Vene Kogukond korraldatud piketil Tallinnas Pika ja Pagari tänava nurgal, Siseministeeriumi hoone juures Moskva Patriarhaadi kiriku registreerimise toetuseks. Siseministeerium püsis jäigalt ministri esitatud arvamusel, et kiriku registreerimine soovitud nimekujuga ei ole õiguslikult võimalik.⁷³⁰

5. juulil pakkus Eesti peaminister patriarh Aleksius II ja metropoliit Korneliusele adresseeritud kirjas kujunenud olukorra lahendamiseks võtta Moskva Patriarhaadi kiriku nimeks sellele 1945. aastal antud nimi – Moskva Patriarhaadi Piiskopkond Eestis või Vene Õigeusu Kiriku Piiskopkond Eestis.⁷³¹ Ettearvatult lükkas Moskva Patriarhaat selle ettepaneku tagasi.⁷³² Samal ajal süüdistasid Moskva Patriarhaadiga seotud poliitikud Eesti täitevvõimu ning metropoliit Kornelius pöördus Euroopa parlamentide õigeusklike saadikute poole palvega aidata lahendada tema juhitava kirikuga seotud probleeme.⁷³³

⁷²⁵ BNS 2001-06-05. Etteruttavalt olgu märgitud, et kohtistung jäi peale mitmeid edasilükkamisi ära kohtuvälise lahendi ehk MPEÕK-u põhikirja registreerimisega.

⁷²⁶ ITAR-TASS 2001-06-07.

⁷²⁷ BNS 2001-07-07; vt ka www.stetson.edu/~psteeves/relnews/0106b.html

⁷²⁸ BNS 2001-06-22.

⁷²⁹ Liik 2001.

⁷³⁰ Eesti Päevaleht 29. juuni 2001; Postimees Online 2001-07-03.

⁷³¹ BNS 2001-07-05

⁷³² BNS 2001-07-13.

⁷³³ BNS 2001-07-04.

Metropoliit Kornelius pöördus riigi erapoolikuse pärast kirjaga ka president Lennart Meri poole.⁷³⁴ 8. augustil saatis patriarh Aleksius II peaminister Laarile kirja, milles ei nõustunud väitega, nagu oleks Moskva Patriarhaadi kiriku nimi liiga sarnane EAÕK-u nimega ning kiitis president Meri otsust jätta välja kuulutamata Riigikogus vastu võetud Kirikute ja koguduste seadus.⁷³⁵

16. augustil 2001 korraldas Moskva Patriarhaadi Eesti Õigeusu Kirik Tallinnas briifingu, milles andis omapoolse hinnangu riigi tegevusele, süüdistades riiki kiriku siseasjadesse sekkumises. Ülempreester Leonti Morozkin nentis, et Moskva Patriarhaadi kiriku diskrimineerimine on olnud riigiametnike avalik poliitika, alustades Vabariigi Presidendist ja lõpetades usuasjade talituse töötajatega. „Võimude vihkamine meie kiriku suhtes oli selline, et ametlikus aruandes Vabariigi Valitsuse töö kohta, mida tegi Vabariigi Peaministri Büroo 1996. aasta kohta, oli meie Kirik märgitud kui Kaitsepolitsei esmane tööobjekt,“ märkis ülempreester Leonti Morozkin.⁷³⁶ Preester Igor Prekup märkis seisukohavõetus „Konfliktsituatsiooni ülevaade, mis kujunes Eestis seoses riigi sekkumisega õigeusu kiriku siseasjadesse“:

Kui ei oleks isiklikku sekkumist Kiriku siseasjadesse Eesti Vabariigi Peaministri Mart Laari, hiljem aga Eesti Vabariigi Presidendi Lennart Meri poolt (nende pöördumiste näol Konstantinoopoli Patriarhi poole palvega võtta EAÕK oma jurisdiktsiooni alla), ei oleks võib-olla puhkenud ka teine konflikt – konflikt kahe Autokefaalse Õigeusu Kiriku – Moskva ja Konstantinoopoli Patriarhaadi vahel. Me ei pööra käesolevad dokumendis Teie tähelepanu nimetatud konfliktile, me osutame lihtsalt Eesti esindajate osale nimetatud konflikti puhkemisel.⁷³⁷

Pöördumises juhtis preester tähelepanu ka siseministri ja peaministri vastustele, milles metropoliit Korneliusel soovitati oma kirik registreerida piiskopkonnana. Nii märgiti dokumendis, et

[m]e ei saa vastu võtta „okupatsioonikiriku“ silti, kuna tunnistaks sellega nende õigust, kes (rõhutades nõukogude aja üksikute kirikutegegelaste kollaboratsioonismi eriteenistustega) laimavad samas tervet Vene Õigeusu Kirikut – uusmärtrite ja usutunnistajate Kirikut. [...] Surudes meile peale „Eestis asuva vene piiskopkonna staatust, püütakse meile anda **immigrantide kiriku või getto-kiriku** staatust või „teise sordi inimeste“ Kiriku staatust. Seega sellise kiriku staatust, mille liikmeks pole nagu sobiv olla inimesel, kes muretseb enda ja oma laste heaolu eest.⁷³⁸

Septembris vastas peaminister Mart Laar patriarh Aleksius II kirjale, märkides, et Eesti riigi poolt aktsepteeritakse registreerimisel kiriku nimekujuna Moskva Patriarhaadi Eesti Õigeusu Kirik. Ühtlasi lisas peaminister kirjale ka Eesti-poolselt redigeeritud kiriku põhikirjaprojekti. Kuigi EAÕK oli endiselt veendunud,

⁷³⁴ BNS 2001-07-19

⁷³⁵ BNS 2001-08-08

⁷³⁶ Morozkin 2001.

⁷³⁷ Prekup 2001.

⁷³⁸ Prekup 2001.

et nimekuju Moskva Patriarhaadi Eesti Õigeusu Kirik on eksitav, lubati loobuda edasistest ametlikest protestidest.⁷³⁹ Septembris teatas Venemaa välisministeeriumi esindaja:

Kui Eesti võimud registreerivad Moskva patriarhaadi õigeuskirik, siis toob see Vene-Eesti suhted välja praegusest paigalseisust ning avab tee valitsustevahelise komisjoni kokkukutsumiseks, mis hakkab arutama topeltollide tühistamist.⁷⁴⁰

26. septembril teatas Moskva Patriarhaat, et Eesti poolt esitatud põhikirjakavand ei ole neile sobiv.⁷⁴¹ Järgmisel päeval pöördus patriarh Aleksius II Eesti peaministri poole ettepanekuga läbirääkimisi jätkata.⁷⁴² 11. oktoobril 2001 lausus Moskva Patriarhaadi välissuhete osakonna juht, Smolenski ja Kaliningradi metropoliit Kirill: "Oleme tänulikud Vene riigile, riigiduumale, välisministeeriumile, et ühiselt astutakse samme õigeusklike õiguste kaitsmiseks Eestis."⁷⁴³

I.10. Kirikutüli lahenemine?

Veebruaris 2002 tundus taaskord, et kõik takistused Moskva Patriarhaadi Eesti Õigeusu Kiriku registreerimiselt on eemaldatud. Venemaa suursaadik Eestis Konstantin Provalov seostas topeltollide kaotamise riikidevaheliselt kaubavahetuselt otseselt Moskva Patriarhaadi kiriku registreerimisega.⁷⁴⁴ Idakaubandusest sõltuvad ettevõtjad näisid olevat veendunud, et Moskva Patriarhaadi kirikut puudutavad küsimused tuleks lahendada poliitilisel tasandil.⁷⁴⁵ 2002. aasta veebruari algul jahutas peaminister Siim Kallas Eesti suurettevõtjate innukust kirikutüli lahendamisel ning nende lootusi, nagu lahendaks Moskva õigeusu kiriku registreerimine Eesti-Vene kaubavahetuse probleemid. Peaminister märkis: „Samas peaksid paljud Eesti ettevõtjad hoopis mõtlema, kas nad ei osutu ärakasutatuks kellegi teise käes ja sootuks teistel eesmärkidel, kui neile enestele tundub.“⁷⁴⁶

Siseministeeriumi ja õigeusu kirikute läbirääkimiste käigus oli metropoliiti Korneliuse sõnul kompromisse tehtud mõlema kiriku poolelt ning õigusliku järjepidevuse põhimõtet kiriku põhikirjas oli sisustatud pigem kanooniliselt.⁷⁴⁷ 11. veebruaril 2002 teavitas Siseministeerium avalikkust, et Eesti ja Venemaa suhete parandamise nimel on Moskva Patriarhaadi kirik valmis loobuma õigusjärgluse nõudmisest ning samuti tingimusteta varade kasutamise nõuetest. Ühtlasi teatas ministeerium, et nimekuju Moskva Patriarhaadi Eesti Õigeusu Kirik

⁷³⁹ BNS 2001-09-06.

⁷⁴⁰ BNS 2001-09-21.

⁷⁴¹ BNS 2001-09-26.

⁷⁴² BNS 2001-10-10.

⁷⁴³ BNS 2001-10-11

⁷⁴⁴ BNS 2002-02-06.

⁷⁴⁵ Ideon ja Sildam 2002.

⁷⁴⁶ BNS 2002-02-09.

⁷⁴⁷ BNS 2002-02-08.

(MPEÕK) vastab seaduse nõuetele.⁷⁴⁸ Läbirääkimised osapooli rahuldava tulemuse saavutamiseks jätkusid ministeeriumi ja piiskop Korneliuse esindajate vahel. MPEÕK-u nõustumine loobuda põhikirjas sätestatud õigusjärglusest nõukogude-eelse, oma tegevuse Eesti Vabariigis taastanud ning omandireformi subjektiks tunnistanud EAÕK-uga, oli ilmselt kohaliku piiskopkonna valitsuse initsiatiiv. 12. märtsil teatas MPEÕK-u jurist kohtumisel Siseministeeriumis, et Moskva Patriarhaadi kirik ei loobu õigusjärgluse sõnastamisest põhikirjas. Väidetavalt oli tegemist Venemaa välisministeeriumi suunisega.⁷⁴⁹ Siseminister Ain Seppik teatas, et riik omalt poolt järeleandmisi ei tee.⁷⁵⁰ „Sellist õigusjärglust ei ole juriidiliselt võimalik registreeritavasse põhikirja kirjutada,“ nentis minister.⁷⁵¹ 14. märtsil 2002 teatas metropoliit Korneliuse pressisekretär ülempreester Leonti Morozkin, et Moskva Patriarhaadile alluv kirik jätkab kompromissi otsinguid läbirääkimistel Siseministeeriumiga.⁷⁵²

18. märtsil 2002 tegi erinevatesse kirikutesse kuuluvate Riigikogu Õigeusklike Saadikute rühm avalduse, milles tunti muret MPEÕK-u registreerimise viibimise pärast.⁷⁵³ Siseministeeriumi esindaja sõnul peitus peamine probleem MPEÕK-u registrisse kandmises asjaolus, et riigi seadused ei võimalda registrisse kanda uut juriidilist isikut, kes deklareerib end juba registreeritud juriidilise isiku osana, kui viimasel puudub igasugune seos uue juriidilise isikuga.⁷⁵⁴ MPEÕK-u esindajate kohaselt oli Eestis tegemist „kiriku ja riigi konfliktiga siseministeeriumi ametnike isikus.“ Metropoliit Kornelius märkis: „Me ei võitle kiriku varade pärast.“ Lisades samas: „Loomulikult peavad kiriku valduses olema kirikud ja pühamud, mis olid ka meie eellaste valduses, sest kirikut ilma pühamuta ei ole olemas.“ Lisaks sellele märkis metropoliit, et MPEÕK ei vaja üksnes pühakodasid, vaid ka ruume pühapäevakoolide jaoks ning eluruume vaimulikele.⁷⁵⁵

12. aprillil esitas metropoliit Kornelius Siseministeeriumile registreerimiseks kiriku põhikirja. Samal ajal eitas MPEÕK Siseministeeriumi väiteid, nagu oleks Moskva Patriarhaadi kirik jõudnud EAÕK-uga kokkulepetele varade osas.⁷⁵⁶ 17. aprillil 2002, vahetult enne uue Kirikute ja koguduste seaduse jõustumist, kanti Eesti kirikute ja koguduste registrisse Moskva Patriarhaadi Eesti Õigeusu Kirik ning selle kolm kogudust. Kiriku põhikirjast olid eemaldatud viited registreeritava kiriku õiguslikule järjepidevusele EAÕK-uga, kuigi ajalooline viide seosele õigeusu traditsiooniga oli märgitud. Nii tõdeti Siseministeeriumi pressi-

⁷⁴⁸ BNS 2002-02-11.

⁷⁴⁹ Piirsalu 2002.

⁷⁵⁰ BNS 2002-03-19.

⁷⁵¹ BNS 2002-03-13.

⁷⁵² BNS 2002-03-14.

⁷⁵³ Riigikogu Õigeusklike Saadikute rühma avaldus <www.kompass.ee/?id=0000001465> Külastatud 20. 03. 2002

⁷⁵⁴ BNS 2002-03-19.

⁷⁵⁵ BNS 2002-03-20.

⁷⁵⁶ BNS 2002-04-12.

teates, et MPEÕK-u põhikirja registreerimine ei ole käsitletav organisatsiooni järjepidevuse tõendamisenä ega ole see ka kirikuvarade õiguslik regulatsioon. „Moskva Patriarhaadi Eesti Õigeusu Kiriku nimeline religioosne organisatsioon sai juriidiliseks isikuks täna, 17. aprillil 2002 Eesti Vabariigis esmakordselt,“ sedastas pressiteade. Siseminister Ain Seppiku sõnul:

Kiriku registratsiooniga lõppes olukord, kus ühe suure usulise kogukonna tegevuse õiguslik alus on Eestis olnud reguleerimata. Registreerimist on seni takistanud eelkõige juriidilised vaidlused, mis on tänaseks leidnud lahenduse.⁷⁵⁷

Aprillis 2002 tegi visiidi Eestisse Venemaa Riigiduma välisasjade komitee esimees Dmitri Rogozin. Oma Tallinna visiidi käigus sõnas ta 29. aprillil, et peale kiriku registreerimist peaks Eesti leidma võimaluse järgmise sammu tegemiseks, milleks oleks Moskva Patriarhaadi kiriku kasutuses olevale vara andmine kiriku omandisse.⁷⁵⁸

6. mail algasid läbirääkimised Siseministeeriumi ja EAÕK-u esindajate vahel EAÕK-ule kuuluvate, kuid MPEÕK-u kasutuses oleva kirikuvara osas. Siseministeeriumi esindaja kohaselt oli ministeeriumi eesmärk leida positiivne lahend kirikuvarade osas. „Positiivne lahend on see, et kirikud on rahul ja kogudused saavad tegeleda oma põhiülesannetega,“ märkis ministeeriumi esindaja.⁷⁵⁹

Kogu Moskva Patriarhaadi kiriku registreerimise probleem peitus kirikuhoonete omandiküsimuses. Kõiki rahuldavaks lahenduseks olid Vabariigi Valitsuse ja EAÕK-u ning Vabariigi Valitsuse ja MPEÕK kavatsuste protokollides sõnastatu, mille kohaselt annab EAÕK oma vara, mis on MPEÕK-u koguduste kasutuses, riigi omandisse tingimusel, et seda vara ei võõrandata kolmandale osapoolle. 4. oktoobril 2002 allkirjastasid siseminister Ain Seppik ja EAÕK-u esindaja Tõnis Rütel Vabariigi Valitsuse ja EAÕK-u vahelise kavatsuste protokoll. Samal päeval allkirjastas siseminister kavatsuste protokoll ka MPEÕK-u metropoliit Korneliusega.⁷⁶⁰ EAÕK sai 28 kiriku ja kirikukompleksi renoveerimiseks 35,5 miljonit krooni.⁷⁶¹ MPEÕK sai riigilt kasutusse hoonestusõiguse seadmisega 18 objekti 50 aastaks.

Vahetult peale allkirjastamist teatas MPEÕK-u metropoliit Kornelius, et hoolimata kavatsuste protokollide allkirjastamisest ei loobu MPEÕK oma õigusjärgluse nõudest.⁷⁶² 29. oktoobril 2002 märkis Moskva Patriarhaadi välisuhete osakonna sekretär ülempreester Nikolai Balašov, et varaküsimused jäävad päevakorda ka tulevikus ning eesmärk on vara Moskva Patriarhaadi oman-

⁷⁵⁷ Siseministeerium, pressiteade 17.04.2002/nr 44.

⁷⁵⁸ BNS 2002-04-29.

⁷⁵⁹ Karpa 2002.

⁷⁶⁰ Mõlema protokollide tekstid vt www.siseministeerium.ee

⁷⁶¹ Summa, mida EAÕK-ule antud kompensatsioonina on esitanud MPEÕK – 50 miljonit krooni (Aleksius II 2009, 480) – on eksitav, samamoodi nagu on eksitav ka Moskva Patriarhaadi avalikkuses korratav väide, et EAÕK on loodud 1996. aastal.

⁷⁶² BNS 2002-10-04.

disse saamine. Sarnaselt 1996. aastale tõi Moskva Patriarhaat esile võimaluse õigeusu kirikute probleemi lahendamiseks autokefaalse kiriku loomise kaudu, mis ei kuuluks ei Moskva ega Konstantinoopoli patriarhaati.⁷⁶³ Seda ettepanekut võis aga mõista pigem retoorilise elemendina. Kavatsuse protokolliga MPEÕK-u kasutusse läinud kirikuvara omandi küsimusele pööras tähelepanu ka patriarh Aleksius II oma visiidi ajal Eestisse 2003. aastal. Järgnevad aastad on osutanud, et sellal kui Eesti riigi ja EAÕK-u seisukohalt on kirikuvaradega ja omandi-reformiga seotud küsimused lahendatud, siis Moskva Patriarhaadile on see lahendamata küsimus tänaseni.⁷⁶⁴

I.1.1. Kokkuvõte

Moskva Patriarhaadi õigeusu kiriku tegevuse legaliseerimine usulise ühendusena oli pikaajaline ning mitmetahuline protsess, mida mõjutasid erinevad kiriklikud, poliitilised ning majanduslikud huvigrupid, samuti Eesti ja Venemaa vahelised suhted laiemalt (sh Eestis asunud endise Nõukogude Liidu relvajõudude ja erusõjaväelastega seotud küsimused ning teised julgeoleku-poliitilised valdkonnad). VÕK-u tihedad suhted Nõukogude Liidu eriteenistustega ning Venemaa valitsusringkondadega põhjustasid Eesti valitsuse ettevaatlikku suhtumist 1990. aastate alguses Vene Õigeusu Kiriku tegevusse Eestis. Samuti oli probleem Vene Õigeusu Kiriku piiskopkonna soov, et riik tunnustaks piiskopkonna õiguslikku järjepidevust nõukogude-eelse EAÕK-uga.

Riigi jaoks oli tegemist õigusliku küsimusega, milles kirikuõiguslikel arusaamadel ei olnud otsustavat rolli – nii nagu ei aktsepteerinud Eesti Vabariik Moskva Patriarhaadi käsitlusi kanoonilistest territooriumitest, ei aktsepteerinud riik ka EAÕK-u esitatud kanoonilist käsitlust, et ühes riigis võib eksisteerida ainult üks autonoomne kirik, kandes aastal 2002 registrisse ka Moskva Patriarhaadi Eesti Õigeusu Kiriku. Siiski oli riik toetamas järjepidevuse säilitanud EAÕK-ut olukorras, kus Venemaa poliitiliste ja Vene õigeuskiriku kiriklike huvide vahel vahetegemine oli praktiliselt võimatu.

Õigeusu kirikuid puudutanud konfliktis segunesid kiriklikud ja sekulaarsed mõjuvõimu küsimused. Nii märkis 1995–2000 Teabeameti peadirektorina töötanud Eerik-Niiles Kross oma 2001. aasta nn kirikutüli puudutavas arvamuskirjanduses: „See on ajaloolise territooriumi ja mõjupiiride jagamise probleem. Nii nagu ametlik Moskva üritab poliitiliste vahenditega hoida ja laiendada oma

⁷⁶³ BNS 2002-10-29.

⁷⁶⁴ Nii tõstatas 2010. aastal omandiküsimuse taas päevakorda patriarh Kirilli järglane tema eelmises ametis, Moskva Patriarhaadi välissuhete osakonna juhataja metropoliit Ilarion (Alfijev) oma külaskäigul Eestisse. Siiski, kohtumisel Eesti Välisministeeriumis välisministri 15. septembril 2010 pidi metropoliit Ilarion kuulma Eesti ametlikku seisukohta, mille kohaselt on kirikuvara küsimused lahendatud kavatsuste protokollidega ning riik ei näe vajadust sekkuda kirikuvarade omandiküsimustesse. (BNS 2010-09-15)

mõjusfääri, üritab kirik Kremli toetada.”⁷⁶⁵ Moskva patriarhaat on kahtlemata kasulik instrument Venemaa administratsioonile oma huvide teostamisel väljaspool Venemaad. Selle riigi ja kiriku sümfoonia kirjeldamiseks on iseloomulikud patriarh Aleksius II sõnad, milles ta kinnitas Venemaa Välisministeeriumile, et Vene Õigeusu Kirik tegutseb ”käsikäes” riigi institutsioonidega Venemaa huvide kaitsmisel.⁷⁶⁶ Samasugune hinnangu on Vene Õigeusu Kiriku rollile Venemaa välispoliitiliste huvide teostamisel andnud ka Eesti Kaitsepolitsei-amet.⁷⁶⁷ Ka Venemaa välisminister Igor Ivanov on tunnustanud Venemaa Välisministeeriumi ja Moskva Patriarhaadi tulemuslikku koostööd MPEÕK-u registreerimisel ning patriarhaadi rolli venelaste konsolideerimisel välismaal.⁷⁶⁸ Moskva Patriarhaadi haare väljaspool kodumaad elavate venelaste potentsiaalse konsolideerijana Venemaa administratsiooni huvides on tugevnenud pärast Vene Õigeusu Kiriku ja Vene Õigeusu Kiriku Väljaspool Venemaad kanooniline ühinemisest 2007. aastal.⁷⁶⁹

Sellal kui EAÕK-u ebaselge kanooniline olukord 1990. aastate esimesel poolel püsis, kujunes vastasseis Moskva ja Konstantinoopoli patriarhaatide vahel ka Ukrainas. Kanoonilise sideme võimalikku taastamist Konstantinoopoli Patriarhaadi ja EAÕK-u vahel hakati nõukogudejärgses õigeusruumis käsitlema ühe võimaliku pretsedendina patriarhaatidevaheliste mõjupiirkondade ümberkujundamisel, seda muuhulgas Ukrainas.⁷⁷⁰ See ei olnud aga enam üksnes kirikupoliitiline, vaid ka riiklike poliitiliste mõjupiirkondade jaotamise küsimus, kuna Vene Õigeusu Kirik võimaldab suunata väljaspool kodumaad elavate venelaste isamaalised tunded Venemaa administratsiooni huvidele vastavas suunas.⁷⁷¹

Siiski tuleb meeles pidada, et MPEÕK ei ole üheselt võrdsustatav Venemaa välispoliitika (nn uinunud) tööriistaga. Õigeusu kiriku roll vene rahvusliku identiteedi ühe osana on sajanditepikkune. See aga omakorda annab hea aluse

⁷⁶⁵ Kross 2001.

⁷⁶⁶ Moskova haluaa Länsi-Euroopan ortodoksit piirinsä.
www.logosmedia.fi/artikkelinarkisto/

⁷⁶⁷ Kaitsepolitsei aastaülevaates märgitakse: ”Venemaa on kogu Eesti riigi taasiseseisvusaja vältel oma poliitiliste ambitsioonide saavutamiseks Eesti vastu ära kasutanud vene õigeusu kirikuga seonduvaid mitmesuguseid vaidlusaluseid (eeskätt varalisi) küsimusi. Ei ole saladus, et läbi ajaloo Vene riigivõimuga tihedalt seotud olnud vene õigeusu kirik on ka kaasajal oluliseks vahendiks Vene Föderatsiooni suurriiklike huvide elluviimisel.” (Kaitsepolitsei- ameti aastaraamat 2003, 11–12) Nagu ptk-s 2 märgitud on samasugusele tendentsile osutatud ka Moskva Patriarhaati kuuluva Läti Õigeusu Kiriku puhul (Balodis 2001, 28–29).

⁷⁶⁸ BNS 2004-02-04

⁷⁶⁹ Vene Õigeusu Kiriku ja vene pagulaskiriku ühendamisega seotut olen käsitlenud artiklis „Religioon muutuvast Euroopast” *Diplomaatia* Detsember 2008.

⁷⁷⁰ Payne 2007, 845, BNS 2001-06-18, vt ka Marta Kolomayets ‘Rift between Constantinople and Moscow may have grave repercussions in Ukraine.’ *Ukrainian Weekly*, March 10, 1996 (Internetis: <http://www.scribd.com/doc/16248497/The-Ukrainian-Weekly-199610>; külastatud 20. aprill 2010).

⁷⁷¹ Smith 2002, 6, Mitrokhin 2009, 318.

kiriklike küsimuste seostamiseks riiklike ja rahvuslikega, mis võimaldab tekitada vajadusel kõrgendatud rahvuslik-emotsionaalset fooni ning kasutada religiooni pehme jõuna poliitiliste eesmärkide saavutamisel.⁷⁷²

Tähelepanuväärne oli kogu õigeusu kirikut puudutanud konfliktsituatsiooni protsessi vältel Eesti riigi hoitud kindel poliitiline joon, mis kujunes 1990. aastate alguses, mõistes EAÕK-ut organisatsioonina, mis oli säilitanud oma põhikirjalise tegevuse paguluses ning mis taastas oma tegevuse Eestis järjepidevuse alusel ning mille järjepidevus 1940. aastal tegutsenud EAÕK-uga on tuvastatud kohtus. Üldine kuvand kui religiooni liberaalselt suhtuvast riigist, kus usuvabadus on tagatud mitte üksnes liberaalses seadusandluses, vaid ka praktikas, andis Eestile teatud eduseisu rahvusvahelises suhtluses, mis puudutas Venemaa süüdistusi usuvabaduse ja inimõiguste rikkumises ning Vene Õigeusu Kiriku vastases tegevuses. Hoolimata vastaspoole süüdistustest, ei olnud võimalik tuvastada Eesti riigi poolseid inimõiguste rikkumisi. Järjepidevalt hoidsid riigi institutsioonid kinni arusaamast, et Moskva Patriarhaadi kiriku registreerimisest keeldumine on õiguslik ning mitte poliitiline küsimus. Tõsi küll, poliitilised põhjused tungisid siiski probleemilahenduse protsessi viimasel hetkel, põhjustades kiriku registreerimisel mõningat viivitust.

Teisalt võib 1993–2002 kestnud konflikti näha ühe tegurina, mis on mõjutanud taasiseseisvunud Eesti Vabariigis religiooniga seotud poliitika. Mida olulisemaks kujunesid riigi jaoks õigeusu kirikuga seonduvad küsimused, seda olulisem oli seaduse järgimine, et välistada süüdistusi venekeelse vähemuse diskrimineerimises ja inimõiguste rikkumises. Kindlasti ei ole õigustatud sellised vaateviisid, mida esindab näiteks Steve Bruce, kes on väitnud, et Eestis valitsus suhtus VÕK-usse kui kolonialistide kirikusse ning käitus sellega nõnda, kui nõukogude valitsus oli käitunud Eesti Evangeelse Luterliku Kirikuga.⁷⁷³

Üldiselt on religioonil olnud vähetähtis roll nõukogudejärgse Eesti Vabariigi poliitilises elus. Siiski võis 2005. aastal täheldada õigeusu kiriku rolli tähtsustumist kohalike omavalitsuste valimiste eel. Lasnamäe linnaosavalitsus Tallinnas korraldas juulist kuni 14. oktoobrini tasuta reise eakatele Kuremäe kloostriisse, kes oli koos MPEÕK-uga linnaosavalitsuse kõrval üks reisi korraldajatest.⁷⁷⁴ Moskva Patriarhaadi Narva koguduse vaimulik tõdes 2005. aastal, et nii suurt huvi kiriku vastu täheldab ta esimest korda ning kiriku aitamise eest

⁷⁷² 2007. aasta aprillisündmused Tallinnas, mille käigus teisaldati Venemaa poliitilisse huviorbiiti jäänud sõjamälestis, meenutasid mõneti õigeusu konflikti, kus Venemaa poolseks propagandarelvaks oli kõrgendatud rahvuslik-emotsionaalse fooni tekitamine. Hoolimata teatud rahvuslikust polariseerumisest, möödusid mõlemad konfliktid rahvuslikul pinnal rahulikult.

⁷⁷³ Bruce 2003, 176. Põhimõtteliselt võinuks kujuneda analoogne omandit puudutav konflikt ka luterlikus kirikus, kui pagulaskirik oleks oma tegevuse Eestis taastanud. Mõneti analoogne probleemistik kerkis esile EELK-u ja E.E.L.K.-u ühinemisprotsessis 2011. aastal, kui 13 E.E.L.K.-u Põhja-Ameerikas tegutsevat evangeelset-luterlikku kogudust osutasid soovimatust ühineda evangeelse-luterliku kirikuga Eestis, viidates EELK-u nõukogudepärandile.

⁷⁷⁴ Reiljan 2005.

soovitakse saada kiriku toetust valimiskampanias.⁷⁷⁵ Poliitilist kapitali aitab kohalikul tasandil kasvatada kindlasti Moskva Patriarhaadi kirikuhoone ehitus Lasnamäele, mis algas 2003. aastal.⁷⁷⁶ Kindlasti võib eeldada, et Moskva patriarhaadi tähenduslikkus Eesti ühiskonnas ei vähene järgmiste aastate vältel. Pärast 2002. aastal sõlmitud kirikuvarasid puudutavaid kavatsuste protokolle on Moskva Patriarhaat hoidnud jätkuvalt ülal varade omandi küsimust, mille eesmärk on Moskva Patriarhaadi kiriku koguduste kasutuses olevate kirikuvarade saamine kiriku omandisse. Moskva Patriarhaadiga seotud küsimusteringiga tuleb Eesti Vabariigi esindajatel tegeleda veel tulevikuski. Venemaa administratsioon on instrumentaliseerinud Moskva Patriarhaadi oma välispoliitiliste huvide kaitsjaks, kus sünergeetiliseks teguriks on ka Moskva Patriarhaadi huvid õigeusu- ning usumaailmas laiemalt.⁷⁷⁷

2. Satanism ja riiklik registratsioon

2.1. Sissejuhatus. Religioosne satanism.

Riiklikud institutsioonid puutuvad kokku erinevate usuliste traditsioonide ning religioonivormidega. 1999. aastal soovis end juriidilisest isikust usulise ühendusena registreerida rühm sataniste, kes nimetasid end Eesti Saatana Kirikuks. Kuigi sataniste ja nende rühmi leidub Läänemaailma paljudes paikades, selgus, et satanistid ei olnud üheski Euroopa riigis registreeritud usulise ühendusena. Algupärase Saatana Kiriku kodumaal, Ameerika Ühendriikides, on Saatana Kirik registreeritud tulumaksuga mittemaksustatava ühendusena nagu juriidilise isiku staatusega usulised ja teised mittetulunduslikud ühendused.

Kristlikku kultuuriruumi kuuluvale ühiskonnale omaselt on ka Eestis oma koht hirmudel, mis seostuvad satanismiga, Saatana või Kuradi kummardamisega.⁷⁷⁸ Mõistet *satanism* on määratletud mitmeti ning samuti on eritletud mitmeid erinevaid satanismi vorme. Nii võib kõneleda religioosest satanismist, teistlikust satanismist, ratsionaalsest satanismist, teismeliste või *ad hoc* sata-

⁷⁷⁵ Postimees Online 2005-10-13.

⁷⁷⁶ Lisaks asjaolule, et MPEÕK-u ehitamise jaoks Tallinna linna poolt eraldatud maa on ainus sellelaadne (siinkirjutajale teadaolevalt on keeldutud mh islami kogudusele ja ühele karismaatilisele kogudusele maa eraldamisest). 2010. aastal väljendas Tallinna linnapea ja Keskerakonna esimees otsest seost valimiste ja Lasnamäele kerkiva MPEÕK-u pühakojade valmimise vahel märkides: „Selles linnaosas elab 115 000 inimest, suur osa neist õigeusklikud ja neile on tähtis saada valimiste eel positiivne impulss selle kiriku valmimisest.” (Savisaar 2010) Omaette küsimuseks tõusis kiriku ehituse ja erakonna rahastamise seosed Venemaa administratsiooniga. Samas kontekstis ei ole põhjust jätta tähelepanuta asjaolu, et nüüdseks on Moskva Patriarhaat katmas oma meediaruumiga Kirde-Eestit, mis võib olulisel määral suurendada Moskva Patriarhaadi mõju poliitikas.

⁷⁷⁷ Vt ka Joachim Willems “The Religio-Political Strategies of the Russian Orthodox Church as a „Politics of Discourse”” *Religion, State and Society* 3, 2006.

⁷⁷⁸ Kuradist Euroopa kultuuriruumis vt ka Ülo Valk „Kurat Euroopa usundiloos”, Tallinn: Vikerkaar, 1994.

nismist jne.⁷⁷⁹ Kokkuvõtvalt võib väita, et satanism on mitmepalgeline subkultuur, mille keskmeks on ambivalentne *Saatan* – olgu see siis Pimeduse Isand, Põrguvürst või nt metafoor inimese ürgolemusele. 20. sajandi lõpukümneleil asendus Lääne ühiskondades varasemate sajandite nõiajaht nn satanismi-paanikaga.⁷⁸⁰ Eesti puhul ei saa me kõneleda satanismi-paanikast sellises ulatuses, nagu see esines 1980.–1990. aastatel anglo-ameerika kultuuriruumis. Samas annab aluse moraalsest paanikast kõnelemiseks meediakajastused kohaliku satanistide rühma soovile end registreerida usulise ühendusena – ühtäkki näisid satanistid kujutavat reaalselt ohtu Eesti ühiskonnale.⁷⁸¹ Moraalse paanika nähtusele iseloomulikult mõjutas reaktsioon marginaalse satanistide rühma tegevusele mh seadusandluse, täpsemalt tollal Riigikogus menetluses olnud Kirikute ja koguduste seaduse eelnõu kujunemisprotsessi.

2005. aastal keeldus Tallinna Linnakohtu registriosakond kandmast Eesti Satanistlikku Kogudust "Musta Veenuse Ordu" usuliste ühenduste registrisse viitega 2002 KKS-e paragrahvi 14 lõike 2 punktile 2, mille kohaselt registripidaja ei kanna ühendust registrisse juhul, kui „usulise ühenduse tegevus kahjustab avalikku korda, tervist, kõlblust või teiste inimeste õigusi ja vabadusi.“⁷⁸²

Alljärgnevas käsitlen satanismiga seotud küsimusteringi ning kokkupuutepunkte riigi institutsiooniga Eestis. Siiski, mõistmaks satanismi kui 20. sajandi teise poole alternatiivse religioossuse fenomeni, tuleb pöörata tähelepanu ka tänapäevase satanismi tekke- ja kujunemisloole.

Tänapäevase religioosse satanismi alguseks peetakse aastat 1966, kui San Francisco okultismihuviliste seas tuntud Anton Szandor LaVey (sünd Howard Stanton Levey; 1930–1997) rajas volbriööil Saatana Kiriku (Church of Satan).⁷⁸³ A. S. LaVey oli oskuslik avalike suhete korraldaja ning Saatana Kirik sai kiiresti nii tänapäevase satanismi sümboliks, esindusfassaadiks kui inspiratsiooniallikaks.⁷⁸⁴ Niihästi satanismi baastekstide kui rituaalide ja ka üldkuvandi loojana on LaVey isik olnud keskne satanismi vormimisel tänapäevases mõistes

⁷⁷⁹ Erinevatest satanismi esinemisvormidest vt Petersen 2005.

⁷⁸⁰ Vt näit Ellis 2002.

⁷⁸¹ Moraalse paanika tunnusomastest joontest ning nende sobivusest antud konteksti vt näit Erich Goode ja Nachman Ben-Yehuda "Moral Panics: Culture, Politics, and Social Construction." *Annual Review of Sociology*, Vol 20 (1994), lk 149–171.

⁷⁸² RT I 2002, 24, 135; RT I 2009, 54, 363

⁷⁸³ Vt Saatana Kiriku veebilehekülj <www.churchofsatan.com> Viimati külastatud 7.02.2008.

⁷⁸⁴ LaVey fenomeni puhul olid olulised ka tema enda poolt loodud ja levitatud isikulegendid, mille tõepärasuses ei kahelnud sensatsioonihuviline meedia kuni LaVey surmani. Nende legendide hulka kuulusid nii tema päritolu Rumeenia mustlaste seast, aga samuti tema karjäär lõvitaltsutajana, San Francisco politseifotograafina, 15-aastase oboemängijana San Francisco Balleti Orkestris ning armuafäärid tollaste filmistaaride Marilyn Monroe ja Jayne Mansfieldiga, samuti tema konsultanditöö Roman Polanski 1968. aastal valminud kultusfilmis „Rosemary's Baby” (Schreck ja Schreck 1998).

religiooniks.⁷⁸⁵ LaVey teostest kõige olulisem on kirjastuse Avon Books tellimisel valminud rahvusvaheline menuk „Saatanlik piibel”.⁷⁸⁶ See on saanud keskseks teoseks nii tänapäevase satanismi defineerimisel kui satanismi globaalsel levikul Lääne kultuuriruumis.⁷⁸⁷

Satanismi, mille esindaja ja kujundaja oli LaVey, nimetatakse ratsionaalseks satanismiks, kus Saatan ei ole isikustatud kurjuseprintsip, vaid Läänemaise romantismitraditsioonide kohane enamusühiskonna poolt seatud väliste piirangute vastu mäslev inimese ürgolemus. Selle asemel et oma ürgseid instinkte ohjeldada ja maha suruda, tuleb LaVey ratsionaalse satanismi kohaselt seda ürgolemust, saatanlikku printsipi, järgida.⁷⁸⁸ Nii on Saatana Kiriku ülempreester ja üks kiriku praegustest juhtfiguuridest Peter Gilmore näinud Saatana Kiriku rituaale ja tseremoniaalset maagiat psühhodraama vormina – rituaalid ja tseremoniaalmaagia pole manipuleerimine üleloomulike jõududega, vaid on pigem teraapia, mis aitab inimestel enestega toime tulla.⁷⁸⁹

1980.–1990. aastatel haaras eelkõige Ameerika Ühendriike, aga samuti Suurbritanniat satanismi-panika. Kujunenud satanismi narratiivis sai keskseks kuvand satanistide üleriigilisest võrgustik-organisatsioonist, mille rituaalides oli keskne koht mh laste ohverdamisel ning teistel rituaalmõrvadel.⁷⁹⁰ Selles kontekstis sündis uus kuriteokategooria – „satanistlik rituaalne kuritarvitus” (*Satanic Ritual Abuse*).⁷⁹¹ Hoolimata tõendite puudumisest väitsid mõned satanistide konspiratsiooniteooria pooldajad, et igal aastal tapsid Ameerika Ühendriikides satanistid oma rituaalides kuni 50 000 inimest.⁷⁹²

Joshua Gunn on tabavalt märkinud, et kuigi LaVey satanism esindab radikaalset individualismi ning selle rituaalid rahuldavad inimeste psühhodraama vajadust, ei mõistnud LaVey, et „satanism” on ühtlasi müüdi- ja troobi-

⁷⁸⁵ Lewis 2001, 5. A. S. LaVey on autoriks 20. sajandi teise poole satanismi varamusse kuuluvatele teostele *The Satanic Bible* (1969; eesti keeles „Saatanlik piibel”, 2001, 2.trükk 2005, 3. trükk 2008), *The Complete Witch* (1970; uustrükk tiitliga *Satanic Witch* 1989; eesti keeles „Saatanlik nõid”, 2008), *The Satanic Rituals* (1972) ning *Satan Speaks* (1997, Eesti keeles „Saatan kõneleb”, 2004).

⁷⁸⁶ Lewis 2009, 49–51.

⁷⁸⁷ Nii on näiteks Lewis (2002; 2009, 51–57) tuginedes internetikeskkonnas läbiviidud küsitlusele, nentunud, et 20% küsitluses osalenutest märkisid, et „Saatanlik piibel” on olnud otseselt kõige olulisem tegur nende satanistideks kujunemisel. Ingra Kungas (2010, 10) on 2010. aastal läbi viidud väikesemahulise internetiküsitluse põhjal (küsitlusele vastas 77 isikut) tõdenud, et üks tuntum satanismi vorm Eestis on LaVey ratsionaalne satanism. LaVey „Saatanliku piibli” populaarsusele osutab ka raamatu eestikeelse tõlke kordustrukid.

⁷⁸⁸ Paradise <<http://web.satanism101.com/satfaq.html>> Külastatud 20.juuli 2007

⁷⁸⁹ Gunn 2005, 117 n.10.

⁷⁹⁰ Bromley 1991, 69.

⁷⁹¹ Frankfurter 2003. Vt ka Jean La Fontaine *Speak of the Devil: Tales of Satanic Abuse in Contemporary England*. Cambridge University Press, 1998, samuti Timeline of the Ritual Abuse Panic <<http://members.shaw.ca/imaginarycrimes/timeline.htm>> Külastatud 29.juuni 2007.

⁷⁹² Ontario Consultants of Religious Tolerance “How Widespread is Satanic/Sadistic Ritual Abuse? Part 1”. <http://www.religioustolerance.org/ra_none.htm>

reservuaar, mida loob, hoiab alal ning vormib tabloid-ajakirjanduse sensatsioonihimuline retoorika.⁷⁹³ Siia võib lisada, et seda ei ole sageli vast mõistnud ka tema esindatud satanismi suuna järgijad. Nagu mitmed teised Lääne kultuuriruumis 1960. aastate keskpaiku esile kerkinud uued elitaarsed elustiilid sai ka modernne satanism rahvalikumaid väljendusvorme, sulandudes pop- ja massikultuuri ning saades sealt omakorda uut, pop- ja massikultuurist pärinevat sisu, millest kujunes pidevas muutumises olev teismeliste satanism.

Jesper Aagaard Petersen on jaganud tänapäeva religioosse satanismi ajaloo kolmeks perioodiks. Esimene periood hõlmab aastaid 1966 kuni 1975, mis sisaldab satanismi kui omaette nähtuse esilekerkimise Lääne okultistlikus subkultuuris. Selle, aastast 1966 kuni aastani 1970 kestnud algusaja keskmes oli avalikkuse tähelepanu nautiv Saatana Kiriku rajaja A. S. LaVey isik. Järgmised viis aastat hõlmavad aga nii satanismi argistumist kui killustumist. Uus periood (1975–1995) tänapäevase religioosse satanismi ajaloos algas Saatana Kirikust lahkulöönud, teistlikku satanismi esindava Seti Templi asutamisega.⁷⁹⁴ Sellele perioodile oli iseloomulik satanismi killustumise jätkumine väikeste satanistlike ühenduste esilekerkimise näol ning satanismi/satanistliku sümbolika aktiivne kasutamine *heavy-metal* subkultuuris. Ajavahemikku 1975–1995 jäävad ka satanismi paanika ilmingud Lääne ühiskondades ning usuliste, kultusvastaste ja lastevanemate organisatsioonide ning sotsiaaltöötajate ja õiguskaitseorganite satanismi-vastase ühisrindede kujunemine. Kolmandat, praegust perioodi iseloomustab Petersen ajajärguna, millesse jääb nii modernse satanismi rajaja A. S. LaVey surm, satanismi liikumine internetikeskkonda, samuti satanismi jätkuv killustumine.⁷⁹⁵ Nii ongi 21. sajandi alguse satanismi kirjeldatud kui detsentraliseeritud nähtust, mis eksisteerib valdavalt küberruumis nn internetikogukonnana.⁷⁹⁶

2.2. Satanism Eestis

Kuigi satanismi saabumist Eestisse ei ole võimalik täpselt dateerida, võib satanistliku subkultuuri saabumise paigutada samasse ajajärku *heavy metal* muusika populaarsuse kasvuga 1980. aastate lõpul ning 1990. aastate alguses. Nii võib väita, et satanism saabus Eestisse mitte religioosse või maailmavaatelise nähtu-

⁷⁹³ Gunn 2005, 113. Siinkohal ei ole ilmselt liiast mainida ka tavakäsitluses levinud arusaama, mis seostub mõistepaariga „satanistlik psühhodraama”.

⁷⁹⁴ Seti Templi kodulehekülg <www.xeper.org> Külastatud 8. veebruar 2008.

⁷⁹⁵ Petersen 2005, 426–429.

⁷⁹⁶ Toetudes oma internetikeskkonnas läbiviidud küsitluse tulemustele, tõdes James R. Lewis (2001, 4–11), et üle 80% küsitlusele vastanud satanistidest ei kohtu teiste satanistidega usulistel eesmärkidel (rituaalid jne). Tabavalt on kirjeldanud tänapäeva kübersatanismi Poola esimese satanistliku veebilehe rajaja Bast, öeldes, et küberruumi satanism ei ole religioon ega ka filosoofia, vaid võimalus leida endale kindel identiteet neil, kes soovivad eralduda massist ega soovi olla ühegi organisatsiooni liige, kuid soovivad siiski kusagile kuuluda (Smoczyński 2009, 149).

sena, vaid pigem globaalse noorsookultuuri ühe aspektina, milles oli kujunenud oluliseks satanismiga seostatud sümbolika kasutamine. Satanistliku sümbolika kasutamine ning anti-kristlik sõnum saavutasid oma kõrghetke 1990. aastate alguse Skandinaavia *black metal* subkultuuris, mille kõige äärmuslikum vorm kujunes välja Norra *black metal*i vägivaldses ja obskuurses subkultuuris, kulmineerudes kirikute põletamise lainega 1992–1996.⁷⁹⁷ Satanism püsis olulise kuvandiosisena Eesti *heavy metal* ringkondades kuni 1990. aastate lõpuni, mil see, sarnaselt teistele Põhjamaadele, asendus üldisema (uus-)paganliku ideoloogilise taustsüsteemiga ning seejärel kohaliku müütilise paganliku maailmapildiga. Laiem Eesti avalikkus sai satanismist teadlikuks meedia vahendusel, kui kalmistuvandalismiga kaasnes satanistliku sümbolika kasutamine ning kalmistuvandalismis nähti satanismi ilmingut, nii nagu oli seda nähtud ka mujal maailmas.

1992. aastal pidas Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku õpetajate konverentsil diakon Jaan J. Leppik ettekande uusususunditest Eestis, mis trükiti ka tollal suure trükiarvuga ajakirjas Vikerkaar. Leppiku ettekanne „Uususundid Eestis” oli järgnevatel aastatel üks peamine allikas Eesti usuelu peavoolust väljapoole jääva sfääri kohta. Oma ettekandes hoiatas Leppik oma kuulajaid-lugejaid mh satanismi eest, mis oli Leppiku andmetel Eestisse jõudnud 1987. aastal ning tegutses Eestis kolme kogudusena – Tallinnas, Tartus ja Valgas.⁷⁹⁸

1990. aastatel kanaldus noorukite satanismi huvi peamiselt kalmistuvandalismi. Politsei poolt avaldatud andmeid üldistades võib öelda, et kalmistuvandalismiga seotud noored olid probleemsed õpilased koolis, nende teadmised satanismist oli tagasihoidlikud ning vandalismiaktide sooritamise ajal olid nad

⁷⁹⁷ Skandinaavia, eelkõige aga Norra *black metal* subkultuurist ning satanismi-fenomenist selles vt Michael Moynihan ja Didrik Söderlind *Lords of Chaos. The Bloody Rise of the Satanic Metal Underground*, Los Angeles: Feral House, 2003,

⁷⁹⁸ Leppik 1992, 57. Satanistlike koguduste, samuti organiseeritud või organiseerunud satanistide tegevuse kohta puuduvad muud andmed enne 1999. aastat, kui organiseerus tänaseks Musta Veenuse Orduna tuntud ühendus. Sinnani oli satanism olnud noorsookultuuri osa ning vahend väikestele teismeliste rühmadele põnevuse ja adrenaliiniotsinguis. Samas noorteorganisatsiooni „Noor Narva” raames tegutsenud Narva lutsiferiaanidest vt „Narva lutsiferiaanid koguvad energiat.” *Eesti Ekspressi* 7. juuni 1991. Omaette küsimuseks muidugi on, mida „kogudusena” määratleda. Taanlase Johannes Aagaardi juhitud oikumeenilise kultusvastase (nn *counter-cult*) Dialog Center International kursustel osalenud Jaan J. Leppikust kujunes kiiresti uusususundite ekspert Eestis. Nii nagu 1992. aasta ajakirja Vikerkaar juuninumbris ilmunud „Uususundid Eestis” püsis järgnevatel aastatel jooksul keske uusi usuliikumisi Eestis kirjeldava tekstina, püsisid ka Leppiku 1993. aastal läbi kolme Eesti Kirik ajalehenumbri ilmunud artiklid satanismist ning selle erinevatest suundadest peamiste eestikeelsete satanismi tutvustavate tekstidena. Vt Jaan J. Leppik „Uususundid. Satanismist I” Eesti Kirik 14. aprill 1993, lk 6, „Uususundid. Satanismist II” Eesti Kirik 5. mai 1993, lk 6; „Uususundid. Satanismist III” Eesti Kirik 23. juuni 1993, lk 6. Leppiku satanismi käsitlevad artiklid tõid kaasa ajalehe toimetusepoolse otsuse, millega lõpetati ajalehes Eesti Kirik uusususundeid tutvustavate artiklite ilmumine (vt Jaan J. Leppik „Hää lugeja.” Eesti Kirik 30. juuni 1993).

kas alkoholi või muude toksiliste ainete joobes.⁷⁹⁹ Titus Hjelm on tabavalt märkinud Soomes kalmistutel vägivallatsenud teismelistega seoses, et pole sugugi võimatu, et seesama mõtestamata vägivald, mis oli varem suunatud näiteks autode küljepeeglite äramurdmisesse, leidis 1990. aastatel lihtsalt uue väljendusvormi, seekord surnuaedadel.⁸⁰⁰ Tähelepanu väärib, et surnuaedadel vandaalitsejate profiil ei näi aastatega muutuvat. Nii kommenteeris aastal 2000 politsei esindaja kaht noorukit, keda süüdistati kalmistuvandalismis, sõnadega: „Üks neist kannab küll risti tagurpidi ja tunnistas, et tunneb satanismi vastu huvi, kuid selle ideoloogiast suurt midagi ei teadnud. Rohkem jälgendamise asi.”⁸⁰¹

1994. aasta torkas silma mitmete avalikkuse poolt satanismiga seostatud kuritegude poolest. Kõige tõsisem kuritegude sari, mis oli saanud alguse juba 1993. aastal ning mille üks motivaator vähemalt ühe kurjategija juures võis olla satanismihuvi, kulmineerus 1994. aasta 25. jaanuari öösel Tartus, kui kaks alkoholijoobes 20-aastast meest pussitasid öö jooksul nelja inimest, nende hulgas tuntud luuletajat Hando Runnelit. Selle juhtumiga seoses leidis end süüpingis seitse noorukit vanuses 17–20 aastat, keda süüdistati mh kalmistuvandalismis, huarüüstamises, tapmiskatses ning laibapilastuses, mis ühe süüdistatava sõnul oli „Saatana poolt ristimine.”⁸⁰²

Uusaastaööl 1994 tungiti EELK Pärnu-Jaagupi kirikusse ning vandaalitseti kalmistul. 1. jaanuari 1994 hommikuse jumalateenistuse asemel sattusid kirikusse tulijad kuriteopaigale, kus lisaks verisele altarile ja kantslile oli ka katki rebitud Ants Laikmaa maalitud altarimaal. Kiriku käärkambri ükselt leiti verrega joonistatud pentagramm. Hiljem selgus, et tegemist ei olnud siiski satanistide ohvriteenistusega, nagu oli algselt oletatud, vaid veri pärines hoopis ühe sisetungija käest, mida ta oli aknaklaasiga vigastanud.⁸⁰³

13. mail 1994 süüdati Võru kiriku käärkamber ja ukse külge naelutati verine lambapea. Mõned kuud hiljem, 23. augustil naelutati sama kiriku uksele taas lambapea.⁸⁰⁴ Mõlema teo kordasaatjaks oli 19-aastane Võrumaa noormees, kes ei tunnistanud end satanistik, küll aga ütles, et vihkab usklikke. Ajalehe Postimees sõnul oli süüdimatuks tunnistatud noormehe isa politseinikele selgitanud, et

⁷⁹⁹ Ritari ja Hanson 1994b, 6. ETA 1994-12-12; Ulmiste 2000. Satanistidest huarüüstajad mõisteti süüdi 1996. Näitena kalmistuvandalismi kujutamises meedias olgu eelnev uudis 1996. aastast, mille pealkiri oli ”Satanistidest huarüüstajad mõisteti süüdi”, kuid uudistekstis märgiti, et tegemist oli mitte satanistidega, vaid satanismist huvitunud noorukitega.

⁸⁰⁰ Hjelm 2005, 196.

⁸⁰¹ Aotäht 2000b. Sarnase arvamuse esitas ka Kaitsepolitsei komissar vt Kärmas 1999b.

⁸⁰² Ritari ja Hanson 1994a.

⁸⁰³ Rehema ja Teras 1994.

⁸⁰⁴ Ritari ja Hanson 1994b; Rehema ja Teras 1994.

tema poeg harrastab lamba- ja vasikakoljude kolleksioneerimist. J-i kirikusüütamiskatses ei teadnud poisi isa kuni jutuaajamiseni uurijaga suurt midagi. Ta arvanud, et poeg tahtis vene kirikut põlema panna.⁸⁰⁵

Piirkondlikult on satanismiga seostatud ilminguid olnud kõige enam Lõuna-Eestis ning eriti Võrumaal, kus 1990. aastatel olevat väikesi lapsi sõnakuulelikkusele manitsetud satanistidega hirmutades. 1994. aasta septembris vägistasid kolm Võrumaa satanismist huvitunud noormeest nelipühi kogudusse kuulunud tütarlapse, kuid antud kuriteol ei nähtud seoseid satanismiga.⁸⁰⁶

1994. aasta avalikkuse satanismi-panika kulminatsiooniks võib pidada kuulujutte, mille kohaselt pidid Eesti satanistid 29. oktoobri öösel läbi viima satanistliku rituaali ühel Tartu surnuaial. Kas nende kuulujuttude taustal oli ka mingeid tõendeid, jääb teadmata, sest nimetatud öö möödus rahulikult.⁸⁰⁷ Kaitsepolitsei ameti peadirektor oli varem vastanud küsimusele, kas Kaitsepolitsei on valmis satanistide tegevust takistama, sõnadega:

Võib öelda nii, et me oleme nende asjadega kursis, kuid niikaua, kui nad midagi seadusevastast ette ei võta, pole meil põhjust nende koosviibimist segada.⁸⁰⁸

Kuigi politsei tõdes sarnaselt oma Soome kolleegidele, et nende andmetel on Eesti satanistid valdavalt intelligentsed ning hea sissetulekuga inimesed,⁸⁰⁹ vastas Kaitsepolitsei ameti peadirektor ajakirjanike küsimusele noorte satanistide vaimse tervise kohta, öeldes:

Üks satanist on praegu hullumajas. Teistega on lood nii, et psühhiaatrilisse ekspertiisi saame me inimese saata alles siis, kui ta on seadust rikkunud.⁸¹⁰

Novembris 1994 rüüstasid viis noorukit kalmistuid Türil ja Paines, lõhkudes riste, hauapiirdeid, -plaate, -sambaid ja -monumente. ETA uudisteagentuuri kohaselt olid kolm noormeest ja kaks neidu vanuses 17 kuni 19 aastat saanud oma tegudeks õhutust satanismist.⁸¹¹

Kuna 1994. aasta jooksul oli leidnud aset mitmeid laia avalikkuse tähelepanu pälvinud seaduserikkumisi, mille otsese või kaudse osategurina nähti satanismi, siis tõstas aasta lõpul küsimus, kas satanism tuleks Eestis keelustada.⁸¹² Vastava seaduse vastvõtmise otstarbekuse küsimuses pöördus Riigikogu liige Epp Haabsaar Eesti Rahvuslikust Sõltumatuse Parteist Siseministeeriumi, Proku-

⁸⁰⁵ Ritari ja Hanson 1994a.

⁸⁰⁶ UAOA, Kirjavahetus 1995, Riigi Politseiamet, Politsei Teabebüroo 23. 01. 1995, nr 2-8/169 Siseministeeriumi asekanterile Hr. T. Sepp

⁸⁰⁷ Ritari ja Hanson 1994a.

⁸⁰⁸ Rehema ja Teras 1994.

⁸⁰⁹ Ritari ja Hanson 1994a. Analoogete Harri Heino ja politseipoolsetele kommentaaride kohta Soomes vt Hjlem 2005, 144–146.

⁸¹⁰ Rehema ja Teras 1994.

⁸¹¹ ETA 1996-01-26.

⁸¹² Ritari ja Hanson 1994b.

ratuuri, Kultuuriministeeriumi, kristliku raadiojaama „Raadio 7”, EELK Konsistooriumi ja Eesti Kirikute Nõukogu poole.⁸¹³

Eesti Kirikute Nõukogu seisukoht väljendus 1995. aasta jaanuarikuisel pressiavalduses, milles nõuti kõikide destruktiiivsete organisatsioonide, sealhulgas satanismi keelustamist.⁸¹⁴ Samal aastal märkis Mart Laar oma intervjuus Elu Sõna koguduse ajalehele: „Kui hakkavad tekkima satanistide sektid – mu keel tõrgub seda religiooniks nimetamast – tõmbaksin selge piiri. Neid ei saa registreerida. Mis liig, see liig.”⁸¹⁵ Ka oli tollane Siseministeeriumi usuasjade talituse juhataja Tiit Sepp skeptiline taolise satanistide organisatsiooni registreerimise suhtes.⁸¹⁶

Näib, et 1990. aastate keskpaigaks oli satanism vandalismi inspiratsiooniallikana end ammandanud, kuigi üksikuid juhtumeid kalmistutel leidis aset ka järgmistel aastatel. Kas seostada satanismihuviga ka näiteks 7. juunil 1995 Võrus luterliku, õigeusu ja metodisti kirikute uste kõrvale punase värviga kirjutatud sõnumit „Hell Gates”, jääb aga tõlgenduslikuks küsimuseks.⁸¹⁷ Eesti meedia tähelepanu pälvis aastal 1998 Soomes Hyvinkääl aset leidnud mõrv, mida Soome meedia seostas satanismiga.⁸¹⁸ Nii esitati ka küsimus, kas selline mõrv võib korduda Eestis.⁸¹⁹

2.2.1. Musta Veenuse Ordu

1999. aastal pälvis meediahuvi end Eesti Saatana Kirikuks nimetav satanistide rühm ning nende avalikkusesse jõudnud kavatsus registreerida end kogudusena

⁸¹³ UAOA, Kirjavahetus 1994, Haabsaar 12.12.1994 nr 3-14/2806.

⁸¹⁴ ETA 1995-01-28.

⁸¹⁵ Laar 1995.

⁸¹⁶ Ritari ja Hanson 1994b.

⁸¹⁷ UAOA, Kirjavahetus 1995, Riigi Kaitsepolitseiamet 30. 06. 1995 nr 1409/Siseministri käskkirja nr 69 punkt 18 täitmiseks.

⁸¹⁸ Palju tähelepanu saanud mõrv leidis Hyvinkää väikelinnas aset 1998. aasta 20. novembril, kui joomingu käigus tapsid 20- ja 23-aastased mehed ning 17-aastane tütarlaps oma joomingukaaslase. Pärast mõrva tükeldasid nad 23-aastase ohvri surnukeha ning viisid surnukeha tükid ümbruskonna erinevatesse prügikastidesse. Kolm päeva hiljem leiti tapetu jalg ning peagi arreteeriti ka süüdlased. Kolmikule märtsis 1999 esitatud süüdistuses märgiti mh süüdistavate tugevat satanismi-suunitlust (*saatanan-palvonta*) ning mõrva rituaalsust. Kolmik eitas, et tegemist oleks olnud inimohvriga nagu ka süüdistust, mille kohaselt nad sõid oma ohvri siseelundeid. Üksikasjad Hyvinkää mõrva suhtes võivad selguda alles 40 aasta pärast, kui avalikkusel on võimalik kohtumaterjalidega tutvuda (Hjelm 2005, 11, 93-105). Mitmeid kordi enesetappu üritanud, teismelisena kolm aastat psühhiaatriaiglas ravil olnud, alates 10. eluaastast alkoholi ning hiljem ravimeid ja uimasteid kuritarvitama hakanud ning end satanistina määratlenud Jarmo Elgile kui Hyvinkää mõrva peategelasele mõistis kohus eluaegse vanglakaristuse, teiste asjaosaliste karistused olid lühemad. (Hyvinkään paloittelusurmasta elinkautinen 1999) Hyvinkää mõrvast vt ka Moyhinan ja Söderlind 2003, 339-346.

⁸¹⁹ Öhtune Ekspress 26. märts 1999.

Eesti kirikute ja koguduste registris.⁸²⁰ Küsimusele, miks nad soovivad end ametlikult usulise ühendusena registreerida, vastas rühma liider Jason:

Et inimesed näeksid: meil ei ole saba ega sarvi! Mu lemmikroog ei ole imikupraad! Me ei põleta kasse. Me ei laamenda surnuaedadel, sest käitu võõral territooriumil, nagu selle reeglid ette näevad.⁸²¹

Satanistide liidri Jasoni hinnangu kohaselt oli Eestis mitmeid tuhandeid sataniste, neist neli- kuni viissada olid tegutsevad satanistid. Küsimusele, kas inimesed peaksid sataniste kartma, kostis Jason:

Kui ümbruskonnas on happeliste satanistide tegutsemise märke, siis võiks valvata oma 10–16-aastasi lapsi, sest nemad on satanistide sihtgrupp. Sellises seltskonnas ei jää sooritamata kuriteod ega proovimata narkootikumid.⁸²²

1999. aasta suve alguses oli Jason avaldanud internetis järgneva kuulutuse:

SATANISTID!!! ÜHINEME!!!

Kui sa oled tõsimeelne satanist, mitte lapsik huarüüstaja ja kurjusejünger, siis kas sulle ei tundu, et meid on juba piisavalt mõnitatud ja laimatud??? Kas ei tundu, et oleks aeg ühineda sektiks ja end täielikult legaliseerida? Asutada Eesti Satanistlik Kirik – usuvabadus meil ju on, mida siis veel vaja, vägivalda ega rahvuslikku vaenu pole me ju õhutanud.

Igal juhul perspektiivi meil on, sest Eesti on kristlusest ja muudest masohhistide religioonidest läbi lagastatud. Usun, et leiaksime palju poolehoidjaid, kui suudame rahvale teadvustada, et me pole need, kelle nõmedad ja lapsikud teod ajakirjanduses aeg-ajalt äramärkimist leiavad!

Vaja on vaid paari helget ja avatud pead veel ning paneme kokku oma põhikirja ja esitame selle bürokraatidele meie sekti legaliseerimiseks. Kui vaja, lähen ma sellega kasvõi riigikohtuni välja!

Kirjutage oma ettepanekutest!

Eriti oodatud on hetkel satanistid, kellel on piisavalt vastavasisulist kirjandust ning oskus koostada web-i lehte.⁸²³

Hyvinkää mõrva kontekstis rõhutas Eesti satanistide liidriks kujunenud Jason 22. juuli 1999 Eesti Ekspressis, et „[s]atanism pole huarüüstamine, kiriku-põletamine, inimohvrid ja muu sarnane koletu kraam.”⁸²⁴ Samas oli Jason oma varasemas intervjuus, mis ilmus 3. juulil 1999 Sõnumilehes, vastanud küsimusele inimeste ohverdamise kohta Eestis, et sellele küsimusele oskavad vastata vaid ise inimohvreid toonud, lisades:

⁸²⁰ BNS 1999-06-22.

⁸²¹ Kärmas 1999b.

⁸²² Petersoo 1999, 6.

⁸²³ Satanistid ühineme 1999.

⁸²⁴ Kärmas 1999b.

Fakt on, et Eestis on kogu aeg inimesi jäljetult ja loogikavastaselt kadunud. Minu mäletamist mööda kasvas nende arv eriti järsult üheksakümnendate alul, kui siiaaiale jõudis koos maffiasõdadega ka satanism.⁸²⁵

Samal ajal leidis aga aset kuritegusid, millega seoses märgiti satanismi. Detsembris 1999 kirjutasid kaks noormeest Eesti Evangeeliumi Kristlaste ja Baptistide Koguduste Liitu kuuluva Rakvere Karmeli koguduse palvela seinale *666 Saatan* ning süütasid seejärel hoone. 18- ja 19-aastased noormehed tunnistasid pärast vahistamist oma huvi satanismi vastu.⁸²⁶ 2000. aasta hingedeööl rüüstati Tartus 103 hauaplatsi, mh torgates riste tagurpidi haudadesse. Kuriteos vahistatud 15- ja 16-aastased poisid ei osutunud aga satanistideks, nagu oli algselt arvatud.⁸²⁷

Juunis 1999 pöördus end Anton Szandor LaVey satanistliku traditsiooni järgijatena määratlenud ning end Eesti Saatan Kirikuks nimetav rühm Siseministeeriumi usuasjade osakonna poole küsimusega, mis puudutas usuliste ühenduse registreerimist.⁸²⁸

End Eesti Saatan Kirikuks nimetava ühenduse initsiaatoriks oli noor mees hüüdnimega Jason, kes enese sõnul huvitus satanismist aastal 1997.⁸²⁹ Kaks aastat hiljem oli küpsenud Jasonil otsus, et Eesti satanistid peaksid organiseeruma ning registreerima ametliku koguduse. Interneti keskkonda riputatud kuulutuse ja jututubades loodud kontaktide baasil moodustus 10–15-liikmeline tuumikrühm.⁸³⁰ Niihästi Jason kui tema juhitud satanistide veebileht kinnitasid, et satanism ei ole sünonüüm kalmistuvandalismile ega teistele kuritegudele. Jasoni sõnul oli eesmärk ühendada inimesi, kelle jaoks on satanism elufilosoofia. Jasoni sõnul:

Satanism on saatanaga seotud vaid nime poolest. Kui kristlus õpetab tasa-targu kannatama, siis loogiliselt peaks olema satanism see, mis õpetab võitlema ja ennast maksma panema. Minu meelest on Saatan kui realselt eksisteeriv olend – nagu Jehoovagi – vaid skelett, mille ümber inimeste kujutlusvõime on kasvanud liha.⁸³¹

Avalikkuses esitati ka küsimusi, kas satanistliku kiriku registreerimine usulise ühendusena on võimalik. Riigipoolne kommentaar Siseministeeriumi usuasjade osakonna juhatajalt satanistide kavatsusele oli diplomaatiliselt neutraalne –

⁸²⁵ Petersoo 1999, 6. Satanistlike inimohverduste võimalikkusele Eestis osutas 1999. aasta kontekstis ka Jaan J. Leppik, viidates võimalusele, et neid ei ole tuvastatud vaid seetõttu, et taolisi rituaalmõrvasid ei osata ära tunda (Kärmas 1999b).

⁸²⁶ Politsei uudised *Eesti Päevaleht* 31. detsember 1999; ETA 2000-08-17.

⁸²⁷ Aotäht 2000a, Aotäht 2000b.

⁸²⁸ Vt Musta Veenuse Ordu kodulehekülge < <http://mvo.saadanas.org/> >

⁸²⁹ MVO lugu. <<http://liin.saadanas.org/>> Külastatud 20. detsember 2007

⁸³⁰ Kärmas 1999b.

⁸³¹ Kasela 1999.

registreerimine on võimalik, kui nende tegevus ei kahjusta kedagi ega kellegi huve.⁸³²

Kuna satanistid ei asunud end registreerima, siis vaibus ka meediahuvi kuni aprillini 2001, kui uudisteagentuurid vahendasid taas uudist, mille kohaselt satanistid soovivad end registreerida Eesti kirikute ja koguduste registris.⁸³³ Eesti Saatana Kiriku esindajad pöördusid Siseministeeriumi usuasjade osakonna poole taaskord küsimusega, mis puudutas võimalikku registratsiooni. Neile uudistele reageeris Eesti Kristlik Rahvapartei, hakates koguma allkirju satanistide registreerimise vastu.⁸³⁴ Siseministeerium osutas, et registreerimise jaoks peab ühendus muutma oma nime, sest kehtinud Kirikute ja koguduste seaduse paragrahvi 2 lõike 1 kohaselt kasutatakse mõistet *kirik* kristlike, episkopaalse struktuuriga usuliste ühenduste kohta.⁸³⁵ Konsultatsioonid Siseministeeriumi usuasjade osakonnaga jäid n-ö mitteametlikeks ning vormikohast taotlust registratsiooniks kirikute ja koguduste registris satanistid ei esitanud. Sellest hoolimata jäi meedia tähelepanu saatma seda satanistide ühendust, kes nüüdsest nimetas end Eesti Satanistlikuks Koguduseks „Musta Veenuse Ordu” (MVO).

Meediaspekulatsioonid keskendusid satanistide võimalikule registratsioonile riiklikult tunnustatud usulise ühendusena, samuti ametnike võimalikele reaktsioonidele. Vastavalt meediaspekulatsioonidele hakkasid reageerima ka kristlikud kirikud ning lisaks Kristlikule Rahvaparteile ka teised poliitilised erakonnad. EELK Tallinna praostkonna praost Gustav Piir kommenteeris satanistide registrisse kandmise soovi, öeldes:

Kirik üritab riigiametnikke mõjutada neid mitte registreerima. [...] Neile ametliku riikliku tunnustuse andmine oleks meie usuprintsiipide, kristluse vastane.⁸³⁶

EELK vaimulik Villu Jürjo võrdles sataniste uimastikaubitsejate ning salaalkoholimüüjatega, tõdedes, et riiki, mis „teadliku ja tahtliku kurjuse organisatsiooni ehk koguduse on valmis legaalse tegevuslooga varustama” tuleb karta.⁸³⁷ Usulistest ühendustest edastas ametliku seisukohavõtu Eesti Evangeeliumi Kristlaste ja Baptistide Koguduste Liit, mõistes hukka satanistide võimaliku registratsiooni usulise ühendusena.⁸³⁸ Vastavasisulise protestinoodi esitas Siseministeeriumi usuasjade osakonnale, Riigikogule ja Vabariigi Presidendile ka Türi Kristlik Misjonikogudus.⁸³⁹ Satanismi ja satanistide võimaliku regist-

⁸³² Kasela 1999.

⁸³³ ETA 2001-04-23.

⁸³⁴ BNS 2001-05-16.

⁸³⁵ RT I 1993, 30, 510; RT I 1994, 28, 425.

⁸³⁶ BNS 2001-09-03.

⁸³⁷ Jürjo 2001.

⁸³⁸ ETA 2001-09-20.

⁸³⁹ UAO Arhiiv, Kirjavahetus 2001, Toimik 6–5. Türi Kristlik Misjonikogudus. Protestinoot. E-kiri 07. september 2001.

ratsiooni kirikute ja koguduste registris mõistsid hukka ka kolm tollast vene poliitilist parteid.⁸⁴⁰

Vaadates mõningate poliitiliste parteide ning kristlike kirikute reaktsioone, võinuks arvata, et satanistid kujutavad endast tõsist ohtu Eesti ühiskonnale. Kuigi satanistide esindaja oli kõnelenud tuhandetest Eestis olevatest satanistidest, kellest sajad olid väidetavalt „aktiivsed”, osutasid 2000. aastal läbi viidud rahvaloenduse tulemused muud. Rahvaloenduse andmetel elas aprillis 2000 Eestis 43 end satanistiks tunnistavat isikut, st 0,0038% religiooni puudutavale küsimusele vastanud Eesti elanikkonnast.⁸⁴¹ Neist enamuse moodustasid eesti rahvusest (36 vastajat), alla 24-aastased mehed (25 vastajat), kes elasid linnades (28 vastajat).⁸⁴² Nii võib olemasoleva sataniste puudutava statistika põhjal suhtuda mõningase skepsisega nende ühiskonnaohtlikkusesse.

Samas võib Eesti satanistidega seonduva paigutada laiemasse konteksti, unustamata sealjuures sama aasta septembris Prantsusmaal vastu võetud nn About-Picard'i seadust, mis oli suunatud inimõigusi ja põhivabadusi õõnestavate sektantlike liikumiste ennetamise ja mahasurumise tõhustamisele. Nii Euroopa Komisjoni kui Ameerika Ühendriikide ning paljude inimõiguste ja usuvabaduse eest võitlevate organisatsioonide kriitika osaliseks saamine tõhusas teisalt Prantsusmaa sellekohast lobi-tööd mujal maailmas, eelkõige Euroopas.⁸⁴³ Prantsusmaa religioonipoliitika leidis oma poolehoidjaid ka Eestis, kus mõned poliitilised parteid ning üksikpoliitikud soovisid keelustada otseselt satanismi või laiemalt kõiki *destruktiivseid* usulisi ühendusi.⁸⁴⁴ Tollane Riigikogu õiguskomisjoni esimees Jüri Adams ütles 23. oktoobril 2001 Riigikogu ees uue Kirikute ja koguduste seaduse eelnõu parandusettepanekuid loetledes:

[H]irm ei ole reaalne, vaid teoreetiline hirm, et kui ühel päeval esitatakse registreerijale näiteks satanistide või mingisuguse teise sellise ühingu põhikiri registreerimiseks, mis on ilmselt nii kultuuriliselt kui poliitiliselt kui ka põhiseaduse ideaalide seisukohalt vastuvõtmatu, kas siis registripidajal on õigus keelduda registreerimisest.⁸⁴⁵

Arvestades hetkel valitsevaid meeleolusid, lisati Kirikute ja koguduste seaduse paragrahvi 14 lõikes 2 registrisse kandmisest keeldumise põhjuste hulka juba Eesti Vabariigi Põhiseaduse paragrahvis 40 ja Euroopa inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsiooni artiklis 9 lõikes 2 sätestatud usu- ja veendumusvabaduse piirangud.

Meediaspekulatsioone satanistide registreerimise teemal Eesti kirikute ja koguduste registris kommenteeris Siseministeeriumi usuasjade osakonna juha-

⁸⁴⁰ ETA 2001-09-04.

⁸⁴¹ 2000. aasta rahva ja eluruumide loendus 2002, Tabel 83.

⁸⁴² Statistikaamet, 2000. aasta rahva ja eluruumide loenduse andmebaas. Külastatud 13. mail 2004.

⁸⁴³ Fautre 2002, 50.

⁸⁴⁴ IX Riigikogu 23. ja 24. oktoobri 2001 istungite stenogrammid.

⁸⁴⁵ IX Riigikogu 23. oktoobri 2001 istungi stenogramm.

taja Ilmo Au, öeldes: „Olgu meil organisatsioonid ikkagi põrandapealsed, aga mitte põrandaalused.”⁸⁴⁶ Tähelepanuväärne kogu kujunenud olukorra juures oli asjaolu, et kogu mainitud diskussioon leidis aset enne, kui satanistid olid esitanud avalduse registrisse kandmiseks. Satanismi-vastaste reaktsioonid osutasid taaskord meedia tähtsusele ja tähendusele satanismi diskursuse loomises ja kujundamises – nende reaktsioonide tõukejõud oli meedias avaldatud uudis satanistide kavatsuse kohta end registreerida usulise ühendusena.

Satanistide soov registreerida oma ühendus kirikute ja koguduste registris sai konkreetsema vormi alles märtsis 2002, kui Eesti Satanistlik Kogudus „Musta Veenuse Ordu” esitas Siseministeeriumi usuasjade osakonnale vastavasisulise avalduse. Usuasjade osakond ei kiirustanud vastusega, kuid 28. märtsil tagastas osakond avalduse vormiliste puuduste tõttu.⁸⁴⁷ Samas tõdes usuasjade osakonna juhataja, et avalduse tagastamine ei olnud registratsioonist keeldumine ning pärast puuduste kõrvaldamist on MVO-l võimalik esitada uus taotlus kirikute ja koguduste registrisse kandmiseks.⁸⁴⁸

Milliseks kujunenuks Eesti satanistide saatus, kui nad oleksid esitanud Siseministeeriumile uue avalduse enne 1. juulit 2002, jääb teadmata, sest keh-tima hakanud uue Kirikute ja koguduste seaduse kohaselt siirdus usuliste ühen-duste registreerimine ja registri pidamine Siseministeeriumist Justiitsminis-teriumi alluvuses olevate kohtute registriosakondadesse.

2003. aasta aprillis püüdis MVO registreerida end Tallinna Linnakohtu juu-res hariliku mittetulundusühinguna. Hoolimata sellest, et sõna „ordu” esineb mitmete erinevate mittetulundus- ja äriühingute nimedes, leidis kohtunikuabi, et selle sõna esinemine MVO nimes on eksitav ning kandeavaldus jäeti rahulda-mata.⁸⁴⁹ Tagasilöökidest hoolimata jätkas MVO pürgimusi juriidilise isiku staa-tuse saamiseks, tõi küll, mitte eriti aktiivselt. Nii leidiski järgmine taotluse esitamine Eesti Satanistliku Koguduse „Musta Veenuse Ordu” kandmiseks usu-liste ühenduste registrisse Tallinna Linnakohtu registriosakonnale aset 10. veeb-ruaril 2005. Avaldus sai eitava vastuse sama aasta 11. aprillil, kui Tallinna Linnakohtu abikohtunik Juta Jõulu teatas registrisse kande tegemise keeldu-misest Kirikute ja koguduste seaduse paragrahvi 14 lõike 2 alusel.⁸⁵⁰

MVO oli oma põhikirjas sätestanud, et MVO „ühendab ja teenib kõiki Eestis elavaid sataniste.”⁸⁵¹ Kes olid need „kõik” Eestis elavad satanistid? Oma inter-neti koduleheküljel oli MVO defineerinud erinevaid satanismi suundasid, nende hulgas ka „klassikalist satanismi”, mis kodulehekülje kohaselt on satanismi suund, mis on seadnud oma eesmärgiks „kriminaalse satanistliku tegevuse.”⁸⁵²

⁸⁴⁶ ETA 2001-04-23.

⁸⁴⁷ ETA 2002-03-28.

⁸⁴⁸ ETA 2002-03-28.

⁸⁴⁹ MVO lugu. <<http://iin.saadanas.org>> Külastatud 20.detsember 2007.

⁸⁵⁰ Kandeotsus Eesti Vabariigi nimel Registriasi M 87749. Tallinna Linnakohus 11.04.2005.

⁸⁵¹ Eesti Satanistliku Koguduse põhikiri.

⁸⁵² „[K]lassikaline satanism on liik, mis on pidevalt äratanud politsei ja kristlaste tähelepanu, kuna nad on oma eesmärgiks seadnud kriminaalse satanistliku tegevuse. Sellised satanistid

Kohtu seisukoht oli, et kõiki sataniste ühendava ühendusena oli MVO loodud kuritegelike inimeste ühendamiseks ning kujutab nii ohtu avalikule korrale kui riigi ja rahva julgeolekule ning ühtlasi oli sellise organisatsiooni eesmärk vastulus kriminaalvastutust sätestava seadusega.⁸⁵³ Ka leidis kohtunikuabi, et MVO õpetuslikuks aluseks olev A. S. LaVey „Saatanlik piibel” sisaldas provokatiivseid, vihkamist ja hävitamist propageerivaid tekste. Vihkamisele ja vägivallale õhutamine on aga seadusega keelatud ja karistatav. Lisaks sellele oli kohtu kohaselt „võimalus, et vaimselt tasakaalututele inimestele mõjub satanistlik filosoofia laastavalt, mistõttu nende tegevus võib muutuda ettearvamatuks ja ohtlikuks nii enda kui teiste suhtes.”⁸⁵⁴

Kommenteerides kohtu otsust, jätta satanistid usulise ühendusena registreerimata, ütles EELK peapiiskop Andres Põder 14. aprillil 2005:

Minu meelest ei peaks sataniste registreerima. Eestis on keelatud vihkamisele õhutamine. Sõna saatan ise tähendab keelekasutuslikult summeeritud kurja ja vihkamise vorme – see on üldnimelik arusaam. Väidet, et saatan ei kehasta kurjust, on maailmale raske selgeks teha. [...] Nad peaksid endale mõne muu nime otsima.⁸⁵⁵

9. juunil 2005 esitasid MVO esindajad registrisse kandmisest keeldumisele vastulause, seletades nii koguduse eripärasid (mh liikmeks vastuvõtu kriteeriume) kui ka rõhutades, et senise tegevuse jooksul ei ole ükski MVO liige sooritanud ühiskonna- ega seadusevastaseid tegusid. Samuti pöörati MVO vastulauses tähelepanu sellele, et kohus on oma otsuses tõlgendanud satanismi ning MVO põhikirja tendentslikult.⁸⁵⁶ Oma vastuses teatas kohtunikuabi, et vastulause läbivaatamine on esitatud kohtunikule, kuid märkis oma vastuskirjas:

[Ü]ldinimlike traditsioonide hulka kuulub teatavasti ka arusaam, et saatan on kurjuse sümbol. Satanism on kurjuse kummardamine. Registreerimine toob kaasa riiklikult satanismi e kurjuse kummardamise aktsepteerimise.⁸⁵⁷

Kohtuniku otsus MVO vastulausele ei erinenud varasemast otsusest. Kohtunik viitas registratsioonist keeldumisel Tartu Ülikooli ekspertiishinnangule, rõhutades satanistliku filosoofia laastavat mõju tasakaalututele inimestele ning juhtis tähelepanu mh „Saatanliku piibli” peatükile „Inimohvri valikul”. Oma otsuses

usuvad tõesti, et nad on „kurjad”, nad kummardavad Kurjust kui printsipi. Nad korraldavad verepalvusi, ohverdamsi, orgiaid jmt. – uskudes, et see ongi just see, mida nende Pimeduse Lord vajab.” <<http://mvo.saadanas.org/index.htm>>

⁸⁵³ Musta Veenuse Ordu kogulehekülg <<http://mvo.saadanas.org/index.htm>> Külastatud 20. detsember 2007.

⁸⁵⁴ Kandeotsus Eesti Vabariigi nimel Registriasi M 87749. Tallinna Linnakohus 11.04.2005. vrdl Altnurme 2002, 63.

⁸⁵⁵ Postimees Online 14.aprill 2005.

⁸⁵⁶ MVO lugu. <<http://liin.saadanas.org>> Külastatud 17.05.2006

⁸⁵⁷ Eesti Satanistliku Koguduse „Musta Veenuse Ordu” vastulause Tallinna Linnakohtu registriosakonnale registriasjas M 87749, 22.06.2005.

<<http://liin.saadanas.org/mvovastulause.html>> Külastatud 13.juuni 2007

toetus kohtunik ka Justiitsministeeriumi arvamusele, mille kohaselt satanistlik filosoofia ei arvesta teiste inimeste õigustega. Kohtu kohaselt õhutab „Saatanlik piibel” vägivallale, ei olnud kooskõlas üldtunnustatud kõlblusnormidega ning oli oma sisult kuritegelik.⁸⁵⁸

MVO loobus oma õigusest kohtu otsus edasi kaevata. Lisaks majanduslikele põhjustele oli otsuse tegemisel veendumus, et riiklikud institutsioonid keelduvad satanistide registreerimisest juriidilise isikuna ideoloogilistel põhjustel, mida MVO-l ei õnnestu omapoolsete seletustega muuta. MVO nägi enda registreerimisest keeldumise otsuse taga Justiitsministeeriumi asekanclerit, kes oli ühtlasi Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku Kirikukogu liige.⁸⁵⁹

Samas tärkasid MVO-s sisemised pinged. Esmalt eraldus 2006. aasta alguses MVO-st noorteseksioon nimega Lucifer Kadmos, seades end sisse veebi-aadressil www.echelon-org.net ning nimetades end Lutsiferiaanlikuks Orduks Ordo Templi Echelon. Sama aasta sügisel taandas senine MVO liider Jason end esmalt MVO juhatusest ning seejärel veebruaris 2007 lahkus rajaja MVO-st sõnadega:

Musta Veenuse Ordu on viimase mõne aasta jooksul minetanud igasuguse satanismile omase individuaalse elitaarsuse tunnetuse, mistõttu on ordu ridades kaasavõtlemine muutunud jaburaks ja alandavaks.⁸⁶⁰

Siin võibki panna punkti 1990. aastate lõpul alguse saanud protsessile Eesti satanismi ajaloos, kus A. S. LaVey satanismi-traditsiooni järgijad püüdsid saada riiklikku tunnustuse usulise ühendusena. Püüdluste ebaõnnestumistest hoolimata kinnistas MVO oma tegevuse tulemusena end Eesti alternatiivsele usulise-filosoofilisele maastikule. Oma avaliku tegevuse jooksul on MVO olnud Eesti satanismi subkultuuri oluliselt mõjutanud ühenduseks ning nii Anton Szandor LaVey ratsionaalse satanismi levitajaks ja tutvustajaks kui ka satanismi defineerijaks ühiskonnas laiemalt, milles ei saa vähetähtsaks pidada ka aktiivset kirjastustegevust. Lisaks A. S. LaVey teoste tõlgetele on MVO ja/või Jasoni vahendusel raamatulettidele jõudnud ka nii maagia-klassikasse kuuluv „Necronomiconi” tõlge (e.k. 2007), kui *Church of Satan* praeguse juhi Peter H. Gilmore'i „Saatanlikud pühakirjad” (e.k. 2009). MVO meediatähelepanu kõrghetkel 2002. aastal valmis neist Concordia ülikooli meediaõppetoolis diplomitööna dokumentaalfilm „Viirastused”.⁸⁶¹ Satanism leidis kajastamist kinolinal ka 2007. aastal kui linastus režissöör Rainer Sarneti mängufilm „Kuhu põgenevad hinged” milles üks peategelastest oli satanist, keda kehastas populaarse tüdrukute-ansambli Vanilla Ninja solist Lenna Kuurmaa.

⁸⁵⁸ MVO lugu. <<http://liin.saadanas.org>> Külastatud 20.detsember 2007.

⁸⁵⁹ MVO lugu. <<http://liin.saadanas.org>> Külastatud 20.detsember 2007.

⁸⁶⁰ Jason lahkus satanismiordust, 2007.

⁸⁶¹ Viirastused 2002.

2.3. Satanism, usuvabadus ja avalikkus

5. juuni 1999 ajalehes Postimees ilmunud artiklis „Hirm Pimeduse printsi ees külvab õudu üle ilma” kirjutas Siim Holvandus:

Ometi leidub veel kaks põhjust, miks satanism ikka ja jälle kõneainet pakub – see on sotsiaalne tellimus. Ajakirjandus ise toodab satanistlike juhtumeid, sest sõna „satanism” äratab lugejate huvi ja suurendab läbimüüki. Nüüdisajal asendavad keskaegseid hirmujutte vampiiridest uudised seeriamõrtsukatest. Nii riputabki meedia varmalt satanisti sildi kaela teistest erinevatele veidrikele, olgu nad siis taoistid, krishnaiidid või maausulised. Taoline hoiak ei jäta mõjutamata ka uurijaid, kes tõlgendavad väidetavate satanistide tegusid ootuspärasest valguses või märkavad ainult selliseid tõendeid, mis nende teooriat kinnitavad. Tihti on isehakanud satanismispetsialistideks politseinikud, sotsiaaltöötajad või kirikutegelased, kes jagavad priske tasu eest vastavaid teadmisi. Kuid enamik nende pakutavast salateabest pärineb sageli õudusromaanidest ja -filmidest. Iroonia peitub selles, et neid spetsialiste ei saa ka tüsämises süüdistada, sest paljud kodukootud satanistid ammutavad riitusteks inspiratsiooni sealtamast, kust nende uurijadki.⁸⁶²

Samale asjaolule oli juba viis aastat varem juhtunud tähelepanu Kaitsepolitsei-ameti peadirektor, kui ta ajakirjanike küsimusele satanistide arvu kohta Eestis vastates andis mõista, et satanismi käsitlemine meedias ainult soodustab satanismi levikut.⁸⁶³ Saksamaa Liitvabariigi Bundesdagi nn sektide ja psühho-gruppide komisjon osutas oma 1998. aastal avaldatud lõppraportis samuti meedia rollile seoses noorsoo seas levinud satanistlike praktikatega.⁸⁶⁴ Meedia rolli satanismi levikul on täheldatud ka teistes riikides.⁸⁶⁵ Sama loogika on osutunud paikapidavaks ka kalmistuvandalismi puhul – mida rohkem avalikku tähelepanu kalmistuvandalismile pööratakse, seda enam kalmistuvandalismi esineb.⁸⁶⁶ Arvestades meedia tähtsust nn noorsoo satanismi esilekerkimisel muudes riikides, pole põhjust kahelda antud väite paikapidavuses ka Eestis.

Eesti kalmistuvandalismi ja satanismi vahelise seose leidmises on analüüsivama ajakirjanduse ja riiklike institutsioonide reaktsioonid olnud ettevaatlikud ja skeptilised. Üldist suhtumist peegeldab ilmekalt ühe juhtiva päevalehe kolumnisti kommentaar 2000. aasta kalmistuvandalismile:

Sadakond hauda segipaisanud teismelised koolipoisid polnud mingid märatsevad satanistid, vaevalt olid seda ka nende eakaaslased, kes niisama suure hooga Tartu juudi kalmistul tegutsesid. Veel vähem on satanismis põhjust kahtlustada metallivargaid, kuid just nende arvele paneb Tartu politsei suure osa tänavu seal aset leidnud tervelt 27 rüüstamisjuhtumist surnuaedades.⁸⁶⁷

⁸⁶² Holvandus 1999.

⁸⁶³ Rehema ja Teras 1994.

⁸⁶⁴ Enquete Commission 1998, 78, 85, 350.

⁸⁶⁵ Introvigne 1997.

⁸⁶⁶ Ellis 2000, 226

⁸⁶⁷ Liimal 2000.

Ning siiski olid satanistid ja nendega seotud küsimused olnud mitmes mõttes üsna ainulaadsed Eesti religiooni hõlmavas õigusruumis ning seda ka Euroopa kontekstis. Esmakordselt Eesti riigi ajaloos keeldus riik usulisele ühendusele juriidilise isiku õigusi andmast viitega kandeavalduse teinud ühenduse ideoloogiale, mis ei olnud kohtu otsusel kooskõlas üldtunnustatud kõlblusnormidega ega arvestanud teiste inimeste põhiõigustega Põhiseaduse paragrahvi 19 mõttes. Justiitsministeeriumi hinnangu kohaselt oli registrisse kandmisest keeldumine demokraatlikus ühiskonnas vajalik usuvabaduse piirang, mis „ei moonuta usuvabaduse olemust.“⁸⁶⁸

Erinevalt varasematest analoogsetest juhtumitest, kus usuline ühendus on leidnud oma huvide või õiguste suhtes toime pandud riivet, ei esitanud MVO oma õiguste kaitseks määruskaebust ei ringkonnakohtule ega Õiguskantsleri büroole, põhjendades seda riigi- ja/või kohtuvõimu ideoloogilise kallutatusega. Siiski, loobudes kohtu kandeotsusest keeldumise edasikaebamisest kõrgema astme kohtus jättis MVO satanistid ilma võimalusest, et nende väiteid usuvabaduse rikkumisest Eestis saaks võtta tõsiselt. Oma põhiseaduslikest õiguste kaitsmisest olid nad loobunud, loobudes oma õiguste kaitsmisest kehtivas õigusraamistikus.

Siiski äratas keeldumine sataniste usulise ühendusena registreerimast ka laiemat arutelu usuvabaduse küsimuse üle Eestis. Huvitaval kombel ei toetanud satanistide soovi ükski juba registrisse kantud usuline ühendus. Oma eitava hinnangu satanistide soovile end usulise ühendusena registreerida andis ka Maavalla Koja üks juhtliikmeid Andres Heinapuu, kelle kohaselt on satanism pigem ajaviitmisviis kui religioon.⁸⁶⁹

Muidugi võib satanistide võimaliku registratsiooni kohta riiklikult tunnustatud usulise ühendusena esitada retoorilise küsimuse – milline olnuks riigi sõnum oma kodanikele, kui satanistide organisatsioon saanuks juriidilise isiku staatuse olgu siis usulise ühendusena või hariliku mittetulundusühinguna? Sellele küsimusele vastuse otsimise juures tuleb aga pöörata pilk müütiliselt massikultuuri satanismilt tegelikkusele.

Lääne liberaalses, demokraatlikus sallivus- ja heaolühiskonnas näib satanism olevat olnud üks kergemini leitav, enamusühiskonna normidele vastanduv maailmavaade ja väärtussüsteem.⁸⁷⁰ Kathleen S. Lowney on kirjeldanud oma Ameerika Ühendriikides Georgia osariigis tehtud välitööde andmetele tuginedes noorte satanistide rühma opositsioonivormi ja kriitikana etableerunud ühiskonna valitsevatele normidele ning väärtustele.⁸⁷¹ Samuti on pööratud tähelepanu asjaolule, et kasvaval noorsool on vaja märgatavalt radikaalsemat ja välja-

⁸⁶⁸ Tallinna Linnakohus, Kandeotsus Eesti Vabariigi nimel 11. 04. 2005 registriasjas M 87749.

⁸⁶⁹ Muttika 2005. Samas avaldas MVO esindaja „Saatanliku piibli“ teise trüki järelsõnas aastal 2005 lugupidamist Maavalla Kojale (janMortis 2005, 160). Lugupidamine oli ilmselt ühepoolne.

⁸⁷⁰ Lewis 2001, 3–4.

⁸⁷¹ Lowney 1998.

kutsuvamat käitumist, et neid mässajateks peetaks, kui oli see nende vanematel, kes on eksperimenteerinud uimastite ja seksiga, ning osad kesk- ja kõrgema keskklassi ameerika noori on küsimärgistanud valitseva kultuuri hea ja kurja mõisted ning valinud oma protestivormiks satanismi.⁸⁷²

Taanlasest satanismi-uurija Jesper Aagaard Petersen on nentunud, et enamik sataniste ja satanistlike rühmi, keda ta on kohanud, ei ole huvitatud ei kurjast olemusest ega kurjustegude kordasaatmisest – nende jaoks on tõeliseks kurjuse kehtastuseks kristlus või igasugune organiseeritud religioon.⁸⁷³ Shirley Emerson, kes oma kaastöötajatega intervjueris seitsme aasta jooksul valdavalt probleemsetest kodudest pärit 143 noorukit, märkis, et ainult ühe isiku puhul esines viide satanismile kui religioonile. Intervjueritavateks olid noorukid, kelle vanemate kohaselt olid nooruki probleemid tingitud nende huvist satanismi vastu. Valdavalt olid satanismihuviga noorukid loonud enda jaoks erinevaid rituaale, müüte, isekujundatud ideoloogiaid ning kasutasid maailmavaateliseks aluseks rockmuusika tekste.⁸⁷⁴ Satanismi määratlemine võib osutada keerukaks religioosses raamistikus, kuna vahetegemine religioosse satanisti ning lihtsalt teatud subkultuuri elementide järgija vahel ei ole sageli lihtne ega ühene.⁸⁷⁵

Tavaarusaamades seostub satanism teatud välimuse, käitumise ja uskumustega, mis vastanduvad enamusühiskonna normidele ning mida enamusühiskonna poolt peetakse *kurja* kummardamiseks. Satanistide puhul näib paika pidavat ka Howard S. Beckeri „sildistamise teooria”, mille kohaselt ümbritseva keskkonna negatiivne hinnang saab osaks enesekuvandist.⁸⁷⁶ Sellekohaseks ilmekaks näiteks on ühe MVO liikme tunnistus:

Välismaailm nagu suruks peale seda värki onju. Vaatasid, et a-hah, selge, käid mustas, tegid omal koolis millalgi töökojas tagurpidi risti omal, selge – see on satanist. Põhimõtteliselt ütlevad nemad, kes me oleme. [...] Kui see kõik oleks läinud vaikselt võibolla poleks ma kunagi kuulutanud, et ma olen satanist.⁸⁷⁷

Gary Alan Fine ja Jeffrey Victor on tõdenud, et mida enam nähakse satanismi olulise noorsooprobleemina, seda suurem on tõenäosus, et uudishimulikud või konfliktialtid noorukid leiavad eneste jaoks satanistliku teemaderingi ning et mõni neist hakkab harrastama nn musta maagiat.⁸⁷⁸ Ben M. Crouch ja Kelly Damphouse jõudsid oma uurimuses Ameerika Ühendriikide politseinike suhtu-

⁸⁷² Emerson 1995,

⁸⁷³ Petersen 2005, 424.

⁸⁷⁴ Emerson 1995.

⁸⁷⁵ Sarnane on olnud olukord rastafari usuliikumisega, kus vahetegemine inimeste vahel, kes peavad end rastadeks usulistel, kulutuuriilistel või poliitilistel põhjustel võib olla raskendatud. Eelkõige osutub see probleemiks noorte valget rassi rastade seas, kes on end seostanud rastafari traditsiooniga *reggae* subkultuuri kaudu, nii nagu *heavy-* või täpsemalt *black metal* subkultuur on olnud satanistide kasvulavaks. Satanismiga seotud temaatikast Soomes vt Hjelm 2005, 113–115.

⁸⁷⁶ Becker 1963, 9–39.

⁸⁷⁷ Viirastused 2002.

⁸⁷⁸ Fine ja Victor 1994, 72.

misest kuritegevuse ja satanismi seostamisse tulemuseni, et mida pikemaajalisemalt ja rohkem on politseinikud tegelenud selliste kuritegude uurimisega, mida on seostatud satanismiga, seda skeptilisemalt suhtuvad nad arusaama, nagu kujutaks satanism endast otsest ohtu kõlblusele või soodustaks kuritegevust.⁸⁷⁹

Muidugi ei ole välistatud satanismist inspireeritud kuriteod, nagu seda on tõendanud ka Eestis aset leidnud juhtum 1990. aastate algupoolel. Sellele võimalusele on osutatud eelkõige satanistlikku kambavaimu kandvate rühmade puhul ning selliste juhtumite võimaliku esinemise tõenäolisus suureneb võrdeliselt meedia tähelepanuga sellele valdkonnale.⁸⁸⁰ Korrakaitsjate satanismi ja kuritegevuse vaheliste seoste skeptilise suhtumise põhjus on olnud tõendite puudumine selliste seoste olemasolust. Satanismist pärinevate sümbolite kasutamist on nähtud politsei-esindajate poolt pigem juba olemasolevate noorte probleemide väljendusena kui nende probleemide põhjustajana.⁸⁸¹ Ka Kaitsepolitseiameti esindajad on olnud skeptilised satanismi ja kuritegevuse vaheliste seoste nägemisel. Nii märkis aastal 1999 Kaitsepolitsei komissar:

Probleemid on pigem testosterooni täis noorukitega, kes kuritarvitavad alkoholi ja narkootikume ning otsustavad siis midagi kurja teha. Eredaim näide sellest on haudade rüvetamine.⁸⁸²

Korrakaitsjate suhtumist on nii väljendanud kui ka kujundanud 1992. aastal Föderaalsete Juurdlusbüroo Akadeemia Vägivallakuritegude Analüüsi Rahvuslikus Keskuses Käitumisteaduste Üksuses järelevalve eriagent Kenneth V. Lanningi raport, kus ta tõdes, et meedias ja korrakaitsjate koolitustel antav pilt nn satanistlikest kuritegudest erineb sageli sellest, mida kuriteopaigal leitakse. Lanningi raporti aluseks oli 12 aastat väldanud nn rituaalmõrvade seire. Lanningi raporti kohaselt on väited hästi organiseeritud kuritegelikest satanistide rühmadest alusetud. Ka siis, kui kuriteopaigalt leitakse satanistlikke või teisi okultistlikke sümboleid, pole neil enamasti seost kuriteo motiividega. Nii tõdeb Lanning, et kuritegu on kuritegu, sõltumata kurjategija usulistest veendumustest.⁸⁸³

Satanismiga seotud hirmude esiletõusul on nähtud seoseid ühiskonnas valitseva sotsiaalse ebakindluse ja kultuurikriisiga, mille käigus saavad satanistidest patuoivad, keda süüdistada kõlblusetuses ja teistes ühiskonda vaevavates probleemides.⁸⁸⁴ Sarnast dünaamikat võib üllatavalt tõdeda ka Eesti satanismi diskursuse juures – satanism tõusis uudistes esiplaanile koos ühiskondlike muutustega 1990. aastate alguses ning aktualiseerus taas uue aastatuhande alguses,

⁸⁷⁹ Crouch ja Damphouse 1991, 202.

⁸⁸⁰ Ellis 2000, Bromley 1991, 70.

⁸⁸¹ Lanning 1992.

⁸⁸² Kärmas 1999b.

⁸⁸³ Lanning 1992.

⁸⁸⁴ Victor 1991, 233. Satanismi ja Soome 1990. aastate majandusliku kriisi ning satanismi ja ühiskondlike muutuste vahelistes seoste kohta vt Hjelm 2005, 219–220.

mil Eesti ühiskonna sotsiaalsele, poliitilisele ja eetilisele kriisile osutas muuhulgas 26 sotsiaalteadlase pöördumine aprillis 2001.⁸⁸⁵

Taarausuliste ja Maausuliste Maavalla Koja üks juhtliikmetest Andres Heina-puu kommenteeris satanistide võimaliku registratsiooniga seoses Maavalla Koja registrisse kandmist aastal 1995 sõnadega, et siis kui Maavalla Koda usulise ühendusena registrisse kanti, oli Siseministeriumis maausuliste jaoks soodne poliitiline konjunktuur, viidates maausulisest siseministrile.⁸⁸⁶ Satanistide soov registreerida end usulise ühendusena langes aga nende jaoks äärmiselt ebasoodsasse õhkkonda.

Nende protsesside vähemalt osaliseks mõistmiseks on vajalik vaadata mh antud valdkonna tolle perioodi arengutele mujal Euroopas, mida iseloomustas eelkõige prantsuskeelse Euroopa teravdatud tähelepanu uute ning väikeste, religioosse maastiku äärealadel olevate usuliste rühmade suhtes, keda tõlgendati ohtlikena nii ühiskonna liikmetele kui ühiskonnale tervikuna. Ühelt poolt olid taoliste reaktsioonide taustal ajaloolised põhjused.⁸⁸⁷ Teisalt oli 1990. aastatel prantsuskeelses maailmas väikeste usuliste rühmade keskel aset leidnud rühma-enesetapud.⁸⁸⁸ Samalaadseid juhtumeid oli aset leidnud ka mujal maailmas – nii tegid 39 Taevavärava (*Heaven's Gate*) usurühma liiget rühmaenesetapu 1997. aastal San Diego lähistel Californias, siirdudes Hale-Boppi komeedi sabas saabunud tähelaevale ning inimeksistentsist kõrgemale tasandile.⁸⁸⁹ Samuti püüdis jaapanlase Shoko Ashahara rajatud Aum Shinrikyo usurühm 1995 oma ühiskonnastaste rünnakutega kutsuda esile apokalüpsist.⁸⁹⁰

⁸⁸⁵ Aarelaid jt 2001.

⁸⁸⁶ Muttika 2005.

⁸⁸⁷ Fautre, Garay ja Nideger 2004. Jean Bauberot 'The Place of Religion in Public Sphere: The Lay Approach.' – Tore Lindholm, W.Cole Durham, Jr. & Baia G. Tahzib-Lie (Eds) *Facilitating Freedom of Religion or belief: A Deskbook*. Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 2004, lk 441–453. Nathalie Luca 'Is There a Unique French Policy of Cults? A European Perspective' – James T. Richardson (Ed.) *Regulating Religion: Case Studies from Around the Globe*. New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers, 2004, lk 53–72.

⁸⁸⁸ Eelkõige puudutas see Päikese Templi Ordut (*Ordre du Temple Solaire*), kelle liikmed tegid enesetapud 4.–5. oktoobril 1994. Šveitsis ning Kanada prantsuskeelses Quebeci provintsis, kus 1997 sooritasid veel viis usuliikumisse kuulunud isikut enesetapu. Päikese Templi kohta vt nt James R.Lewis "The Solar Temple "Transits": Beyond the Millennialist Hypothesis" – James R.Lewis & Jesper Aagaard Petersen (Eds.) *Controversial New Religions*. Oxford: Oxford Univeristy Press 2001, lk 295–318.

⁸⁸⁹ Vt Rodney Perkins & Forrest Jackson *Cosmic Suicide. The Tragedy and Trancendence of Heaven's Gate*. Dallas, Tx: Pentaradial Press, 1997; Janja Lalich *Bounded Choice: True Believers and Charismatic Cults*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1988, lk 25–109, George D. Chryssides "Come On Up, and I Will Show Thee": Heaven's Gate as a Postmodern Group. – James R.Lewis & Jesper Aagaard Petersen (Eds.) *Controversial New Religions*. Oxford: Oxford Univeristy Press 2001, lk 353–370.

⁸⁹⁰ Vt nt Ian Reader "Dramatic Confrontations: Aum Shinrikyo Against the World. – David G Bromley & J.Gordon Melton (Eds.) *Cults, Religion & Violence*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002, 189–208.

Satanism ja võimalikud usuvabaduse piirangud olid olnud Kirikute ja koguduste seaduse eelnõu menetlemisel Riigikogus arutlustes esil mitmeid kordi. KKS teistkordse menetlemise teisel lugemisel küsis Riigikogu liige Vahur Glaase, kas seadus välistab satanistlike organisatsioonide registreerimise legaalse organisatsioonina, millele Riigikogu õiguskomisjoni esimees Jüri Adams vastas

[M]eie praeguse nägemuse järgi peavad registreerimisest keeldumise aluseks olema ilmnenud need põhiseaduses loetletud tunnused. Juhul kui mingi vastav organisatsioon taotleb registreerimist ja nimetab oma tegevuse alusena satanismi õpetust ning juhul kui sellises õpetuses peaksid olema [...] need tunnused, siis peaks küll registreerimine olema takistatud. Kuid ma arvan, et oleme läinud teatud teoreetilisele tasandile.⁸⁹¹

Riigikogu õiguskomisjoni esimees Jüri Adams vastas Riigikogu liikme Anti Liivi kriitikale, nagu oleks nende põhimõtete lisamine seadusesse suunatud satanistide vastu, kelle süütuse presumptsiooni selliselt rikutakse, öeldes, seaduseparanduse eesmärgi kohta: „Ma olen pigem saanud aru, et härra Leppiku ettepanekul on sügavalt filosoofilised eesmärgid.”⁸⁹²

Jaan J. Leppiku võimalikke filosoofilisi eesmärke aitab võib-olla seletada tema liikmelisus üle-Euroopalise sektide uurimise ja informatsioonikeskuste föderatsioonis FECRIS⁸⁹³. Selle organisatsiooni eesmärkide hulka kuulub mh perekondade, isikute ja demokraatlike ühiskondade kaitsmine kahjulike sektantlike organisatsioonide eest, osaledes selleks Euroopa õigusliku ruumi kujundamisel.⁸⁹⁴ Oma KKS eelnõu paragrahvi 14 parandusettepaneku kohta, mis võimaldanuks jätta ühenduse registrisse kandmata juhul, kui ühenduse õpetuse alustest, põhikirjast või tegevusest kas Eestis või mujal on ilmnenud või ilmneb kurjust, vägivalda või diskrimineerimist õhutav inimsusevastane loomus, kostis Jaan J. Leppik Riigikogus:

[M]inu meelest nii väike rahvas ja nii väike riik, nagu Eesti on, ei saa endale lubada sellist asja, et ta õpiks ainult omaenda vigadest ja mitte teiste vigadest, mis toimuvad ümberkaudu ja välismaal. Küsimus ei ole tegelikult ainult organisatsioonides. Sellel on hoopis laiem ja sügavam sisu. Küsimus ei ole mingisuguses satanistlikus loožis või mingisuguses muus organisatsioonis, vaid küsimus on, et selliste organisatsioonide puhul, kuidas nad iganes ennast ka ei nimeta, on tegu teatud destruktiiivsete ideoloogiate sissetoomisega riiki, mis selle riigi puhul, mida me praegu üles ehitame ja mis on veel suhteliselt lapsejalgadel, on igal juhul ohtlik. Kõige lihtsam on muuta kogu väitlustasand teoreetiliseks, formaaljuriidiliseks, lähtuda kõigest sellest, mida hea klassikaline *juridica* ja seadusloome meile ette annab. See on väga lihtne, see on kõige lihtsam tee, kõige kindlam, ilma igasuguste probleemideta. Põhimõtteliselt ei pea sellisel puhul absoluutselt vaatama seda, mis toimub ühiskonnas või kuidas inimesed asjadesse suhtuvad. Minu arvates, kui miljoniline rahvas lubab legaalselt enda kallal vaim-

⁸⁹¹ IX Riigikogu stenogramm 4. detsember 2001.

⁸⁹² IX Riigikogu stenogramm 4. detsember 2001.

⁸⁹³ Fédération Européenne des Centres de Recherche et d'Information sur le Sectarisme

⁸⁹⁴ <http://www.fecris.org/>

selt vägivaltseda, andes selleks kõik legaalsed võimalused seaduste näol, siis sellel riigil väarikust ei ole. See riik ei hooli oma rahvast karvavõrdki. Kõike on lihtne usuvaduse sildi alla riputada, väga lihtne. Hoolimata sellest ütlen, et ma ei pane oma muudatusepanekut hääletusele, sest koostöös põhiseaduskomisjoniga oleme esitanud õiguskomisjonile parendatud muudatusepaneku ja ma loodan, et see kolmanda lugemise käigus ka vastu võetakse.⁸⁹⁵

2.4. Kokkuvõte

Ajahetkel, mil satanistliku ühenduse kandmine usuliste ühenduste registrisse oli aktuaalne, võis esitada küsimuse, kas senine Eesti Vabariigi liberalistlik religioonipoliitika (või siis religioonipoliitika puudumine) on muutumas. Selle küsimuse esitamist põhjustasid nii uue Kirikute ja koguduste seaduse vastuvõtmise ümber käivad arutelud kui ka teravad ühiskondlik-poliitilised reaktsioonid end usulise ühendusena registreerida soovivate satanistide suhtes. Tundub, et täna võib seda küsimust mõneti laiendada ning küsida: kas see religioonivallas aset leidnud sündmus oli peegeldus laiemalt ühiskonnas aset leidvatest protsessidest? Satanistide registrisse kandmise jätmisel oli oluline aastatuhande vahetusel kujunenud õhkkond poliitilisel maastikul, ning seda nii mandri-Euroopas kui Eestis, mis puudutas riigi suhtumist ebatraditsionaalsetesse vähemusgruppidesse. Selles mõttes kajas Eestis tehtud otsuses „aja vaim”, mille allikas oli Prantsusmaa, kes oli võtnud n-ö südameasjaks kodanike kaitsmise usurühmade tegevuse vastu.

Maailm, sh Eesti, on võrreldes paarikümne aasta tagusega, märgatavalt muutunud. Neile muutustele andis oma hoo islamistidest lennukikaaperdajate inimohvriterikkad suitsiidirünnakud New Yorki kaksiktornidele ja Pentagonile Ameerika Ühendriikide pealinnas Washingtonis. Kuigi me võime soov-uskuda, et üks sündmus ei saa ometi tähendada nii palju, siis tasub vaadata ajaloos tagasi. Kas või 28. juunil 1914 Sarajevos kõlanud laskudeni, mis tapsid ertshertzog Ferdinandi ning süütasid I maailmasõja. Ning selles, uues olukorras on kujunenud ka uuelaadne poliitika ja uut mõtteviisi esindavad poliitikud.

21. sajandi algust on iseloomustanud riikliku regulatsiooni kasv, millele on õigustuse alates 2001. aastast andnud ühiskondlikud ja riiklikud turvalisusriskid, aga teisalt võrdõiguslikkuse põhimõtete jõustamine. Need tendentsid on nähtavad ka tänases Eesti ühiskonnas, mis on põhjustanud teemakohast laiemat diskussiooni. Kui aga küsida, kas satanistid või kitsamalt Musta Veenuse Ordu satanistid kujutasid või kujutavad reaalselt ohtu ühiskonnale, siis vastus sõltub ilmselt ikkagi vastaja ideoloogilistest seisukohtadest ning siin tasub meenutada nn Thomase teoreemi, mille kohaselt on sellel, mida inimesed reaalsena määratlevad, reaalsed tagajärjed.⁸⁹⁶ Ning sageli võivad väikeste usuliste rühmade suhtes vastu võetud otsused peegeldada üldisemaid ühiskondlikke ja poliitilisi suundumusi.

⁸⁹⁵ IX Riigikogu stenogramm 4. detsember 2001.

⁸⁹⁶ Thomas ja Thomas 1928, 571–572

KOKKUVÕTE

Lähtuvalt sissejuhatuses püstitatud keskest uurimisküsimusest, kuidas nõukogudejärgne Eesti riik on end positsioneerinud religiooni suhtes ning kuidas see positsioneerimine on aset leidnud riigi kui institutsiooni ja religiooni institutsioonide ehk eraõiguslike usuliste ühenduste vahel poliitiliste protsesside tulemusena usuvabaduse kontekstis kujunenud seadusandlikus raamistikus, on käesoleva uurimuse tulemusena võimalik järeldada järgmist.

Riigi ja religiooni suhete valdkond nõuab interdistsiplinaarset lähenemist. Õiguslikud küsimused põimuvad selles usuvabaduse kui inimõiguste valdkonnaga, sise- ja välispoliitiliste prioriteetide ning nende teostamisega. Religioonil võib olla ühiskonnas üldtunnustatud keskne roll kollektiivse identiteedi osana, samas võib tänases Euroopas kohata ühiskondi ja riike, kus religioonil on ühiskonnas marginaalne koht ning kus institutsionaliseeritud religioonist võõrandumine on ühiskonnas valdav. Viimaste hulka kuulub ka nõukogudejärgne Eesti.

Eesti Vabariigi ja usuliste ühenduste suhted kujunesid ajavahemikul 1991–2008 mitmete tegurite koosmõjus. Nõukogudejärgse Eesti religioonipoliitika kujunemist võib iseloomustada situatsioonipoliitikana, mis reageeris kujunenud (või kujuneda võivatele) olukordadele. Taasiseseisvumise algusaastatel oli riiklikul tasandil oluline uusliberalistliku ideoloogia rakendamine ühiskondlike reformide läbiviimisel, minimeerides mh riiklikud piirangud usuliste ühenduste tegevusele. Need põhimõtted kinnistati ka 1993. aastal kehtima hakanud Kirikute ja koguduste seaduses.

1992. aastal rahvahääletusel vastu võetud Eesti Vabariigi Põhiseadus tagas individuaalse ja kollektiivse usuvabaduse kooskõlas nii Eesti nõukogude-eelse põhiseadusliku traditsiooni kui kaasaegsete rahvusvaheliste usu- ja religioonivabaduse normidega. Ainus säte Põhiseaduses, mis puudutab riigi ja religiooni institutsioonilist suhet, on sõnastatud paragrahvis 40 ning selle kohaselt Eesti Vabariigis riigikirikut ei ole. Institutsionaalne lahutatus ei ole praktikas välistanud riigi koostööd usuliste ühendustega valdkondades, kus on leitud ühiseid huvisid ja eesmärke ning mis kokkuvõttes võimaldab kokkuhoidu valitsemiskuludes. Riigi ja religiooni institutsioonide vahelistes suhetes on Eestis rakendatud Euroopa kontekstis levinud riigi ja religiooni partnerluse või koostöö mudelit. Erinevalt paljudest teistest nõukogudejärgsetest riikidest ei rakendatud Eestis usuliste ühenduste diferentseeritud kohtlemist, vaid seaduse ees on kõik registreeritud põhikirjaga usulised ühendused võrdsed.

1993. aastal vastu võetud Kirikute ja koguduste seadus sätestas üldised nõuded usulistele ühendustele kui juriidilistele isikutele. 2002. aastal kehtima hakanud uus Kirikute ja koguduste seadus on koos hilisemate parandustega säilitanud ühetaolisuse põhimõtte õiguslikus kontekstis. Samas on mõlema seaduse eelnõu väljatöötamise ja menetlemise ajal esitatud EELK-u poolt soov, et seadus annaks võimaluse usulisel ühendusel korraldada oma suhted riigiga lepingu alusel. Need ettepanekud ei ole aga leidnud poolehoidu vähemuskirikute ega

erakondade seas. Teatud erikohtlemiseks võib lugeda Vabariigi Valitsuse ja EELK-u ühiskomisjoni asutamist 1995. aastal, mis on jätkanud tegevust tänaseni, puudutades niihästi koostöö valdkondi (nt muinsuskaitse) kui riigi ja EELK suhete kitsaskohti (nt vaidlus Niguliste kiriku tagastamise üle). Samuti võib erikohtlemisena vaadelda Rooma-Katoliku Kiriku staatust, mis on reguleeritud riikidevahelise lepinguga. Eesti Vabariigi ja Vatikani vahel sõlmiti vastav leping 1999. aastal. Siiski puudutab lepingust tulenev erisus üksnes Rooma-Katoliku Kiriku koguduste registrisse kandmise protseduuri ega anna mingeid otseseid privileege võrreldes teiste usuliste ühendustega.

Nõukogudejärgse Eesti religioonipoliitika kujunemise protsessi puhul tuleb arvestada asjaolu, et käsitletaval ajavahemikul ei olnud ühelgi religioosel institutsioonil sellist elanikkonna toetust, mis oleks võimaldanud reaalselt ühe religioosse traditsiooni institutsiooni domineerimist teiste üle. Võib väita, et religioonil ega usulistel ühendustel ei ole nõukogudejärgses Eestis olnud olulist poliitilist kapitali üleriigilisel tasandil. Religiooniga seotud küsimused ei ole olnud erakondade vaidlusteemad ega vastandustandrid. Religioonipõhised erakonnad ei ole ületanud Riigikogu valimiskünnist, küll aga on pääsenud kohalike omavalitsuste volikogudesse. Kohalike omavalitsuste tasandil on religiooniga seotud küsimused olulisemad, samuti näevad usuliste ühenduste esindajad positiivsemat suhtumist pigem kohaliku omavalitsuse kui riigi tasandil. Nii on märkinud mh MPEÕK metropoliit Kornelius: „Provintsis viibides pole ma kunagi kokku puutunud kohalike võimude ebasõbraliku suhtumisega. Kahjuks on meie riigis poliitilisi jõude, kes on vaenulikult meelestatud õigeusu kiriku suhtes üldse.”⁸⁹⁷

Sekulaarse ning neoliberalistliku riigi suhe usulistesse ühendustesse on pragmaatiline. Ühistest huvidest lähtuv koostöö toimib nii riiklikul, maakondlikul ja linna tasandil, puudutades nii ajalooliste sakraalobjektide kaitset kui sotsiaal- ja rehabilitatsioonitööd. Samuti on riik võimaldanud usulistel ühendustel vaimulikel saada perekonnaasutuse ülesanded abielude sõlmimisel. See on riiklik pragmaatiline huvi delegeerida teatud ülesanded usulistele ühendustele või nende esindajatele ilma, et sellega kaasneksid lisakohustused riigile. See lähenemine peegeldub mh Ajalooliste looduslike pühapaikade riikliku arengukava rakendamisel, kus riigi partneriks on Taarausuliste ja Maausuliste Maavalla Koja asutatud SA Hiite Maja. Nii Ajalooliste looduslike pühapaikade arengukava kui Pühakodade riiklikku programmi rahastatakse riigieelarvest. Riigieelarvest tehakse ka usuliste ühendustega seonduvaid eraldisi, mille põhjused on poliitilised või maailmavaatelised. Riigi ja usuliste ühenduste vaheliste suhete kujunemist ajavahemikul 1991–2008 jälgides võib tõdeda, et riigipoolne toetus usuliste ühenduste tegevusele on ühelt poolt suurenenud ning teisalt on eraldiste ja toetuste saajate ring aastatega laienenud. Samas on kasvanud sihtotstarbeliste eraldiste osakaal, seda eelkõige EELK-u osas.

⁸⁹⁷ BNS 2002-03-29.

Tava toetada religiooni riigieelarvest seati sisse 1990. aastate alguses ning seda otsustati otstarbekuse huvides teha tollal enamikke Eestis tegutsenud usu- lisi ühendusi ühendanud Eesti Kirikute Nõukogu kaudu. See tava on säilinud siiani riigieelarvelise eraldisena suuremaid kristlikke usutraditsioone esindavale Eesti Kirikute Nõukogule. Sellele lisaks rahastatakse Siseministeeriumi, aga ka Kultuuriministeeriumi kaudu teisigi religiooniga seotud tegevusi. Oiku- meenilisel Eesti Kirikute Nõukogul kui suurimal religioosseid institutsioone ühendaval katusorganisatsioonil on teatud eristaatus suhetes riigiga. Riigi jaoks on Eesti Kirikute Nõukogu pragmaatilistel põhjustel otstarbekas koostööpartner religioonivaldkonnas, sest EKN esindab valdavat enamikku Eestis tegutsevatest kristlikest usutraditsioonidest. 2002. aastal sõlmis Vabariigi Valitsus EKN-ga ühishuvide protokoll, mis annab raamistiku nii juba toimivale kui võimalikule koostööle, seadmata samas riigile konkreetseid rahalisi kohustusi. EKN on toi- minud ka usuelu ühtlustava tegurina, kus erinevate suuremate usuliste ühen- duste esindajatel on võimalik oma eriarvamusi kollegiaalses õhkkonnas arutada.

Käsitletud perioodi vältel on religioon Eesti Vabariigis olnud riigi jaoks olu- line ka rahvusvahelistes suhetes ning julgeolekupoliitikas. Välismõjutused, mis on püüdnud kujundada riiklikku religioonipoliitikat ei ole osutunud tulemus- likeks. Siiski on välismõjudel osa religiooni puudutava õigusruumi kujundamise protsessides, nagu osutas mh 2002. aasta Kirikute ja koguduste seaduse menet- lusprotsess. Nii rahvusvahelistes suhetes kui julgeolekupoliitiliselt oli käsitletud perioodil peateema Moskva Patriarhaadi õigeusu kirikuga seotud küsimused. Rahvusvahelistes suhetes kujunes oluliseks usuvabaduse küsimus, mille rikku- mises vene õigeusklike osas süüdistasid Eesti Vabariiki Venemaa administ- ratsioon ning Moskva Patriarhaat. Selles kontekstis oli usuvabaduse põhimõtete järgimine nii seadusandluses kui seadusandluse rakendamises riigi jaoks oluline ning ka otstarbekas, mh mainekujunduslikult. Moskva Patriarhaadi kirikuga seotud küsimustering osutas, et religioon võib olla oluline poliitiline küsimus ka sekulaarse riigi jaoks. Tähelepanu väärib, et kogu 1993–2002 väldanud õigeusu kiriku protsessi ajal, milles põimusid nii ajaloolised, religioossed, kiriku- loolised, õiguslikud ning mitmed teised aspektid, käsitles riik küsimusteringi juriidilise probleemina ning seda sõltumata valitsuskoalitsioonidest.

Ka siseriikliku julgeoleku aspektid seonduvad Eestis eelkõige Moskva Pat- riarhaadi kui Venemaa administratsiooni välispoliitilise instrumendiga. Moskva Patriarhaadi roll Eesti poliitikas on esile kerkinud vaadeldaval perioodil ajuti. Ajavahemikul 1993–2002 lähtus riigi käsitlus Moskva Patriarhaadi kiriku tege- vusest Eestis mh õigeusu kiriku põhikirja registreerimist puudutavast vaidlusest ning selles kontekstis nähti seoseid Moskva Patriarhaadi ja Venemaa välis- poliitilistes huvides. 2005. aastal korraldas Tallinna Lasnamäe linnaosavalitsus koos MPEÕK-u ja Pühtitsa kloostri pensionäridele tasuta reise kloostrisse. Vene poliitikud on soovinud kaasata oma kampaaniatesse Moskva Patriarhaadi vaimulikke.

Peamine religiooniga seotud riiklik julgeolekurisk on tänapäeva Läänemaa- ilmas vägivaldne äärmus-islamism. Eesti julgeolekuasutused on pööranud

tähelepanu usuäratusliku Tablighi Jamaati organisatsiooni misjonäride külaskäikudele Eestisse, mida käsitletakse sageli „väravana” äärmus-islamisse. Samas on tõdetud, et Eesti islami kogukond ei osuta misjonäride tegevuse suhtes entusiasmi. Kuigi siiani ei ole islamistlik radikalism leidnud Eestis järgijaid, ei tähenda see selle võimaluse välistamist. Samamoodi võib rahvusvahelisel tasandil olla valmis mitte-eesti elanikkonna ja islamiusuliste inimõiguste küsimuse tõstatamine. Alates käsitletud perioodi algusest kuni tänaseni on küsimuse all olnud mošee rajamine Eestisse. Mitmeid erinevaid mošee rajamise kavandeid on islami kogukonna ja riigi vahel arutatud alates 1990. aastate algusest. Siiski ei ole neist ükski teostunud. Mošee rajamise küsimuses on riigi esindajad Vabariigi Valitsusest kuni ametnikeni kinnitanud, et igal usutraditsioonil, sh islamil on õigus rajada oma pühakoda.

Kui õigeusu kirikuvarade ja õigusliku järjepidevuse küsimused olid riigi jaoks põhjendatud lisaks ideoloogilise aspektile ka juriidiliselt, siis satanistide koguduse registrisse kandmise protsess kulges paralleelselt uue Kirikute ja koguduste seaduse eelnõu menetlemisega Riigikogus. Satanistide sooviga saada riiklikult tunnustatud usuliseks ühendused resoneerus ka Prantsusmaal 2001. aastal destruktiivsete usurühmade tegevust piirava seaduse vastuvõtmine ja selle poliitika eksportimine teistesse Euroopa riikidesse. Kuigi Venemaa religiooniga seotud huvid Eestis on puudutanud üksnes Moskva Patriarhaadi kirikut, on Venemaa õigeusu kirikuid puudutava konfrontatsiooni kaudu kujundanud ühe osategurina kaudselt Eesti Vabariigi religioonipoliitikat õigusriigi põhimõtete ja seaduslikkuse järgimisele, hoides aastaid Moskva Patriarhaadi kirikuga seotud küsimusi rahvusvaheliste suhete tasandil tundlikuna.

Kokkuvõtvalt võib öelda, et riigi ja religiooni suhted on nõukogudejärgses Eestis kujunenud valdavalt konfrontatsioonivabalt. Usulistele ühendustele on tagatud tegutsemisvõimalused nii seadusandlikul tasandil kui praktikas. Nii nagu riigi ja religiooni vahelised suhted on Euroopas olnud teisenemises nii globaalselt rahvusvahelistes suhetes kui sisepoliitiliselt, on ka Eestis religiooni roll ning selle mõistmine teisenev. Põhiküsimuseks võib tulevikus osutada eestlaste, kes moodustavad enamuse nii Eesti elanikkonnast kui mitte-religioossetest inimestest, suhestumine religiooni olukorras, kus ei tajuta või ei mõisteta religiooni tähenduslikkust mitte-eestlastele. See on tegelikkus, millega seistakse silmitsi tänases Euroopas, kus immigrantidest koosnev usuline vähemus on muutunud avalikus ruumis oluliseks teguriks.

Võib esitada küsimusi olemasolevate riigi ja religiooni suhete, nii olemasolevate võimaluste ja vajaduste kohta, kuid olukorrale tuleb vaadata realistlikult – Eesti on sekulaarne ühiskond, ühelgi religioonil ega religiooni institutsioonil ei ole monopoolset asendit usuelus, religioon ei ole ühiskonnas prioriteetne. Need asjaolud peegelduvad ka Eesti religioonipoliitikas, mille kohta võib kasutada sõna situatsioonipoliitika, kuid mida piirab väljakujunenud sekulaarne ühiskondlik raamistik. Arvestades üldist olukorda on see taganud vajaliku paindlikkuse uutele olukordadele reageerimiseks ning teisalt on nõukogude-

järgne periood juba sedavõrd pikk, et selle vältel on olnud aega riigi ja religiooni vaheliste suhete praktikate väljakujunemiseks. Riik on olnud salliv erinevate usuvormide suhtes, sest eestlaste jaoks, kes seda poliitikat kujundavad, on religioon väga privaatne ja isiklik eluvaldkond. Probleemid võivad tekkida vaid seal, kus tekib huvigrupi või üksikisiku vastuolu kehtiva seadusega. Kehtiv seadus on aga kujunenud sekulaarses poliitilises keskkonnas, kuid mida võivad mõjutada välismaised poliitilised jõud.

LÜHENDID

EAÕK	– Eesti Apostlik-Õigeusu Kirik
EEA	– Eesti Evangeelne Allianss
EEKBKL	– Eesti Evangeeliumi Kristlaste ja Baptistide Koguduste Liit
EELK	– Eesti Evangeelne Luterlik Kirik
E.E.L.K.	– Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik
EJTKL	– Eesti Jehoova Tunnistajate Koguduste Liit
EKN	– Eesti Kirikute Nõukogu
EKNK	– Eesti Kiristlik Nelipühi Kirik
EMK	– Eesti Metodisti Kirik
ENSV ÜVT	– Eesti NSV Ülemnõukogu ja Valitsuse Teataja
ERA	– Riigiarhiiv
EV	– Eesti Vabariik
ISKCON	– International Society for Krishna Consciousness
KKS	– Kirikute ja koguduste seadus
MPEÕK	– Moskva Patriarhaadi Eesti Õigeusu Kirik
MVO	– Eesti Satanistlik Kogudus ”Musta Veenuse Ordu”
ORAS	– Eesti Vabariigi omandireformi aluste seadus
RT	– Riigi Teataja
RTL	– Riigi Teataja Lisa
SMA	– Eesti Vabariigi Siseministeeriumi arhiiv
SPAKEL	– Seitsmenda Päeva Adventistide Eesti Liit
UAOA	– Eesti Vabariigi Siseministeeriumi usuasjade osakonna arhiiv
UNVA	– NSVL Ministrite Nõukogu juures asuva usuasjade nõukogu volinik Eesti NSV-s arhiiv Eesti Vabariigi Siseministeeriumis
VÕK	– Vene Õigeusu Kirik

KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS

Arhiivimaterjalid

Riigiarhiiv (ERA)

ERA.14.11.1342. Ühing „Vahitorni Piibli Traktaatide Selts”. 22.05.1933–19.07.1935.
ERA.957.5.922. Kirjavahetus paavsti saadik Arataga Riias ja Siseministeeriumiga Vatikani konkordaadi sõlmimise kohta. Konkordaadi kavad. 20.04.1936–15.03.1939

Eesti Vabariigi Siseministeeriumi arhiiv (SMA)

Kirikute ja koguduste seadus 1996.

Usuasjade osakonna arhiiv Eesti Vabariigi Siseministeeriumis (UAOA)

Crispus Ratnam.

Eesti Evangeeliumi Kristlaste Nelipühilaste Kirik.

Eesti kirikute, koguduste ja koguduste liitude register 1993–1995.

Eesti Vabariigi Kultuuriministeerium, Usuasjade Talitus 19–3, Kirjavahetus EV Valitsuse ja EV Ülemnõukoguga konfessionaalsetes küsimustes, 1990.

Eesti Vabariigi Kultuuriministeerium, Usuasjade talitus. 19–1. Kirjavahetus EV Valitsuse ja EV Ülemnõukoguga maj. org. küsimustes. 1990.

Eesti Vabariigi Kultuuriministeerium, Usuasjade talitus, Kirjavahetus 1991. Toimik 19–2. Kirjavahetus EV Valitsuse ja ülemnõukoguga konfessionaalsetes küsimustes.

Eesti Vabariigi Kultuuriministeerium, Usuasjade talitus, Kirjavahetus EV Valitsuse ja EV Ülemnõukoguga konfessionaalsetes küsimustes 01.01.1992–01.02.1993.

Eesti Vabariigi Kultuuriministeerium, Usuasjade talitus, 19–11, 01.01.91–01.02.92.

Eesti Vabariigi Kultuuriministeerium, Usuasjade talitus 19–3. Kirjavahetus EV Valitsuse ja EV Ülemnõukoguga konfessionaalsetes küsimustes ajavahemikul 01.01.92–01.02.93.

Eesti Vabariigi Kultuuriministeerium, usuasjade talitus, kirjavahetus EV Valitsuse ja EV Ülemnõukoguga maj. org. küsimustes, 1990.

Eesti Vabariigi Kultuuriministeerium, Usuasjade Talitus. 19–1. Kirjavahetus EV Valitsuse, Ülemnõukogu ja ministeeriumitega maj ja org küsimustes. 01.01.92–01.02.93.

Eesti Õigeusu Kirik 1991–1994.

EAÕK, Protokollid, Kuremäe.

Kirjavahetus 1993–2001.

Kirjavahetus EELK 1991–1994.

Kirjavahetus Eesti Kirikute Nõukoguga 1991.

Kohtud.

Sissetulnud kirjad 1993, 1994.

Usuasjade nõukogu voliniku arhiiv Eesti Vabariigi Siseministeeriumis (UNVA)

EELK statistika 1947–1960.

Üldine kirjavahetus usuasjade küsimustes 1988–1990.

Eesti Evangeelne Nelipühi Kirik. Alustatud 27. detsember 1989, lõpetatud 23. veebruar 1990.

Eesti Kirikute Nõukogu.

Tallinna Islamiusu Kogudus. Alustatud 28. aprill 1989, lõpetatud 13. august 1990.

Aivar Sarapik. Eraarhiiv

Elektronilised andmebaasid

Õigusaktide eelnõude elektroniline kooskõlastamise süsteem e-õigus.

<http://eõigus.just.ee>

Äriregistri teabesüsteem. <https://ar.eer.ee>

Statistikaamet, 2000. aasta rahva ja eluruumide loenduse andmebaas

<<http://pub.stat.ee/px-web.2001/Database/Rahvaloendus/Rahvaloendus.asp>>

Usust, elust ja usuelust 2010 (UEU 2010). Uuringu viis postiküsitluse teel läbi Eesti Kirikute Nõukogu. Andmebaasid on kaalutaud demograafiliste mudelite alusel Sotsiaal- ja turu-uuringute firma OÜ Saar Poll poolt 2010. aastal.

Seadusandlikud aktid ja dokumendid

Riigi Teataja (=RT), Riigi Teataja Lisa (RT L)

RT 1919, 18, 44. Seltside, ühisuste ja nende liitude registreerimisseadus

RT 1920, 113/114, 243. Eesti Vabariigi põhiseadus.

RT 1922, 138, 88. Abielu seadus.

RT 1925, 183/184, 96. Usuühingute ja nende liitude seadus.

RT 1925, 191/192, 1089. Perekonnaseisu seadus.

RT 1925, 95/96, 33. Maaseaduse täiendamise ja muutmise seadus.

RT 1926, 26, 249–250. Riikliku maatagavara loomiseks võõrandatud maade eest tasumaksamise seadus.

RT 1934, 107, 840. Kirikute ja usuühingute seadus.

RT 1934, 22, 156. Kaitseseisukorra seadus.

RT 1934, 74, 367. Kirikutelt ja kogudustelt võõrandatud maade eest tasumaksamise seadus.

RT 1935, 6, 48. Kirikutelt ja kogudustelt võõrandatud maade eest tasumaksamise seaduse elluviimise määrus.

RT 1990, 1, 14. Eesti Vabariigi Ülemnõukogu Presiidiumi seadlus Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi 22. aprilli 1977. a. seadluse „Usukoondiste põhimääruse” kinnitamise kohta” kehtivuse kaotamise kohta, 12.07.1990.

RT 1990, 12, 133. Eesti Vabariigi Valitsuse määrus nr 9, 11.01.1993 Vabariigi Valitsuse mõnede otsuste kehtetuks tunnistamise kohta.

RT 1991, 21, 257; RT I 2010, 41, 242. Eesti Vabariigi omandireformi aluste seadus.

RT 1991, 25, 312. Eesti Vabariigi Ülemnõukogu otsus Eesti riiklikust iseseisvusest.

RT 1991, 3, 54. Eesti Vabariigi Valitsuse määrus muudatuste tegemise kohta Eesti Vabariigi Valitsuse 4. oktoobri 1990. a. määruses nr 204.

RT 1991, 45, 550. Eesti Vabariigi Ülemnõukogu otsus Eesti Vabariigi usuühingute kohta.

RT 1992, 12, 192, RT I 2010, 41, 240. Eesti Vabariigi haridusseadus.

RT 1992, 15/16, 241; RT I 2009, 11, 67. Eesti Vabariigi töölepingu seadus.

RT 1992, 20, 288; RT I 2002, 56, 350. Kriminaalkoodeks.

RT 1992, 46, 584; RT I 1993, 76, 1132. Riigikogu kodukorra seadus.

RT 1992, 50, 617; RT I 2000, 49, 301. Loomakaitseseadus.

RT 1993, 3, 46. Eesti Vabariigi Valitsuse 11.01.1993 määrus nr 9 Vabariigi Valitsuse mõnede otsuste kehtetuks tunnistamise kohta.

RT I 1993, 24, 428; RT I 2010, 22, 108. Maamaksuseadus.

RT I 1993, 30, 510; 1994, 28, 425. Kirikute ja koguduste seadus.

RT I 1993, 49, 693; RT I 2004, 56, 403. Täitemenetluse seadustik.
 RT I 1993, 63, 892; RT I 2010, 41, 240. Põhikooli- ja gümnaasiumiseadus.
 RT I 1994, 11, 154; RT I 2009, 5, 35. Palgaseadus.
 RT I 1994, 2, 12; RT I 1995, 12, 120 Töö- ja puhkeaja seadus.
 RT I 1994, 23, 384; RT I, 06.01.2011, 1. Kaitseväeteenistuse seadus.
 RT I 1994, 28, 425; RT I 1995, 23, 332. Mittetulundusühingute ja nende liitude seadus.
 RT I 1994, 53, 889; RT I 1999, 10, 155. Tsiviilseadustiku üldosa seadus.
 RT I 1994, 75, 1326; RT I 2006, 14, 111. Perekonnaseadus.
 RT I 1995, 16, 228; RT I 2009, 7, 29. Avaliku teenistuse seadus.
 RT I 1995, 25, 352, RT I 2009, 62, 405 Riigikaitseliste sundkoormiste seadus
 RT I 1995, 71, 1171. Vabariigi Valitsuse 4. augusti 1995. a korraldus nr 704-k.
 RT I 1996, 20, 366. Vabariigi Presidendi 13. märtsi 1996. a otsus nr 689.
 RT I 1996, 32, 638. Vabariigi Valitsuse 2. mai 1996. a määrus nr 123. Eesti kirikute, koguduste ja koguduste liitude registri korrastamine.
 RT I 1996, 35, 737. Riigikohtu põhiseaduslikkuse järelevalve kolleegiumi otsus 3-4-1-1 „Vabariigi Presidendi 9. aprilli 1996. a taotluse, tunnistada 1. aprillil 1996. a vastu võetud mittetulundusühingute seadus põhiseadusega vastuolus olevaks, läbivaatamine”
 RT I 1996, 42, 811; RT I 2010, 9, 41. Mittetulundusühingute seadus.
 RT I 1996, 49, 953; RT I 2000, 49, 301. Loomakaitse seadus.
 RT I 1997, 95, 1575, RT I 2010, 7, 29. Kaitseväge distiplinaarseadus.
 RT I 1998, 115–117, 1888. Kaitseväge sisemäärustiku kinnitamine. Vabariigi Valitsuse 14. detsembri 1998. a määrus nr 273. paragrahvid 126–129.
 RT I 1998, 115–117, 1888; RT I 2010, 52, 335. Kaitseväge sisemäärustiku kinnitamine. Vabariigi Valitsuse 14. detsembri 1998. a määrus nr 273.
 RT I 1998, 43/45, 666; RT I 2005, 15, 85. Tsiviilkohtumenetluse seadustik.
 RT I 1998, 57, 859; RT I 2010, 44, 262. Erakooli seadus.
 RT I 1998, 98/99, 1575; RT I 29.11.2010, 2. Väljasõidukohustuse ja sissesõidukeelu seadus.
 RT I 1999, 101, 903; RT I 2010, 44, 262. Tulumaksuseadus.
 RT I 1999, 15, 250. Vabariigi Valitsuse 10. veebruari 1999. a korraldus nr 157-k. Asjatundjate komisjoni moodustamine Vabariigi Valitsuse ja Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku vahelise koostöö arendamiseks.
 RT I 1999, 25, 365, RT I, 09.12.2010. Isikut tõendavate dokumentide seadus.
 RT I 1999, 29, 406; RT I 2010, 19, 101. Õiguskantsleri seadus.
 RT I 2000, 28, 167; RT I 06.01.2011, 1. Kaitseväeteenistuse seadus.
 RT I 2000, 58, 376; RT I 09.12.2010, 1. Vangistuseseadus.
 RT I 2000, 81, 517. Vabariigi Valitsuse 24.10.2000 määrus nr 340. Asendusteenistuslaste teenistuskohad ja ametikohtade nimetused.
 RT I 2001, 17, 78; RT I 2009, 5, 35. Töö- ja puhkeaja seadus.
 RT I 2001, 3, 4, RT I 2010, 34, 183 Loomakaitse seadus.
 RT I 2001, 53, 307. Perekonnaseaduse muutmise seadus.
 RT I 2001, 61, 364; RT I, 12.11.2010, 1. Karistuseseadustik.
 RT I 2001, 69, 421. Vabariigi Valitsuse 31.07.2001 määrus nr 266. Looma religioosel eesmärgil tapmise korraldamise ja läbiviimise kord.
 RT I 2001, 82, 492. Abielu sõlmimisega seonduvate perekonnaseisuasutuse ülesannete kiriku, koguduse või koguduste liidu vaimulikule üleandmise ning täitmise tingimused ja kord. Vabariigi Valitsuse 9. oktoobri 2001. a määrus nr 317.
 RT I 2002, 24, 135; RT I 2009, 54, 363. Kirikute ja koguduste seadus.

RT I 2002, 26, 150, RT I, 10.12.2010, 4. Maksukorralduse seadus.
RT I 2003, 27, 166; RT I, 21.12.2010, 1. Kriminaalmenetluse seadustik.
RT I 2004, 22, 148. Vabariigi Valitsuse seaduse muutmise ja sellest tulenevalt teiste seaduste muutmise seadus.
RT I 2004, 27, 181, RT I 2009, 48, 323. Soolise võrdõiguslikkuse seadus.
RT I 2004, 27, 181. Soolise võrdõiguslikkuse seadus
RT I 2004, 54, 391. Kirikute ja koguduste seaduse muutmise seadus.
RT I 2004, 57, 409. Riikliku kinnipeetavate, arestialuste ja vahistatute registri asutamine ja registri pidamise põhimäärus Vabariigi Valitsuse 13. juuli 2004. a määrus nr 246.
RT I 2005, 20, 130. Vabariigi Valitsuse 9. oktoobri 2001. a määruse nr 317 „Abielu sõlmimisega seonduvate perekonnaseisuasutuse ülesannete kiriku, koguduse või koguduste liidu vaimulikule üleandmise ning täitmise tingimused ja kord” muutmise.
RT I 2005, 22, 155. Vabariigi Valitsuse 18.04.2005 määrus nr 79. Vabariigi Valitsuse 26. novembri 2002. a määruse nr 361 „Isikutunnistuse, Eesti kodaniku passi, mere-mehe teenistusraamatu, välismaalase passi, ajutise reisidokumendi, pagulase reisidokumendi või meresõidutunnistuse väljaandmise taotlemisel esitatavate tõendite ja andmete loetelu ning väljaandmise tähtajad” muutmise.
RT I 2005, 22, 156. Vabariigi Valitsuse 18.04.2005 määrus nr 80. Vabariigi Valitsuse 26. novembri 2002. a määruse nr 364 „Elamisloa ja tööloa taotlemise, andmise, pikendamise ning kehtetuks tunnistamise kord ja tähtajad ning elamisloa ja tööloa taotlemisel esitatavate tõendite ja andmete loetelu ning elamisloa andmete kandmine välisriigi reisidokumendi ja välismaalase Eestist eemalviibimise registreerimise kord” muutmise
RT I 2005, 22, 157. Vabariigi Valitsuse 18.04.2005 määrus nr 81. Vabariigi Valitsuse 5. veebruaril 2004. a määruse nr 30 „Euroopa Liidu kodaniku ja tema perekonnaliikme elamisloa taotlemise, andmise ja pikendamise ning kehtetuks tunnistamise kord, elamisloa taotlemisel esitatavate tõendite ja andmete loetelu ning elamisloa andmete isikutunnistusele kandmise kord ning legaalse sissetuleku määrade kehtestamine” muutmise.
RT I 2005, 26, 197; RT I, 30.12.2010, 2. Tsviilkohtumenetluse seadustik
RT I 2005, 39, 308; RT I 2010, 22, 108. Tsviilkohtumenetluse seadustiku ja täitemenetluse seadustiku rakendamise seadus.
RT I 2006, 2, 3; RT I, 09.12.2010, 1. Välismaalasele rahvusvahelise kaitse andmise seadus
RT I 2006, 24, 175. Vabariigi Valitsuse 18.05.2006 määrus nr 114. Pikaajalise elaniku elamisloa andmise, taastamise ning kehtetuks tunnistamise kord.
RT I 2006, 34, 263. Vabariigi Valitsuse 14.07.2006 määrus nr 162. Pagulase ja täiendava kaitse saaja ning tema perekonnaliikme elamisloa taotlemise, andmise ja pikendamise ning kehtetuks tunnistamise kord, elamisloa taotlemisel esitatavate tõendite ja andmete loetelu ning elamisloa andmete isikutunnistusele kandmise kord
RT I 2006, 35, 267. Vabariigi Valitsuse 20.07.2006 määrus nr 166. Euroopa Liidu kodaniku ja tema perekonnaliikme elamisõiguse taotlemise, andmise ning selle pikendamise ja lõpetamise kord.
RT I 2006, 58, 439; RT I 2008, 34, 211. Riigilõivuseadus.
RT I 2007, 13, 69 – Karistusseadustiku ja selle muutmise seaduste muutmise seadus
RT I 2007, 24, 127; RT I, 30.12.2010, 2. Isikuandmete kaitse seadus.

RT I 2008, 15, 108, RT I 2009, 69, 464. Reklaamiseadus.
 RT I 2008, 56, 315; RT I 2009, 48, 323. Võrdse kohtlemise seadus.
 RT I 2008, 6, 66; RT I, 25.11.2010, 3. Arestimaja sisekorraeskiri.
 RT I 2008, 60, 332–2009. aasta riigieelarve seadus.
 RT I 2010, 30, 177. Perekonnaseisutoimingute seadus.
 RT I 2010, 41, 240. Põhikooli- ja gümnaasiumiseadus.
 RT I 2010, 21, 107, RT I, 23.03.2011, 2. Riigilõivu seadus.
 RT I, 02.02.2011, 1. Kirikute ja koguduste seaduse muutmise seadus.
 RT II 1993, 10/11, 11. Kodaniku- ja poliitiliste õiguste rahvusvahelises pakt.
 RT II 1993, 10/11, 13. Rahvusvaheline pakt majanduslike, sotsiaalsete ja kultuurialaste õiguste kohta
 RT II 1999, 7, 47. Eesti Vabariigi ja Püha Tooli vaheline kokkulepe katoliku kiriku õigusliku staatuse kohta Eesti Vabariigis.
 RT II 2010, 14, 54. Inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsioon.
 RT II 2004, 3, 8. Amsterdami leping, millega muudetakse Euroopa Liidu lepingud, Euroopa Ühenduste asutamislepinguid ja teatavaid nendega seotud akte.
 RT II 2006, 13, 35. Euroopa põhiseaduse leping
 RT L 2000, 125, 2009; RT L 2008, 6, 66. Arestimaja sisekorra eeskiri.
 RT L 1993, 16, 442. Eesti kirikute, koguduste ja koguduste liitude registri põhimäärus.
 RT L 1999, 122, 1670. Politsei arestimaja sisekorra eeskirja kinnitamine. Siseministri 10. augusti 1999. a määrus nr 72.
 RT L 2006, 41, 739. Siseministri 08.05.2006 määrus nr 28. Elamisloa andmete välisriigi reisidokumenti kandmise kord.
 RT L 2006, 63, 1145. Siseministri 04.08.2006 määrus nr 52. Varjupaigataotleja tunnistuse vorm ja sellele kantavate andmete loetelu.
 RT I 2001, 82, 492; 2003, 32, 199. Vabariigi Valitsuse 9. oktoobri 2001. a määrus nr 317 „Abielu sõlmimisega seonduvate perekonnaseisuasutuse ülesannete kiriku, koguduse või koguduste liidu vaimulikule üleandmise ning täitmise tingimused ja kord”
 RTL 2001, 82, 1120. Vabariigi Presidendi 29. juuni 2001. a otsus nr 1112. „Kirikute ja koguduste seaduse” väljakuulutamata jätmine.
 RTL 2002, 129, 1875; Justiitsministri 07.11.2002 määrus nr 72. Vabatahtlike kaasamise juhend vanglas kinni peetavate isikute resotsialiseerimisse ja usulisse tegevusse.
 RTL 2002, 7, 65. Vabariigi Presidendi 4. jaanuari 2002. a otsus nr 81 ”Kirikute ja koguduste seaduse” väljakuulutamata jätmine.
 RTL 2004, 155, 2352. Vabariigi Valitsuse 15.12.2004 korraldus nr 872. Vabariigi Valitsuse 10. veebruari 1999. a korralduse nr 157-k „Asjatundjate komisjoni moodustamine Vabariigi Valitsuse ja Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku vahelise koostöö arendamiseks” muutmise.
 RTL 2004, 71, 1172. Justiitsministri 25.05.2004 määrus nr 41. Justiitsministri 07.11.2002 määrus nr 72. Vabatahtlike kaasamise juhend vanglas kinni peetavate isikute resotsialiseerimisse ja usulisse tegevusse.

Rahvusvahelised dokumendid

Declaration on the Elimination of All Forms of Intolerance and of Discrimination Based on Religion or Belief. <http://www.un.org/documents/ga/res/36/a36r055.htm>

- General Comment No. 22. General Comment No. 22: The right to freedom of thought, conscience and religion (Art. 18): .30/07/93. CCPR/C/21/Rev.1/Add.4, General Comment No.22; <[http://www.unhchr.ch/tbs/doc.nsf/\(Symbol\)/9a30112c27d1167cc12563ed004d8f15?Opendocument](http://www.unhchr.ch/tbs/doc.nsf/(Symbol)/9a30112c27d1167cc12563ed004d8f15?Opendocument)> Külastatud 12. juuli 2007.
- Loi tendant à renforcer la prévention et la répression des mouvements sectaires portant atteint aux droits de l'homme et aux libertés fondamentales. <http://www.assemblee-nat.fr/dossiers/sectes_pn.asp> Külastatud 07. aprill 2006.
- Council of Europe Parliamentaty Assambly Recommendation 1412, 1999. Illegal activities of sects. <http://assembly.coe.int/main.asp?Link=/documents/adoptedtext/ta99/erec1412.htm> Külastatud 19. jaanuar 2003.

- Eesti NSV Teataja, ENSV Ülemnõukogu ja Valitsuse Teataja (=ENSV ÜVT)**
VNFSV kriminaalkoodeks. Muudatustega kuni 15. novembrini 1940. Tallinn: ENSV Kohtu rahvakomissariaat, 1941.
- Eesti NSV Teataja 1944, 14, 172. NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu määrus usukultuste palvemajade avamise korra kohta.
- Eesti NSV Teataja 1945, 23, 439. Eesti NSV Rahvakomissaride nõukogu määrus usuühingute tegevuse korraldamise ajutise juhendi kinnitamise kohta.
- ENSV ÜVT 1977, 19, 222. Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi seadlus „Usukoondiste põhimääruse” kinnitamise kohta.
- ENSV ÜVT 1990, 10, 163. Eesti NSV Valitsuse määrus nr 67 Eesti NSV Riikliku Usuameti moodustamise kohta.
- ENSV ÜVT 1989, 19, 255. Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi Seadus Kodanike Ühenduste Kohta.
- ENSV ÜVT 1989, 35, 535. Eesti NSV Ülemnõukogu presiidiumi otsus 25. detsembri puhkepäevaks kuulutamise kohta.
- ENSV ÜVT 1990, 15, 247. Eesti Vabariigi seadus „Eesti valitsemise ajutistest alustest”.
- ENSV ÜVT 1990; 2; 180. Eesti Vabariigi Ülemnõukogu otsus 30. märtsist 1990 „Eesti riiklikust staatusest”

**Riigikogu istungite ja komisjonide stenogrammide,
Vabariigi Valitsuse pressikonverentside
(<http://web.riigikogu.ee>; www.valitsus.ee)**

- Riigikogu stenogrammide** (<http://web.riigikogu.ee>)
- VII Riigikogu stenogramm I istungijärk, 16. november 1992. Külastatud 20. juuni 2008.
- VII Riigikogu stenogramm I istungijärk, 3. detsember 1992. Külastatud 20. juuni 2008.
- VII Riigikogu stenogramm II istungijärk, 26. jaanuar 1993. Külastatud 20. juuni 2008.
- VIII Riigikogu stenogramm VIII istungijärk. 11. november 1998. Külastatud 20. juuni 2008.
- IX Riigikogu stenogramm 4. detsember 2001.
- IX Riigikogu stenogramm. Erakorraline istungijärk. 29. august 2001. Külastatud 18. juuni 2008.
- IX Riigikogu 23. oktoobri 2001 stenogramm.
- IX Riigikogu 24. oktoobri 2001 istungi stenogramm.
- Riigikogu rahanduskomisjoni istungi protokoll nr 152, 7. detsember 2009.

Riigikogu õiguskomisjoni istungi protokoll nr. 26, 3. aprill 2000. Külastatud 20. juuni 2008.

Riigikogu õiguskomisjoni istungi protokoll nr. 30, 22. aprill 2004.

Riigikogu õiguskomisjoni istungi protokoll nr. 66. 15. oktoober 2001.

Riigikogu õiguskomisjoni kiri Andres Heinapuule 19. veebruar 2002/2_8/422-V <http://www.maavald.ee/failid/Ahto1a_v.jpg > Külastatud 20. märts 2003.

Vabariigi Presidendi Kantselei kiri Taarausululiste ja Maausuliste Maavalla Kojale 27.02.2002, nr 2-8/E-615. <http://www.maavald.ee/failid/Ahto2a_v.jpg> Külastatud 14. oktoober 2007.

Vabariigi Valitsuse istungi 04. jaanuar 2000 protokoll nr 1 päevakorrapunkt 1. KKS Eelnõu (31.01.2000).

Vabariigi Valitsuse pressikonverents 23.11.2006. Valitsuse pressikonverentsi stenogramm, 23.11.2006

Vabariigi Valitsuse istungi protokoll nr. 15, 30. märts 1999.

Official Statement of President Meri upon the receipt of a letter from President Yeltsin on the issue of the Apostolic Orthodox Church. Kadriorg 29 February 1996. www.holy-trinity.org/estonia/2.29.epresident.html

Kohtulahendid

Eesti Vabariigi Ülemkohus 1.09.1993. Tsiiviilasi nr 2–3/92 1993. Ülemkohtu tsiiviil-asjade kohtukollegium, järelvalveprotest Tallinna Linnakohtu otsusele 29.06.1992. a. Õigeusu Kiriku Eestis Tallinna Piiskopkonna avalduses omandi-reformi õigustatud subjektiks tunnistamises.

Tallinna Linnakohus, Kandeostsus Eesti Vabariigi nimel Registriasi M 87749, 11.04.2005.

Tallinna Halduskohus 04.07.1994, Kohtuotsus haldusasjas nr.3–47/94.

Tallinna Linnakohus 29.06.1992, Kohtuotsus tsiiviilasi nr 2–1118/92.

Tallinna Ringkonnakohus 03.10.1994, Kohtuotsus haldusasjas II–3/111/94.

Riigikohtu põhiseaduslikkuse järelevalve kolleegiumi otsus 3-4-1-1 „Vabariigi Presidendi 9. aprilli 1996. a taotluse, tunnistada 1. aprillil 1996. a vastu võetud mitmetulundusühingute seadus põhiseadusega vastuolus olevaks, läbivaatamine” RT I 1996, 35, 737.

Käskkirjalised materjalid

Ellermäe, Eve. Hare Krišna liikumine Eestis. Tartu Ülikool, usuteaduskond, lõputöö, 2001. Käsk kiri asub Tartu Ülikooli usuteaduskonnas.

Grasmann, Siiri. Religioossete organisatsioonide roll tänapäeva Eesti kodanikuühiskonnas. Empiiriline uuring. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool, usuteaduskond, 2007. Käsk kiri asub Tartu Ülikooli usuteaduskonnas.

Heljas, Mari-Ann. EAÕK ajaloo aastatel 1990 – 01.01.1997. 14. veebruar 2007. Käsk kiri autori valduses.

Hermaküla, Iiri. Elu Sõna liikumine aastatel 1987–1988. Diplomitöö. Eesti Metodisti Kiriku Teoloogiline Seminar, 2007. Käsk kiri asub EMK Teoloogilises Seminaris.

- Jürjo, Silvester. Erinevate kaplaniteenistuste tekkimine ja areng Eestis aastatel 1988–2007. EELK Usuteaduse Instituut, magistritöö, 2007. Käsikiri asub EELK Usuteaduse Instituudis.
- Kala, Martin. L'Église orthodoxe end Estonia: approche canonique et du droit civil ecclesiastique Europeen (1923–2005). Vol II A, Annexes. These de doctorat de l'Université Paris XI, Faculte Jean Monnet, 2007. Käsikiri EV Siseministeeriumi usuaşjade osakonnas.
- Kask, Katrin. Vaimulik perekonnaseisuametnikuna. Kursusetöö. Tartu Ülikool, õigus-teaduskond, 2001. Käsikiri autori valduses.
- Kilemit, Liina. Eesti usuliikumiste suhtumine ühiskonda kajastatuna nende trükiväljaannetes. Tartu Ülikool, sotsiaalteaduskond, magistritöö, 2000. Käsikiri autori valduses.
- Kilp, Alar. Religion enters politics: the process of politicization of religious issues in four post-communist countries. Tartu Ülikool, sotsiaalteaduskond, magistritöö, 2002. Käsikiri autori valduses.
- Kuurmaa, Kaarel. Ateistlikust propagandast Eesti yldhariduskoolides 1957–1964. Tartu Ülikool, usuteaduskond, bakalaureusetöö, 2005. Käsikiri asub autori valduses.
- Küngas, Ingra. Satanismikujutelmad tänases Eestis. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool, Filosoofiateaduskond, Kultuuriteaduste ja kunstide instituut, Eesti võrdleva rahvaluule osakond, 2010. Käsikiri asub autori valduses.
- Linnas, Raine. Islam Eestis. EELK Usuteaduse Instituut, diplomitöö, 2002. Käsikiri asub EELK Usuteaduse Instituudis.
- Lyra, Ahti. New Age tervendamispriktikate osalusvaatlus: tervendaja religioosne roll. Tartu Ülikool, usuteaduskond, bakalaureusetöö, 2002. Käsikiri asub Tartu Ülikooli usuteaduskonnas.
- Morozkin, Leonti. Tallinnas akrediteeritud diplomaatiliste esinduste esindajatele korraldatav briifing, Tallinn, Alekander Nevski katedraal, 16. august 2001. Autori valduses.
- Niit, Madli-Maria. Eestlaste ja venelaste usklikkus seitsme maakonna võrdleva religioonisotsioloogilise uurimuse põhjal (1996–2002). Tartu Ülikool, filosoofiateaduskond, bakalaureusetöö, 2004. Käsikiri autori valduses.
- Pilli, Toivo. Evangelical Christian-Baptists of Estonia. The Shaping of Identity, 1945–1991. Ph.D. Thesis. University of Wales, International Baptist Theological Seminary, Prague 2007 (=2007a). Käsikiri Siseministeeriumi usuaşjade osakonnas.
- Prekup, Igor. Konfliktisituatsiooni ülevaade, mis kujunes Eestis seoses riigi sekkumisega õigeusu kiriku siseaşjadesse. 2001. Autori valduses.
- Rommel, Atko. Ateismi ajalooost Eestis (XIX sajandi lõpust kuni aastani 1989). Tartu Ülikool, usuteaduskond, magistritöö, 2004. Käsikiri asub Tartu Ülikooli usuteaduskonnas.
- Rohtmets, Priit. Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku konsistoorium ja vaimulikud ühiskondlikus ja poliitilises elus 1987–1991. Tartu Ülikool, usuteaduskond, bakalaureusetöö, 2004. Käsikiri asub Tartu Ülikooli usuteaduskonnas.
- Salumaa, Elmar, EELK 1918–1962, sine loco, 1962. Käsikiri autori valduses.
- Vimmsaare, Kuulo. Pealkirjastamata materjal kirikute külastamise kohta, 1992. Käsikiri autori valduses.
- Zāngov, Rivo, Jehoova tunnistajate represseerimine Eestis 20. sajandi jooksul. Türi Gümnaasium, eksamitöö, 2000. Käsikiri autori valduses.

Publitseeritud allikad ja kirjandus

- 15 kaasust. Madis Ernits (Peatoimetaja). Tallinn: Õiguskantsleri kantselei, 2008.
2000. aasta rahva ja eluruumide loendus. Haridus. Usk. IV. Tallinn: Statistikaamet, 2002.
- 2008 Report of Jehovah's Witnesses Worldwide. <http://www.watchtower.org/statistics/worldwide_report.htm> Külastatud 30. mai 2009.
- A Weekly Review of Estonian News 1995. Orthodox Church Row Becoming a Political issue. Eesti ringvaade. Internet edition. A Weekly Review of Estonian News ISSN 1023–1951. Volume 5 Number 50, December 10–16, 1995. <www.holy-trinity.org/12.10.95.governmentnews.html> Külastatud 22. jaanuar 2001.
- Abiline, Toomas (Koostaja). *Islam Eestis. Islam in Estonia. Islam v Estonji*. Tallinn: Huma, 2008.
- Albi, Kristiina; Laidvee, Janek; Papp, Ülla-Marike; Sepper, Mari-Liis. *Soolise võrdõiguslikkuse seadus. Kommentaareid väljaanne*. Tallinn: Juura, 2010.
- Aleksius II. *Õigeusk Eestimaal*. Tallinn: Moskva Patriarhaadi Kirjastus/Kirjastus Re-velex, 2009.
- Altnurme, Lea. Eesti koolinoorte jumalapilt. *Akadeemia* 6, 1999, lk 1199–1226.
- Altnurme, Lea. Eesti koolinoorte püha mõistest. *Usuteaduslik Ajakiri* 1, 2001, lk 103–124.
- Altnurme, Lea. *Uususundid*. Tartu: Tartu Ülikool, Usuteaduskond, 2002.
- Altnurme, Lea (Toim.). *Mitut usku Eesti I. Valik usundiloolisi uurimusi*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004.
- Altnurme, Lea. *Kristlusest oma usuni. Uurimus muutustest eestlaste religioossuses 20. sajandi II poolel*. Dissertationes Theologiae Universitatis Tartuensis 9. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2005.
- Altnurme, Lea (Toim.). *Mitut usku Eesti II. Valik usundiloolisi uurimusi*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007.
- Altnurme, Riho. *Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja Nõukogude riik 1944–1949*. Dissertationes Theologiae Universitatis Tartuensis 5. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2000.
- Altnurme, Riho. „Vergangenheitsbewältigung und Neuanfang? Fallbeispiel: Estnische Evangelisch-Lutherische Kirche (EELK)“ – *Die Kirchen und das Erbe des Kommunismus. Die Zeit nach 1989 – Zäsur, Vergangenheitsbewältigung und Neubeginn*. Hg. von Katharina Kunter, Jens Holger Schjørring. Erlangen: Martin-Luther-Verlag, 2007, lk 130–142.
- Altnurme, Riho. Eesti Kirikute Nõukogu suhted riigiga. – Riho Altnurme (Toim.) *Eesti oikumeenia lugu*. Tartu; Tallinn: Tartu Ülikool/Eesti Kirikute Nõukogu, 2009, lk 283–304.
- Altnurme, Riho; Remmel, Atko 2009. Kirikuelu okupatsioonide ajal – Riho Altnurme (Toim.) *Eesti oikumeenia lugu*. Tartu; Tallinn: Tartu Ülikool/Eesti Kirikute Nõukogu, 2009, lk 99–113.
- Andresen, Andres. *Eestimaa kirikukorraldus 1710–1832*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2008.
- Ariko 2002. *Avaliku arvamuse uuringu tulemused, juuli 2002*. Koostaja Lia Lepane. Ariko Marketing, 2002. <www.riigikogu.ee/doc.php?46237> Külastatud 20. veebruar 2008.
- Au, Ilmo; Ringvee, Ringo. *Kirikud ja kogudused Eestis*. Tallinn: Ilo, 2000.
- Au, Ilmo; Ringvee, Ringo. *Usulised ühendused Eestis*. Tallinn: Allika, 2007.

- Balodis, Ringolds. *State and Church Relationship: Theory and Latvian State Experience. Summary of Presented Promotion*. Riga: Religioas Brivibas Asocacija, Latvijas Universitates Juridiskas Fakultates, Valststiebisu Zinatnu Katedra, 2001.
- Balodis, Ringolds. The Recet Developments of latvian Model of Church and State Relationship: Constitutional Changes without Revising of Constitution. *Jurisprudencia* 2009, 2, lk 7–19.
- Bartholomeus. Letter of Ecumenical Patriarch Bartholomew to Patriarch Alexy of Moscow Concerning the Orthodox in Estonia. Prot. No. 206, February 24, 1996. <<http://www.orthodoxa.org/GB/estonia/documentsEOC/reponseAlexis.htm>>
- Baturin, Irina. Noorte suvepäevade konkreetse sotsiaalse uurimuse kogemustest Eesti NSV-s. – Kuulo Vimmsaare (Koostaja). *Ateism, religioon, sotsioloogia*. Tallinn: Eesti Raamat, 1970, lk 29–39.
- Becker, Howard. *Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance*. New York: The Free Press, 1963.
- Beckford, James A., *Social Theory and Religion*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Berg, Eiki; Verschik, Anna. Juudid. – Jüri Viikberg (Koostaja). *Eesti rahvaste raamat. Rahvusvahemused, -rühmad ja -killud*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1999, lk 214–222.
- Berger, Peter; Davie, Grace; Fokas, Effie. *Religious America, Secular Europe? A Theme and Variations*. Aldershot: Ashgate, 2008.
- Boothby, Lee. Protecting Freedom of Religion or Belief in Restricted or Institutional Settings. – Tore Lindholm, W.Cole Durham, Jr., Baia G. Tahzib-Lie (Eds) *Facilitating Freedom of Religion or Belief: A Deskbook*. Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 2004, lk 407–423.
- Borowik, Irena. Orthodoxy Confronting the Collapse of Communism in Post-Soviet Countries. *Social Compass* 2, 2006, lk 267–278.
- Bromley, David G. Satanism: The New Cult Scare. – James T. Richardson, Joel Best, David G. Bromley (Eds.) *The Satanism Scare*. New York: Aldne de Cruyter, 1991, lk 49–72.
- Bruce, Steve. Modernization, Religious Diversity and Rational Choice in Eastern Europe. *Religion, State and Society* 3/4, 1999, lk 265–275.
- Bruce, Steve. *God is Dead. Secularization in the West*. Oxford: Blackwell Publishing, 2002.
- Bruce, Steve. *Politics & Religion*. Cambridge: Polity Press, 2003.
- Casanova, José. *Public Religions in the Modern World*. Chicago & London: The Unoversity of Chicago Press, 1994.
- Črnič, Ales. New Religions in „New Europe”. *Journal of Church and State* 3, 2007, lk 517–551.
- Crouch, Ben M.; Dampouse, Kelly. A Survey of ”Cult Cops”. – James T. Richardson, Joel Best, David G. Bromley (Eds.) *The Satanism Scare*. New York: Aldne de Cruyter, 1991, lk 191–204.
- Davie, Grace. *Religion in Modern Europe*. Oxford: Oxford University Press, 2000.
- Davis, Derek. Explaining the Complexities of Religion and State in the United States: Separation, Integration and Accommodation. – Derek Davis, Gerhard Besier (Eds.) *International Perspectives on Freedom and Equality of Religious Belief*. Waco, Texas: J. M. Dawson Institute of Church-State Studies, Baylor University, 2002, lk 169–181.

- Davis, Heather. Inmates' Religious Rights: Deference to Religious Leaders and Accommodation of Individualized Religious Beliefs. *Albany Law Review*, Winter, 2000, lk 773–802.
- Demerath III, Nicholas Jay. *Crossing the Gods: World Religions and Wordly Politics*. New Brunswick, NJ & London: Rutgers University Press, 2001.
- Doe, Norman. Towards a 'Common Law' on Religion in the European Union. *Religion, State and Society*, 1, 2009, lk 147–166.
- Dreifelds, Juris. Religion in Latvia: from Athropy to Rebirth. – A. Cimdina (Ed.) *Religion and Political Change in Europe: Past and Present*. Pisa: Università di Pisa, 2003, lk 241–266. Internetis <http://www.stm.unipi.it/Clloh/tabs/libri/8/18-Dreifelds.pdf>
- Ederberg, Bruno. *Lahkusud Eestis*. Rakvere: B. Ederberg, 1935.
- EELK Arengukava 2008–2017. <http://www.eelk.ee/eelk_doc/eelk_arengukava.pdf> Külastatud 20. jaanuar 2009.
- Eesti Inimarengu Aruanne 2009. Tallinn: Eesti Koostöö Kogu, 2010.
- Eesti õigeusu koguduste Ühisuse põhjuskirja projekt; P. Sünodi poolt 1917 a. kinnitatud Ajutine Õigeusu kihelkonna korraldus; Aruanne ja seletus Eesti Õigeusu Koguduste Ühisus, Eesti Apostlik-Õigeusu Kirik. Sinod. Tartu: s. n., 1917.
- EELK pöördumine 2003. Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku Konsistooriumi ja Piiskopliku Nõukogu pöördumine Eesti ühiskonna ja EELK liikmete poole seoses 14. septembril 2003 toimuva rahvahääletusega; Tallinnas 26. augustil 2003. *Eesti Kirik* 27. august, 2003.
- Eesti Satanistliku Koguduse „Musta Veenuse Ordu” vastulause Tallinna Linnakohtu registriosakonnale registriasjas M 87749, 22.06.2005. <<http://liin.saadanas.org/mvovastulause.html>> Külastatud 13.juuni 2007
- Eesti Satanistliku Koguduse põhikiri. <<http://liin.saadanas.org/#pohikiri2>> Külastatud 13.juuni 2007
- Eesti Vabariigi ja Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku vaheline kavatsuste protokoll 4. oktoober 2002. <http://www.siseministeerium.ee/public/Kavatsuste_protokoll_EV_ja_EAOK_rtf> Külastatud 30. märts 2008
- Eesti Vabariigi ja Moskva Patriarhaadi Eesti Õigeusu Kiriku vaheline kavatsuste protokoll 4. oktoober 2002. < <http://www.siseministeerium.ee/public/MPEOK.rtf>> Külastatud 30. märts 2008.
- Eesti Vabariigi põhiseadus. Kommenteeritud väljaanne*. Toimetuskollegium E-J-. Truuväli jt. Tallinn: Juura, 2002.
- Ehasalu, Vallo. *EELK Valga praostkonna sõnaline aruanne 2006*. 31. märtsil 2007. <<http://www.valgapraostkond.ee/index.php?op=3&path=Aruanne%2F5naline+aruanne>> Külastatud 19. detsember 2007.
- Eidemiller, Rainer. Lapse õigus elule. *Sotsiaaltöö* 3, 1999, 14–15.
- Eier, Tiina. Elu Sõna koguduse algusest ja tööst Eestis, eriti Tartus. *Mäetagused* 14, 2000, 57–61.
- EKN tegevusaruanne 2002. *Eesti Kirikute Nõukogu 2002. Issanda aasta tegevusaruanne*. Tallinn: Eesti Kirikute Nõukogu, 2003.
- EKN tegevusaruanne 2005. *Eesti Kirikute Nõukogu 2002. Issanda aasta tegevusaruanne*. Tallinn: Eesti Kirikute Nõukogu, 2005.
- EKN tegevusaruanne 2007. *Eesti Kirikute Nõukogu 2007. Issanda aasta tegevusaruanne*. Tallinn: Eesti Kirikute Nõukogu, 2008.
- EKN tegevusaruanne 2008. *Eesti Kirikute Nõukogu 2008. Issanda aasta tegevusaruanne*. Tallinn: Eesti Kirikute Nõukogu, 2009.

- EKN tegevusaruanne 2009. *Eesti Kirikute Nõukogu 2009. Issanda aasta tegevusaruanne*. Tallinn: Eesti Kirikute Nõukogu, 2010.
- Ellermäe-Reimets, Eve. Hare Krišna liikumine Eestis. – Lea Altnurme (Toimetaja) *Mitut usku Eesti I. Valik usundiloolisi uurimusi*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004, lk 96–116.
- Ellis, Bill. *Raising the Devil: Satanism, New Religions and the Media*. Lexington: University Press of Kentucky, 2000.
- Emerson, Shirley. Adolescent satanism: Rebellion masquerading as religion. *Counseling & Values* 2, 1995, lk 145–160.
- Enyedi, Zsolt. The contested politics of positive neutrality in Hungary. *West European Politics*, 1, 2003, lk 157–176
- Eesti Päevaleht Online* 11. märts 2004. Vangla rikub islamusulise inimõigusi sealihaga. <http://epl.ekspress.ee/artikkel/259863> Külastatud 12. veebruar 2009.
- Estonian Premier on Orthodox Church Dispute. March 6, 1996. <www.holytrinity.org/estonia/3.6.omri.html> Külastatud 12. mai 2003..
- Eurobaromeeter. Special Eurobarometer 225 „Social values, Science & Technology” Report. European Commission, 2005. Internetis: <http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_225_report_en.pdf> Külastatud 20. jaanuar 2010.
- Fautre, Willy. *The Sect Issue in France and Belgium* in *International Perspectives on Freedom and Equality of Religious Belief*, Derek H. Davis and Gerhard Besier (Eds.), J.M. Dawson Institute of Church-State Studies: Baylor University, 2002, lk 43–56.
- Fautre, Willy, Alain Garay & Yives Nidegger. The Sect Issue in the European Frankophone Sphere. – Tore Lindholm, W.Cole Durham, Jr. & Baia G. Tahzib-Lie (Eds) *Facilitating Freedom of Religion or Belief: A Deskbook*. Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 2004, lk 595–618.
- Final Report of the Enquete Commission on „So-called Sects and Psychogroups”: New Religious and Ideological Communities and Psychogroups in the Federal Republic of Germany. (transl. W.Fehlberg & M.Ulloa-Fehlberg). Bonn: Bundestag, 1998.
- Fine, Gary Alan; Victor, Jeffrey. Satanic Tourism. Adolescent Dabblers and Identity Work. *Phi Delta Kappa*, September 1994, lk 70–72.
- Frankfurter, Davis. The Satanic Ritual Abuse Panic as Religious-Studies Data. *Numen* 1, 2003, lk 108–117.
- Gautier, Mary L. Church Attendance and Religious Belief in Postcommunist Societies. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 2, 1997, lk 289–296.
- General Assembly Fifty-first session Item 113 1996. General Assembly Fifty-first session Item 113 of the preliminary list A/51/50. Letter dated 19 March 1996 from the Permanent Representative of the Russian Federation to the United Nations addressed to the Secretary-General 20.03.1996. <http://www.un.org/documents/ga/docs/51/plenary/a51-81.htm>
- Gill, Anthony. *The Political Origins of Religious Liberty*. New York: Cambridge University Press, 2008.
- Gills, Nikandrs. Jehovah’s Witnesses in Latvia in the 20th Century. A paper presented at CESNUR conference in Turin 1998. <http://www.cesnur.org/testi/bryn/br_gills.htm> Külastatud 22. juuni 2008.
- Gills, Nikandrs. Jehovah’s Witnesses in the Social and Cultural Context of Contemporary Latvia. A paper presented at CESNUR’s 14th international conference, Riga, Latvia, August 29–31, 2000. <<http://www.cesnur.org/conferences/riga2000/gills.htm#Anchor-47857>> Külastatud 22. juuni 2008.

- Glodenis, Donatas. Legislation on Religion and the Challenge of Pluralism in Lithuania, 2005. <<http://en.religija.lt/showarticle.php?articleID=17>> Külastatud 20. jaanuar 2010.
- Glodenis, Donatas. Administrative and Financial Matters in the Area of Religious Freedom and Religious Communities: Case of Lithuania. – Drago Čepar (Ed) *Legal Aspects of Religious Freedom*. International Conference, Sept 15–18, 2008. Ljubljana: Office of the Government of the Republic of Slovenia for Religious Communities, 2008, lk 149–198.
- Gramberg, Gennadi; Kats, Jossef. Juudid Tallinnas. – *Tallinna Uus sinagoog*. Tallinn: Eesti Juudiusu Kogudus, 2007, lk 13–25.
- Gray, John. *Black Mass. Apocalyptic Religion and the Death of Utopia*. London: Penguin Books, 2008.
- Gunn, Joshua. Prime-time Satanism: rumor-panic and the work of iconic topoi *Visual Communication* 4, 2005, lk 93–119.
- Gurin-Loov, Eugenia. *Eesti juudid – lühike ülevaade*, 1990. <http://eja.pri.ee/history/jews_in_eeesti_es.pdf> Külastatud 20. detsember 2010.
- Halman, Loek; Draulans, Veerle. How secular is Europe? *The British Journal of Sociology* 2/2006, lk 263–288.
- Hansen, Hans (Koostaja). *Sotsioloogilise küsitluse Elust, usust ja usuelust II tulemused*. Tallinn: Eesti Kirikute Nõukogu, Eesti Piibliselts, Eesti Evangelisatsiooni Allianss, 2000.
- Hansen, Hans. *Luterlased, õigeusklikud ja teised. Usuihendused Eestis 1934–2000*. Tallinn: Hans Hansen, 2002.
- Heiter, Urve (Koostaja). *Koht sinu jaoks. Esimesed 15 aastat*. Tallinn: Eesti Kristlik Nelipühi Kirik, 2006.
- Heljas, Mari-Ann. Eesti Apostlik Õigeusu Kirik. Sünnilugu. *Kultuur ja Elu* 4, 2003. Internetis http://kultuur.elu.ee/ke474_kirik.htm Külastatud 20. detsember 2010.
- Heljas, Mari-Ann. L'Église orthodoxe d'Estonie. *Istina* 1, 2004, lk 36–45.
- Hennoste, Tiit; Pajusalu, Karl. Eesti murrete kujunemisest ja hääbumisest. – Hennoste, Tiit (Toim.) *Eesti murded ja kohanimed*. 2. täiendatud trükk. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2009, lk 63–72.
- Herkel, Andres ja Kiin, Sirje. Halbade avalike suhetega ei saa hästi valitseda. IML infoleht nr 22, november 2000. <www.isamaaliit.ee/sisu/imlinfo_infoleht_23_halfade.php3> Külastatud 21.09.2001.
- Hjelm, Titus. *Saatananpalcvonta, media ja suomalainen yhteiskunta*. Nuorisotutkimusverkosto. Nuorisotutkumusseura Julkaisuja 55. Helsinki: Helsinki University Press, 2005.
- Huntington, Samuel P. Tsivilisatsioonide kokkupõrge ja maailmakorra ümberkujumine. Tartu: Fontes, 1999.
- Ilja, Voldemar. *Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eesti): 1730–1743*. Tallinn: Logos, 1995.
- Introvigne, Massimo. Religious Minorities and Anti-Cult Activity in Italy in Comparative Perspective. – Derek Davis, Gerhard Besier (Eds.) *International Perspectives on Freedom and Equality of Religious Belief*. Waco, Texas: J. M. Dawson Institute of Church-State Studies, Baylor University, 2002, lk 105–119.
- Introvigne, Massimo. The Gothic Milieu: Black Metal, Satanism, and Vampires. Ümbertöötatud versioon konverentsil „Rejected and Suppressed Knowledge: The Racist Right and the Cultic Milieu” (Swedish National Council for Crime Prevention) peetud ettekandest, Stockholm, 15–16 February 1997 <<http://www.cesnur.org/testi/gothic.htm>> Külastatud 21. jaanuar 2004.

- IRFR Lithuania 2002. *International Religious Freedom Report 2002, Lithuania*. U. S. Department of State, Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor. <<http://www.state.gov/g/drl/rls/irf/2002/13946.htm>> Külastatud 20. jaanuar 2010,
- IRFR Lithuania 2003. *International Religious Freedom Report 2003, Lithuania*. U. S. Department of State, Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor. <<http://www.state.gov/g/drl/rls/irf/2003/24419.htm>> Külastatud 20. jaanuar 2010,
- IRFR Lithuania 2004. *International Religious Freedom Report 2004, Lithuania*. U. S. Department of State, Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor. <<http://www.state.gov/g/drl/rls/irf/2004/35468.htm>> Külastatud 20. jaanuar 2010,
- IRFR Lithuania 2005. *International Religious Freedom Report 2005, Lithuania*. U. S. Department of State, Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor. <<http://www.state.gov/g/drl/rls/irf/2005/51565.htm>> Külastatud 20. jaanuar 2010,
- Issakov, Sergei. Venelased. – Viikberg, Jüri (Koostaja). *Eesti Rahvaste Raamat. Eesti rahvaste raamat. Rahvusvahemused, -rühmad ja -killud*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1999, lk 525–539.
- JanMortis. Järelsõna. – A.S.LaVey. *Saatanlik piibel*. Tallinn: Eesti Satanistlik Kogudus MVO, 2005, lk 158–160.
- Jürjo, Silvester. Eesti Kirikute Nõukogu töövaldkonnad. Kaplanaat. – Riho Altnurme (Toim.) *Eesti oikumeenia lugu*. Tartu; Tallinn: Tartu Ülikool/Eesti Kirikute Nõukogu, 2009, lk. 370–395.
- Kaitsepolitseiameti aastaraamat 2003*. Koostaja Toivo Kamenik. Tallinn: Kaitsepolitseiamet, 2003.
- Kaitsepolitseiameti aastaraamat 2004*. Koostaja Toivo Kamenik. Tallinn: Kaitsepolitseiamet, 2004.
- Kaitsepolitseiameti aastaraamat 2005*. Koostaja Toivo Kamenik. Tallinn: Kaitsepolitseiamet, 2005.
- Kaitsepolitseiameti aastaraamat 2006*. Koostaja Toivo Kamenik. Tallinn: Kaitsepolitseiamet, 2006.
- Kalmet, Tanel. Religiooniõiguse põhiprobleemistik Eestis. *Juridica* 6, 2001, lk 368–375.
- Kaups, Karl. Kojuhüütud ustavaid sulaseid. – K. Kaups (Toim.) *50 aastat apostlite radadel Jooni baptisti koguduste eluarengust Eestis*. Keila: E.B.K.Liidu Kirjastus, 1934, lk 100–144.
- Ketola, Mikko. The Baltic Churches in the Process of Transformation and Consolidation of Democracy since 1985. *Kirchliche Zeitgeschichte* 1, 2007, lk 66–80.
- Khair Al-Din, Ravil. Eesti Euroopa Liiduga ühinemise protsess: Moslemi vähemuse õiguste kaitse islami õiguse seisukohast. *Akadeemia* 12, 2000, lk 2616–2628.
- Kiil, Evald. *Meenutusi nelipühi ärkamisest Eestis*. Tallinn: Logos, 1997.
- Kiir, Avo. EELK Viru praostkonna 1998. aasta tegevuse aruanne. <<http://www.angelfire.com/sk/eelkviru/aruanne.html>> Külastatud 26. november 2007. (= Kiir 1998)
- Kiir, Avo. EELK Viru praostkonna 2006. aasta tegevuse aastaaruanne. Märts 2007. <<http://www.virupraostkond.ee/index.php/mod/site/act/nav/id/63/i/132>> Külastatud 26. november 2007. (= Kiir 2006)
- Kiivit, Jaan. Uskonnonvapaustilanne Virossa. *Teologinen Aikakauskirja* 6, 2001, 550–553.
- Kilemit, Liina; Nõmmik, Urmas. Eesti elanike suhtumisest religiooni. – Lea Altnurme (toimetaja) *Mitut usku Eesti I. Valik usundiloolisi uurimusi*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004, lk 10–36.

- Kilemit, Liina; Nõmmik, Urmas. Über Religion im heutigen Estland. Zu den Ergebnissen einer religionssoziologischen Umfrage. *Trames: Journal of the Humanities and Social Sciences* 4, 2002, lk 297–321.
- Kilp, Alar. Kiriku mõjust religiooni politiseerimisele. *Usuteaduslik Ajakiri* 1, 2004, lk 95–110.
- Kilp, Alar. Pattern of Lutheran Politics in a Post-Communist State: the Case of Estonia. *Culture and Politics* 6, 2009, lk 65–76.
- Kilp, Alar. Religioon. – Mare Ainsaar, Dagmar Kutsar, Maarike Harro (Toimetajad). *Euroopa sotsiaaluuringu 2004 Eesti raport*. Tallinn: Eesti Tervise- ja Käitumisteaduste Tippkeskus, 2005, lk 124–130.
- Kiriku infrastruktuuri taastamine. Ülevaade tegevusest ja üleskutse annetusteks. Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku Fond*. Tallinn: EAÕK Fond, 1993.
- Kiviorg, Merilin. Kirikuõigus Eesti Vabariigi avaliku õiguse osana. (aastate 1918–1940 ja 1991–1996 võrdlev analüüs). *Juridica* 9, 1997, lk 465–471 (=1997a).
- Kiviorg, Merilin. Eesti Apostlik-Õigeusu Kirik ja objektiivne kirikuõigus. *Juridica* 10, 1997, lk 518–523 (=1997b).
- Kiviorg, Merilin. Church and State in Estonia. *European Journal for Church and State Research* Vol. 7, 2000, lk 317–338.
- Kiviorg, Merilin. Church Autonomy in Estonia. – Gerhard Robbers (Ed.) *Church Autonomy. A Comparative Study*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2001, lk 285–301 (=2001a).
- Kiviorg, Merilin. State and Church in Estonia. – Ringolds Balodis (Ed) *State and Church in the Baltic States: 2001*. Riga: Latvian Association for Freedom of Religion, 2001, lk 43–66 (=2001b).
- Kiviorg, Merilin. Religiooniõiguse põhimõisted, üldpõhimõtted ja allikad. *Juridica* 1, 2001, lk 23–34 (=2001c).
- Kiviorg, Merilin. Õigeusu kirikute legaliseerimisest Eesti õiguskorras. *Õigus teada. Ajaleht juristidele* Nr 7 (47) september-oktoober, lk 5–6 (=2001d).
- Kiviorg, Merilin. The permissible scope of legal limitations on the freedom of religion or belief in Estonia. *Emory International Law Review*, 19, 2, 2005, lk 753–783 (=2005a).
- Kiviorg, Merilin. Riigi ja usuliste ühenduste suhteid reguleerivatest õigusaktidest Eestis läbi ajaloo. Siseministeeriumi usuasjade osakonna 15. aastapäeval 29. septembril peetud ettekanne. *Eesti Kirik* 14.12.2005 (=2005b).
- Kiviorg, Merilin. Inimõigused. – Merilin Kiviorg, Kristi Land, Hannes Vallikivi. *Rahvusvaheline õigus*. Tallinn: Juura, 2010, lk 120–135.
- Klinke, Lambert. Katoliku kirik Eestis 1918–1998. *Akadeemia* 4, 2000, lk 862–881.
- Kodacsy, Tamas. The Church and Democracy in Central Europe. *Religion in Eastern Europe* 1, 2004, lk 34–39.
- Kolstø, Pål. The New Russian Diaspora: Minority Protection in the Soviet Successor States. *Journal of Peace Research* 2, 1993, lk 197–217.
- Krumina-Konkova, Solveiga. New Religious Minorities in the Baltic States. – Ph. Sh. Lucas ja Th. Robbins (Eds.) *New Religious Movements in the 21st Century. Legal, Political, and Social Challenges in Global Perspective*. New York-London: Routledge, 2004, lk 117–127.
- Kruus, Hans. *Talurahva käärimine Lõuna-Eestis XIX sajandi 40-ndail aastail : mit einem Referat: Die Bauernbewegung in Südostland in den 40-er Jahren des XIX Jahrhunderts*. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1930.

- Kruus, Hans. Lõuna-Eesti talurahva kreeka(vene)-õigeusku siirdumise algusest 1845. a – Jannau, H. G. v. *Vene-õigeusu tulekust Lõuna-Eestis 1845.–46. a.* Trükki toimetanud, eessõna ja märkustega varustanud Hans Kruus. Akadeemilise Ajaloo-Seltsi Toimetused III. Tartu: Loodus, 1927, lk v–xvi.
- Kurg, Ingmar. Teised interkonfessionaalsed organisatsioonid Eestis. – Riho Altnurme (Toim.) *Eesti oikumeenia lugu.* Tartu-Tallinn: Tartu Ülikool-Eesti Kirikute Nõukogu, 2009, lk 421–438.
- Kõpp, Johan. Haridusolud. – A. Tammekann, E. Kant, J.V. Veski (toim) *Setumaa. Eesti maateaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus III. Eesti Kirjanduse Seltsi Kodu-uurimise Toimkonna väljaanne nr. 8.* Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1928, lk 88–10.
- Kõpp, Juhan. *Kirikuvallitsemiseõpetus.* Tartu: Akadeemilise Kooperatiivi Kirjastus, 1940.
- Laar, Mart; Ott, Urmas; Endre, Sirje. *Teine Eesti: Eesti iseseisvuse taassünd 1986–1991.* Tallinn: SE & JS, 1996.
- Lahtinen, Aarno; Laitila, Teuvo; Suttner, Ernst Chr. *Usko, toivo ja vallankumous. Kristinusk ja kirkot Neuvostoliitossa.* Helsinki: Otava, 1991.
- Laks, Johannes. *Evangeeliumi kristlaste vabakoguduse ajalooline ülevaade 1905–1930.* Toronto: Vabakoguduse Kirjastus, 1966.
- Laks, Johannes. *Mälestusi eluteelt ja töömaalt.* Toronto: Vabakoguduse Kirjastus, 1965.
- Lambert, Yves. A Turning Point in Religious Evolution in Europe. *Journal of Contemporary Religion* 1, 2004, lk 29–45.
- Lanning, Kenneth V. Investigator's Guide to Allegations of Ritual Child Abuse. Behavioral Science Unit, National Center for the Analysis of Violent Crime, Federal Bureau of Investigation, FBI Academy, Quantico, Virginia, 1992. Internetis <http://www.religioustolerance.org/ra_rep03.htm#fbi> Külastatud 11.veebruar 2008.
- Lauristin, Marju; Vihalemm, Peeter. The Political Agenda During Different Periods of Estonian Transformation: External and Internal Factors, *Journal of Baltic Studies*, 1, 2009, lk 1–28.
- Leppik, Jaan. Uususundid Eestis. *Vikerkaar* 6, 1992, lk 52–57.
- Lerner, Natan. The Nature and Minimum Standard of Freedom of Religion. – Lindholm, Tore; Durham Jr, W.Cole, Jr. & Tahzib-Lie, Baia G. (Eds) *Facilitating Freedom of Religion or Belief: A Deskbook.* Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 2004, lk 63–83.
- Lewis, James R. The Satanic Bible: Quasi-Scripture / Counter-Scripture. Paper presented at the International CESNUR Conference, „Minority Religions, Social Change, and Freedom of Conscience.” Salt Lake City and Provo, June 20–23, 2002. <www.cesnur.org/2002/slc/lewis.htm> Külastatud 20. jaanuar 2010.
- Lewis, James R. Who Serves Satan? A Demographic and Ideological Profile. *Marburg Journal of Religion.* Volume 6 (2), 2001, lk 1–25. <<http://web.uni-marburg.de/religionswissenschaft/journal/mjr/pdf/2001/lewis2001.pdf>> Külastatud 11. veebruaril 2008.
- Liiman, Raigo. *Usklikkus muutub Eesti ühiskonnas.* Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2001.
- Lindholm, Tore. Philosophical and Religious Justifications of Freedom of Religion or Belief. – Lindholm, Tore; Durham Jr, W.Cole, Jr. & Tahzib-Lie, Baia G. (Eds) *Facilitating Freedom of Religion or Belief: A Deskbook.* Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 2004, lk 19–61.

- Linnas, Raine. Islam Eestis. – Lea Altnurme (Toim.) *Mitut usku Eesti I. Valik usundiloolisi uurimusi*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004, lk 37–66. (=2004a)
- Linnas, Raine. Islam Eestis. *Akadeemia* 9, 2004, lk 1988–2018 (=2004b)
- Loima, Jyrki. Nationalism and the Orthodox Church – Teuvo Laitila ja Jyrki Loima (Toim.) *Nationalism and Othodoxy. Two Thematic Studies on Natinal Ideologies and their Interaction with the Church*. Helsinki: Helsinki University Press, 2004, lk 93–99.
- Lotman, Piret. Tsensuur kui usuvastase võitluse meetod Nõukogude okupatsiooni algul Eestis. – Piret Lotman (Koost.) *Uurimusi tsensuurist. Rahvusraamatukogu Toime- tised IV*, Tallinn: Rahvusraamatukogu, 1995, lk 120–143.
- Lowney, Kathleen S. Teenage Satanism as Oppositional Youth Subculture. – Lorne L. Dawson (Ed) *Cults in Context. Readings in the Study of New Religious Movements*. New Brunswick & London: Transaction Publishers, 1998 (1996). Pp 313–327.
- Lõuna, Kalle. Usuküsimus Petserimaal 1920.–30. aastatel ja kloostriõda. *Ajalooline Ajakiri* ¾, 1999, lk 57–69.
- Madeley, John T. S.. A framework for the comparative analysis of church-state relations in Europe. *West European Politics* 1 (26), 2003, lk 23–50.
- Martinez-Tórron, Javier; Navarro-Valls, Rafael. Protection of Religious Freedom in the System of the Council of Europe. – Tore Lindholm, W.Cole Durham, Jr. & Baia G. Tahzib-Lie (Eds) *Faciliating Freedom of Religion or Belief: A Deskbook*. Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 2004, lk 209–238.
- Maruste, Rait. *Konstitutsionalism ning põhiõiguste ja –vabaduste kaitse*. Tallinn: Juura, 2004.
- Matlary, Janne Haaland. Implementing Freedom of religion in the OSCE: Expression from the Norwegian Chairmanship. – Tore Lindholm, W.Cole Durham, Jr. & Baia G. Tahzib-Lie (Eds) *Faciliating Freedom of Religion or Belief: A Deskbook*. Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 2004, lk 255–271.
- Meder, Walther. Ülevaade Eesti kirikuõigusest. *Õigus* 1, 1938, lk 10–26.
- Memorandum 1996. Memorandum Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku küsimuses. Oiku- meenilise Patriarhaadi Püha Sinodi peasekretär 15. jaanuar 1996.
<http://www.eoc.ee/est/ylamenyy/ajalugu/article_id-577> Külastatud 9. jaanuar 2009.
- Merusk, Kalle; Olle, Vallo; Saarmets, Virgo. Kodanikeühenduste seadusandlike küsi- muste analüüs. 11. jaanuar 2003. <www.siseministerium.ee/public/kodanikeyhenduste_seadusandlus_kys_analyys.rtf> Külastatud 6. august 2008.
- Metropoliit Aleksander. Ringkiri nr. 191, 30.12.1942. Internetis
<<http://www.orthodoxa.org/EE/estonieEE/histoireaoc/ringkiri42EE.htm>>
Külastatud 23. jaanuar 2009.
- Metropolitan John of Helsinki. The Finnish Orthodox Church. – Pedro Ramet (Ed) *Eastern Christianity and Politcsin the Twentieth Century. Christianity Under Stress. Vol 1*. Durham & London: Duke University Press, 1988, lk 267–285.
- Mitrokhin, Nikolay. The Russian Orthodox Church in Contemporary Russia: Structural Problems and Contradictory Reiations with the Government, 2000–2008. *Social Research* 1, 2009, lk 289–320..
- Moskova haluaa Länsi-Euroopan ortodoksit piirinsä .
www.logosmedia.fi/artikkelinarkisto/ Külastatud 9. jaanuar 2002.
- Moynihan, Michael; Søderlind, Didrik. *Lords of Chaos. The Bloody Rise of the Satanic Metal Underground*. Los Angeles: Feral Houe, 2003.

- Muttika, Jüri. Riik kiusab sataniste. *Eesti Ekspress* 14. aprill 2005. (Internetis: <http://paber.ekspress.ee/viewdoc/B096B369E4ECBBF1C2256FE1006D1831>; külastatud 13. veebruar 2007.)
- MVO lugu. <<http://liin.saadanas.org>> Külastatud 20.detsember 2007
- Mägi, Rasmus. Asendusteenistuse õiguslikud alused ja praktika. *Juridica* V/2001, lk 314–320.
- Nalborczyk, Agata S. Islam in Poland. 600 Years of Muslim Presence – Michaela Moravcikova (Ed.) *Islam v Európe/Islam in Europe*. Bratislava: Ustav pre vzťahy štátu a cirkvi, 2005, lk 248–255.
- Niitsoo, Viktor. *Müürimurdjad: MRP-AEG ja ERSP lugu*. Tallinn: Ortwill, 2002.
- Nowak, Manfred; Vospernik, Tanja. Permissible Restrictions on Freedom of Religion and Belief. – Tore Lindholm, W.Cole Durham, Jr. & Baia G. Tahzib-Lie (Eds) *Facilitating Freedom of Religion or Belief: A Deskbook*. Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 2004, lk 147–172.
- Nõmmik, Tõnis. *Vaimulikud kaitsejõududes. Eesti Kaitseväge kaplaniteenistus ja selle eellugu*. Tartu: Kaitseväge Ühendatud Õppeasutused, 2005.
- Nõmper, Ants. Jehoova tunnistajate lapse arstide kriminaalasjast. *Juridica* IV, 2000, 212–223.
- O'Hagan, Maureen. Pastor Guilty of Importing Laborers. Estonian teens hoped to be missionaries. *Washington Post*, August 15, 2001.
- Ojatalu, Ülo. Küüditatud usutunnistuse pärast. – Leo Õispuu (Koostaja) *Küüdatamine Eestist Venemaale. Juuniküüditamine 1941 & küüditamised 1940–1953*. Tallinn: ERRB, Rahvusarhiiv, AS Andmevara, Tallinna Tenikaülikool-Soojustehnika Instituut, Liit MEMENTO, 2001, lk 867–869.
- Ontario Consultants of Religious Tolerance „How Widespread is Satanic/Sadistic Ritual Abuse? Part 1”. <http://www.religioustolerance.org/ra_none.htm> Külastatud 21. juuni 2004.
- Paas, Marita. Eesti Kirikute Nõukogu töövaldkonnad. Eluväärtused ja eetika. – Riho Altnurme (Toim.) *Eesti oikumeenia lugu*. Tartu; Tallinn: Tartu Ülikool/Eesti Kirikute Nõukogu, 2009, lk 396–407.
- Pajusoo, Toomas (koostaja). *Eesti Metodisti Kirik 1907–2007*. Tallinn: Eesti Metodisti Kirik, 2007.
- Palli, Herbert. Mida kõnelevad isikunimed eestlaste usust xiii–xvi sajandil. – E. Jansen (Koostaja) *Religiooni ja ateismi ajaloo Eestis. Artiklite kogumik II*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1961, lk 108–127.
- Papathomas, Grigorios D.. Solidaarsusest ja õiglusest Baltimaade suhtes. *Usk ja Elu* 1, 2006, 43–57.
- Papathomas, Grigorios D.. *Õnnetus olla väike kirik väikesel maal. Teoloogiline tõde Eesti Õigeusu Kiriku kohta*. Tallinn: Püha Platoni Õigeusu Teoloogia Seminar, 2007.
- Papathomas, Grigorios D.; Matthias H. Palli (Eds). *The Autonomous Orthodox Church of Estonia. L'Eglise Autonome Orthodoxe D'Estonie. Approche historique et nomocanonique*. Bibliothèque Nomocanonique 11. Athenes: Epektasis, 2002.
- Paradise, Matt G. Satanism FAQ <<http://web.satanism101.com/satfaq.html>> Külastatud 20.juuli 2007
- Paul, Toomas. *Kirik keset küla*. Tartu: Ilmamaa, 2003.
- Petersen, Jesper Aagaard. Modern Satanism: Dark Doctrines and Black Flames. – James R. Lewis, Jesper Aagaard Petersen (Eds.) *Controversial New Religions*. Oxford: Oxford Univeristy Press, 2005, lk 423–457.

- Pilli, Einike. *Terviklik elukestva õppe kontseptsioon Eesti protestantlike koguduste kontekstis*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2005.
- Pilli, Toivo. Union of Evangelical Christians-Baptists of Estonia 1945–1989: Survival Techniques, Outreach Efforts, Search for Identity. *Journal of European Baptist Studies* 2, 2001, lk 31–49.
- Pilli, Toivo; Valk, Tõnis. Ühest ateistliku töö meetodist: evangeeliumi kristlaste-baptistide palvemajade ja koguduste sulgemine Eestis 1945–1965. – Toivo Pilli (Toimetaja) *Teekond teisesenivad ajas. Peatükke Eesti vabakoguduste ajaloost*. Tartu: Kõrgem Usuteaduslik Seminar ja Sõnasepp OÜ, 2005, lk 89–127.
- Pilli, Toivo. *Usu värvid ja varjundid. Eesti vabakoguduste ajaloost ja identiteedist*. Tallinn: Allika, 2007. (=2007b)
- Pilli, Toivo. Vabakirikute oikumeenilised suhted. – Riho Altnurme (Toim.) *Eesti oikumeenia lugu*. Tartu-Tallinn: Tartu Ülikool-Eesti Kirikute Nõukogu, 2009, lk 76–96.
- Pilli, Toivo; Linder, Üllas (koostanud ja toimetanud). *Osaduses kasvanud. Kirjutisi Eesti EKB koguduste loost*. Tallinn: Eesti EKB Koguduste Liit, 2009.
- Plaa, Jaanus. Vormsi usk: usuliikumised Vormsi rootslaste ja eestlaste seas 1740.–1990. aastail. *Akadeemia* 2, 1999, 277–309.
- Plaa, Jaanus. Kristlikud ja mittekristlikud usuühendused Eestis 1990. aastatel. *Mäetagused. Elektrooniline ajakiri* 14, 2000, lk 16–28.
- Plaa, Jaanus. *Usuliikumised, kirikud ja vabakogudused Lääne- ja Hiiumaal: usuühenduste muutumisprotsessid 18. sajandi keskpaigast kuni 20. sajandi lõpuni*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 2001.
- Plaa, Jaanus. *Saaremaa kirikud, usuliikumised ja prohvetid 18.–20. sajandil*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 2003 (=2003a).
- Plaa, Jaanus. Eesti – luterlik või õigeusklik riik? Eestlaste ja venelaste usklikkuse võrdlus 1990–2000. *Teologinen Aikakauskirja*, 6, 2003, lk 580–591 (=2003b)
- Plaa, Jaanus. Mida usuvad Eesti elanikud? Religioonisotsioloogilistest küsitlusest aastatel 1990–2000. *Sator. Artikleid usundi- ja kombeloo II*, 2003, lk 28–43 (=2003c).
- Plaa, Jaanus. Religious change in Estonia and the Baltic states during the Soviet period in comparative perspective. *Journal of Baltic Studies* 34 (1), 2003, lk 52–73 (=2003d).
- Plaa, Jaanus. Christian and Non-Christian Religiosity in Estonia in the 1990s: Comparison of Estonians and Other Ethnic Groups. *Pro Ethnologia* 14, 2005, 97–134 (=2005a).
- Plaa, Jaanus. Eesti vabakoguduste vastupanu nõukogude religioonipoliitikale võrreldes luterliku ja õigeusu kirikuga (1945–1987). – Toivo Pilli (Toimetaja) *Teekond teise-nevas ajas. Peatükke Eesti vabakoguduste ajaloost*. Tartu: Kõrgem usuteaduslik Seminar/Sõnasepp, 2005, lk 128–180 (=2005b).
- Poewe, Karla. Introduction: The Nature, Globality, and History of Charismatic Christianity. – Karla Poewe (Ed.) *Charismatic Christianity as a Global Culture*. Columbia: University of South Carolina, 1994, lk 1–29.
- Poleštšuk, Vadim. Мусульмане Эстонии и недавние изменения в законодательстве, 2005. <http://eawarn.ru/pub/Bull/BullFiles2005/61_59.htm> Kõlastatud 7. detsember 2010.
- Polian, Pavel. *Against Their Will. The History and Geography of Forced Migrations in the USSR*. Budapest, New York: Central European University Press, 2003.
- Pollack, Detlef; Müller, Olaf. Religiousness in Central and Eastern Europe: Towards Individualization? Irina Borowik (Ed.) *Religions, Churches and Religiosity in Post-Communist Europe*. Krakow: Nomos, 2006, lk 22–36.

- Pollack, Detlef. The change in religion and church in Eastern Germany after 1989: a research note. *Sociology of Religion* 3, 2002, lk 373–387.
- Prekup, Igor. *Pravoslavie v Estonii. Kratkii istoričeskii očerok*. Sine loco, 1998.
- Põhiseadus ja Põhiseaduse Assamblee. Koguteos*. Viljar Peep (Toimetaja). Tallinn: Juura, 1997.
- Pöld, Andreas. History of the Apostolic Church of Estonia. – Grigorios D. Papatomas ja Matthias H. Palli (Eds.) *The Autonomous Orthodox Church of Estonia/L'Église autonome orthodoxe d'Estonie*. Athenes: Editions Epektasis, 2002, lk 275–284.
- Pölenik, Ave. Budismist Eestis. – Lea Altnurme (Toim.) *Mitut usku Eesti. Valik usundiloolisi uurimusi I*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004, lk 67–95.
- Raave, Riho; Laanoja, Priit. *Üldhariduskoolide uue rahastamismudeli põhimõtted*. <www.hm.ee/index.php?popup=download&id=6467> Külastatud 30. august 2009.
- Racius, Egdunas. The „New Old” Islam in Lithuania. – Michaela Moravcikova (Ed.) *Islam v Európe/Islam in Europe*. Bratislava: Ustav pre vztahy štátu a cirkvi, 2005, lk 360–374.
- Radu, Michael. The Burden of Eastern Orthodoxy. *Orbis*, 2, 1998, lk 283–300.
- Rahi-Tamm, Aigi. Kүүiditamised Eestis. – Riina Reinvelt (Toim.) *Eestlaste kүүidatamine: mineviku varjud tänases päevas : artiklid ja elulood*. Tartu: Korp! Filiae Patriae, 2004, lk 15–57.
- Rahi-Tamm, Aigi. Mass deportations from Estonia in 1941 and 1949. The Sources and Current Status of Research. – Anu Mari Koll (Ed.) *Baltic Countries Under Occupation: Soviet and Nazi Rule 1939–91. Acta Universitatis Stockholmiensis, Studia Baltica Stockholmiensia* 23. Stockholm: Almqvist & Wiksell. 2003, lk 47–54.
- Rahi-Tamm, Aigi. *Teise maailmasõja järgsed massirepressioonid Eestis: allikad ja uurimisseis*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004.
- Rahvastiku koostis ja korteriolud: 1. III 1934 rahvaloenduse andmed*. Vihk II. Tallinn : Riigi Statistika Keskbüroo, 1935.
- Ramet, Sabrina. The New Church-State Configuration in Eastern Europe. *East European Politics and Societies* 2, 1991, lk 247–267.
- Reimer, Andres. Valmis taastama majandussuhteid. Intervjuu Venemaa asepeaministri Valentina Matvijenkoga. *Äripäev* 30. november 1998. (Internetis <www.aripaev.ee/1347/uud_uudid_x_134701.html> Külastatud 21. september 2001.)
- Rommel, Atko. Religioonivastase võitluse korraldusest Nõukogude Eestis. *Ajalooline Ajakiri* 3, 2008, lk 245–280.
- Richardson, James T.; Shoemaker, Jennifer. The European Court of Human Rights and the Social Construction of Religious Freedom. – *State-Church Relations in Europe. Contemporary Issues and Trends at the Beginning of the 21st Century*. Bratislava: Institute for State-Church Relations, 2008, lk 80–88.
- Riigieelarvelise eraldise kasutamise leping nr 7.1-9-1/25, 21.01.2008. <<http://www.siseministerium.ee/file.php?36337>> Külastatud 22. märts 2008.
- Riigikogu õigeusklike saadikute rühma avaldus. <www.kompass.ee/?id=0000001465> Külastatud 20. märts 2002
- Riikonen, Juha. *Kirkko poliitikan syleilyssä. Suomen ortodoksisen arkkipiispakunnan ja Moskovan patriarkaatin välinen erimielisyys 1945–1957*. Joensuu yliopiston teologisia julkaisuja N:o 18. Joensuu: Joensuu yliopisto, 2007.
- Riistan, Ain; Altnurme, Lea. Aspects of Identity-Related Bible Reading: Estonian Churches in the Wake of referendum about Estonia Joining the EU. – Dietrich, Manfred L.G. & Kulmar, Tarmo. *The Significance of Base Texts for the Religious Identity. Die Bedeutung von Grundtexten für die religiöse Identität. Forschungen*

- zur *Anthropologie un Religionsgeschichte (FARG) Band 40*. Münster: Ugarit-Verlag, 2006, lk 97–112.
- Ringvee, Ringo; Üprus, Avo. Kohalike omavalitsuste ja usuliste ühenduste suhetest. *REGI Regionaalministri valitsemisala infoleht*, Talv 2010, lk 12–13.
- Ringvee, Ringo. Religions in Estonia. – Jeffrey Kaplan (Ed.) *Beyond the Mainstream. The Emergence of Religious Pluralism in Finland, Estonia, and Russia*. Studia Historica 63. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2000, lk 107–116.
- Ringvee, Ringo. Orthodox Churches in Estonia. *Estonian Culture 1*, 2003, lk 34–37.
- Ringvee, Ringo. Catholic Church in Estonia. *Estonian Culture 2*, 2004, lk 14–16.
- Ringvee, Ringo. Islam in Estonia. – Michaela Moravcikova (Ed.) *Islam v Európe/Islam in Europe*. Bratislava: Ustav pre vzťahy štátu a cirkvi, 2005, lk 242–247.
- RIR 6. Represseeritud isikute registrid. Raamat 6. Küüditamine Eestist Venemaale. Juuniküüditamine 1941 & küüditamised 1940–1953. Koostanud Leo Õispuu. Tallinn: ERRB, rahvusarhiiv, AS Andmevara, Tallinna Tehnikaülikool, Memento, 2001.
- Rohtmets, Priit. Eesti Kirikute Nõukogu liikmeskonna kujunemine. – Riho Altnurme (Toim.) *Eesti oikumeenia lugu*. Tartu, Tallinn: Tartu Ülikool/Eesti Kirikute Nõukogu, 2009, lk 249–283.
- Saard, Riho. Eestlane ja luterlus. *Sulane 4*, 2005, lk 11–19.
- Saard, Riho. Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku algusaastad. *Akadeemia 7*, 2008, lk 1543–1582
- Saard, Riho. Eesti Kirikute Nõukogu loomine. – Riho Altnurme (Toim.) *Eesti oikumeenia lugu*. Tartu; Tallinn: Tartu Ülikool/Eesti Kirikute Nõukogu, 2009, lk. 219–248 (=2009a).
- Saard, Riho. Võimu ja vaomu oikumeenia, Eesti Kirikute Nõukogu sünnilugu. *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri 1*, 2009, lk 50–71 (=2009b).
- Saard, Riho. Mustas talaaris must-valge lipu all. Vabadussõjalaste religioonipoliitika, kirik ja vaimulikkond. *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri 3*, 2009, lk 63–79 (=2009c).
- Saard, Riho. *Suurenmoinen rakkauten näytelmä: Suomen evankelis-luterilaisen ja Venäjän ortodoksisen kirkon oppineuvottelut kylmän sodan vuosina*. Tallinn: Argo, 2006.
- Saard, Riho. Eesti evangeelse luterliku kiriku sünniprobleemaatikast. *Akadeemia 12*, 2010, lk 2177–2202. (=2010a)
- Saard, Riho. *Tallinna vaim. Peatükk XX sajandi Eesti karismaatilise liikumise aja- ja mõtteleost*. Tallinn: R. Saard, 2010. (=2010b)
- Salo, Vello. *Riik ja kirik 1940–1991*. Brampton: Maarjamaa, 2000.
- Salo, Vello. The Catholic Church in Estonia, 1918–2001. *The Catholic Historical Review 2*, 2002, lk 281–292.
- Salumäe, Erik. Kas EELK seadus on võimalik? *Juridica 6*, 1996, lk 295–297 (=1996a).
- Salumäe, Erik. Kas EELK seadus on võimalik? *Juridica 7*, 1996, lk 337–339 (=1996b).
- Salumäe, Erik. Kirik ja riik Eestis anno 1993 *Juridica 5*, 1993, lk 104–106.
- Salumäe, Erik. Kirikute ja koguduste seaduse rakendamisest, *Juridica 9*, 1994, lk 211–213.
- Samon, Sergius; S. M. Salasoo (Koostajad). *Kirikute ajalugu*. Tallinn: Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku Kultuurifond, 1990.
- Sassian, Kulla-Siiri; Liimets, Airi. „Muusika rollist setode koduses kasvatuskultuuris.” – Liimets, Airi (Toim.) *Muusikalise kontegellikkuse ühendused identiteedi ja diferentsiga*. Tallinn: Tallinna Ülikool, 2009, lk 133–161.

- Satanism ei õigusta kui oled lihtsalt pätt. *Nelli Teataja*.
 <<http://www.nelli.ee/990/eelu.html>> Külastatud 10.septembril 2001.
- Satanistid ühineme. <www.digit.ee/vasta.phtml?id=4350> Külastatud 15.juunil 1999
- Schihalejev, Olga. *Estonian Young People, Religion and Religious Diversity: personal views and the role of the school*. Dissertationes Theologiae Universitatis Tartuensis 17. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2009.
- Schreck, Zeena; Schreck, Nikolas. Anton LaVey: Legend and Reality. 1998.
 <<http://fcos.us/aslv.html>> Külastatud 11.mai 2007
- Seifullen, Timur. Islam Eestis. – Viikberg, Jüri (Koostaja). *Eesti Rahvaste Raamat. Eesti rahvaste raamat. Rahvusvahemused, -rühmad ja -killud*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1999, lk 195–196.
- Sidjakov, Yuri. The Orthodox Church of Latvia in the 1920s and 1930s. – A. Cimдина (Ed.) *Religion and Political Change in Europe: Past and Present*. Pisa: Università di Pisa, 2003, lk 147–162. Internetis <http://www.stm.unipi.it/Clioh/tabs/libri/8/18-Dreidfels.pdf>
- Silliksaar, Silver. *Sinasilmitsi Siberiga. Mälestusteraamat 1951. aasta küüditamisest*. Tallinn: Silver Silliksaar, 2001.
- Siseministeerium, pressiteade 17.04.2002/nr 44. Siseministeerium registreeris Moskva Patriarhaadi Eesti Õigeusu Kiriku. www.siseministeerium.ee
- Smoczynski, Rafal. Cyber-Satanism and Imagined Satanism: Dark Symptoms of Late Modernity. – Jesper Aagard Petersen (Ed.) *Contemporary Religious Satanism. A Critical Anthology*. Aldershot: Ashgate, 2009, lk 141–151.
- Soper, J. Christopher; Fetzer, Joel. Religion and Politics in a Secular Europe. – Ted Gerard Jelen & Clide Wilcox (Eds.) *Religion and Politics in Comparative Perspective. The One, the Few and the Many*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002, lk 169–171.
- SPA Eesti Liit 1997. *Seitsemenda Päeva Adventistid Eestis (1897–1997)*. Tartu: Seitsemenda Päeva Adventistide Eesti Liidu ajalookomisjon, 1997.
- Strmiska M. F. ja Dundzila V.R.. Romuva: Lithuanian Paganism in Lithuania and America. – M. F. Strmiska (Ed.) *Modern Paganism in World Cultures: Comparative Perspectives*. Santa Barbara, CA: ABC-Clio, 2005, lk 241–298.
- Sõtšov, Andrei. The Autonomous Orthodox Church of Estonia. – Papatomas, Grigorios D.; Matthias H. Palli (Eds.) *The Autonomous Orthodox Church of Estonia. L'Eglise Autonome Orthodoxe D'Estonie. Approche historique et nomocanonique*. Bibliothèque Nomocanonique 11. Athenes: Epektasis, 2002, lk 285–305.
- Sõtšov, Andrei. Eesti õigeusu piiskopkond stalinliku totalitaararjõõmi ajal (1945–53) . *Mäetagused* 28, 2005, lk 211–223.
- Sõtšov, Andrei. *Eesti õigeusu piiskopkond nõukogude religioonipoliitika mõjuväljas 1954–1964*. Dissertationes Theologiae Universitatis Tartuensis 14. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2008.
- Sõtšov, Andrei. *Eesti õigeusu piiskopkond Stalini ajal aastail 1945–53*. Tallinn-Tartu: A. Sõtšov, 2004.
- Zettenberg, Seppo. *Eesti ajalugu*. Tallinn: Tänapäev, 2009.
- Žiliukaite, Ruta; Glodenis, Donatas. State and Church in Lithuania. – Ringolds Balodis (Ed.) *State and Church in the Baltic States: 2001*. Riga: Latvian Association for Freedom of Religion, 2001, lk 67–94.
- Taarausuliste ja Maausuliste Maavalla Koja täiendus- ja muudatusettepanekud Kirikute ja koguduste seaduse eelnõule (284 SE I) RK õiguskomisjonile.

- 13.06.2000. <<http://maavald.ee/koda.html?rubriik=31&id=85&op=luгу>>; Külastatud 21. juuni 2008.
- Taarausuliste ja Maausuliste Maavalla Koda, avaldus usuõpetuse asjus 20.04.2001. <<http://maavald.ee/koda.html?rubriik=36&id=135&op=luгу>> Külastatud 18. jaanuar 2010.
- Taarausuliste ja Maausuliste Maavalla Koda Riigikogu  iguskomisjonile. 04.02.2002 <http://maavald.ee/koda.html?rubriik=31&id=117&op=luгу> Külastatud 20. veebruar 2008.
- Taarausuliste ja Maausuliste Maavalla Koda kiri Vabariigi President A. R ttlile 14. veebruar 2002. <<http://www.maavald.ee/koda.html?rubriik=31&id=86&op=luгу>> Külastatud 20. veebruar 2008.
- Taarausuliste ja Maausuliste Maavalla Koda  iguskantslerile 21. mai 2002. <<http://maavald.ee/koda.html?rubriik=31&id=88&op=luгу>> Külastatud 20. veebruar 2008.
- Talts, Mait. „The First Buddhist Priest on the Baltic Coast”: Karlis Tennison and the Introduction of Buddhism in Estonia. *Folklore* 38, 2008, lk 68–112; Internetis <<http://www.folklore.ee/Folklore/vol38/talts.pdf>> Külastatud 17. juuli 2008.
- Tamm, Priit. EMK spiritualiteedist. *Koduteel* 4, 2007, lk 12–13.
- Tammo, Joosep. Presidendi 2007. aasta aruanne. – *Eesti Evangeeliumi Kristlaste ja Baptistide Koguduste Liidu Aastaraamat 2008*. Tallinn: EEKBKL, 2008, lk 3–8.
- Tartu Katoliku Kooli kodulehte <www.katoliku.edu.ee> Külastatud 4. august 2008.
- Tartu Kristlik Põhikool Põhikiri <www.tkp.ee/Pqhikiri%2028.05.2006.doc> Külastatud 4. august 2008.
- Tawil, Emmanuel. Are there Common Rules on Church-State relations in Europe. – Lucia Gre skov  (Ed.) *State Church Relations in Europe. Contemporary Issues and Trends at the Beginning of the 21st Century*. Bratislava: Institute for State-Church Relations, 2008, lk 121–126.
- Thomas, W. I; Thomas, D. S.. *The Child in America: Behavior problems and programs*. New York: Knopf, 1928.
- Thomas, Scott M. *The Global Resurgence of Religion and the Transformation of International Relations. The Struggle for the Sould of the Twenty-First Century*. New York, N.Y.: Palgrave, 2005.
- Thomas, William I.; Thomas, Dorothy Swaine. *The Child in America: Behavior Problems and Programs*. New Yoprk: Knopf, 1928.
- Thomassen, Jacques. Modernization or Politics? – Jacques Thomassen (Ed.) *The European Voter: A Comparative Study Of Modern Democracies*. Oxford: Oxford University Press, 2005, lk 254–266.
- Timeline of the Ritual Abuse Panic <<http://members.shaw.ca/imaginarycrimes/timeline.htm>> Külastatud 29. juuni 2007.
- Timmas, Evald; Pilli, Toivo. Eesti EKB koguduste sotsiaalt o ja Sõbra K si. –  llas Linder ja Toivo Pilli (Koostajad) *Osaduses kasvanud. Kirjutisi Eesti EKB koguduste loost*. Tallinn: Eesti EKB Koguduste Liit, 2009, lk 106–115.
- Tomka, Mikl s. Catholics and Protestants in Post-Communist Europe. – Irina Borowik (Ed.) *Religions, Churches and Religiosity in Post-Communist Europe*. Krakow: Nomos, 2006, lk 37–51.
- Torfs, Rik. Relationship Between the State and Religious Groups. – Jean-François Flaudd (Ed.) *La protection internationale de la libert  religieuse/International Protection of Religious Freedom*. Bruxelles: Bruylant, 2002.

- Torfs, Rik. Experiences of Western Democracies in Dealing with the Legal Position of Churches and Religious Communities. *Religious Studies Review*. 4, 2007, lk 67–73.
- Turcescu, Lucian; Lavinia, Stan. Church-state conflict in Moldova: the Bessarabian Metropolitanate. *Communist and Post-Communist Studies* 4, 2006, lk 443–465.
- Usarski, Frank. The Response to New Religious Movements in East Germany after the reunification. – Bryan Wilson & Jamie Cresswell (Eds.) *New Religious Movements. Challenges and Response*. London & New York: Routledge, 1999, lk 237–254.
- Usuliste Ühenduste Ümarlauda pressiteade 14. jaanuar 2003. Usuliste Ühenduste Ümarlaud kohustusliku religiooniõpetuse vastu. <<http://www.maavald.ee/koda.html?rubriik=36&id=141&op=lugu>> Külastatud 25. veebruar 2008.
- Usuliste Ühenduste Ümarlauda tegutsemispõhimõtted 2001. <<http://www.maavald.ee/koda.html?rubriik=36&id=134&op=lugu>> Külastatud 20. veebruar 2008.
- Usuliste Ühenduste Ümarlauda kiri Eesti Vabariigi President A. Rüütlile 20. veebruar 2002. <<http://www.maavald.ee/koda.html?rubriik=36&id=137&op=lugu>> Külastatud 22. veebruar 2008.
- Uustalu, Kalev. Kuus aastat pühakodade riiklikku programmi. *REGI. Regionaalministri valitsemisala infoleht*. Talv 2011, lk 14–15.
- Usuliste Ühenduste Ümarlaud peaministrile 14.01.2003. <<http://www.maavald.ee/koda.html?rubriik=36&id=149&op=lugu>> Külastatud 25. veebruar 2008.
- Vaišvilaite, Irena. Tradicinių ir kitų religinių bendruomenių perskyra Lietuvoje. – *Religija ir teise pilietineje visuomeneje*. Vilnius: Justiticia, 2001, lk 127–129.
- Vakker, Triin; Rohtmets, Priit. Estonia: Relations between Christian and Non-Christian Religious Organisations and the State of Religious Freedom. *Religion, State and Society* 1, 2008, lk 45–53.
- Valikained ja –kursused põhikoolile ja gümnaasiumile*. Tallinn: Haridusministeerium, 1997.
- Valk, Pille; Lehtsaar, Tõnu. Developments of Practical Theology in Today's Estonia. – Valk, Pille. *Eesti kooli religiooniõpetuse kontseptsioon*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2002, lk 53–83.
- Valk, Pille. Religiooniõpetus Eestis. – Pille Valk (Koostaja) *Töid religioonipedagoogikast I*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2008, lk 81–122.
- Veem, Konrad. *Eesti vaba rahvakirik. Dokumentatsioon ja leksikon*. Stockholm: Eesti Vaimulik Raamat, 1988.
- Victor, Jeffrey S. The Dynamics of Rumor-Panics About Satanic Cults. – James T. Richardson, Joel Best, David G. Bromley (Eds.) *The Satanism Scare*. New York: Aldine de Gruyter, 1991, 221–236.
- Vihuri, Veiko. Piiskop Rahamägi ja luterlik kirik vaikival ajastul. *Ajalooline Ajakiri* 3, 2008, lk 215–244.
- Vihuri, Veiko. *Hugo Bernhard Rahamägi, Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku teine piiskop 1934–1939*. Dissertationes Theologiae Universitatis Tartuensis 11. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007.
- Viirastused. Rež. S. Saluäär. Braindrop Creations 2002 (DVD).
- Vogelaar, Huub. Ecumenical Relationships in Estonia. *Exchange. Journal of Missiological and Ecumenical Research* 2, 2008, lk 190–219.
- Wilson, Bryan R. *Religion in Sociological Perspective*. Oxford: Oxford University Press, 1982.
- Wood Jr, James E. Religious Human Rights and A Democratic State. *Journal of Church and State* 4, 2004, lk 739–765.

- Õiguskantsler 2004 = Õiguskantsleri 2003.–2004. aasta tegevuse ülevaade. Tallinn: Õiguskantsleri Büroo, 2004.
- Õiguskantsler Andres Heinapuule 04. juuni 2003 nr 1-14/158
<<http://maavald.ee/failid/J6ks.jpg>>
- Õispuu, Leo. Sissejuhatus. – Leo Õispuu (Koostaja) *Nõukogude okupatsioonivõimu kuriteod Eestis. Küüditatud, arreteeritud, tapetud 1940–1990. Nimede koondregister RI-R6*. Raamat 7. Tallinn: Justiitsministeerium, ERRB, Eesti Riigiarhiiv, Eesti MEMENTO Liit, Tallinna Tehnikaülikool., 2007, lk 11–17.
- Õunapuu, Rein. Kui palju on Eestis katoliiklasi? *Kiriku Elu* 3&4, 1995, lk 8–9.
- Õunapuu, Rein. Sissejuhatus ja ülevaade katoliku kirikust. *Kiriku Elu* 9, 1993, lk 4–8.
- Ühishuvide protokoll 2002. Eesti Vabariigi Valitsuse ja Eesti Kirikute Nõukogu vaheline ühishuvide protokoll. <http://www.ekn.ee/dokumendid/vv_ekn_yhishuvi_17.10.02.pdf> Külastatud 12. veebruar 2010.
- Yearbook of Jehovah's Witnesses. New York: Watch Tower Bible and Tract Society, 2008.

Ajakirjandus

- Aareleid jt 2001. Sotsiaalteadlaste avalik pöördumine. *Postimees* 23. aprill 2001. (Internetis: <http://vana.www.postimees.ee/prindi.html?&id=17816>; külastatud 21. jaanuar 2008.)
- Alatalu, Epp 1996. Ristikäik tõi tänavale ligi 10 000 õigeusklikku. *Postimees* 18. märts 1996. (Internetis: <http://arhiiv2.postimees.ee:8080/leht/96/03/18/kuum.htm#teine>; külastatud 20. mai 2009.)
- Alatalu, Epp 1997. Lepikson on Moskva õigeusklikega kompromissiks valmis. *Postimees* 7. juuli 1997 (Internetis <<http://arhiiv2.postimees.ee:8080/leht/97/07/07/uudis.htm#kaheteistkymnes>> Külastatud 20. mai 2009)
- Aotäht, Aivar. Sadat hauda rüüstasid teismelised koolipoisid. *Postimees* 9. november 2000. (Internetis: www.postimees.ee/index.html?number=297&op=lugu&id=3337; külastatud 13. jaanuar 2003.) (=2000b)
- Aotäht, Aivar. Vandaalid rüüstasid hingedeõöl Tartu Pauluse kalmistul vähemalt 100 hauaplatsi. *Postimees* 03. november 2000. (Internetis: <www.postimees.ee/index.html?number=297&op=lugu&id=2913> Külastatud 10. september 2001.) (=2000a)
- Christian Century 1996. Rift threatens Orthodoxy. *Christian Century* March 20–27, 1996.
- Eesti Päevaleht 29. juuni 2001. Vene kogukond nõuab piketiga kiriku registreerimist. (Internetis: <http://leht.epl.ee/artikkel.php?id=110534>; külastatud 18. oktoober 2001.)
- Hanschmidt, Dagne. Terror pole välistatud ka Eestis. *Postimees Extra*, 16. juuni 2005, lk 11. (=2005a)
- Hanschmidt, Dagne. Eesti moslemikogudused on ägedalt terrorismi vastu. *Postimees Extra*, 16. juuni 2005, lk 11. (=2005b)
- Holvandus, Siim. Hirm Pideduse Printsi ees külvab õudu üle ilma. *Postimees* 05. juuni 1999. <<http://arhiiv2.postimees.ee:8080/htbin/1art-a?/99/06/05/uudised.shtmXkaheteistkymnes>> Külastatud 10. september 2001.
- Hyvinkään paloittelusurmasta elinkautinen 11.08.1999. 23:44 <<http://www.mtv3.fi/uutiset/arkisto.shtml/arkistot/kotimaa/1999/08/1159>> Külastatud 29. juuni 2007.

- Ideon, Argo; Sildam, Toomas. Peaminister Siim Kallas jahutab ärimeeste Venemaa-optimismi. *Postimees* 09. veebruar 2002.
- Jason lahkus satanismiordust. *Eesti Ekspress*, 8. veebruar 2007. (Internetis: <<http://paber.ekspress.ee/viewdoc/B8B91750B855BDC9C225727B005AF146>> Külastatud 12. märts 2007.)
- Jõgeda, Tiina. Turg paradiisi väravate ees. *Eesti Ekspress*, 15. september 1995.
- Jõgeda, Tiina. Beebi vabastamine emast. *Eesti Ekspress* 23. august 1996. (Internetis: <http://blog.ekspress.ee/Arhiiv/Vanad/1996/34/magnet.html>; külastatud 23. jaanuar 2010)
- Jürjo, Villu. Kas riigikirik? *Eesti Kirik* 17. detsember 1992.
- Jürjo, Villu. Keda tuleks karta. *Postimees* 20. september 2001. (Internetis: <<http://www.postimees.ee/index.html?op=lugu&id=33066&number=306&rubriik=6>> Külastatud 21. september 2002.
- Kaasik, Ahto. Usuvabadus Eesti moodi. *Õpetajate Leht* 13. detsember 2002.
- Karpa, Kärt. Tülis õigeusu kirikud alustavad vara jagamist. *Eesti Päevaleht* 6. mai 2002.
- Kasela, Argo. Satanism legaliseerub. Eesti satanistid soovivad kogudust ametlikult registreerida. *Õhtuleht* 22. juuni 1999.
- Kaukvere, Tiina 2009. Kaasani kirik pandi keset ööd põlema. *Õhtuleht* 17. juuli 2009.
- Kiivit, Jaan. Peapiiskopist sõltub väga palju. Intervjuu Lehte Ilvesele. *Eesti Kirik* 28. veebruar 2004.
- Klaas, Urmas. Tallinna Linnakohus ei tunnistanud õigeusu Tallinna piskopkonda omandireformi õigustatud subjektina. *Luup. Postimees* 09. detsember 1995. (Internetis: <<http://luup.postimees.ee:8080/leht/95/12/09/krimi.htm>> Külastatud 28.12.2006.)
- Kross, Eerik-Niiles. Vene valeusu kirik. *Eesti Päevaleht* 1. oktoober 2001.
- Kärmas, Mihkel. Usulahk viis Eesti lapsed Ameerikasse orjadeks. *Eesti Ekspress* 06. mai 1999. (=1999a)
- Kärmas, Mihkel. Musta Missa kiriku koidik. *Eesti Ekspress* 22. juuli 1999. (Internetis: www.ekspress.ee/arhiiv/1999/29/aosa/tempo.html; külastatud 10. september 2001.) (=1999b)
- Kärmas, Mihkel. Tallinna megajutlus 500 miljonile vaatajale. *Eesti Ekspress* 25. oktoober 2007.
- Laar, Mart 1995: Intervjuu Albert Türnpule. *Elu Sõna Leht. Valimiste Extra*. Veebruar 1995.
- Liik, Kadri. Õigeusklikud piketeerisid Eesti saatkonda Moskvast. *Postimees Online* 21. juuni 2001. <www.postimees.ee/prindi.html?i`d=24018&rubriik=49> Külastatud 12.10.2001.
- Liimal, Pille. Mis peatab hauarüüstajad. *Eesti Päevaleht* 10. november 2000. (Internetis: <http://leht.epl.ee/artikkel.php?id=85920>; külastatud 10. septembril 2001.)
- Lõhmus, Valdek. Piibli kommentaar TRÜ raamatukogus. *Edasi* 20. detsember 1988.
- Malmberg, Kristi 2000. Võimuliit üritab siluda kirikutülil. *Äripäev* 06. november 2000. Internetis <www.aripaev.ee/1799/uud_uudid_x_179905.html> Külastatud 21 september 2001.
- Mattson, Toomas. Lepikson kohtus Aleksiussega. *Postimees* 18. oktoober 1997. (Internetis: <http://arhiiv2.postimees.ee:8080/leht/97/10/18/kuum.htm>; külastatud 18. veebruar 2009)
- New Age Eestis? *Päikesetuul* 13–14, 1991, lk 2–7.

- Oissar, Peeter. Islamiradikalism Euroopas ja selle oht Eestile. *Eesti Päevaleht. Riigi Kaitse* 03. oktoober 2006, lk 8–9.
- Ojakivi, Mirko. Kapo hoiatab: islamiterroristide huvi Eesti vastu aina kasvab. *Eesti Päevaleht Online*. 04. oktoober 2007. <<http://www.epl.ee/uudised/402565>> Külastatud 04. oktoober 2007.
- Orthodox Church Row Becoming a Political issue. *Eesti ringvaade. Internet edition. A Weekly Review of Estonian News* ISSN 1023–1951. Volume 5 Number 50, December 10–16, 1995. <www.holy-trinity.org/12.10.95.governmentnews.html> Külastatud 22.jaanuar 2001.
- Orthodox dispute spurs protest in Estonia. *The Christian Century* April 10, 1996 v.113, n 12.
- Pemberton, Mary. Pastor Sentenced for Smugglin Kids. Associated Press Online. July 28, 1999. <<http://www.encyclopedia.com/doc/1P1-23206974.html>> Külastatud 11. august 2009.
- Petersoo, Indrek. Saatana märgi all. *Sõnumileht*, 3.juuli 1999.
- Piirsalu, Jaanus 2002. Venemaa hoiab usutüli poliitika huvides üleval. *Eesti Päevaleht Online*, 19. märts 2002. <www.epl.ee/leht/artikkel.php?ID=198947&P=1> Külastatud 19. märts 2002.
- Politsei uudised. *Eesti Päevaleht* 31. detsember 1999. <<http://leht.epl.ee/artikkel.php?id=72262>> Külastatud 10.september 2001.
- Postimees Online 14. aprill 2005. Satanistid üritavad taas oma kogudust registreerida. <http://www.postimees.ee/150405/online_uudised/162861.php> Külastatud 27.aprill 2005.
- Postimees Online 13. oktoober 2005. Narva poliitikud tahavad kirikut valimisreklaamiks kasutada. <http://www.postimees.ee/131005/online_uudised/179985.php> Külastatud 14. oktoober 2005.
- Postimees Online* 3. juuli 2001. Nõudsid kiriku registreerimist.
- Postimees Online* 29. aprill 2004. Baptistid soovivad meedias vägivalla piiramist. <http://www.postimees.ee/290304/online_uudised/130265.php> Külastatud 25.mai 2004.
- Põllu, Ulvi. Kuidas ja miks kaplaniteenistus politseisse jõudis. *Politseleht* 2, 2008.
- Raag, Toomas. Peapiiskop õhutab õigeusklikke. *Eesti Päevaleht* 1. detsember 1995.. (Internetis: <http://leht.epl.ee/prinfi.php?id=1648>; külastatud 10. september 2001.) (=Raag 1995a.)
- Raag, Toomas. Usk tõi tuhanded venelased tänavale. *Eesti Päevaleht* 11. detsember 1995. (Internetis: <https://www.epl.ee/?artikkel=1706>; külastatud 3.november 2006.) (=1995b)
- Rehema, Peeter; Teras, Allan. Kuriteod saatana nimel. *Eesti Ekspress* 28. oktoober 1994.
- Reiljan, Piret. Lasnamäe eakad käisid Kuremäel püha vett maitsmas. *Postimees* 15.08.2005.
- Ritari, Tiiu; Hanson, Raimu. Uinunud mõistus sünnitab koletisi ehk Meie igapäevane satanism. *Postimees* 30.november 1994. (=1994a)
- Ritari, Tiiu; Hanson, Raimu. Uinunud mõistus sünnitab koletisi ehk Meie igapäevane satanism. *Postimees* 1.detsember 1994. (=1994b)
- Räntilä, Kari M. Venäjä kirkko riitautui jälleen Konstantinopoli kanssa. *Ortodoksi Forum* 3, 2000, lk 1–2.
- Saar, A. „Iseseisvast Eesti õigeusu kirikust” *Postimees* 5. oktoober 1996

- Satanistid üritavad taas oma kogudust registreerida. *Postimees Online* 14. aprill 2005 <http://www.postimees.ee/150405/online_uudised/162861.php> Külastatud 27. aprill 2005
- Satanistidest hauarüüstajad mõisteti süüdi. *Eesti Päevaleht* 30. jaanuar 1996. <<http://leht.epl.ee/artikkel.php?id=5438>> Külastatud 21. september 2001:
- Savisaar, Edgar. Kas kiriku ehitamine saab olla kuritegu? *Postimees* 16. detsember 2010. (Internetis <http://www.postimees.ee/?id=358322>; külastatud 20. detsember 2010.)
- Smirnov, S. 1998. Pravitelstvo raskololo tserkov po natsionalnomu priznaku. *Molodjozh Estonii* 4. august 1998.
- Stefanus. Millega on teile meelde jäänud aasta 2010? *Eesti Kirik* 22. detsember 2010.
- The Christian Century 1996. Orthodox dispute spurs protest in Estonia. *The Christian Century* April 10, 1996, v.113, n 12, p.394.
- The Economist 1996. Beyond Belief. *The Economist* March 23rd, 1996, 87–88.
- Ulmiste, Hans. Satanism ei õigusta kui oled lihtsalt pätt. *Nelli Teataja*. 10. november 2000.
- Uzzell, Lawrence A. „The Church Mouse That Roared” 1996. <<http://www.keston.org.uk/kns/misc/196EST6.html>> Külastatud 20. august 2002
- Uus, Enn, Marek Kallin. Jehoova tunnistajad teenivad riiki. *Päevaleht* 13. november 1996
- Vabar, Sven. Jehoova tunnistajad teenivad aega päästekompaniis. *Päevaleht* 14. november 1996.
- Vahter, Tarmo; Velder, Sulev. Ärimehed löid oma välispoliitika. *Eesti Ekspress* 29. august 1997. (Internetis: www.ekspress.ee/Arhiiv/vanad/1997/35/poliitika.html; külastatud 3. november 2010.)
- Veidemann, Andra. Kirik ja riik on Eesti Vabariigis lahutatud. *Päevaleht* 21. veebruar 1991.
- Veidemann, Andra. „Toimetusse helistas...” *Eesti Kirik*, 18. juuni 1992.
- Vilgats, Kalev 2001. „Mis on siis lahti? Kas peaminister veab rahvast ninapidi? Vastab Endel Lippmaa.” *Postimees* 26. november 1991.
- Vöörmann, Mai 1997. Usuvennad kooli kallal. *Luup* 29. september 1997.
- Õhtune Ekspress 26. märts 1999 <www.ekspress.ee/telesaade/arhiiv/87.html> Külastatud 13.veebruar 2002.

Uudisteagentuurid

BNS (Baltic News Service; www.bns.ee)

- BNS 1995-10-03 Vene õigeusklikud piketeerisid Kadrioru lossi ees. Külastatud 12.10.2001.
- BNS 1995-11-30. Kornelius: Õigeusu kiriku olukord Eestis on kriitiline. Külastatud 12.10.2001.
- BNS 1996-04-26 Pätid peksid õigeuspreestri läbi. Külastatud 12.10.2001.
- BNS 1996-04-29 Vene kaitseekspert ähvardas Baltimaid vägede sissetungiga. Külastatud 7.08.2002..
- BNS 1999-06-22. Satanistid tahavad seaduslikult luua oma koguduse. Külastatud 10.09.2001.
- BNS 2000-01-03 Tallinna võimuliit on nõus katedraali rentimisega. Külastatud 01.03.2000.

- BNS 2000-04-27 Siseminister pooldab kohustlikku usundiõpetust. Külastatud 30.04.2001.
- BNS 2000-05-22 Usundiõpetus ei muutu veel niipea kohustuslikuks. Külastatud 30.04.2001.
- BNS 2000-06-28 Moskvale alluv õigeuskirik nõuab õigusjärglase staatust. Külastatud 12.10.2001. Külastatud 28. 06. 2000.
- BNS 2000-08-23 Õigeuskogudus võitleb katedraali riigistamise vastu. Külastatud 21.09.2001
- BNS 2000-08-24 Tallinna linnvalitsus peatas katedraali riigistamise, Külastatud 12.10.2001.
- BNS 2000-11-03 Tallinna võimuliit ei saa Nevski katedraaliga kaubelda. Külastatud 12.10.2001.
- BNS 2000-11-03 Tallinna võimuliit on nõus katedraali rentimisega. Külastatud 12.10.2001.
- BNS 2000-12-13 Tallinn andis vene jõulude tähistamiseks pool miljonit. Külastatud 30.04.2001.
- BNS 2001-01-17 EAÕK nõuab Vene õigeuskirikult selgelt eristatavat nime. Külastatud 20.01.2001.
- BNS 2001-03-13 Moskva jonnakas nõue jättis kirikutüli lahenduseta. Külastatud 30.03.2001.
- BNS 2001-03-31 Sotsioloog: opositsioonierakonnad ei ohusta valitsusliitu. Külastatud 22.04.2001.
- BNS 2001-05-16 Kristlik Rahvapartei on satanistide registreerimise vastu. Külastatud 15.04.2002.
- BNS 2001-05-29 Moskvale alluv õigeuskirik süüdistab Loodust erapoolikuses. Külastatud 21.09.2001.
- BNS 2001-06-05 Moskvale alluv õigeusu kirik kaebas Eesti riigi kohtusse. Külastatud 30.08.2001.
- BNS 2001-06-22 Kornelius palub Merilt abi. Külastatud 21.09.2001
- BNS 2001-07-04 Moskvale alluv õigeusu kirik üritas tüli veelgi laiendada. Külastatud 21.09.2001.
- BNS 2001-07-05 Laar pakkus välja kirikutüli lahenduse. Külastatud 21.09.2001.
- BNS 2001-06-18 Laar: Eesti on huvitatud õigeuskiriku seadustamisest. Külastatud 21.09.2001.
- BNS 2001-07-07 Venemaa taunis Eesti keeldumist registreerida Moskva kirik. Külastatud 21.09.2001.
- BNS 2001-07-13. Vene õigeusu kirik ei nõustunud Laari pakutud kompromissiga. Külastatud 21.09.2001.
- BNS 2001-07-19 Kornelius üritab president Merit kirikutülli tõmmata. Külastatud 03.10.2001.
- BNS 2001-08-08 Aleksius on mures õigeusu kiriku olukorra pärast Eestis. Külastatud 12.01.2001.
- BNS 2001-09-03. Eesti võib saada ametliku satanistide koguduse. Külastatud 10.september 2001.
- BNS 2001-09-06 Eesti õigeusu kirik on peaministri otsuses pettunud. Külastatud 07.09.2001.
- BNS 2001-09-20 Venemaa seob õigeusu kiriku küsimuse topelttollidega. Külastatud 29.01.2001.

- BNS 2001-09-26 Vene õigeuskirik lükkas tagasi Laari põhikirjavariandi. Külastatud 27.09.2001.
- BNS 2001-10-10 Aleksius teeb Eesti valitsusel läbirääkimiste ettepaneku. Külastatud 12.10.2001.
- BNS 2001-10-11 Õigeusu kirik tänab Vene võime toetuse eest. Külastatud 12.10.2001.
- BNS 2001-12-13. Литва перенимает у Франции опыт пресечения деятельности религиозных сект. Külastatud 17.05.2002.
- BNS 2002-02-06 Provalov seostab suhete paranemist kirikutüli lahendamisega. Külastatud 9.10.2001.
- BNS 2002-02-08 Kirikutüli Venemaaga on lahenemas. Külastatud 08.02.2002.
- BNS 2002-02-09 Kallas jahutab ärimeeste Venemaa-optimismi. Külastatud 19.08.2002
- BNS 2002-02-11 Rüütel loodab kirikutüli peatset lahendust. Külastatud 11.02.2002.
- BNS 2002-03-13 Moskva jonnakas nõue jättis kirikutüli lahenduseta. Külastatud 13.03.2002.
- BNS 2002-03-14 Moskva õigeuskirik ei loobu kompromissotsinguist. Külastatud 15.03.2002.
- BNS 2002-03-19 Vene kirik ei loobu juba saavutatud kokkulepetest. Külastatud 19.03.2002.
- BNS 2002-03-19 Venemaa hoiab usutüli poliitika huvides üleval. Külastatud 19.03.2002.
- BNS 2002-03-20 Õigeuskirik kutsub Eestit erapooletusele. Külastatud 20.03.2002.
- BNS 2002-04-12 Moskvale alluv kirik eitab võimudega kokkuleppele jõudmist, Külastatud 12.04.2002.
- BNS 2002-04-29 Rogozin: Eesti peaks kirikutüli lõplikult lahendama Külastatud 29.04.2002
- BNS 2002-10-04 Moskva õigeusu kirik ei loobu õigusjärgluse nõudest. Külastatud 06.03.2003.
- BNS 2002-10-29 Moskva sooviks Eesti õigeusu kirikute ühinemist. Külastatud 30.07.2003.
- BNS 2003-09-29 Aleksius: ühine jumalateenistus eeldab võrdseid õigusi. Külastatud 30.09.2003.
- BNS 2003-11-03 Eesti juudid ei nõustu Venemaa juutide süüdistustega. Külastatud 6.03.2008.
- BNS 2004-02-04 Igor Ivanov rõhutas vene õigeuskiriku rolli. Külastatud 04.02.2004.
- BNS 2005-07-16 Balti islamijuhi intervjuu tõmbas endale kapo tähelepanu. Külastatud 17.07.2006.
- BNS 2006-04-18 Eesti islamikogudus avaldas karikatuuride pärast kahetsust. Külastatud 12.04.2006.
- BNS 2007-03-15 Altari värvijaid ootab kohtus üle kahe miljoniline nõue. Külastatud 12.03.2008.
- BNS 2008-09-05 Araabia šeik taotleb Tallinnalt mošee jaoks maad. Külastatud 5.01.2008.

ETA (Eesti Teadete Agentuur; www.eta.ee)

- ETA 1994-12-12 Järvamaa politsei tabas surnuaedades vandaalitsenud noored. Külastatud 29.01.2002.
- ETA 1995-01-28 Eesti Kirikute Nõukogu presidendiks valiti piiskop Einar Soone. Külastatud 29.01.2002.

- ETA 1995-12-08 Tallinna linnakohus jättis peapiiskop Korneliuse hagiavalduse läbi-vaatamata. Külastatud 29.01.2002.
- ETA 1995-12-10 Venemaa välisministeeriumi esindaja avalduse tekst; lisaks ITAR-TASS-i kohaliku korrespondendi ülevaade õigesusu kiriku olukorrast Eestis. Külastatud 29.01.2002.
- ETA 1995-12-17 Peapiiskop Kornelius süüdistab Usuasjade Talitust. Külastatud 29.01.2002
- ETA 1996-01-26 Järva maakohus karistas sataniste vabadusekaotusega. Külastatud 29.01.2002.
- ETA 1996-03-06 Estonian News Agency, March 6, 1996. Russian Government Waits for Reply from Estonia. Estonian News Agency No 47/96. March 6, 1996. <www.holy-trinity.org/estonia/3.6.ena.html> Külastatud 06.05.2001.
- ETA 2000-08-17 Lääne-Viru maakohus karistas sataniste tingimisi. Külastatud 29.01.2002.
- ETA 2001-04-23 Satanistid tahavad end legaliseerida. Külastatud 29.01.2002.
- ETA 2001-09-04 Vene erakonnad hülgavad satanismi. Külastatud 29.01.2002.
- ETA 2001-09-20 Baptistid protestivad satanistide registreerimise vastu. Külastatud 23.02.2002
- ETA 2002-03-28 Siseministeerium lükkas satanistide dokumendid tagasi. Külastatud 12.04.2002.
- ETA 1996-03-6 Russian Government Waits for Reply from Estonia. Estonian News Agency No 47/96. March 6, 1996. <www.holy-trinity.org/estonia/3.6.ena.html> Külastatud 06.05.2001.

INTERFAX (www.interfax-religion.com)

- Interfax 2007-05-17 Reunification of Russian Church a politically significant event – senator <<http://www.interfax-religion.com/print.php?act=news&id=3063>> Külastatud 28.05.2007.
- Interfax 2007-05-21 Restoration of Church's unity is important stimulus for work to consolidate 'the Russian world' to be continued – Putin. <<http://www.interfax-religion.com/print.php?act=news&id=3079>> Külastatud 28.05.2007.

ITAR-TASS

- ITAR-TASS 2001-06-07 Russian Foreign Ministry: Discrimination against Orthodox of Estonia Contradicts CSCE and Council of Europe Standards. <www.stetson.edu/~psteeves/relnews/0106b.html> Külastatud 07.10.2005.

SUMMARY

State and Religion in Post-Soviet Estonia 1991–2008

The purpose of this study is to describe and analyze the Church-State relations in Post-Soviet Estonia from 1991 to 2008. The main question for the study is: How did the State as an institution position itself in relations with religion and its institutional forms, and with religious associations as legal entities. This positioning reflects the political processes that formed the legislative framework for religious associations in the context of freedom of religion or belief. The study is based on different archival materials, materials from news agencies and governmental institutions, legal acts, stenographic reports from Parliament sessions and other materials related to or reflecting the relations between the State and religion.

According to different surveys from 1989 onward Estonia is considered as one of the most secularized and *unchurched* societies in Europe and probably also in the world. The reasons for this could be found in different historical reasons that should be taken into account. Although Estonia was formally Christianized by the Roman Catholic Church in the 13th century, the pre-Christian traditions were alive and practices were followed until 18th century and in the South-East Setu region until early 20th century.

Until the early 20th century the institutionalized religious life in Estonia was dominated by the non-native clergy. Although there were Estonian native clergymen in the national awakening movement in the 19th century, the connection between national and religious identity has been weak among native Estonians. At the same time, however, the Evangelical Lutheran church has been considered to be a form of Estonian civil religion. Lutheran Church became dominant church from 16th century onward, and remained as a majority tradition in Estonia until the Soviet period.

In 1721 Estonian territory was annexed by the expanding Russian Empire. More than a century later the Russian Orthodox Church started its missionary activities among the native population of present day Estonia and Latvia. During the conversion or church-shifting movements in the 1840s and in the 1880s a considerable number of native Estonians had become members of the State Church of Russian Empire instead of being members of the Lutheran Church that was associated with the Baltic-German gentry who had been ruled Estonians from 14th century onward. In the late 19th century several new Christian denominations reached Estonia (Baptists, Adventists etc.).

Native Estonian clergy became dominant in both Lutheran as Orthodox churches during the period of independence from 1918–1940. The 1920 Constitution of the Estonian Republic declared that there was no state religion in Estonia. All religious associations were equal before the law. The change to this policy came in the 1930s with the authoritarian regime. Although two largest religious institutions, Estonian Evangelical Lutheran Church and Esto-

nian Apostolic Orthodox Church, had special relations with the State, the system of State Church was not implemented.

The period of the Soviet regime in Estonia (1940–41, 1944–91) and the policy of the Soviet Marxist atheism succeeded to a large extent to break the normal reproduction of religious traditions as well as to marginalize the religious institutions in society. In Post-Soviet Estonia the Lutheran and Orthodox Churches have remained as the two largest denominations. The possible domination of the Lutheran church is balanced on one hand by smaller Protestant denominations and on the other hand by the Orthodox Churches. However, as the different surveys show, the younger generations of native Estonians are less religious than their counterparts from other ethnic groups living in Estonia. At the same time vast majority of Lutherans are ethnic Estonians.

In 1991 Estonia reestablished its independence and chose the path of radical social and economical reforms in the classical neo-liberal tradition. The principles of freedom of religion were stipulated in the 1992 Constitution. The idea that the market would regulate itself was introduced also in the field of religion, and the religious market was created. The state regulations on religion were minimized, and until 1993 the religious associations obtained their legal entity on the same basis as other civic societies. The Board of Religious Affairs at the Ministry of Culture was established in 1990. In 1993 the Board of Religious Affairs was moved to the Ministry of the Interiors. The first Churches and Congregations Act was adopted by Parliament at the same year. The 1993 Churches and Congregations Act implemented general liberal framework for religious associations as legal entities. All religious associations were equal before the law – there was no differentiation based on membership numbers or on other criteria. One of the arguments from the State representatives for this practice was changed religious situation in Estonia compared to the pre-Soviet period.

Gradually the Estonian Council of Churches, an ecumenical organization established in 1989 and representing majority of the Christian denominations present in Estonia became the main partner for the State on religious field. In 1995 a commission was established for the cooperation between the Estonian Government and the Estonian Evangelical Lutheran Church. In 2002 the Government signed protocol of common interest with the Estonian Council of Churches.

The cooperation between the State and religious associations has been general governmental policy from the early 1990s onward. However, the cooperation with the Christian denominations has caused critique from the non-Christian associations. The most vocal of them from the 21st century onward has been the House of Taara and Native Religions. The reason why the main partners for the State on religious issues have been the Evangelical Lutheran Church and the Council of Churches has been pragmatically substantiated approach from the governmental institutions. The Lutheran Church has been the dominant

Church in Estonia since the 16th century; it has the largest network of congregations over the country, it has architectural and other valuables of national interest etc. In Estonia over 95% of religiously affiliated population represents different Christian denominations. The largest denominations are represented in the Estonian Council of Churches (Lutherans, Orthodox, Baptists, Roman Catholics, Pentecostals, Methodists, Seventh Day Adventists, Charismatic Episcopalians, and Armenian Apostolic Church). Although the cooperation takes place mostly between the State and Christian associations, it is not exclusively limited to Christian denominations. In 2008 the Estonian Government adopted a development plan for the protection of historical holy places in the nature. The initiative for this development – the protection of natural sacred places – came from the House of Taara and Native Religions that has become the main partner for the State in the implementation of the plan. The model for this development plan was taken from the State program for the preservation of the places of worship adopted in 2004. The initiative for that program came from the Estonian Evangelical Lutheran Church.

In 2002 a new Churches and Congregations Act was adopted. The changes mostly touched upon registration process that was taking place from now on at the registrar departments of local courts instead of the Interior Ministry. The general framework remained unchanged. However, during the drafting processes the discussions on the limitations on religious freedom resonated with the discussions on the issue in the Continental Europe. The local reference for the discussions was a group of local Satanists who attempted to become registered as a religious association. As there was no agreement what could be considered as *destructive sect* the limitations were not included in the final version of the 2002 Act. However, it should be noted that the regulations on religion have increased during the 21st century. Much of new regulations on religion are results of the consolidation processes of Estonian legislation with the European Union one, and not from the actual need for more regulations. Estonia joined the European Union in 2004.

The study includes two separate case studies where the interests of the State and religious group have clashed. Both of these case studies show how religion may become important issue even in a highly secular society and have political importance. The first one analyzes the confrontation that emerged between Moscow Patriarchate and Estonian Government in the context of property restitution reform and the legal continuity of the Moscow Patriarchate's diocese in Estonia with the pre-Soviet Estonian Apostolic Orthodox Church. In 1993 Estonian Ministry of the Interior re-registered the 1935 statute of the Estonian Apostolic Orthodox Church (EAOC). The application for re-registration was made by the Synod of the EAOC that had been exiled from Estonia in 1944. The registration of the EAOC was protested by the bishop Kornili of the Diocese of Tallinn of the Russian Orthodox Church. The courts confirmed the legal continuity of the registered EAOC with the pre-Soviet period Estonian Apostolic Orthodox Church. This meant also to become a subject of the pro-

perty reform. From 1995 onward the question on the legal continuity of the Diocese of the Moscow Patriarchate, which was established in Estonia in 1945 after the Russian Orthodox Church had dissolved the Synod of the EAO, became increasingly politicized. Moscow Patriarchate and Russian Federation accused Estonian Government for violations of the human rights of Russians living in Estonia and especially the rights (freedom of religion) of Russian Orthodox population in Estonia. Estonian position remained the same – Estonian government was not supporting the “political solution” of the legal continuity of religious associations, but states that these matters should be solved in courts, and the whole process has nothing to do with the discrimination of Russians or Russian Orthodox population. In 2002 the Estonian Orthodox Church of the Moscow Patriarchate (EOCMP) was registered without being recognized as the legal successor of the pre-Soviet EAO. The property issues were settled by the agreements between Estonian Government and EAO, and the Government and EOCMP. The Moscow Patriarchate has been considered in Estonia as a soft power instrument for the administration of Russian Federation political interests. Same observations on the Moscow Patriarchate have been made also in Latvia.

The other case study focuses on the group of Satanists in Estonia who intended to become registered as a religious association. Adolescent Satanism has been present in Estonia since the 1990s. The first attempt to organize the Satanists in Estonia was made in 1999. From there on the rumors about the Satanist Church and their intentions to become legally recognized as a religious association created moral panics in Estonian society. The political as well as the religious establishment were against the idea of legally recognized Satanists. In 2001 the Satanist group applied for registration as a religious association. However, due to formally incorrect application the Religious Affairs Department at the Interior Ministry returned the application. At the same time a new Churches and Congregations Act was drafted in the Parliament. The news on Satanist group triggered discussions in the Parliament if the destructive movements should be banned. There were foreign political attempts to create certain political climate for the restrictions on destructive or dangerous religious groups. The most problematic issue in these discussions was how to define what could be considered as *destructive*. Eventually the discussions on restrictions were dropped.

After two years of hiatus the same Satanist group applied for the registration as a religious association for the second time. By then the registration procedure was shifted to the courts as a new Churches and Congregations Act was enacted in 2002. This time the paperwork was done as required. The court, however, refused to register Satanists referring for their possible threat to health and morals. The court’s decision reflected the general attitudes prevalent in society at that time. The Satanists, however, did not appeal to the higher court considering it futile. They considered Court’s refusal to register a Satanist association as biased and politically motivated.

In the relations between the State and religion and its institutions there is always a tension between expectations and actual means. In a liberal state the idea that religious market should regulate itself is considered valid. The State's approach to religious associations in Estonia has been rather pragmatic and situational throughout the years. The State has maintained a tolerant attitude toward different forms of religion and religious traditions. It could be claimed that one factor for this trend has been the fact that Estonia is a secular society where no single religious institution has monopoly in Estonian religious life. In general it could be argued that religion is not considered important in Estonian society, and it is also considered highly private sphere of life. These tendencies are reflected in the politics of religion. The governmental policy on religion could be best described by the word *situational*, reflecting the prevailing *zeitgeist* and possible lobby groups.

The prevailing attitude toward religion among Estonians seems to be tolerant indifference, and at the same time religion is considered to be highly private and individual sphere of life. However, there is a question how the highly secular and religiously un-affiliated Estonians relate to religion and its institutions in the context of immigrant communities where religion has often a different role in communal and individual identity. The problems in the relations between the State and religious institutions rise in the situations where the law has been violated. Informal norms of privacy and secularity are not directly enforced by the State but rather shared with the majority of population.

CURRICULUM VITAE

Ringo Ringvee

Sünniaeg ja koht: 29.01.1968, Tallinn
Kodakondsus: Eesti
Aadress, telefon, e-post: Leete 6, Tallinn; 6125058; ringo.ringvee@ut.ee
Haridus: Helsingi Ülikool, 1998, teoloogia magister
Tallinna 20. Keskkool, 1986

Valdkondlik töökogemus

2005 Eesti Vabariigi Siseministeerium, usuasjade osakonna nõunik
1998–2005 Eesti Vabariigi Siseministeerium, usuasjade osakonna peaspetsialist
1996–1998 EELK Usuteaduse Instituut, võrdleva usundiloo õppetool, assistent

Publikatsioone

Legal Aspects of the State-Churchs Relations in the Baltic States, and the Jehovah's Witnesses. *Religion – Staat – Gesellschaft. Zeitschrift für Glaubensformen und Weltanschauungen* 10(2), 2010, lk 249–265.

Satanism in Estonia. – J. A. Petersen (Toim.). *Contemporary Religious Satanism. A Critical Anthology*. Ashgate Publishing, 2009, lk 129–140.

Religion in the Changing Europe. – L. Greškova (Toim.). *State-Church Relation in Europe. Contemporary Issues and Trends at the Beginning of the 21st Century*. Bratislava: Institute for State-Church Relations, 2008, lk 117–120.

State, Religion and the Legal Framework in Estonia. *Religion, State and Society* 36(2), 2008, lk 181–196.

Religion nach dem Zusammenbruch des Kommunismus in Estland. *Ost-West: europäische Perspektiven* 1, 2006, lk 57–63.

State and Religious Associations in Estonia. *Laicidad y libertades: Escritos jurídicos*, 6(1), 2006, lk 503–532.

Law and New Religious Movements in Estonia. – M. Lojda (Toim.) *Europa a nove naboženske hnutia II / Europe and New Religious Movements II*. Bratislava: Ustav pre vzťahy štátu a cirkvi, 2005, lk 90–96.

Islam in Estonia. – M. Moravcikova, M. (Toim.) *Naboženska sloboda a jej aspekty: Islam v Europe/Religious Freedom and Its Aspects: Islam in Europe*. Bratislava: Ustav pre vzťahy štátu a cirkvi a spolupraci s Centrom pre europsku politiku, 2005, lk 242–247.

Satanizmus v Estónsku. – M. Moravcikova; L. Machackova (Toim.). *Satanizmus*. Bratislava: Ustav pre vzťahy štátu a cirkvi, 2002, lk 92–99.

Rastafari: Kingstonin slummeista intrnetiin. – J. Niemelä (Toim.) *Vanhhat jumalat, uudet tulkinat.Näköaloja uusiin uskontoihin Suomessa*. Helsinki: Helsingin yliopiston Uskontoitieteen laitos, 2001, lk 161–178.

Religious Freedom and Legislation in Post-Soviet Estonia. *Brigham Young University Law Review*, 2001 (2), lk 631–642.

Religions in Estonia. – J. Kaplan (Toim.) *Beyond the Mainstream. The emergence of Religious Pluralism in Finland, Estonia, and Russia*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2000, lk 107–116.

CURRICULUM VITAE

Ringo Ringvee

Date and Place of Birth: 29.01.1968, Tallinn
Citizenship: Estonian
Address, e-mail: Leete 6, Tallinn; 6125058; ringo.ringvee@ut.ee
Education: University of Tartu, Doctoral Studies
University of Helsinki, 1998, Master of Theology
The 20th Secondary School, Tallinn

Professional Employment

2005 Estonian Ministry of the Interior, Religious Affairs Department, Adviser
1998–2005 Estonian Ministry of the Interior, Religious Affairs Department, Chief Specialist
1996–1998 EELK Theological Institute, Department of Comparative Religion, Assistant

Publications

Legal Aspects of the State-Church Relations in the Baltic States, and the Jehovah's Witnesses. *Religion – Staat – Gesellschaft. Zeitschrift für Glaubensformen und Weltanschauungen* 10(2), 2010, pp 249–265.
Satanism in Estonia. – J. A. Petersen (Ed.). *Contemporary Religious Satanism. A Critical Anthology*. Ashgate Publishing, 2009, pp 129–140.
Religion in the Changing Europe. – L. Greškova (Ed.). *State-Church Relation in Europe. Contemporary Issues and Trends at the Beginning of the 21st Century*. Bratislava: Institute for State-Church Relations, 2008, pp 117–120.
State, Religion and the Legal Framework in Estonia. *Religion, State and Society* 36(2), 2008, pp 181–196.
Religion nach dem Zusammenbruch des Kommunismus in Estland. *Ost-West: europäische Perspektiven* 1, 2006, pp 57–63.
State and Religious Associations in Estonia. *Laicidad y libertades: Escritos jurídicos* 6(1), 2006, pp 503–532.
Law and New Religious Movements in Estonia. – M. Lojda (Ed.) *Europa a nove naboženske hnutia II / Europe and New Religious Movements II*. Bratislava: Ustav pre vzťahy štátu a cirkvi, 2005, pp 90–96.
Islam in Estonia. – M. Moravčíková (Ed.) *Naboženská sloboda a jej aspekty: Islam v Europe/Religious Freedom and Its Aspects: Islam in Europe*. Bratislava: Ustav pre vzťahy štátu a cirkvi a spolupráci s Centrom pre európsku politiku, 2005, pp 242–247.
Satanizmus v Estónsku. – M. Moravčíková & L. Macháková (Ed.). *Satanizmus*. Bratislava: Ustav pre vzťahy štátu a cirkvi, 2002, pp 92–99.

- Rastafari: Kingstonin slummeista intrnetiin. – J. Niemelä (Toim.) *Vanhat jumalat, uudet tulkinnat. Näköaloja uusiin uskontoihin Suomessa*. Helsinki: Helsingin yliopiston Uskontoitieteen laitos, 2001, pp 161–178.
- Religious Freedom and Legislation in Post-Soviet Estonia. *Brigham Young University Law Review* (2) 2001, pp 631–642.
- Religions in Estonia. – J. Kaplan (Ed.) *Beyond the Mainstream. The Emergence of Religious Pluralism in Finland, Estonia, and Russia*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2000, pp 107–116.

DISSERTATIONES THEOLOGIAE UNIVERSITATIS TARTUENSIS

1. **Tarmo Kulmar.** Die Theologie der Kraft-, Götter- und Seelenvorstellungen der ältesten Schicht der estnischen Urreligion. Tartu, 1994, Autorreferat, 45 S.
2. **Toomas Paul.** Die Geschichte der estnischen Bibelübersetzung, I Teil (XVI–XIX Jahrhundert). Tartu, 1994, Autorreferat, 27 S.
3. **Kalle Kasemaa.** Semitistikat ja poeetikat. Tartu, 1997, 131 lk.
4. **Arne Hiob.** Uku Masingu religioonifilosoofia põhijooned. Tartu, 2000, 186 lk.
5. **Riho Altnurme.** Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja Nõukogude riik 1944–1949. Tartu, 2000, 326 lk.
6. **Pille Valk.** Eesti kooli religiooniõpetuse kontseptsioon. Tartu, 2003, 209 lk.
7. **Peeter Roosimaa.** Uue Testamendi eestikeelsetest tõlgetest ja tõlkimist toetavast eksegeesist. Tartu, 2004, 242 lk.
8. **Einike Pilli.** Terviklik elukestva õppe kontseptsioon Eesti protestantlike koguduste kontekstis. Tartu, 2005, 265 lk.
9. **Lea Altnurme.** Kristlusest oma usuni. Uurimus muutustest eestlaste religioossuses 20. sajandi II poolel. Tartu, 2005, 329 lk.
10. **Aira Võsa.** Johann Georg Gichtel – teosofiilise idee kandja varauusaegses Euroopas. Tartu, 2006, 311 lk.
11. **Veiko Vihuri.** Hugo Bernhard Rahamägi, Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku teine piiskop 1934–1939. Tartu, 2007, 364 lk.
12. **Kaido Soom.** Täiskasvanute leeritöö Eesti Evangeelses Luterlikus Kirikus ja selle arengustrateegia koostamine. Tartu, 2007, 242 lk.
13. **Meelis Friedenthal.** Tallinna Linnaarhiivi *Tractatus moralis de oculo*. Tartu, 2008, 206 lk.
14. **Andrei Sõtšov.** Eesti Õigeusu Piiskopkond Nõukogude religioonipoliitika mõjuväljas 1954–1964. Tartu, 2008, 208 lk.
15. **Jaan Lahe.** Gnosis und Judentum. Alttestamentliche und jüdische Motive in der gnostischen Literatur und das Ursprungsproblem der Gnosis. Tartu, 2009, 412 S.
16. **Roland Karo.** Eros & Mysticism. Are Mystical States of Consciousness Evolutionary Byproducts of Sexual Response? Tartu, 2009, 237 p.
17. **Olga Schihalejev.** Estonian young people, religion and religious diversity: personal views and the role of the school. Tartu, 2009, 256 p.
18. **Ingmar Kurg.** Oikumeenilise evangelisatsiooni perspektiiv Euroopa kontekstis: missioloogiline ja religioonisotsioloogiline uurimus. Tartu, 2010, 354 p.
19. **Peeter Espak.** The God Enki in Sumerian Royal Ideology and Mythology. Tartu, 2010, 284 p.
20. **Piret Lotman.** Heinrich Stahli pastoraalne tegevus Rootsi Läänemere provintsidel 17. sajandi esimesel poolel. Tartu, 2011, 180 p.

21. **Kaarina Rein.** Arstiteadus rootsiaegses Tartu gümnaasiumis ja ülikoolis aastatel 1630–1656. Meditsiinilased disputatsioonid ja oratsioonid ning nende autorid. Tartu, 2011, 198 p.
22. **Ain Riistan.** Ajalooline Jeesus: teaduse probleem religiooni kontekstis. Tartu, 2011, 301 p.